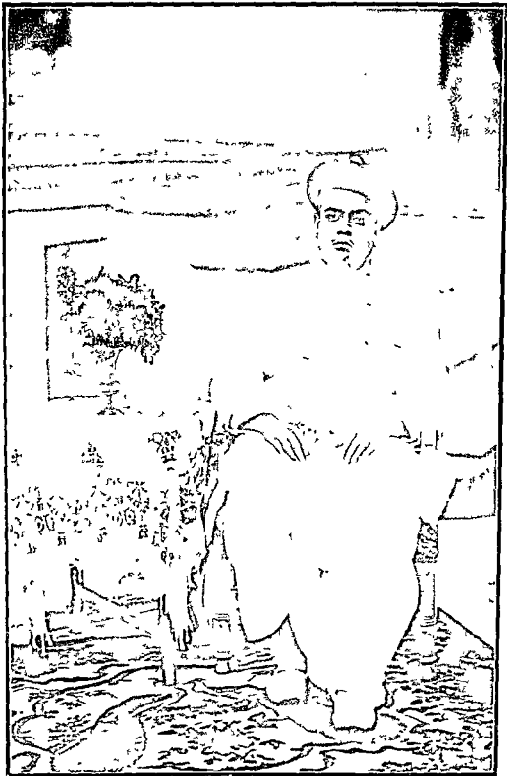
जीयाद्विज्ञानधर्मोन्नयनमनुसरन्नौद्धवः सम्प्रदायः

जीयात्सत्सङ्ग एष प्रभूतहितगतिः श्रीमदाचार्यपादैः ।

अस्मान् शिष्यान् समस्तान्निजनिजनियमे स्थापयन्तः समृद्धिम्

प्राप्यानन्दप्रसादाभिधगुरुचरणाः पूर्णमायुर्जयन्तु ॥ १ ॥

સ્વસ્થાન શ્રી વડતાલની ગાદીના સ. ધ. ધુ. આચાર્ય શ્રી ૧૦૮ આનન્દપ્રસાદજી મહારાજ.।

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः ।

भूमिका

अनुरक्तिः परा काचिदरविन्दविलोचने ॥
अस्तु मे नामृतं यस्मात्परं किमपि वर्त्तते ॥ १ ॥

विदितमेतत्-विविधानि दर्शनानि निःश्रेयसपथमुपदिशद्भिर्महर्षिभिः प्रणीतानीति ।

तत्र प्रकृतिपुरुषविवेचनमात्रेण तापत्रयं प्रशमयन्तः कतिचन-दर्शनमात्मनः श्रेयःपथे परिपूर्णं साधनं मन्यमाना उपरमन्ते ।

अपरे च-तद्विवेचनमात्रेण तापत्रयोपशमं दुष्प्रापं विचार्य योगानुशासनमवलम्बन्ते, ते च यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिलक्षणादष्टाङ्गयोगात्तापत्रयोपशमं पश्यन्तः, योगसाधनपर्वसु ईश्वरप्रणिधानमन्तर्भावयन्त ईश्वरे लेशतः प्रेम प्रदर्शयन्तीव ।

अपरे तु-वेदप्रामाण्यं विशेषतः समर्थयन्तः चोदनास्वेव दत्तदृष्टयः कर्मभिरेव श्रेयः पश्यन्तो महता सरम्भेण कर्मवादान् विचारयन्तो गतागतैकलक्षणभवपथपरिभ्रमणतो नेतरदमृतं पश्यन्ति।

अपरे पुनः-पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगममवधारयन्तः पदार्थतत्त्वनिरूपणाय प्रवृत्ता आत्मपरमात्मनोः स्वरूपस्वभावौ यथास्वदर्शनं निरूपयन्तोऽपि, अपवर्गतत्साधननिरूपणे विशेषतो दृष्टिमविदधतः परमाणुपारिमाण्डल्यादिस्वरूपं विशेषतो विचारयन्तो, निचारयन्तश्च महता ग्रन्थसन्दर्भेणानुमानप्रमाणं कृतकृत्यानात्मनो मन्यन्ते ।

भगवान् बादरायणस्तु अवधूयासारमखिलम्, सारतमं निःश्रेयसैकान्तमौपनिषदं पन्थानं प्रकटयन् " येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् "

इत्येतदौपनिषदं विज्ञानं ब्रह्मविद्यालक्षणमौपनिषदार्थविचारमुखेन प्रावर्तयत । सेयं शारीरकमीमांसा परब्रह्मविचारलक्षणा प्राधान्येन तत्स्वरूपतदुपासननिरूपणं प्रवर्तते । प्रथमं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयन्ती पारमैश्वर्यमसाधारणमवगमयति परस्य ब्रह्मणः । जिज्ञासितस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं हि जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनासाधारणधर्मेण लक्ष्यते । तच्च विचित्रशक्तियोगमैश्वर्यं च ज्ञापयति । तस्यास्य प्राप्तौ साधनमुपासनं विद्याभेदनिरूपणमुखेन निरूप्यमाणं प्रेमगर्भमेव । उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृतिः, ध्रुवानुस्मृतिश्च प्रेमगर्भैव सिद्ध्येत् । प्रिय एव ह्युपास्यते । ध्रुवानुस्मृतिरेव च ध्यानम् । तदेव प्रेमगर्भतया भक्तिरित्यभिधानमर्हति । तदेवमपवर्गसाधनतया विद्याभेदान्निरूपयन्ती शारीरकमीमांसा भक्तियोगं परमेश्वरविषयकप्रीतिरूपापन्नोपासनलक्षणं प्रतिपादयति । ननु— दर्शनान्तरेभ्य औपनिषददर्शनस्यास्य भक्तावादरो व्यक्तं विज्ञायते नाम । अमृतरसवत् स्वतः स्वादुतमोऽप्येष परमेश्वरे परानुरागः परमप्रेमलक्षण औपनिषदेषु उपासनाभेदेषु अधिकारिविशेषकालविशेषदेशविशेषेतिकर्तव्यताविशेषादिनियतिविशेषसापेक्षेषु अन्तर्निगूढस्वरूपः प्रतिरुद्धस्वरसगतिः, भक्तिपर्वपारम्यं नाधिगच्छति । तदेवं बादरायणमौपनिषदं दर्शनं परब्रह्मविचारलक्षणमन्तर्निगूढप्रेमरसपरविद्यानिरूपणपरम् ।

महर्षिः शाण्डिल्यस्तु — परमेश्वरविषयकपरमप्रेमलक्षणां भक्तिमनपेतसाधनफलभावां प्राधान्येन निरूपयन् भक्तिमीमांसालक्षणं शास्त्रम्-"अथातो भक्तिजिज्ञासा" इत्यादिना व्यरचयत् । तदिदं शास्त्रं भक्तिस्वरूपं यथावज्जिज्ञासमानैरादरणीयं नाम विशेषत इतरेभ्यः

हन्त ! श्लाघेति चेत् ब्रूयात् तं प्रति ब्रूमहे वयम् ।
प्रस्तावनाप्रवृत्तानामर्थवादोऽपि शोभते ॥

अथ विचारयामः-कस्य ? वा न मतमीश्वरे भक्तिः श्रेयसे इति । ईश्वर इत्थम्भूतः, श्रेयश्चेदमित्थम् , इत्यत्र तु मिथो वैमत्यम् । कापिला निरीश्वरजगद्वादिनोऽपि कापिले भगवति महामुनौ धर्मज्ञानैश्वर्यसम्पन्ने भक्तिः श्रेयसे इति मन्यन्ते । आदिविद्वान् सिद्धोऽय-

मित्यैश्वर्यं तस्मिन्नित्यपि च मन्यन्ते नाम ते। श्रेयश्च ज्ञानाद्युत्कर्षसिद्धिरिति। परस्य दृष्ट्या तु तदुभयं सातिशयम्।

एवमेव निरीश्वरवादिनोऽन्येऽपि।

एवं पातञ्जलाः—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टमेकं नित्यमीश्वरम् मन्यन्ते, तस्मिन् भक्त्या श्रेयः, योगाङ्गनिष्पत्तिः, समाधिलाभो वेति च।

निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादिनोऽपि मायाशबलितं सगुणं ब्रह्म परमेश्वरम्, तदुपासनाच्च परमप्रेमरूपात् कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिमपुनरावृत्तिलक्षणां श्रेयो मन्यन्ते।

आक्षपादा अपि परमात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तं सर्गादेः कर्तारं परमेश्वरम्, तद्ध्यानपर्यन्ताया भक्तेः मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्मसाक्षात्कारसम्पत्तिलक्षणे श्रेयसि द्वारतां च मन्यन्ते। आह च न्यायाचार्यः—

"न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता॥
आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्"इति॥

ध्यानाभ्यासस्य रसता च परमप्रेमरूपतया। प्रज्ञाम्—परमात्मनः, प्रकरणं हि परमेश्वरस्य। योगमुत्तमम्—आत्मसाक्षात्कारलक्षणम्। तत् भक्तिं प्राधान्येन निरूपयत् शास्त्रं कस्य? नोपसेव्यम्।

"तमेवं विद्वानमृत इह भवति"। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"। "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"। इत्यादिकतिपयोपनिषद्वाक्यश्रवणमात्रेणात्मानं ब्रह्मदर्शिनं मन्यमानाः—"भक्तिरित्यनात्मविदामादरणीयः पन्था"इति प्रवदन्तो, निरूपयन्तश्च भजधात्वर्थस्वारस्यं "सेव्यसेवकभावाध्यवसायनिबन्धनो भक्तिपथः—"स स्वराड् भवति" इति स्वाराज्यस्य मुक्तिस्वरूपस्य प्रतिपन्थी राजभृत्यसरणिमात्रविद्भिरेवादरणीय" इति वदन्ति।

अवजानन्तु नाम ते। न हि ततः कोऽप्यपकर्षो भक्तेः। ब्रह्मदर्शिनोऽपि भक्तिरसमेवास्वादयन्ति। तथा च विष्णुपुराणे—

"न शब्दगोचरं यस्य योगिध्येयं परं पदम्।
यतो यश्च स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः॥
विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत्।
द्रष्टव्यमात्मवत्सर्वमभेदेन विचक्षणैः॥
ॐ नमो विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः।
यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वसंश्रयः॥
सर्वगत्त्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः।
मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने॥
अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्मात्मसंश्रयः।
ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे तथान्ते च परः पुमान्॥
ॐ नमः परमार्थाय स्थूलसूक्ष्म! क्षराक्षर!।
व्यक्ताव्यक्त! कलातीत! सकलेश! निरञ्जन!॥
गुणाञ्जन! गुणाधार! निर्गुणात्मन्! गुणस्थित!।
मूर्तामूर्त! महामूर्ते! सूक्ष्ममूर्ते! स्फुटास्फुट!॥
नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन्! निष्प्रपञ्चामलाश्रित!।
एकानेक! नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण!॥
यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटः प्रकाशः यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः।
विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतो! नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय॥
नाथ! योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम्।
तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु"॥ इति॥

विज्ञायते चैतैर्वचनैरात्मदर्शिनामग्रेसरस्य प्रह्लादस्य परब्रह्मनिष्ठा भक्तिरससुसंस्कृतेति।

सेवा च गौरवितप्रीतिपरिपाकलक्षणेति न धात्वर्थस्वारस्यभङ्गः।

कतिचन पुनः—कलत्रपुत्रादिसम्पदि समासक्तचित्ताः जातु श्रवणकीर्तनादि भगवतः कुर्वन्तो भक्ताः ख्यायन्ते, कतिपयवेदान्तवाक्यपठनमात्रेण ये ज्ञानिनः ख्यायन्ते, तानपेक्ष्यैते भक्ता नाम। गौण्या भक्त्या तथा प्रवादः।

ज्ञानादपि हि भक्तिर्गरीयसी। श्रवणमननादिना तत्तु साध्यम्। परमेश्वरे परमप्रेमलक्षणा भक्तिस्तु न प्रयत्नशतेनापि साध्या, न ह्यर्हति प्रेम विधेयताम्। परानुरागो विषयेषु स्वरसतो दृष्टो लोके, सोऽयं परानुरागः परमेश्वरे कस्यचिदेव–नैकजन्मसम्पादितसमुचितकर्मसाश्रितपुण्यविशेषस्य भाग्यवशादेव समुद्भवति। भागवतोत्तमपरमहंससेवासत्सङ्गमजनितपरमेश्वरानुग्रहाद्वा। यस्मिन्ननुरागे समुद्भूते नान्यत् किञ्चन पश्यति, नान्यद्रसयते। निलीयते च यस्मिन् रसमये परमात्मनि, सा हि भक्तिः। इदमेवाभिप्रेत्य–"सा परानुरक्तिरीश्वरे" इति सूत्रकारः प्राह।

पातञ्जलाः—ईश्वरप्रणिधानादचिरात्समाधिलाभमाचक्षते। विकल्पयन्ति चेश्वरप्रणिधानम्–" तीव्रसंवेगानामासन्नः, ईश्वरप्रणिधानाद्वे"ति। प्रणिधानसमये भावितोऽपीश्वरः समाधावपसर्पति नामैषां चेतःपथात्। आत्मकैवल्यमेव ह्येषामभिलषितम्। समाधिस्वरूपं च चित्तवृत्तेः सर्वात्मनोपरमलक्षणम्। या पुनरध्यात्मप्रसादात् ऋतम्भरा प्रज्ञा अन्ते समुत्पन्ना, तज्जसंस्कारेण तदितरसंस्कारोपरोधे सति तस्यापि संस्कारस्य अन्ते निरोधात्। सर्वोपरोधात् चित्तं व्युत्थातुमसमर्थं सत् स्वयं प्रणश्यति। ततश्च आत्मा केवलश्चिद्घनः प्रकाशते इति फलस्थितिरेषाम्।

तथा च सूत्रम्–"ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा"। "तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी"। "तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः"। इति।

कर्कशं चैषामीश्वरप्रणिधानम्, यत् — परमेश्वरपरमप्रेमविधुरं हि तत्, विकल्प्यते हि तीव्रवैराग्येण तत्, वैराग्यं च दोषानुचिन्तनात्, तापत्रयाभिघातो दोषस्त्वनुचिन्त्यते, स्यात्तेन वैराग्यम्, न चैषां परमं फलं तदपनोदनादन्यत्, तदेषां परमेश्वरे परानुरागलक्षणस्य प्रेमातिरेकस्य कः प्रसङ्गः?। फलपर्वण्यानन्दमयमपश्यतां केवलमात्मानं नित्योदितप्रकाशैकरसं पश्यतां एकब्रह्मवादिनां वा कुतस्तस्मिन् प्रेमातिरेकः?। जातु तस्मिन् स जायमानोऽपि ज्ञाननिष्पत्तेः प्रागेव तेषां तस्यावसरः। अत एव भक्तिर्ज्ञानसिद्धावुपकारिका केवलमिति तेषां वादः।

ये पुनरानन्दमयं परमात्मानं विज्ञानमयाज्जीवात्मनोऽन्यमनन्याश्रयमखिलाश्रयमखिलकारणमनन्तकल्याणगुणपरिपूर्णं मुक्तप्राप्यमिच्छन्ति, तेषां तु परमात्मनि परानुरागलक्षणा भक्तिः साधनदशायां साध्यदशायां चानुवर्त्तमाना निरतिशयतां प्राप्नोति।

अस्यापि महर्षेः शाण्डिल्यस्येदमेवाभिमतम्। भगवतश्चेदमेव हार्दम्। गीयते हि भक्तेरेव परमनिःश्रेयससाधनत्वं भगवता स्वयमेव गीतायाम्–

" मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते " ॥

" यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत! " ॥

" सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते " ॥

" मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः " ॥

" भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन!।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप! " ॥

" मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः " ॥

" तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि न चिरात् पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम् " ॥

" मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः " इति ॥

प्रपञ्चस्तु सूत्र–भाष्य–टीकासु तत्र तत्रान्तः प्रविशतां सुगमः। नात्र वयं पृथग्यतामहे। इदं च सूत्रं ब्रह्मसूत्रतः पश्चात्तनमिति विज्ञायते। अनूद्यते हि बादरायणमतमिह–" आत्मैकपरां बादरायण " इति। अयं च महर्षिः ज्ञेयमात्रास्यानृतत्ववादं कण्ठरवेण निरस्यति–" शक्तित्वान्नानृतं वेद्यम् " इति। ज्ञातृज्ञेययोः सत्यत्वं प्रतिपादयंस्ताभ्यामतिरिक्तं प्रतिषेधति–" चेत्याचितोर्न तृतीयम् " इति। परस्य ब्रह्मण ऐश्वर्यं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तत्वसर्वकारणत्वादिलक्षणं स्वाभाविकमित्याह–" ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् "। " अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यं तद्भावाच्च नेतरेषाम् " इति।

एतेन–उत्तीर्णपारमैश्वर्यं निर्विशेषं परम्ब्रह्मेति वादः परास्तः। परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेऽप्यविकारित्वमाह–" प्रकृत्यन्तरलादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तमानात् " इति।

अयं महर्षिः शाण्डिल्यः कः ? इति विमृशन्तः कतिचन— छान्दोग्ये तृतीयाध्याये चतुर्दशे खण्डे–" इति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः" इति ब्रह्मविद्याप्रवर्तकतया श्रूयमाणं शाण्डिल्यं स्मरन्ति। लिङ्गं चात्रेदमामनन्ति–भक्तिशास्त्रेऽस्मिन्—"तामैश्वर्यपरां काश्यपः" " आत्मैकपरां बादरायणः " । " उभयपरां शाण्डिल्यः " इत्येतैः सूत्रैः परमतोपन्यासपूर्वकं ब्रह्मविद्यायाः पारमैश्वर्यान्तरात्मत्वोभयविषयतामेव स्वाभिमतां प्रदर्शयति। उपनिषदि श्रूयमाणायां शाण्डिल्यविद्यायां ब्रह्मविद्याया उभयपरता व्यक्तं श्रूयते— " मनोमयः प्राणशरीरनेता भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः, एष मे आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा, एष मे आत्मा अन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः " इति। पूर्ववाक्ये परमेश्वरासाधारणधर्मो मनोमयत्वादिः, उत्तरवाक्ये अन्तरात्मता, उभयावलम्बिता हि ब्रह्मविद्याया गम्यते। तदिदमुभयपरताश्रयणं संज्ञैक्यं च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञापयतीति।

वयं तु ब्रूमः — विद्यान्तरसाधारण्यादीदृशनिर्देशस्य पुरुषभेदेऽपि संज्ञासाम्यात् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं दुःशकम्। अपरश्च महर्षिः शाण्डिल्यः पाञ्चरात्रप्रवर्तकः ख्यायते नाम। इहापि पाञ्चरात्रप्रसिद्धबाह्ययागानुबन्धि " तद्याजिः पूजायामितरेषां नैवम्" "पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः" " स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात् " इति निरूप्यते। तदयं पाञ्चरात्रप्रवर्तकः शाण्डिल्य इति। नारद इवायं पाञ्चरात्रप्रवर्तको भक्तिसूत्रप्रणेतापि उपनिषदि श्रूयमाणादनन्योऽपि स्यान्नाम। श्रूयते च—" अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद " इति। ख्यायते च नारदपाञ्चरात्रमिति, भक्तिसूत्रं चापरं नारदविरचितमिति भक्तिशास्त्रप्रवर्तकौ नारदशाण्डिल्यौ नार्वाचीनौ। अपि तु पुरातनौ महर्षी इत्यत्र तु न विवादः।

भाष्यं चास्य भक्तिसूत्रस्य मद्गुरुवर्य श्रीनित्यानन्दमुनिप्रणीतमिदं सकलबुधजनाह्लादकं सूत्रार्थप्रकाशकं सरल्या शैल्या सम्पन्नं भक्तितत्त्वं जिज्ञासमानैः समुपसेव्यं समेधते।

टीका चेयं तच्चरणकमलसेवारसिकेन श्री कृष्णजीवनदासमुनिना पण्डितप्रवरेण विरचिता गम्भीरभाष्यार्थविवेचनायात्यन्तमुपयुक्ता, यया भाष्यं समलङ्कृतं सुमनसां परीक्षकाणामाह्लादमावहति।

सटीकस्यास्य भाष्यस्य संशोधने प्रवृत्ता वयमस्य सूत्रस्य व्याख्यानानि प्राचीनान्यद्राक्ष्म।

तेषु स्वप्नेश्वराचार्यविरचितं प्राचीनं भेदाभेदवादम्, औपाधिकजीवभेदवादं च सूत्रकाराभिप्रेतमवगमयति।

अपरं च ततोऽर्वाचीनं श्रीमद्वल्लभाचार्यमतानुसारि स्वरूपपरिणामवादलक्षणं शुद्धाद्वैतवादं गमयति।

ततोऽप्यर्वाचीनं श्रीनिवासाचार्यविरचितं श्रीमद्रामानुजसम्प्रदायानुसारि विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तमवलम्ब्य प्रवर्तते। इदं चास्माभिर्मद्रनगरस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयतः सम्पादितं लिखितपत्रात्मकम्।

इदं तु—श्रीनित्यानन्दमुनिप्रणीतं श्रीमदौद्धवसम्प्रदायानुसारि विशिष्टाद्वैतमेवावलम्ब्य प्रवर्तते। अस्मिन् भाष्ये टीकायां च तत्र तत्र परव्याख्यानानि परीक्ष्यन्ते। निरसनीयांशाश्च निरस्यन्ते। अस्माभिर्भाष्ये टीकायां चावहितां दृष्टिमावहद्भिः, अपनयनेन प्रामादिकानां दोषाणाम्, संस्करणेन चापेक्षितांशानाम्, सुमनसां समाह्लादाय भूयान् यत्न आहितो नाम।

ये नाम—सनातनधर्मधुरन्धराः श्री-१०८ आनन्दप्रसादजिमहाराजाः ईदृशे संशोधनकर्मणि सकलसुमनःसमाह्लादके, अस्मान्नियोज्य वैदुष्यमस्माकं प्रकाशयन्ति, तानेतान् सुप्रतिष्ठितान् पूर्णेनायुषा धर्मेण कीर्त्या च सुसमृद्धान् श्रीलक्ष्मीनारायणचरणकमलयोः सन्निधावनुदिनं स्मरामः॥

आशास्महे सुमनसामाह्लादं भाष्यटीकयोः।
इतोऽधिकं किमन्यत्स्यादाशास्यं विदुषां भवि॥

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः।

सद्गुरुवर्याय श्रीनित्यानन्दमुनीन्द्राय नमः।

भाष्यकारस्य श्रीमतो नित्यानन्दमुनेः चरितम्-

यद्वाचः सर्वशास्त्राम्बुधिमथनसमुद्भूततत्त्वामृतैक-
व्याख्यानिष्ठागरिष्ठाः प्रतिकथककथोत्खातलीला जयन्ति।
यस्यानन्दाय नान्यत् प्रभवति सहजानन्ददिव्यस्वरूपात्-
नित्यानन्दो मुनीन्द्रः स जयति हृदयध्वान्तविध्वंसितेजाः॥१॥
अथैतद्भाष्यकारस्य चरितं यदनूद्यते।
औद्धवे सम्प्रदायेऽस्मिन्निबद्धं तच्चिरन्तनैः॥ २॥
भाषानिबन्धपुष्पादाचूष्यैतच्चरित्रमकरन्दम्।
संस्कृतमधुपटलेऽस्मिन्निहितं गृह्णीत मधुकृतानेन॥ ३॥

अस्ति नामास्मिन्भारते मण्डले मध्यविभागे लखनौ इति ख्याता नगरी। अस्ति च तस्याः प्रान्ते दतीया इति ख्यायमानः कोऽपि ग्रामः। तत्र विप्रकुलालङ्कारभूतावास्तां दम्पती, यौ निदर्शनं लोकानां धर्माचरणे। तत्र जाया नाम्नेवार्थतोऽपि विरजादेवी आसीत्।

सा हि सत्त्वप्रकृतिः, न रजसा यस्या मानसमभिभूतम्, पतिश्च विष्णुशर्मा विष्णुपरायणः। योऽसौ विद्याधनाभिजनजन्मभिर्महत्तरः सर्वैर्माननीयः समभूत्। अस्यायं गृहस्थाश्रमः पत्न्या धर्माचरणैकप्रियया अग्निपरिचर्यापरायणया समशोभत। नैकोऽप्यतिथिरभ्यागतो वानेनासत्कृत आसीत्। नैकोऽप्यर्थी भग्नाशोऽस्य गृहात्प्रत्यावर्तत।

तदेवं धर्मपरायणयोरनयोः सुकृतपरिपाकेन द्वौ पुत्रावभूताम्, तत्रैको गोविन्दशर्मा अपरश्च दिनमणिशर्मा ताभ्यामेताभ्यां पुत्र-

रत्नाभ्यां सोऽयं विष्णुशर्मा पुत्रिणामग्रणीर्बभूव। तयोः पुत्रयोर्दिनमणिशर्मा बालभावेऽपि मेधया सर्वातिशायिन्या, गुणेन शमदमादिना, वृत्तेन सज्जनैकान्तेन, गम्भीरया चाकृत्या वृद्धादीनामपि समुपसेव्यः समभूत्। अथाष्टवर्षोऽयमुपनीतः पित्रा प्राप्तसावित्रिकः सपदि विमुखो बाल्योचितेषु विहरणेषु विज्ञानपथैकप्रवणहृदयो विद्वज्जनसमागमैकसमुत्सुकः प्राप वाराणसीम्। तत्र वेदं वेदाङ्गानि चाधीत्य गुरोर्विमृशन्स्वयं शास्त्राशयं "नास्त्यकृतः कृतेने"ति निर्विण्णः तत्त्वज्ञानविधुरस्य शास्त्रजालविज्ञानस्य श्रमैकफलतामवधृत्य, समीक्ष्य विषयदोषं विचार्य गृहक्षेत्रादेर्बन्धकतां दवानलादिव भवाद्भीतिभीतः परित्यज्य सवासनं बन्धुजनम्, परमात्मानं परमानन्दमयं मुक्तजनसमुपसेव्यममृतमभयं पुरुषोत्तमं साक्षात्प्राप्तुकामः साधुजनसमागमं तत्प्राप्तावुपायं विनिश्चित्य पुण्यतीर्थेषु तं लाभं सुगमं मत्वा प्रथमं बदरिकाश्रमं प्रति प्रतस्थे। तीर्थयात्राटनसमुत्सुकानेकजनभूयिष्ठेन सङ्घेन सहैकीभूय तत्र तत्र तीर्थक्षेत्रादौ व्रजन्, तत्र तत्र स्नानदर्शनादिकं कुर्वन्नात्मनो मनीषितमात्मन्येव विचिन्तयन् असङ्ग एवायं व्यचरत्।

तीर्थाटनव्रतपराणामन्येषां सर्वेषामेव तत्र तत्र तीर्थक्षेत्रादौ मनसः परा तुष्टिरुदभूत्। अस्य तु मुमुक्षोर्दिनमणिशर्मणः परमपुरुषसाक्षात्कारैकसमुत्सुकस्य तत्साक्षात्कारापादकसाधुपुरुषान्वेषणैकप्रवृत्तस्य स्वसमीहितालाभेन निर्वेद एव समवर्धत। परमनुदिनमनुक्षणं तमेव सच्चिदानन्दमयं परमपुरुषं कदाहं साक्षात्करिष्यामीति तीव्रभावनया समनुध्यायतः स भगवान् सन्निहित इव समालक्ष्यत मनःप्रसादादिभिर्लिङ्गैः।

अथ जगन्नाथपुरीप्रभृतिदिव्यक्षेत्राणि सेतुबन्धप्रभृतितीर्थजातं चानुप्राप्य, अप्राप्य तत्राप्यात्मनो मनोरथम्, द्वारिकाक्षेत्रं जिगमिषुः प्रस्थितो मार्गवशाद्वीशनगराख्यं ग्रामं प्राप। तत्र कर्णाकर्णिकया प्रसृतमत्यद्भुतं वृत्तमिदमश्रृणोत्–स खलु भगवान् सर्वेश्वरेश्वरः कारणं सर्वलोकस्य सकललोकसर्गस्थितिप्रणाशहेतुरक्षरात्परतः परः परमपुरुषः कलिबलसमुद्भूतमधर्मबलमासुरबलं च प्रशमयन् स्वयं

प्रादुर्भूय धरातलेऽधुना सौराष्ट्रदेशे सहस्राधिकैः परमहंसैः परिवृतो भक्तजनानानन्दयन् सञ्चरति। तच्चरणकमलसमाश्रयाश्च साधवः सदुपदेशामृतैः सर्वेषां श्रोतृणां तापत्रयं सद्यः प्रशमयन्ति। कलावपि कृतयुगं प्रवर्तते। स हि भगवान् कालस्यापि प्रवर्तकः, तस्मिन् साक्षादवतीर्णे किन्नाम श्रेयो न सिद्ध्येदिति। तदिदमुपश्रुत्य प्रहृष्टहृदयः सोऽयं दिनमणिशर्मा तमेव साक्षात्कर्तुकामः "सिद्धो मे मनोरथ" इत्याश्वस्तहृदयः सपदि ततः प्रतस्थे। स ततः प्रस्थितः पुरात्पुरं ग्रामाद्ग्रामं त्वरया व्रजंस्तत्र तत्र च परिपृच्छन् "फणेणीग्रामे श्रीस्वामिनारायणचरणसमाश्रयः कोऽप्यस्ति साधुप्रवर" इत्युपश्रुत्य तं ग्रामं सपदि प्राप। अपश्यच्च तत्र तं प्रकटपुरुषोत्तमश्रीस्वामिनारायणचरणनलिनयुगलानुस्मरणसमुन्मिषदमन्दानन्दसम्भृतान्तरङ्गं शमदमादिसाधुगुणमिव साक्षान्मूर्तं तपसा ब्रह्मचर्येण च समुज्ज्वलं धर्मज्ञानवैराग्यभक्तिभिरुत्तरोत्तरमतिशायितैः परिपूर्णं प्रभुतानन्दनामानं साधूनां प्रवरम्। पश्यतस्तं मुनिमस्य मनोनयनं तदीयहृदयगुहामध्यविद्योतमानपरमपुरुषपरज्योतिःप्रभासमाकृष्टमिव तस्मिन्नेव विलीनमिवाभूत्। तस्यापि साधुप्रवरस्यास्मिन् दिनमणिशर्मणि ज्ञानवैराग्यनिधौ कोऽपि प्रेमानुबन्धः समुदभूत्। मेने चैनं भगवतः पुरुषोत्तमस्य कृपापात्रं प्रकृत्यैव तीव्रवैराग्यपरिपूर्णं भगवच्चरणदर्शनैकसमासक्तं कमपि मुक्तचेतनं मानुषयोनावाविर्भूतम्। व्यतीयुः कतिपयदिनान्यनयोस्तत्र परस्परसमागमप्रहृष्टचित्तयोर्मिथो लोकोत्तरान् गुणाननुभवतोः।

अस्य तु दिनमणिशर्मणः प्रकटपुरुषोत्तमसाक्षात्करणसमुत्कण्ठान्वहमन्ववर्धत। अथ स दिनमणिशर्मा क्षणमपि विना भगवतो दर्शनं तत्र स्थातुमक्षमस्तत्समागमे सञ्जाततीव्रत्वरस्ततः प्रस्थितः पथि पथिकजनमुखात्—"भगवान् श्रीस्वामिनारायणः स्वचरणकमलदर्शनैकसमुत्सुकसाधुजनमनोरथपरिपूरणाय ऊंझाख्यं ग्राममचिरात्समेष्यती"त्युपश्रुत्य तमेव ग्राममभिप्रतस्थे। प्राप च तं ग्राममचिरात्। तत्र अनादिकालानुस्यूतसंसरणपथपरिभ्रमणसञ्जातपरिश्रमापनोदनाय परमानन्दमयस्य परमपुरुषस्य चरणकमलच्छायासमाश्रयणावसरं प्रतीक्षमाणानां बहूनां मुमुक्षुजनानां समवायमपश्यत्।

अथ तैः सह भगवतः सहजानन्दस्य चरणकमलदर्शनं प्रतीक्षमाणस्तत्रैवासीत्।

अथ भगवान् श्रीसहजानन्दः सकलजनमनोनयनानन्दः सर्वलोकसमाश्रयणीयः प्रणतार्तिहरः पुरुषोत्तमः परित्राणाय धर्मस्य निग्रहायाधर्मबलस्य धरातले प्रकटीभूतः श्रीमान् भक्तजनपराधीनः समाजगाम तं ग्रामम्। तदा ग्रामाद्बहिस्तटाकपरिसरप्रदेशे सुविस्तीर्णे सुमहान् समाजो भक्तानां भगवद्दर्शनकुतूहलतरङ्गिताऽन्तरङ्गाणामासीत्। व्यराजत भगवांस्तत्र भक्तजनभूयिष्ठे सदसि सहस्रमयूखमालिन्युदयाचलशिखरमधिरूढे स्वयं पूर्वाभिमुखः सकलजनदर्शनसमुचिते सुखास्तरणसुशोभिते महति सिंहासने परिवृतः परमहंसैः। अथ तदा सोऽयं दिनमणिशर्मा दूरादेव तं वीक्ष्य सञ्जातपरमाह्लादः "सोऽयमानन्दमयः सकलदुःखप्रशमनैकपदं परतरः सर्वस्मात् प्रकटतामुपयातः परमकृपये"ति विनिश्चित्य तत्समीपमेत्य "भगवन्! पुरुषोत्तम! श्रीस्वामिनारायण! तवैव दासः, त्वदेकजीवितस्त्वदेकशरण" इत्युच्चैर्वदन् भक्तिभारावनमितसर्वगात्रो दण्डवत् प्रणाममकरोत्।

स भगवान् सकलहृदयगुहाशयस्तस्यास्य दिनमणिशर्मणः स्वस्मिन् अकृत्रिमं प्रेमानुबन्धम्, विद्वेषं च विषयेषु साहजिकम्, भीतिं च संसृतेर्जानन्, आलक्ष्य चास्य चाकृतावेवोपलक्ष्यमाणं वैराग्यभक्तिप्रकर्षं "सोऽयमौद्धवसम्प्रदायस्यास्मदभिमतस्य परितः प्रवर्तको भविष्यती"त्यवधृत्य शमया दृष्ट्या पश्यन् प्रश्रयावनतमूर्धानं तमात्मनः समीपमानाय्य स्वागताभिनन्दनादिना आनन्दयामास।

अथ स दिनमणिशर्मा परममृतमभयं परात्परतरं तद्दिव्यस्वरूपं साक्षादवलोक्य प्रहृष्टहृदयस्तमेव श्रीस्वामिनारायणमसकृदनुध्यायन्, जातु तन्नामामृतान्यास्वादयन्, जातु तच्चरणपरिचरणमाचरन्, जातु तस्मिन् विलीनसर्वेन्द्रियप्राणवृत्तिः चित्तप्रसादमापन्नः परिपूर्णमनोरथोऽभूत्

अथ च निजचरणनिकट एव समुपवेशितम्, स्वदिव्यावयवशोभासन्दर्शनजनितपरमानन्दसागरसन्निमग्नम्, स्वस्मिन् विलीनमनोनयनवृत्तिकम्, भगवान् प्रसन्नः सपदि समाधिमापाद्याक्षरधामैकनिलयमानन्दमयं नित्यमुक्तोपसेव्यं स्वं दिव्यं स्वरूपं साक्षात्कार-

यामास । एवं तदेकानुगतसकलकरणव्यापारः कानिचिद्दिनान्यत्यवाहयत्। भगवानप्यस्य भावविशेषमवगत्य स्वसन्निधावेवावासयत्।

अथास्य दिनमणिशर्मणः पारमैकान्तिकीं साधुदीक्षां भगवतः श्रीस्वामिनारायणात् सकलभुवनपरमगुरोः सम्प्राप्तुं समुत्कण्ठा महती समभूत्। प्रार्थयामास चावसरे भगवन्तम्। प्रार्थितो भगवान् आशैशवात् परित्यक्तगृहबन्धुक्षेत्रादिकम्, व्यपेतविषयवासनम्, वैराग्यैकनिधिम्, शमदमादिसकलसद्गुणसम्पन्नम्, स्वचरणनलिनैकप्रेमरसपरिपूर्णमेनं दीक्षायाः पात्रमुत्तममवबुद्ध्य पारमैकान्तिकसाधुदीक्षाविधानेन प्रापयामास भागवतीं दीक्षाम्।

चक्रे चास्य–गुणत्रयातीतब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवानन्दैकनित्यतृप्तस्य प्राप्तदीक्षस्य दीक्षाङ्गभूतं नित्यानन्द इत्यन्वर्थं नाम।

अथ तस्यास्य बाल्य एवाभ्यस्तवेदवेदाङ्गस्यापि सकलदर्शनेषु प्रावीण्यमापादयन्, न्यायमीमांसाद्यनेकशास्त्रनिष्णातस्य कस्यचित् पण्डितप्रवरस्य सन्निधौ तमेनं नित्यानन्दमुनिं स्थापयित्वा मणिमिव शाणोल्लीढमकारयत्।

सोऽयं नित्यानन्दमुनिरध्यापकानामप्याश्चर्यावहया अप्रतिमया प्रतिभया निसर्गसिद्धया, सकलसदस्यसुमनःसमाह्लादकया च वाग्मितया, भगवदनुग्रहैकमूलकेन अध्ययननिमित्तमात्रकेण वैदुष्येण सकलदर्शनमर्मस्पृशा, निखिलवादिजनविमथनक्षमेण तर्ककौशलेन च सम्पन्नः परमहंसमण्डले सर्वेषामेव माननीयः समभूत्।

भगवांश्चास्य निरुपमं प्रतिभातिशयं वैदुष्यं च बुधजनश्लाघनीयं समुपलक्ष्य सदसि श्लाघयन्–" अयमस्मदौद्धवसम्प्रदायसम्प्रचारौपयिकं प्रतिकथकनिरसनं कुर्वन् करिष्यति दिग्विजय" मित्यनुग्रहमस्मिन्नकरोत्।

एवं भगवता परमपुरुषेण सदसि विरचितेन सुदुर्लभेन प्रसादातिशयेन सर्वेषां परमहंसानामस्मिन् नित्यानन्दमुनौ परमादरः सुबहुमानावलोकनपूर्वकः समभूत्।

एवमखिलजनश्लाघापात्रस्याप्यस्य मानसे लेशतोऽप्यवकाशं नालभत मानः। स हि सपदि पदं निदधाति प्रायो विद्यादिमहि-

मैकसम्पन्नेषु पुरुषेषु। परं विज्ञानभूषणेन विनयेनैव सकलमुनिजनमनःसमाह्लादको बभूव।

विद्ययेव विरक्त्या भक्त्या तपश्चर्यया च सुसमृद्धया पारमहंसं पदमात्मनः सुशोभयन्, आचरंश्चानुदिनमनुध्यानादिनिजधर्मम्, अध्यापयंश्च बहून् परमहंसादिकान् नैःश्रेयसैकान्तानि शास्त्राणि, श्रीस्वामिनारायणचरणकमलपरिचर्यापरायणस्तदादेशेन तत्र तत्र नगरग्रामादौ सदुपदेशसच्छास्त्राध्यापनादिभिरौद्धवं सम्प्रदायमुन्नमयन्, सकलसत्सङ्गरसिकजनसमादरणैकपात्रमभूत्।

अथ सोऽयं नित्यानन्दमुनिरादेशं भगवतः शिरसा वहन्, श्रीमदौद्धवसम्प्रदायं सदुपदेशसदाचरणादिभिः शनैः प्रवर्तयन् प्राप वटोदरनगरं सह मुनिमण्डलेन। तत्र बहवो दैवीं सम्पदमभिजाताः श्रीस्वामिनः सदुपदेशैः सञ्जातसत्सङ्गैकरुचयः श्रीस्वामिनारायणे प्रकटपुरुषोत्तमभावनां सुदृढामनुप्राप्य तच्चरणानुध्यानतन्नामसङ्कीर्तनादिकं परमभक्त्या कुर्वन्तः सम्प्रदायमौद्धवं निःश्रेयसाय समाश्रयन्ति स्म॥

अत्रान्तरे—तत्रत्यश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीसयाजिभूपालकृपाकटाक्षलब्धवृत्तयो, वादाहवैकविनियुज्यमानविद्याकौशलाः, साधुजनावमाननैकफलकदुर्वादैकान्तकुतर्ककुशलाः, काणादादिकतिपयशास्त्राभ्यासमदान्धाः कतिचन पण्डिताः नैसर्गिकासूयाभिभूतास्तमिममौद्धवसम्प्रदायप्रचारं न सेहिरे।

उदारहृदयैर्भूपैः सभालङ्करणप्रियैः।
पोष्यमाणाः प्राप्य वृत्तिं क्लेशलेशविवर्जिताम्॥
एधमानमदाः प्रायो मात्सर्यग्रस्तचेतसः।
अभ्यस्तमखिलं शास्त्रं शस्त्रीकुर्वन्ति पण्डिताः॥

त एते परोत्कर्षासहनैकप्रकृतयः समुन्मिषदीर्ष्यातिरेकप्रज्वलद्धृदयाः मिथः सम्भूय विजेतुमेनं नित्यानन्दमुनिमभ्येत्य वादाय प्रावर्तन्त। तदा स मुनिवरस्तान् विज्ञाय विजिगीषया समुपस्थितान् प्रसन्नहृदयः प्रहसन्निदमाह—

हन्त? भोः पण्डिताः! सुमहान्नः सम्मोदः, यदयमवसरो नः प्राप्तो भवतां पाण्डित्यपरीक्षणस्य, प्रशमैकपराणां जिज्ञासुजनाववो-

धनैकप्रवृत्तानां विजिगीषुकथायाः प्रसङ्गो हि दुर्लभः। तत्-युष्मासु यस्य यस्य यस्मिन् यस्मिन् शास्त्रे परिचयस्तत्र तत्र तेन तेन क्रमशो विचारः प्रस्तूयतामिति। अथ तदा व्याकरणन्यायादिषु विचारः प्रावर्तत। तत्र तत्र यो यो यं यमप्रतिसमाधेयमाक्षेपं मत्वा वादाय महता संरम्भेण प्रावर्तत, स स पण्डितः स्वामिना प्रगल्भवचनेन तर्ककुशलेन तत्र तत्र पूर्वपक्षांश एव आक्षिप्यमाणः स्वपरिगृहीतं पूर्वपक्षं द्रढयितुमक्षमो मूकीभूतवदनो विरराम जल्पतः। एवं सर्वेष्वपि क्रमशः परास्तेषु केचन पण्डितम्मन्या असहमानाः स्वपक्षपराभवमौद्धवे सम्प्रदाये आक्षेपान् कर्तुमारभन्त। स्वामी च सम्प्रहृष्ट एव सन् तत्तदाक्षेपाणां सुसमीचीनाभिर्युक्तिभिः सप्रमाणाभिः परिहारमकरोत्।

अथ तदा सर्वे ते व्यपेतपाण्डित्यमदा अपि अनपेतासूयापिशाचावेशाः स्वामिनस्तथाविधविद्यापराक्रमेण प्रतिरुद्धवादगतयोऽवनतवदनाः सदसः समुत्थाय स्वस्वावासान् जग्मुः।

अथ केचन सत्त्वप्रकृतयः पाण्डित्यप्रभावं स्वामिनः प्रशंसन्तः प्रणम्य स्वामिनं तदनुग्रहपात्रमभूवन्।

अथ स्वामी तत्र नगरे औद्धवसम्प्रदायं सुदृढप्रचारं विधाय अन्येषु च तेषु तेषु ग्रामनगरेषु सदुपदेशेन सत्सङ्गमभिवर्धयन् औद्धवसम्प्रदायसम्प्रचारैकव्यापृतहृदयो बभूव।

अथ कतिपयेषु हायनेषु व्यतीतेषु अनुदिनमनुवर्धमाने श्रीमदौद्धवसम्प्रदाये, परिस्फुरति च परितः श्रीस्वामिनारायणचरणपरिचरणपरायणसाधुजनसदुपदेशसमुज्जीवितसत्सङ्गवलये।

तत्र तत्र वर्तमानानां भोगैकशेषीकृतनिजनिजाचार्यपदस्योच्छेदमाशङ्कमानानां तत्तदाचार्याणामाशयेषु इर्ष्याद्वेषादयः प्रववृधिरे। तेष्वपि श्रीनगरे वर्तमानस्य श्रीगोस्वामिनः समुन्मिमेष विशेषत ईर्ष्याद्वेषसमुद्भवः क्रोधाग्निः। अथ समूलमुन्मूलनमौद्धवसम्प्रदायस्य चिकीर्षन् वादाहवे साहाय्याय ततः ततः प्रतिष्ठितान् समानलान् पण्डितान् षट्पञ्चाशङ्कोगोत्सवविधानव्याजेन स्वनगरे सम्मेलयामास।

अथ बडोदरानगरं वर्तमानान् महाराजसभास्थानपण्डितान् गूढमाशयमावेद्य समानेतुं लेखमेकं प्रेषयामास । ते चावधृतलेखार्थाः प्रागेवेर्ष्याग्निप्रधूमितहृदयाः श्रीमदौद्धवसम्प्रदायखण्डने प्रवृत्तानां साहाय्याधाने सञ्जातत्वराः श्रीमन्महाराजाभ्यनुज्ञां विना गमने वृत्तिहानिं विचार्य श्रीमन्महाराजसन्निधिं सम्प्राप्य कार्यावसरं स्वेषां न्यवेदयन् । श्रीमन्महाराजश्च तेषां वचनं समुपश्रुत्य धर्मज्ञानवैराग्यभक्तिप्रधानस्यौद्धवसम्प्रदायस्योन्नतिमेवाकाङ्क्षमाणस्तस्मिन्नस्मिन् सम्प्रदाये तेषामेषां च प्रद्वेषमुभयतोऽनर्थावहमवधृत्य विद्वेषमूलकात्तस्मारम्भात्तस्मात्तान्निवर्तयन्निदमाह-

" भोः पण्डिताः ! शोभते नाम विदुषां बुधजनसदसि समुपस्थानम् । शास्त्रचर्चायां समुपस्थितायामप्रधृष्य विज्ञानवैभवैरग्रभाग एव स्थेयं नाम । अथापि सभायाः स्वरूपं कीदृशमिति तु विचार्यं प्रथमत एव । अथ च सभायां वादाहवे यैः सह प्रतियोद्धव्यं तेषां विद्याबलादि विचारणीयम् । तदिदमविचार्य सपदि प्रत्यवस्थानं केवलमवमतय एव स्यात् । तत्र सभायाः स्वरूपं तु विचार्यमाणं रागद्वेषविलसितमित्येव स्फुटं प्रतीयते । यदौद्धवे सम्प्रदाये समुपदिश्यमानं धर्मो ज्ञानं वैराग्यं भक्तिश्चेत्येतन्न श्रुतिस्मृतिपथतो बहिर्भूतम्, येन तन्निरसनाय श्रुतिस्मृत्यनुसारिभिः प्रयत्न आधेयः । नत्तस्मिन् सम्प्रदाये सदुपदेशसमनुवृद्धेन सतामादरेण भवति परोत्कर्षासहिष्णुतालक्षणः प्रद्वेषः केवलं मानग्रस्तचेतसाम् । तत् रागद्वेषैकव्यापाररूपेऽस्मिन् सदसि विदुषां वोऽस्मदीयानां सङ्गतिर्न नः प्रतिभाति समुचिता ।

अथ तत्र सदसि समुपस्थास्यति स **नित्यानन्दमुनिः**, येन सह विवादो युष्माभिः कर्तव्यो भवेत् । यस्यात्मबलं विद्याबलं चानुभूतपूर्वं युष्माभिः । किं वा युष्माभिः ततोऽप्यधिकमात्मबलं विद्याबलं वा सम्पादितमधुना ? येनेयं धैर्यसम्पदधुना वः । द्वेषौत्कट्यबलान्नापरं वोऽधुनेति तु नः प्रतिफलति चेतसि । तत् कीर्तिर्यास्ति न सा विनाश्येत्यतेत्तु वयं युष्मान् ज्ञापयाम " इति ।

अथ ते पण्डिताः समारम्भोऽयमस्मदीयो महाराजस्यानभिमत इति मौनमेव साधनं सुखोदर्कमाश्रयन्तः स्वस्वगृहाणि प्राप्य केवलमनुक्षणमुन्मिपन्तं द्वेषाग्निं कथमपि अन्तरेव प्रशमयन्त आसन्। श्रीमन्महाराजस्तु प्रतिबोध्यैवमेनान्, नित्यानन्दमुनिमाविज्ञातशत्रुजनकोलाहलं सन्देशमिमं प्रापयामास।

"श्रीनगरे केचन प्रतिपक्षिणः औद्धवसम्प्रदायस्यानिष्टमाचरन्तो वादाहवाय महान्तमारम्भं कुर्वन्ति, तत्र सदसि समये भवता सान्निधाय विजित्य परिपन्थिनः स्वसम्प्रदायः परिपोषणीय" इति।

अथ स्वामी नित्यानन्दमुनिर्विज्ञातोदन्तः सपदि प्रतस्थे श्रीनगरं सहैव भगवदानन्दप्रभृतिविद्वाच्छिष्यमुनिमण्डलेन। तमेनमायान्तमुपश्रुत्य श्रीनरनारायणचरणनलिनसान्निध्यसमेधमानधर्मश्रीसमृद्धसनातनधर्मधुरन्धराचार्यपदालङ्कारभूतः श्रीमानयोध्याप्रसादमहाराजः सबहुमानं मन्दिरं समानयन् समादिदेश निजपुत्रं केशवप्रसादाख्यं महानुभावानन्दादीनिजसाधुजनान् पार्षदादीन् भक्तजनांश्च प्रत्युद्गन्तुम्। ते च सर्वे यथादेशं प्रत्युद्गम्यैनं सद्गुरुप्रवरं नित्यानन्दमुनिं सह मुनिमण्डलेन प्रेक्षकसकलनगरजनकौतुकापादकेन महता संरम्भेण प्रापयन् मन्दिरम्।

अथ सपदि प्रत्यर्थिनां मनसि कोऽप्युद्वेगः समाविशत्। अन्तःसमुद्विग्नहृदया अपि ते समुत्कटेन द्वेषेण समारब्धं वादाहवं परित्यक्तुं नाशक्नुवन्। किञ्च–प्रागेव लेखमुखेन प्रत्यर्थिभिस्तैः "वः सम्प्रदायो न वेदमूलकः, यश्चोपास्यो वः स्वामिनारायणः स न भगवान् पुरुषोत्तमः" इति प्राधान्येन विप्रतिपत्तिद्वयं सूचितमासीत् श्रीमदाचार्यसन्निधौ।

अथ यथासमयप्रबन्धं महती सभा समभूत् श्रीनरनारायणमन्दिराङ्गणे, तत्र यथाक्रमम् उपाविशन् मुनयः सद्गुरवः सत्सङ्गश्रद्धाशुद्धान्तःकरणाश्चान्ये। अथाजग्मुश्च चिरसमुत्कण्ठितं स्वमनोरथमुद्धवसम्प्रदायखण्डनं प्रसाधयन्तः प्रत्यर्थिनो नानाशास्त्राभ्याससमुपलब्धपाण्डित्याभिमानैरनेकैः समुत्तेजितधैर्यशक्तयः कथमपि सभास्थानम्।

पाण्डित्यगर्वसम्मूर्च्छद्‌हुङ्कारोद्गारदारुणाः ।
प्रत्यर्थिपक्षरक्षार्थं प्रत्यतिष्ठन् कुतार्किकाः ॥
व्याकुलीकृतवेदान्तप्रतिभाभासशालिनः ।
परिष्कर्तुं परमतं परे केचिद्विरेजिरे ॥
साङ्ख्यसिद्धान्तदिग्दर्शिकारिकापाठपण्डिताः ।
उद्वल्गुः फल्गुधियः पुंप्रकृत्योः परीक्षकाः ॥
शब्दशास्त्रपरिश्रान्ताः शब्दशिक्षणदक्षिणाः ।
समलक्ष्यन्त सोष्णीषाः परपक्षप्रपूरकाः ॥

एवं स्वपक्षबलं सङ्ख्यापूरकैरन्यैश्च भृत्या सम्पादितैः पण्डितैरापूरयन्तः प्रत्यर्थिनः सङ्घीभूय निर्दिष्टे स्थाने समुपविविशुः ।

अथ नित्यानन्दमुनिः स्वशिष्यमण्डलेन सह सभां समाजगाम. सकलसदस्यजनदर्शनयोग्ये समुन्नते आसने प्रागेव परिकल्पिते समुपविवेश स मुनिराजः । तं परितस्तस्य शिष्या उपविविशुः । सभामध्यमध्यासीने तस्मिन् नित्यानन्दस्वामिनि सदसि समुपस्थितानां सर्वेषामेव दृष्टिः समाकृष्टेव सपदि समपतत् । दृष्टमात्रे तस्मिन् भ्राजमाने केनाप्यपूर्वेण तेजसा नैसर्गिकेन आबाल्यादनुपाल्यमानब्रह्मचर्यप्रभूतेन वर्चसा, अनुदिनमनुध्यायमानस्य हृदयतले परिस्फुरतो ज्योतिषां ज्योतिषः प्रभापुञ्जेन बहिःस्फुरमाणेन आध्यात्मिकबलेन च प्रचकम्पे प्रत्यर्थिनां चेतः । व्यगलच्च धैर्यबलं वादाहवे । स्फूर्तिपथाद् दूरीबभूवुश्चिरतराभ्यस्ताः शास्त्रविषयाः ।

अथ स नित्यानन्दस्वामी बहुमानगर्भया गभीरया गिरा विद्वन्मण्डलमिदमब्रवीत्–

"भो भोः पण्डितप्रवराः ! समधिगतविविधशास्त्ररहस्यानां समलङ्कृतानेकसभास्थानानां भवादृशानां पण्डितप्रवराणां समागमश्चिरादस्माभिरभिवाञ्छितोऽयमधुना श्रीस्वामिनारायणकृपया लब्धः । युष्मद्वादवैखरीश्रवणाय स्पृहयामो वयम्, तत् प्रस्तूयताम् कश्चन वादः, यत्र वो रुचिः प्रागल्भ्यं च "।

तदिदं स्वामिनो वचनं गाम्भीर्यधैर्योपेतं अनपेतमर्यादं विनयविवेकमसृणं पाण्डित्यातिशयानुरूपं समुपश्रुत्य ते प्रत्यर्थिनः क्षणं

स्तब्धीभूता मिथो मुखमवलोकयन्तः कथं कथमपि काश्चन कर्णजाप-प्रयोगेन समुत्तेजयामासुः ।

अथ तथा समुत्तेजितश्चैकः कथमप्यापादितधैर्य इदमाह–

" अयं नः प्रथम आक्षेपः–युष्माभिः प्रवर्त्यमाने सम्प्रदाये किं प्रमाणम् ? य उपास्यः, तस्य सर्वेश्वरत्वे च किं प्रमाणम् ?" इति ।

तमिममाक्षेपं पामरजनविमोहकमीर्ष्यैकमूलकमसारमपि सदसि समुपस्थितानां तटस्थानामाक्षेपस्याज्ञानमूलकतां ज्ञापयन् सोऽयं नित्यानन्दस्वामी धर्मज्ञानवैराग्यभक्तिप्रधाननिजसम्प्रदायानुबद्धानां धर्मादीनां श्रुतिपथानुगामिताख्यापनेन, स्वोपास्यश्रीस्वामिनारायणस्य सप्रमाणं प्रकटपुरुषोत्तमतास्थापनेन च निराचकार ।

सोऽयं निराकरणप्रकारः समग्रः पृथक्-निबन्धपदमर्हतीति श्रीस्वामिजीवनचरितमात्रनिरूपणे प्रवृत्ता वयं न तस्येहावसरं पश्यामः ।

श्रुतिः स्मृतिः पञ्चरात्रं यैः प्रमाणमितीष्यते ।
तदीयसम्प्रदायस्य कः शङ्केताप्रमाणताम् ? ॥
विरोधो यस्तु शङ्क्येत तदज्ञानविजृम्भितम् ।
अविरोधेन नयनात् सत्तर्कसमुपाश्रयात् ॥
सिद्धान्तिभिः सारविद्भिराशङ्का ननु वार्यते ।

अथ चरितमेव प्रक्रान्तमुच्चयामः–

एवमौद्धवसम्प्रदायस्य निर्बाधतां श्रुतिस्मृतिवचनैः सदसि प्रसाधयतोऽस्य अप्रधृष्यतर्कतरङ्गवेगे प्रवहति निरर्गलनिर्गलद्गम्भीरवाक्प्रवाहे प्रत्यवस्थातुं प्रत्यर्थिनो न प्राभवन् ।

अथ तदा केचन जिज्ञासव इव वेदान्तविचारायारेभिरे—

तदा पराभिमतं ब्रह्मस्वरूपपरिणामवादमुपनिषदनुकूलैः सूत्रपथसमधिरूढैस्तर्कैर्निरस्य. श्रीमदुद्धवसम्प्रदायाभिमतमौपनिषदसिद्धान्तमबाधिताखिलत्रय्यन्तसुसङ्गमनमनुपपत्तिलेशविवर्जितं स्वेतरसमस्तचिदचिद्विशिष्टब्रह्माद्वैतावलम्बं सुदृढीचकार ।

अथ सर्वेषु तेषु प्रत्यर्थिवृन्देषु भग्नदर्पेष्ववनतवदनेषु सभास्थानादपसर्पत्सु स्वामी प्राह–

" अयि भोः पण्डिताः ! यदि वो विषये क्वापि शास्त्रीये विजिगीषा वा विजिज्ञासा वा तद्विचार्य पुनरागम्यता " मित्यनेन

वचनेन विशेषतः सञ्जातत्रपा मौनमेव शरणमाश्रित्या-पससर्पुः ।

अथ यथा यथायमौद्धवः सम्प्रदायः समवर्धत, तथा तथा तस्मिन्नस्मिन् सम्प्रदाये समवर्धत दुर्मानमदमत्तानामन्येषां चिरानुवृत्ताचार्यपदव्यपदेशभाजामसूया । तेषु जगद्गुरुपदमसाधारणमात्मन एव मन्यमानस्य मठाधिपत्यप्राप्तशङ्कराचार्याभिख्यस्य तु विशेषतोऽभूत् । सोऽयं सदसि मध्यस्थजनसमधिष्ठिते समयबन्धपूर्वकं विधाय शास्त्रविचारमौद्धवसिद्धान्तनिष्ठान विजेतुमसामर्थ्यमात्मनो विचिन्त्यानुदिनमनुवर्धमानयोरसूयानद् द्वेषयोरुपशममौद्धवसम्प्रदायानुप्रविष्टब्राह्मणजनपीडनेन सम्पादयन् उदुम्बरपुरस्थान् सत्सङ्गिनो विप्रान् ज्ञातिजनसमवायतो बलाद्बहिष्कारयन् हव्यकव्यादिकर्माणि क्लेशमापादयन् केवलं पामरसधर्मा दारुणारम्भो बभूव । सत्सङ्गिभिर्विप्रैरन्यैश्च तटस्थैर्बहिष्कारकारणं पृष्टोऽपि नैव किमपि समीचीनमुत्तरमाह । अथौद्धवे वर्त्मनि सभासमक्षमाक्षेपं शास्त्रीयं कर्तुमसमर्थः सन् अनभ्यनुजानंश्च सभाप्रसङ्गमात्मनः स्वातन्त्र्यमीर्ष्यादिमूलकं दोषमेव च विना वचसा क्रियया ख्यापयामास । तदा सोऽयं नित्यानन्दस्वामी सत्सङ्गिनां विप्राणां जातमिमं क्लेशं प्रशमयन् शास्त्रीयेणैव वादेन शङ्कराचार्यस्य पुरतः श्रीमदौद्धवसम्प्रदायं सिद्धान्तीकर्तुं स्वयमेव सह शिष्यजनमण्डलेन प्रापोदुम्बरनगरम् । नगरे परितः ख्यापयामास चेदम्—

" वयमधुना श्रीमदौद्धवसम्प्रदायं सदसि विदुषां सिद्धान्तयितुं समागताः स्मः । यो नामात्र विषये विवादं कर्तुमिच्छति स समयनिर्णयपूर्वकं समुपतिष्ठतु, वयं वासमुपातिष्ठामः " इति ।

तदिदमुपश्रुत्य शङ्कराचार्यः सदसि विचाराय प्रत्यवस्थानमकृत्वा ज्ञातिजनकोलाहलं केवलं स्वप्रशासनबलसाध्यमकारयत् ।

अथ स्वामी स्वयमेव स्वसिद्धान्तसमर्थनमिच्छन् सम्प्रदायविदूषकस्यापि परस्य स्थाने गमनमनुचितमपि निजसिद्धान्तस्थापनाय सत्सङ्गिजनचेतःसमाह्लादनाय च आवश्यकं विनिश्चित्य परिवृतो भगवदानन्दादिनिजशिष्यैः शङ्कराचार्यस्यावासं प्राप, प्राप्य च तस्य पुरतः स्वसिद्धान्तं सप्रमाणं सोपपत्तिकं च निरूप्येदमाह—

"अत्र चेदाक्षेपः कस्यचित्स प्रतिवक्तु प्रमाणपथानुगामिना सत्तर्केणे"ति। उपश्रुत्येदं स्वामिनो वचनं शङ्कराचार्यः अपेतशास्त्रविचारं सम्भूयात्मीयैः सह केवलं शब्दकोलाहलं कुर्वन् कालं नयन् सभासमयमत्यवाहयत्। अथ परदिने पुनरुपक्रान्ते विचारे स शङ्कराचार्यः अनादृतशास्त्रविचारः पामरग्रामकैः शब्दाडम्बरैः कालमनयत्। अथ स्वामी तस्मिन् दिनेऽपि व्यर्थपरिश्रमो भूत्वा व्यचिन्तयत्–"अयं वितण्डयैव कालं नयति, पामरान् मोहयति, तदस्य योग्यः प्रयत्न आधेय" इति विनिश्चित्य परदिने सह शिष्यैः प्रबुद्धैर्भगवदानन्दादिभिरन्यैश्च सदसद्विवेचनसमर्थैस्तटस्थैश्च पण्डितैः सह शङ्कराचार्यस्य स्थानं प्राप्य गभीरमिदमवदत्–

"ग्रामे पामरजनभूयिष्ठे ज्ञातिकोलाहल इवायं नावधेयः, अयं हि शास्त्राभिमतसिद्धान्तविचारः, अतोऽस्माभिरुपपादिते श्रीमदौद्धवसिद्धान्ते यदि शास्त्रविरोध उद्भाव्यते ? उद्भाव्यताम्, वयं परिहर्तु सन्नद्धाः स्मः, इमे च तटस्थाः, बहवश्चेमे श्रोतारः सन्त्यभिज्ञाः। यदि मौनं वा वाक्कोलाहलमात्रं वा समाश्रीयेत, तर्हि यूयं पराजिता इति मध्यस्थजनैर्विनिश्चीयेत। नाद्विचार्य योग्यमुच्यताम्"

इत्युक्त्वा प्रमाणवचनोपन्यासपूर्वकं स्वयं स्वसिद्धान्तं स्थापयामास। अथ तस्मिन् कोलाहलं कर्तुमशक्नुवन् शङ्कराचार्यः अविचारसहान् कांश्चनाक्षेपानकरोत्। स्वामी च तानाक्षेपान् तर्कोपपन्नैः प्रमाणवचनैर्न्यरस्यत्। एवं स्वसिद्धान्तं स्थापयित्वा अद्वैतमते कांश्चनाक्षेपान् दुरुद्धरानुद्भावयामास स्वामी। तदा अनधिगतस्वसिद्धान्तरहस्यस्तूष्णीं बभूव समलङ्कृतश्रीशङ्कराचार्यपदः। एवं प्राप्य पराभवं भीतभीत इव च पलायिते तस्मिंस्ततो नगरात्, प्रशान्ते च सत्साङ्गिजनस्य ज्ञातिकोलाहले, तस्मिन्नेव ग्रामे सत्सङ्गिविप्रजनसुखसमृद्धिं सम्पाद्य प्रत्यागच्छत् स्वस्थानम् वृत्तालयम्।

एवमध्ययनाध्यापनप्रत्यर्थिजनविजयादिना श्रीमदुद्धवसम्प्रदायसेवां कुर्वन्नेव भगवतः सबहुमानावलोकनपात्रं भवन् सकलसन्मण्डलमान्यतमः समभवत्।

अथ जातु रामनवम्युत्सवे जीर्णदुर्गपुरस्थभक्तजनप्रार्थनया जीर्णदुर्गपुरं गच्छता भगवता सह जीर्णदुर्गपुरं जगाम। तत्र भग-

वतः श्रीहरेश्चरितममानुषं सकलनगरजनश्लाघ्यमानं तद्देशाधीशो महाराजो माहम्मदीयो बहादराख्यो भगवन्तं राजभवनमानाय्य समर्हणं विधातुं वाञ्छन् अमात्यमादिदेश अस्मिन्नारम्भे अवहितेन त्वया भाव्यमिति ।

अथ तन्नगरस्थाः कतिचन जान्या नागरसंज्ञा अधिकृतराज्यकार्या महाराजपार्श्वपरिवर्तिनः, भगवति श्रीस्वामिनारायणे तत्सम्प्रदाये च बद्धासूया राजकृततत्सन्मानप्रसङ्गेन द्विगुणीभूतासूयाग्रस्तचेतसस्ते राजसदसि स्वामिनारायणसम्प्रदायस्य परिभवं कारयन्तो निगूह्य स्वदुराशयं स्वामिनारायणसम्प्रदाये आदरभरं दर्शयन्तः कमपि शब्दाडम्बरमात्रविदग्धं नरसिंहनामानं विप्रं भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य समर्हणसमये राजभवने पण्डितजनसमवाये प्रवेशयन्तो महाराजमवसरे समवबोध्य प्राप्य तस्याभ्यनुज्ञां तं वाचाटं स्वपक्षीयं तस्मिन् समये राजभवनं प्रावेशयन्। अथ भगवति श्रीस्वामिनारायणे निजचरणकमलरसिकानेकपरमहंसपरिवृते राजभवनं समुपस्थिते यथायथमुपविष्टेषु भगवदभ्यनुज्ञेषु सदसि महाराजेन भगवतः प्रभावावलोकनसञ्जातमहाविश्वासेन यथार्हं राजोचितमहोपचारैः समभ्यर्चितो भगवान् परिमितपरिजनपरिवृतः प्रथमं राजभवनान्निर्ययौ ।

अथ परमहंसाः सद्गुरवो राज्ञा सह हितमधुरं सम्भाषमाणास्तस्थुः । अथ तदा स नरसिंहः प्राप्यावसरं पण्डितप्रवर इव नाटयन्, ईश्वरस्वरूपं तत्प्रादुर्भावादिप्रकारं तत्र निमित्तं देशकालनियमं च साकूतं गभीरया गिरा पूर्वपक्षरूपेणापृच्छत्। श्रुत्वैवंविधं तस्य प्रश्नं नित्यानन्दस्वामी प्रगल्भैः प्रमाणोपेतैरुपपत्तिभूयिष्ठैर्वचनैः सर्वानाक्षेपान् परिहृत्य, भगवतः प्रादुर्भावप्रकारं भगवदैश्वर्यप्रकारं च समर्थयामास । तदा अपरिचितपरमतं नरसिंहोक्तेः स्वामिनः प्रतिविधानस्य चाशयं जिज्ञासमानं तं महाराजं स एव नित्यानन्दस्वामी पूर्वपक्षिणो नरसिंहस्य आशयं समाधानं च स्वोक्तं सकलं तेन कृतमतिवादं चायोग्यं स्वेन सुसमीचीनेन न्यायेन प्रोक्तं समाधानं च सुग्रहमबोधयत् ।

तदा स राजा तस्य स्वामिनः पाण्डित्यं प्रशंसन् अतिवादिनं तं नरसिंहं सभातः प्रथमं प्रस्थाप्य स्वामिनमन्यांश्च सद्गुरून् यथायोग्यं सम्मान्य सुबहुमानं प्रेषयामास ।

सोऽयं नित्यानन्दस्वामी समर्थयन् सदसि स्वसिद्धान्तं, प्रतिष्ठापयंश्च बुधजनपरिषदि प्रकटपुरुषोत्तमस्य भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य पारमैश्वर्यं, विद्रावयंश्च वादाहवेषु निशिततरसत्तर्कशरजालेन प्रतिकथकपरबलम्, श्रीमदौद्धवसम्प्रदायस्य जङ्गमः कोऽप्येष विजयस्तम्भ इति ख्यायमानः कलिबलसमुद्भूतासुरोपद्रवप्रशमनाय साधुजनपरित्राणाय समुद्धरणाय धर्मसेतोः प्रकटीभूतस्याक्षरनिलयस्य पुरुषोत्तमस्य परब्रह्मणो भगवतः श्रीसहजानन्दस्य दक्षिणभुजस्थानतां प्राप्तः, भगवत्परमानुग्रहैकभाजनतां च प्राप्तः सर्वमायुः श्रीमदुद्धवसम्प्रदायसमुत्कर्षाधानैकव्यापृतं कुर्वन् सकलसद्गुरुमण्डले परां प्रतिष्ठां प्राप ।

अप्रकम्प्या चास्य भगवति श्रीस्वामिनारायणे निष्ठा परा भक्तिश्च । भगवान् श्रीहरिस्तस्यास्य निष्ठां भक्तिं चात्मनि परामविचाल्यां जानन्नपि परीक्षामुखेन सर्वेभ्यः प्रकाशयितुं प्रकटस्वस्वरूपपारम्याभिनिवेशमूलकमस्य सदाग्रहमस्थानोद्भवमिवावज्ञाव्याजमापाद्य परमप्रीतिपात्रे माननैकयोग्ये तस्मिन् क्रोधवेगमभिनयन् अवजानन्निव निष्ठुरेण वचनेन तिरश्चकारेव तम् ।

अथ स तदेकपारम्यनिष्ठस्तच्चरणानुध्यानैकपर अनुद्विग्न एव तदादेशानुवर्ती तदेकभक्तिनिष्ठस्तदनुभवानन्दैकतृप्तनित्यानन्दनामात्मनोऽन्वर्थयन् तस्थौ। तदा पुनरन्यस्मिन् दिने भगवान् सदस्यवोचत्-"अयि भोः परमहंसाः ! शृणुत सावधानम्! अयमस्माभिरवगतैतन्निष्ठभक्तिरपि परेषां कृते परीक्षापदं प्रापितः, स्वासाधारणे धर्मज्ञानवैराग्यभक्तिप्रकर्षे अस्मत्स्वरूपनिष्ठायामस्मदादेशानुपालने च लेशतोऽपि वैकल्यं न प्रापत् । अयं हि निदर्शनं भवति सद्गुरुमण्डलप्रामुख्यस्य । अत एवैनं वयं नो दक्षिणभुजमिव मन्यामहे, तद्युष्माभिरखिलैरपि सर्वथास्मिन् सुबहुमानं समादरः कार्य " इति ।

अथ जातु-वृत्तालयं समलङ्कुर्वति भगवति श्रीहरौ विराजमानेषु सद्गुरुवरेषु दक्षिणप्रान्तनिवासी कोऽप्यद्वैतमतावलम्बी अधीतशाङ्करभाष्यादिग्रन्थः विद्यामदेन आत्मानं वेदान्ताचार्य इति व्यपदेशेन ख्यापयन् प्राप्य वृत्तालयं भगवता समधिष्ठिते सद्गुरुमण्डलमण्डिते भक्तजनपरिवृते सदसि समेत्य समनुज्ञातो भगवता समुपविवेश लब्धावसरः सदसि। उपविष्टमात्रः पाण्डित्यमात्मनः ख्यापयन् भगवता वादाय समुपचक्रमे। भगवांस्तस्यौद्धत्यं जानन्नपि "अभ्यस्तशास्त्रो नावमन्तव्य" इत्युदारतामात्मनः प्रकाशयन् प्रशमभरितैरेव वचनैः प्रमाणोपपत्तिपूर्वकैस्तस्याक्षेपमखिलं परिहृत्य स्वयं तम् अक्षरस्वरूपे पराभिमततत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थविचारे च अपरिहार्यान् कांश्चनाक्षेपान् प्रोक्त्वा "अत्र प्रतिविधीयतां यदि ते प्रतिभाबलम्" इत्यवोचत्। अथ निरुत्तरः सन् मौनीभूतमपि तं "पण्डितोऽयं नावमन्तव्य" इति मत्वा परमकारुणिको भगवान् दूरादुपस्थितोऽस्मत्सन्निधिमिति यथोचितं मानयित्वा विससर्ज। स प्रकृत्या दुरात्मा ईर्ष्यातिरेकेणाभिभूतः सदसो बहिर्निर्गत्य स्वगोष्ठ्यामात्मनः पाण्डित्यमेव प्रख्यापयन् श्रीस्वामिनारायणसम्प्रदायदूषणैकपराणि वचनानि यदा अवोचत्। तदा स्वेष्टदेवाभिमतस्वसिद्धान्तदूषणमसहमानो नित्यानन्दस्वामी-"अपात्रमेष माननस्य" इति विनिश्चित्य सपदि तमानाय्य महतीमनेकबुधजनभूयिष्ठां परमहंसमण्डलमण्डितां सभां कारयित्वा तत्र तस्य वेदान्ताचार्याभासतां प्रख्यापयन् वेदान्तविषयिणीं चर्चां समारेभे, तत्र स नित्यानन्दस्वामिना पराभिमताविद्यास्वरूप—तन्निवृत्ति—तदुपायेषु समाक्षिप्यमाणः, तस्य—श्रुतिस्मृतिशतनिशिततर्कशरानसङ्ख्यान् प्रवर्षतः पुरतः स्थातुमक्षमो निरुत्तरः सन् पराभूय ततः पलायाम्बभूव।

भगवता आचार्यपदेऽभिषिक्तैः श्रीमद्रघुवीराचार्यैरप्येष स्वामी सम्प्रदायसंरक्षणैकान्ते धर्मनिर्णये च स्वस्य प्रत्यनन्तरीकृतः धर्मज्ञानादिप्रचारापादनेन श्रीलक्ष्मीनारायणमन्दिरकार्यनिर्वहणे च परं व्यापृतो भूत्वा श्रीमदुद्धवसम्प्रदायस्य समुल्लासकः कमलवनस्येव हंसः कोऽप्येष परमहंसो व्यराजत।

सोऽयं नित्यानन्दस्वामी विज्ञानाध्वनीव मन्दिरनिर्वहणैकान्तव्यावहारिककर्मण्यपि व्यापृतः सेवां सम्प्रदायस्य परामकरोत्—

यदा भगवान् प्रकटपुरुषोत्तमः श्रीस्वामिनारायणः श्रीमदौद्धवसम्प्रदायनिर्वहणैकान्तो स्वीय आचार्यपदे विधाय द्वेधा देशविभागं स्वभ्रातृव्यौ श्रीमद्रघुवीरश्रीमदयोध्याप्रसादौ समतिष्ठापयत्। तदा निजविहितं सम्प्रदायसंरक्षणैकान्तमाचार्यप्रतिष्ठापनलक्षणं कर्म सतां हिततममवगमयन्, सन्निहितं नित्यानन्दमुनिमिदमाह— भोः स्वामिन्! अनयोराचार्यपदेऽस्मिन्नात्मीये यत् स्थापनमनुष्ठितमस्माभिः, तत् साधु समाचरितं नन्विति।

एवमभिहितः स्वामी नित्यानन्दमुनिः प्राह विहिताञ्जलिः—

" भगवन्! भवान् सर्वज्ञः, यद्भवान् करोति तन्नः कल्याणायैव। तत्–यत् कृतं साधु नाम तत्। तत्र का शङ्का नः! इमौ तु स्वतः सकलगुणसम्पन्नौ, अभिमतौ च भवता पुत्रभावेन। तावेतौ तमिमं सम्प्रदायं सम्प्रदायनिष्ठांश्चास्मान् समये समये हिताधानेन पालयिष्यत एव। सर्वेषां न आह्लादमापादयिष्यतश्च।

अपि च वयं भवतो दासानुदासाः, तत्–भवतः समादेशः सततं प्रणतेन शिरसा साभिनन्दनं स्वीकुर्महे " इति।

तदिदं स्वामिनो वचनं समुपश्रुत्य अत्यन्तं प्रसन्नो भूत्वा इदमाह भगवान्—

"अयमस्माभिः अस्मिन् वृत्तालयस्थाने आचार्यपदे समभिषिक्तो नाम, अथापि आचार्यपदमिदमनेकशिष्यजनसमादरणैकपात्रभूतं समयसमुचितसदुपदेशादिकार्यगौरवभूयिष्ठम्, नवश्चायमाचार्यपदे। तत्–वृत्तालयाचार्यपदे सम्पूर्णां श्रद्धामाधायास्याचार्यपदस्य यथा प्रतिष्ठा प्रतिदिनमभिवर्धेत तथा यत्नो विधेय " इति

तदिदं भगवतो वचनमनुदिनमनुस्मरता स्वामिना सत्सङ्गप्रतिष्ठासमभिवृद्ध्यै श्रीस्वामिनारायणप्रतिष्ठापिताचार्यपदस्य च महत्यै प्रतिष्ठायै अनुक्षणं दत्तावधानेन तदेकव्यापृतेन यावज्जीवं यद्यदनुष्ठितं महत्तरं कार्यम्, ये चान्तरायाः समुपनतास्तत्र तत्र, अविगणय्य तानन्तरायान् यद्यत् साधितं तद्वर्णयितुमिह न वयं पारयामः।

तदानीं समये नवमपीमं सम्प्रदायं धर्मज्ञानवैराग्यादितेजःपुञ्जेन जाज्वल्यमानं दृष्ट्वा तत्समयनिष्ठास्तेजसास्याभिभूयमानाः समुन्मिषदसूयावैरानुबन्धाः, येन केनाप्युपायेन समूलमेनं सम्प्रदायं समुच्छेत्तुं बद्धदृढाभिनिवेशाः ज्ञातिजनैः पण्डितैश्च कथमपि स्ववशीकृतैरस्य सम्प्रदायस्य द्रोहाय सततं समाहृतोद्योगाः समभूवन्।

परम्—श्रीमतः प्रकटपुरुषोत्तमस्य कृपाकटाक्षसमासादितप्रज्ञापराक्रमेण श्रीनित्यानन्दस्वामिना सर्वे ते वादाहवेषु निरस्ताः विगलितपाण्डित्यमदाः पादयोः प्रणमन्तः—

" जेता यः पण्डितानां जगति विवदतां देवताचार्यवक्ता "।

इत्यादिपद्योक्तेन प्रकारेण श्रीस्वामिनं स्तुवन्तः साक्षात् बृहस्पतिरेवायमिति सञ्जाताध्यवसायाः तद्वचनमेव प्रमाणतमममन्यन्त ।

भगवता श्रीमता प्रकटपुरुषोत्तमेनान्वहं सदसि समाश्रितान् सदुपदेशसुधारसान् पाययता यानि वचनामृतानि प्राकाश्यन्त, तानि तदा तदा मुक्तानन्दादयश्चत्वारः सद्गुरवः सङ्कलन्त आसन्। एष स्वामी श्रीनित्यानन्दमुनिः तेभ्यः सङ्ग्रहेभ्यः भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्याशयमनुसृत्य सारतमं समादाय निबन्धरूपं वचनामृतं सन्नद्धीकृत्य श्रीशुकानन्दस्वामिभिर्विलेख्य सकलसज्जनसेव्यमकरोत्।

यदिदं सम्प्रदायेऽस्मिन् आध्यात्मिकशास्त्रेषु अग्रगण्यं सर्वतः श्रेष्ठतमं प्रथते। भगवान् श्रीहरिरपि समये समये सदसि समानाय्य निजमुखारविन्दविनिर्गतवचनामृतलक्षणां परां वाणीं श्रोतृनास्तिकाग्रेसरान् श्रावयन्नासीत्। तदिदं व्यक्तम्—सुधासिन्धौ लोयाप्रकरणे सप्तमतरङ्गे ।

दुर्गपुरे श्रीलक्ष्मीवाटिकायाम् भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य प्रकटपुरुषोत्तमस्य समवसितप्राकट्यप्रयोजनस्य अन्तर्धानमुपेयुषः समाधिस्थाने श्रीस्वामिना शिखरशोभासमलङ्कृतं मन्दिरं विधाय तत्र भगवतः श्रीहरेः पादुका प्रसादरूपतया स्वेन समुपलब्धा प्रतिष्ठापिताभूत्। अथ कालेन भूयसा धर्मधुरन्धराचार्यश्रीसमलङ्कृतैः श्रीविहारिलालमहाराजैः जीर्णोद्धरणक्रमेण सुमहोत्सवपूर्वकं घन-

श्यामनाम्ना ख्यायमाना श्रीहरेरर्चामूर्तिः श्रीमदिच्छाराममहाराज-श्रीमद्रघुवीरमहाराजमूर्तिभ्यां सह प्रतिष्ठापिता अद्य सकलसत्सङ्गिजनसंसेव्यमाना विराजते ।

श्रीमदौद्धवसम्प्रदायस्यास्य सर्वप्रकारेण सेवायां सोत्साहं सम्प्रवृत्तैरेतैः श्रीनित्यानन्दस्वामिभिः साहित्यसेवापि सर्वतः समुन्नता व्यधायि ।

तत्र शिक्षापत्र्या गुर्जरानुवादः सम्प्रदाये मान्यतमः समेधते।

अपरः श्रीहरिदिग्विजयनामा प्रसिद्धः प्रबन्धः संस्कृतवाङ्मयः काव्यरूपः, यत्र भगवतः श्रीहरेर्दिव्यचरितं सर्वेषामाह्लादावहं सरलगभीरया काव्यशैल्या समुपनिबद्धं दृश्यते । पारमैकान्तिकभगवज्जनविद्वज्जनसंसेव्यस्तत्त्वनिर्णयश्च यत्र सुनिरूपितो वर्तते। प्राधान्येन भगवतः श्रीहरेर्दिग्विजयप्रकारश्च निरूप्यते । सोऽयं निबन्धः पण्डितजनमनोरञ्जकः प्रथते सत्सम्प्रदायेऽस्मिन् ।

तृतीयम्-श्रीशाण्डिल्यप्रणीतभक्तिसूत्रभाष्यम् , यस्मिन् भक्तिस्वरूपविचारः, भजनीयस्य परमात्मनः स्वरूपस्वभावविचारः, एतदनुबन्धिनोऽपरेऽपि विचाराः शास्त्रीयाः प्रवर्तन्ते । निबन्धोऽयं पण्डितजनसंसेव्यः सन्दृश्यते ।

अपरे च प्रबन्धाः केचन गीर्वाणवाङ्मयाः केचन गुर्जरभाषामयाः-श्रीहरिकवचप्रभृतयः विदुरनीतिप्रभृतयश्च प्रथन्ते सम्प्रदायेऽस्मिन् सत्सङ्गिजनसमुपसेव्याः ।

अथ समवसिते साम्प्रदायिकसेवाभरे भगवतः श्रीहरेः स्वे धाम्न्यक्षरे निवसतः सेवायां समुत्सुकस्य स्वामिनो भौतिकं देहं परिजिहीर्षोः शरीरशैथिल्यापादकभूतः कोऽपि ज्वरावेशः समभूत् ।

तस्मिन्नवसरे श्रीगोपालानन्दस्वामिप्रभृतयः सर्वे सद्गुरवः सन्निहिता आसन् । आचार्यवर्यश्रीरघुवीराचार्या अपि सन्निधौ व्यराजन्। तदा प्रातरनुदिनमनुवाच्यमानायां श्रीसत्सङ्गिजीवनकथायां परिपूर्णायां श्रीरघुवीरमहाराजानुद्दिश्य सप्रणयमिदमूचुः श्रीस्वामिनः-

अस्माभिः श्रीहरेराज्ञया सम्प्रदायविरोधिनो वादिनः सर्वान्विनिर्जित्य सर्वं विरोधिवर्गं सम्प्रशमय्य सम्प्रदायेऽस्मिन् सत्सङ्गा-

ह्लादकारिणी प्रशान्तिः प्रतिष्ठापिता नाम। इतः परं सम्प्रदायनिर्वहाणां वः पुरतः कोऽप्यङ्गुलिमात्रमप्युन्नमयितुं न प्रभवति।

विहिता नाम साम्प्रदायिकी सर्वापि सेवा, इतः परं वयं ब्रह्म धाम जिगमिषन्तः श्रीहरेश्चरणकमलसंस्मरणपराः स्मः। ईदृशेऽप्यस्मिन्नवसरे भवतो हितमादधानाः किमपि ब्रूमः—

"सर्वेश्वरेण भगवता श्रीहरिणा श्रीमदाचार्यपदे भवन्तं प्रतिष्ठापयता सम्प्रदायहिताधाने कार्ये समर्पितो भवान्। तत् कदापि कस्यापि तिरस्कारो भवता नैव कार्यः। सत्यप्यपराधे उदारहृदयेन भूत्वा सर्वे भगवज्जना रञ्जनीयाः, हितमुपदिश्य स्वस्वधर्मे रक्षणीयाश्च। क्वचिदपि कार्ये अग्रयायी भूत्वा कस्याप्यप्रीतिपात्रं मा भूत् भवान्। सति कस्यचित् धर्मे प्रस्खलने साधून्वरिष्ठान् पञ्च पुरस्कृत्य सम्प्रदायानुरोधेन यथाशास्त्रं न्यायो विनिर्णेयः।

यदि कोऽपि किञ्चिदावेदयितुमागच्छेत् तदा दाक्षिण्यं मनसि निधाय श्रोतव्यं नाम तद्वचनम्। सत्यल्पेऽपराधे क्षमा विधेया" इति। इतीदं हिततममादेशं श्रीनित्यानन्दमुनेरुपश्रुत्य प्रहृष्टमनसोऽभूवन् श्रीमद्रघुवीरमहाराजाः।

तदानीं श्रीगोपालानन्दस्वामिभिर्विरचितम् ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, ईशावास्याद्युपनिषद्भाष्यम्, श्रीशुकानन्दमुनिवरविरचितश्रीसत्सङ्गिजीवनप्रथमप्रकरणटीका, इत्येतत् पुस्तकजातमानाय्य श्रीस्वामिभ्यः प्रदर्शितम्। तदवलोक्य स्वामिनः सुप्रसन्ना अभवन्, ततस्तत्पुस्तकसमभ्यर्चनपूर्वकं श्रीस्वामिभिः उभौ तौ श्रीस्वामिनौ धन्यवादपुरःसरं सुश्लाघितौ।

अथैवं सर्वान् समादिश्य ब्रह्म धाम इयासुः सर्वेभ्योऽभ्यनुज्ञामादाय स्वान्तर्यामिणि श्रीहरौ समाहितमनसोऽभूवन् श्रीस्वामिचरणाः।

एवमुद्धवसम्प्रदायं समुल्लासयन् उपदिशंश्च धर्मरहस्यम्, अनुध्यायंश्चेष्टदेवं प्रकटपुरुषोत्तमं श्रीस्वामिनारायणम् परिसमाप्यास्मिन् धरातले कर्तव्यामौद्धवसम्प्रदायसेवां परेऽक्षरे धाम्नि विराजमानस्यास्यैव प्रकटपुरुषोत्तमस्य सेवां विधास्यन् अनुज्ञाप्य सर्वान्

परमहंसान्, अभिनन्द्य च सद्गुरुमण्डलम्, मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणं तमेवानुध्यानदृष्ट्या साक्षात्कुर्वन् परित्यज्य त्रिविधमपि शरीरं प्राप्य भागवतीं ततुं तेनैव भगवता पुरुषोत्तमेन तेजोमण्डलमध्ये भ्राजमानेनाधिष्ठिते विमाने समुपविश्य प्रापाक्षरं ब्रह्मपुरं धाम।

अथ सततमनुस्मरणीयचरणकमलानां श्रीस्वामिनां शारीरं वाचिकं मानसिकं चासाधारणं महिमानमिह लेशतो वर्णयामः—

शत्रूणामप्याह्लादावहं लावण्यम्, वादिनां सपदि परिभवावहं तेजः, देदीप्यमानेन ब्रह्मवर्चसा विराजमानविशालभालफलकम्, प्रफुल्लगौरकपोलयुगलम्, कमलदलसमाननयनयुगलम्, आजानुलम्बिबाहुयुगलम्, काषायशोभिकटितटम्, आश्रिततापत्रयोपशामकमन्दस्मितोपशोभितमुखारविन्दम्, सकलजनमनोनयनाह्लादकं वपुरनुपमं श्रीस्वामिनाम्।

सामुद्रिकलक्षणसम्पत्तिस्तु निरुपमवैभवानां कुले ख्यापयति जन्म। इतोऽन्यत् किमनुपमं वैभवम् ? यत्-ब्रह्मादिपदमप्येषां तृणायते।

अथ वाचो वैभवं वर्णयामः—

स्वरसम्पत्तिरतिगभीरमधुरा, वादिनां वाचां वीर्यमखिलं येषां वाग्विलासेष्वस्तमेति, यदीयवाग्वैभवे प्रसर्पति विदुषामपि जिह्वा सङ्कुचति। प्रसर्पति च येषां वाचः शुश्रूषुजनसमुपसेव्या सदुपदेशसुधालहरी।

अथ मानसिकं वैभवं सारतो वर्णयामः—

प्रकटपुरुषोत्तमो भगवान् श्रीहरिर्यस्य ज्ञानवैराग्यभक्तिप्रकर्षमवलोक्य परमप्रहृष्टः सत्सम्प्रदायसंरक्षणकर्मणि यमग्रगण्यं मेने।

जातु भगवान् निजमुखारविन्देन यदीयं वैराग्यपारम्यमुपवर्णितवान्—

" भोः सन्तः ! अवलोकयतास्य वैराग्यवैभवम् ! आकृत्या चक्रवर्तिलक्षणसम्पन्नोऽप्येष अवधूय भोगमखिलं युष्माभिः सर्वैः सह भिक्षान्नप्राशने समभिवृद्धसमुत्साहो वर्तते। तदिदमस्य वैराग्यमानन्दयत्यस्मान् " इति।

अथ च पारमैकान्तिकधर्मनिष्ठैर्विबुधैरस्य विज्ञानवाग्वैभवं प्रपश्यद्भिः व्यासोऽयमिति समुत्प्रेक्षन्ते। समुत्पश्यन्ति च श्रीकृष्णप्रादुर्भावसमये तदीयदिव्यचरितमुपवर्णयन् व्यास इवायं श्रीस्वामी प्रकटपुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः क्षराक्षरातीतस्याक्षरनिलयस्य प्राकट्यसमये तदीयदिव्यचरितमुपवर्णयन् व्यासपदे विराजते कोऽपि नित्यमुक्ताग्रेसर इति।

नित्यानन्दमुनेरेतच्चरितं सद्गुरोर्महत्।

तत्तद्भाषानिबन्धेभ्यः सङ्गृह्य समनूदितम्॥

श्रीमद्भिः ज्ञानवैराग्यसम्पन्नैः श्लाघनीयसाधुचरितैः कृष्णस्वरूपदासैः, असक्तः समधिगतां विद्यां सफलयद्भिः पूर्वाचार्यविरचितनिबन्धसेवासमाचरणेन जीवितं च सार्थयद्भिः भक्तिसूत्रभाष्यस्य सटीकस्यास्य संशोधनकर्मणि प्रतिपदं दत्तावधानैः साहाय्यमस्माकं यद्व्यधायि, तदनुस्मरतां भाष्यस्यास्य गभीरसरलया भाषया तैर्विरचितं भाषानुवादं चावहितेन मनसा अनुवाचयतां नः कोऽप्यपूर्वः समाह्लादः समजनि।

पात्रे समर्पिता विद्या कस्य नाह्लादमावहेत्?।

किं बहुना? तेषामेषां ज्ञानवैराग्यसम्पदनुदिनमभिवर्धतामित्याशास्महे।

एम्बार–श्री कृष्णमाचार्यः (श्रीरङ्गम्)

वडताल—संस्कृतपाठशाला—प्रधानपण्डितः।

वडताल.

श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ।

प्रस्तावना–

यः कर्मज्ञानवैराग्यनिर्मलीकृतमानसैः ।
ध्यानार्चनादिनिष्पन्नपरभक्त्यैव गृह्यते ॥
साध्यसाधनभेदेन या द्विधा भक्तिरुच्यते ।
तया सम्यक्प्रसन्नो यो ददात्यात्मानमप्यजः ॥
यः स्वयं स्वेच्छयैवापि पुराणः पुरुषोत्तमः ।
कृपया परयाविष्टः प्रादुर्भूतो भुवस्तले ॥
तं वन्दे सहजानन्दमिष्टदेवं परात्परम् ।
भक्तिधर्मात्मजं साक्षात्सर्वाविर्भावकारणम् ॥ १-४ ॥

કર્મ–સત્કર્મ, જ્ઞાન–દેહાત્મવિવેક અને વૈરાગ્યાદિક સાધનસમ્પત્તિથી સમ્યક્ પ્રકારે નિર્મળ કર્યું છે અન્તઃકરણ જેમણે એવા ભાગવત ભકતોએ, ધ્યાનાર્ચનાદિક સાધન ભકિતથી નિષ્પન્ન થયેલી પરા–પ્રેમલક્ષણા ભકિતથીજ જે–પરમાત્મા ગ્રહણ–સાક્ષાત્ કરાય છે. ॥

વળી–જે પરમાત્મા ભગવાન શ્રીહરિ સાધ્ય–સાધન ભેદથી જે બે પ્રકારની ભકિત કહેવાય છે, તે ભકિતથી–અખંડ ધ્યાનાર્ચનાદિક સાધન ભકિતથી સિદ્ધ થતી સાધ્ય–પ્રેમલક્ષણા ભકિતથી, સમ્યક્–પૂર્ણ પ્રસન્ન થઇને સ્વભકતોને પોતાની મૂર્તિ પણ આપી દે છે. ॥

જે સ્વયં સર્વ કારણના પણ કારણ પુરાણમૂર્તિ શ્રી પુરૂષોત્તમ ભગવાન પોતાની *સહજસિદ્ધ પરમ કૃપાના વશપણાને લીધેજ આ ભૂમંડળમાં પ્રાદુર્ભાવ પામેલા છે.* ॥

"अक्षरात्परतः परः" એમ સર્વથી પર જે અક્ષર, તેથી પણ જે પર–સ્વરૂપ, સ્વભાવ, વિભૂતિ, ઐશ્વર્ય વિગેરેથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે, સર્વ આવિર્ભાવોના–અવતારોના જે સ્વયં કારણ–ધારક છે, તેજ આ લોકમાં ભકિત–ધર્મના પુત્રરૂપે વર્તતા એવા મારા ઇષ્ટ દેવ **શ્રી સહજાનન્દસ્વામીને** હું વન્દન કરૂં છું. ॥ ૧–૪ ॥

"*बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः ।*
मात्रार्थं च भवार्थं च ह्यात्मनेऽकल्पनाय च" ॥

જગન્નિયન્તા પ્રભુ શ્રીહરિએ પોતે સર્જેલા પ્રાણીઓ મધ્યે માનવ જાતિના પ્રાણીઓને પરમ કૃપા કરીને બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણ, એ વિગેરે કરણો–સાધનો **રચી** આપ્યાં છે, તે શા માટે ? તો–વિષયોનો પ્રકાશ થવા માટે, સંસારની અભિવૃદ્ધિ

થવા માટે, તેમજ-સંસારમાં માયાજાળમાં સપડાયેલા આત્માને-જીવાત્માને માયાની કલ્પના મટાડીને પોતાનું આત્યન્તિક કલ્યાણ સાધવા માટે આપેલાં છે.।

આ પ્રમાણે કરણ-કલેવર પામેલા સઘળા માનવ પ્રાણીઓને સ્વમુક્તિ સાધવા માટે અને આ ભવપ્રવાહમાં તણાતાં તરવાના સાધનરૂપ આ સર્વાંગસમ્પૂર્ણ નરદેહ આપેલો છે. તો-આવા અતિ દુર્લભ માનવ દેહને પામીને જે પુરૂષ પોતાના આત્યન્તિક કલ્યાણનું સાધન નથી કરતો, તો તેનો જન્મ સર્વથા નિરર્થક-નિષ્ફળ છે એમ જાણવું.।

ખરૂં છે કે—" धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् " ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરૂષાર્થમાંથી એકેય પુરૂષાર્થ જેને સાધ્ય નથી તો તેનો જન્મ અજાગળસ્તનની માફક સર્વથા નિરર્થકજ છે.।

તેમજ-" देहोऽयं मानुषो राजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः " । " लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं...पादारविन्दं न भजत्यसन्मतिः " । " जातिशतेषु लभते किल मानुषत्वं...तस्यामृतं क्षरति हस्तगतं प्रमादात् " । " लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते मानुष्यं...तूर्णं यतेत...निःश्रेयसाय " । " नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभम्... पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा " ।

" बहुजनुर्भ्रमणोत्तरलम्भितां नरतनुं समवाप्य सुरेप्सिताम् ।
मतिमतामिदमेव मतेः फलं विषयतो विरतिश्च हरौ रतिः " ॥

"હે રાજન્ ! આ માનુષ દેહ પુરૂષને સમગ્ર પુરૂષાર્થ આપનારો છે.। આ લોકમાં જે જન બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણ વિગેરે સઘળા અવયવસુસંપન્ન એવા માનવ દેહને કોઈ પણ પૂર્વસુકૃતના સુયોગે અયત્નથીજ પામીને, અસન્મતિવાળો જન જો ભગવત્પાદારવિન્દને નથી ભજતો તો તેને ઘરરૂપી આંધળા કૂવામાં પડેલો (પાણી વિનાના કૂવામાં પડેલા) પશુ જેવોજ જાણવો। સો એ સો જાતિઓમાં અથડાતાં-કૂટાતાં કોઈક પૂર્વપુણ્યવિશેષના પ્રભાવથી માનુષભાવને પામે છે, તેમાંય દ્વિજત્વ તો અતિશય દુર્લભજ છે, કદાચિત્ તેય મળે પણ તેના ધર્મનું જો પાલન ન કરે અને કેવળ ઇન્દ્રિયોનુંજ લાલન-પાલન કરવામાંજ જો જીવન વ્યતીત કરે તો તેને તો અનાયાસેજ હાથમાં આવેલા અમૃત-કળશને પ્રમાદથી ઢોળી નાખનારના જેવો મહામૂર્ખ કહેલો છે. કેમ કે-મુક્તિના સાક્ષાત્ દ્વારભૂત આ અતિ દુર્લભ નરદેહને પામીને ભગવદ્ભક્તિ ન કરે અને જન્મ વ્યર્થ ગુમાવે તો તેમાં તેનું શું ડહાપણ ગણાય? નજ ગણાય.। ઘણાક જન્મને અન્તે અતિ દુર્લભ એવા આ માનુષભાવને પામીને, જેની પાછળ મૃત્યુ લાગેલુંજ છે એવું આ ક્ષણભંગુર શરીર જેટલાકમાં ન પડી જાય તેટલાકમાંજ પોતાના આત્યન્તિક કલ્યાણને માટે એકદમ ત્વરાથીજ પ્રયત્ન કરવો.। સર્વ દેહમાં આદ્યભૂત-મુખ્ય શ્રેષ્ઠ એવું નરદેહરૂપ નાવ અને તે પણ સાજુ-સમુ, ગુરૂરૂપી કર્ણધારવાળું અને ભગવાનરૂપ વાયુની અનુકૂળતાવાળું, વિગેરે સાધનસુસંપન્નતાના યોગવાળું પામીને પણ જે પુરૂષ ભવાબ્ધિને જો ન તરે અને સંસૃતિગર્તમાં ગોથાં ખાયા કરે અને આત્માનો ઉદ્ધાર ન કરે તો તેને સ્વયં ભગવાન આત્મહત્યારો કહેછે.। ઘણા જન્મથી ભ્રમણ કરતાં

કરતાં પ્રાપ્ત થયેલી, મોટા દેવોને પણ ઇપ્સિત એવી નરતનુને પામીને મતિમાન માનવોની મતિનું એજ મહાફળ છે કે–વિષયોથી વિરતિ અને સર્વાન્તરાત્મા શ્રીહરિમાં પરા પ્રીતિ કરવી. " ।

આવાં આવાં અનેક વચનોથી જુદા જુદા પ્રસંગે એજ વાત મુખ્યત્વે સર્વ-સચ્છાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તરૂપે કહેવામાં આવી છે. ।

વળી-" सुखाय दुःखमोक्षाय सङ्कल्प इह कर्मिणः " ।

" सुखमेवेप्सितं लोके सर्वेषामपि देहिनाम् ।
तन्मूलं तु स्मृतो धर्मस्तं रक्षेद्यत्नतस्ततः " ।

" धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः " ।

પ્રાણી માત્રનો સંકલ્પ અપૂર્વ–નવું સુખ મેળવવા માટે હોય છે, કાંતો આવી પડેલા દુઃખથી મુકાવા માટે હોય છે. । બધાય દેહધારીઓને સુખજ પ્રિય હોય છે અને સ્વાનુભવ પણ એવોજ છે, પરંતુ–તેનું મૂળ તો એક ધર્મજ કહેલો છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક ધર્મનુંજ રક્ષણ થવું જોઇએ. । આપણાથી ધર્મનું હનન–ત્યાગ થાય છે, તો આપણુંજ હનન–પતન થાય છે. અને ધર્મનું રક્ષણ–પાલન થવાથીજ આપણું રક્ષણ થાય છે. એમ પ્રાણીમાત્રની ઉન્નતિ–અવનતિમાં પણ મુખ્ય કારણ ધર્મરક્ષણ અને ધર્મહનનજ છે. ।

હવે–તે **ધર્મ** કોને જાણવો ? અને તેનું સ્વરૂપ શું છે ? તેને માટે કહે છે–વેદ–વેદાન્તાદિક અને પુરાણ–ભારતાદિક સકળ સચ્છાસ્ત્રના એક–અદ્વિતીય પ્રણેતા અને પરમ ધર્મના પરમ પ્રવર્તક સાક્ષાત્ સ્વયં **વ્યાસ ભગવાન** પુરાણમાત્રમાં શિરોમણી અને સર્વમાન્ય એવા શ્રીમદ્‌ભાગવત પુરાણમાં આરંભમાંજ સર્વ સચ્છાસ્ત્રનો સ્વાભિમત પરમ રહસ્યરૂપ અર્થ કહે છે કે—

" स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोऽक्षजे ।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सम्प्रसीदति " ॥

પુરૂષોનો મોટામાં મોટો–મુખ્ય ધર્મ એજ છે, કે–જેથી અધોક્ષજ એવા સર્વાન્તરાત્મા પ્રભુ શ્રીહરિમાં ભક્તિ થાય અને તે પણ अहैतुकी કોઇ પણ ફળના અનુસન્ધાન વિના કેવળ ભગવત્પ્રસન્નતા માટેજ કરવામાં આવતી, તેમજ–अप्रतिहता–કોઇ પણ વિઘ્નથી અપરાભૂત–ખંડિત નહિ થયેલી, એવી तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा જે પરા ભક્તિ, કે જે પરા ભક્તિથી સ્વયં પરમાત્મા શ્રીહરિ પૂર્ણ પ્રસન્ન થાય છે. ।

અને વળી–એ ધર્મ જો ભગવદ્‌ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારો ન થાય, તો તે ધર્મ કેવળ શ્રમરૂપજ થાયછે એમ પણ એજ પોતે આગળનાં વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાવે છે—

" धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः ।
नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् " ॥

સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરેલો જે ધર્મ ભગવત્કથાઓમાં–શ્રવણાદિક નવધા ભક્તિમાં જો પ્રીતિ ઉત્પન્ન નથી કરતો, તો તે ધર્મ કેવળ શ્રમરૂપજ થાયછે. ।

આ રીતે ભક્તિહીન કેવળ ધર્મની શ્રમરૂપતા કહીને, હવે-તે ધર્માદિકનું ખરૂં-મુખ્ય ફળ પણ ભગવત્પ્રસન્નતાજ છે એ વિગેરે કહે છે—

" स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् " ।

" एतावान् सांख्ययोगाभ्याम् स्वधर्मपरिनिष्ठया ।
जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः " ॥

" एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ।
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे " ॥

" एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम् " ॥

" भवान् भक्तिमता लभ्यः " ।

" मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते " ।

" प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् " ।

" भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया " ।

" भक्त्या त्वनन्यया शक्यः " ।

" भक्त्यैकलभ्यः पुरुषोत्तमोऽसौ " ।

આ પ્રમાણે ધર્માદિક સર્વ સાધનોથી એક ભગવદ્ભક્તિજ પરમ સાધ્ય હોવાથી સર્વ પુરૂષાર્થમાં પણ એજ મોટો પુરૂષાર્થ છે. કારણ કે-અન્ય સર્વ પુરૂષાર્થની અપેક્ષાએ નિરવધિક અત્યુત્તમ ફળ આપનારી એક ભક્તિજ છે, માટે એની સર્વોત્તમતા સ્વતઃસિદ્ધજ છે. । વળી-"श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते" । એમ સર્વ શ્રેયઃસાધનોથી પણ એક પરમાત્મભક્તિજ સાધ્ય વસ્તુ છે, એ સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય હોવાથી સર્વ પુરૂષાર્થમાં પણ એજ સર્વશ્રેષ્ઠ પુરૂષાર્થ છે એ નિર્વિવાદ નિશ્ચિત અર્થ છે ।

વળી-ધર્મ અને ભક્તિ એ બેની તારતમ્યની વિચારણાના પ્રસંગે પણ ધર્મ કરતાં ભક્તિનું ગૌરવ અતિ અધિક કહ્યું છે.તે એટલે સૂધી કે-" को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः ? "। ભગવદ્ભક્તિ નહિ કરનારાઓને એકલા સ્વધર્મથી શો અર્થ સરે છે ? ।

અને વળી ધર્માદિક ન હોય-ગૌણ હોય અને એકલી ભગવદ્ભક્તિ હોય તોય પોતાના આત્યન્તિક કલ્યાણમાં બાધ આવતો નથી, કેમ કે-ભક્તિમાં-ઉપાસનામાં પરમાત્માનું આલમ્બન મુખ્ય હોવાથી તેમાં ધર્માદિકનો સમાવેશ થઇ જાય છે. । પણ ભક્તિ સિવાયનો એકલો ધર્મ તો ગળે પડાણો બાંધીને સમુદ્ર તરવા જેવો ઘાટ હોવાથી કેવળ બોજારૂપજ છે. એટલે કે પોતે તારવાને બદલે ડુબાડનારોજ થાય છે. કેમ કે-ગમે તેવું મહાફળ આપે તોય તે ફળ ભોગવવા જન્મ તો ધરવોજ પડે. । માટે જન્મ-મરણ આપનારા ધર્મ કરતાં, જન્મ-મૃત્યુરૂપ સંસૃતિ મટાડીને પરમ મુક્તિ આપનારી ભક્તિ અતિ ઉત્તમ છે, એ નિર્વિવાદ-નિઃસંશય સિદ્ધ છે. ।

વળી-વિશેષમાં ખુદ ભગવાન પોતાના પરમ પ્રિય ભક્તરાજ ઉદ્ધવજીને કહેછે કે—

" न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव ! ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ॥

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः श्रुद्धयात्मा प्रियः सताम् ।
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि सम्भवात् ॥
धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता ।
मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हि " ॥

અહા ? આ ઠેકાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પરમ પ્રિય ભક્તરાજ ઉદ્ધવજીની આગળ પોતાનું હૃદ્ગત રહસ્ય વિના સંકોચે કેવું સુન્દર રીતે ખૂલ્લું કરી દે છે ? ।

અને એ રીતે યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ, ત્યાગ અને વિદ્યાદિક સર્વ ગુણોની અપેક્ષાએ ભક્તિની મહત્તા નિરવધિકપણે સ્વયં ભગવાનજ કહે છે. ।

અને એથી એ પણ સાથે સાથે કહેવાઇ જાય છે, કે—ભક્તિને લીધેજ બાકીના સઘળા ગુણોની ગુણરૂપતા છે, નહિ તો-ભક્તિ સિવાયના સર્વ ગુણો નિરર્થક જેવાજ છે એમ સમજવું. ।

અને વળી-મુક્ત, મુમુક્ષુ, વિષયી અને પામર, એવા ચતુર્વિધ માનવસમાજથી ભરેલા આ વિશ્વમાં એમ તો હરકોઇ મતિમાન માનવ માને છે કે-

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારેય પુરુષાર્થમાં-પરમ નિઃશ્રેયસરૂપ જે મોક્ષ એજ ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ વાત છે ।

હવે-તે પરમ નિઃશ્રેયસનો માર્ગ-સાધન અને સ્વરૂપ, પૂર્વે થયેલા અનેક મહર્ષિઓએ અનેક પ્રકારે પોત-પોતાની મતિ-માન્યતા પ્રમાણે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તે પોત-પોતાનાં દર્શન-શાસ્ત્રોમાં અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી સિદ્ધ-સાબીત કરી બતાવવા પૂર્ણ પ્રયાસ પણ કર્યો છે. ।

જો કે-સર્વ દુઃખનો આત્યન્તિક ઉચ્છેદ એજ મુક્તિ છે અને તે-"ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" । એમ જ્ઞાન સિવાય નથીજ મળતી, એવી કેટલીક બાબતોમાં ઘણાક સહમત થાય છે. ।

પરંતુ-તેમાંય પણ કેટલાક દુઃખની કેવળ નિવૃત્તિમાત્રથીજ સંતોષ માનનારા છે. એટલે કે-સુખ-દુઃખાદિક સર્વ વિકારો કે ઉપાધિથી રહિત એવી પાષાણકલ્પ સ્થિતિ મળી જાય, અથવા તો સર્વસઙ્કલ્પશૂન્યતા જેવી નિર્વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય એટલે બસ છે, એમ માનનારા કેટલાક છે. ।

અને કેટલાક તો એવી પાષાણકલ્પ સ્થિતિ અથવા નિર્વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેમાં પુરુષાર્થ શો ? માટે એથી આગળ વધીને નિરવધિકાતિશય આનન્દમય પરમાત્મસ્વરૂપનો પરમ વ્યોમ-દિવ્ય બ્રહ્મપુર ધામમાં સાક્ષાત્કાર પામીને " सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता " । એમ દિવ્ય શાશ્વત પરમાત્મ-સ્વરૂપના આનન્દાનુભવ સાથે પરમ મુક્તિને માનનારા છે. ।

હવે-આવો મતભેદ હોવામાં કે થવામાં મૂળ કારણ તો એ પ્રાચીન મહર્ષિઓનો દ્રષ્ટિભેદજ છે. એટલે કે-તેઓએ તત્ત્વજ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ જે જે જોયું કે જાણ્યું, તે તે જનસમાજને સમઝાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અને તે પોત-પોતાના ગ્રન્થોમાં

પ્રકાશ કર્યું.। અને એ કારણથીજ તે તે મહર્ષિઓનાં શાસ્ત્રને **દર્શન-શાસ્ત્ર** એમ કહેવામાં આવે છે.।

હવે-આવાં દર્શન શાસ્ત્રોમાં પણ **આસ્તિક-નાસ્તિક** એવા ભેદભાવથી ભરેલાં અનેક છે, તેમાં નાસ્તિક શાસ્ત્રની તો હેયતા હોવાથી આપણે તેની જરૂર નથી, આપણે તો ફક્ત આસ્તિક-દર્શન શાસ્ત્રનેજ જાણવાની જરૂર હોવાથી તેનોજ અત્રે વિચાર કરવાનો છે—

તેમાં કેટલાક-સાંખ્યવાદીઓ પ્રકૃતિ-પુરૂષના વિવેકમાત્રથીજ અધ્યાત્માદિક તાપત્રયની પ્રશાન્તિ માનતા થકા પોતાના દર્શન-શાસ્ત્રનેજ પરમ શ્રેયના માર્ગમાં સમ્પૂર્ણ સાધન-ઉપાય માનતા થકા પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.।

ત્યારે કેટલાક તો-પ્રકૃતિ-પુરૂષના વિવેકમાત્રથી તાપત્રયની પ્રશાન્તિ થવી સર્વથા અશકયજ છે, એમ વિચારીને પ્રકૃતિ-પુરૂષથી પર રહેલા પરમેશ્વરમાં મનોવૃત્તિ જોડવારૂપ યોગાનુશાસનનું અવલમ્બન સાધન તરીકે માનેછે. અને તેથીજ તેઓ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ,એ અષ્ટાંગ યોગરૂપ ઉપાયથી તાપત્રયની પ્રશાન્તિ જોતા-માનતા થકા અષ્ટાંગ યોગના અવાન્તર વિભાગોમાં-ધારણા-ધ્યાનમાં ઇશ્વરપ્રણિધાનને પણ સાધન તરીકે અન્તર્ભાવના કરતા થકા પરમેશ્વરમાં કંઇક-અમુક અંશે પણ પ્રેમ બતાવતા હોય એમ જણાય છે.।

વળી-બીજા કેટલાક-કર્મવાદીઓ તો-સર્વ કરતાં વેદપ્રામાણ્યનેજ વિશેષપણે સમર્થન કરતા થકા-" **अहरहः सन्ध्यामुपासीत** " " **स्वर्गकामो यजेत** " એ વિગેરે પ્રેરણાત્મક વિધિવાકયોમાંજ મુખ્યત્વે દ્રષ્ટિ રાખીને યજ્ઞાદિક કર્મથીજ શ્રેયને માનતા થકા વાદ-વિવાદના અતિ મોટા કોલાહલપૂર્વક કર્મવાદનોજ વિચાર કરતાં કરતાં વારંવાર જન્મ-મૃત્યુની પરંપરારૂપ ભવાટવીમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરવું તે સિવાય બીજું કંઇ પણ અમૃત-સુખમય વસ્તુ જોઈ-જાણી શકતા નથી.।

વળી-બીજા-નૈયાયિકો તો-દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ, વિગેરે પદાર્થના તત્ત્વજ્ઞાનથીજ પરમ નિઃશ્રેયસ મળી જાય છે એમ માનતા થકા કેવળ પદાર્થનુંજ તત્ત્વનિરૂપણ કરવા સારૂ પ્રવર્તેલા.તે નૈયાયિકો આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપ-સ્વભાવને પોતાની મતિ-માન્યતા પ્રમાણે નિરૂપણ કરેછે, તો પણ અપવર્ગ-મોક્ષ અને તેના સાધનભૂત જ્ઞાનાદિક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં વિશેષપણે-મુખ્યત્વે દ્રષ્ટિ નહિ દેતાં પરમાણુ-પારિમાણ્ડલ્યાદિકના સ્વરૂપને વિશેષતાએ કરીને વિચારતાં અને વળી-અનુમાન પ્રમાણને અતિ મોટા ગ્રન્થ-સન્દર્ભથી બહુજ ઝીણવટથી વિચારતાં વિચારતાંજ પોતાને કૃતકૃત્ય-પૂર્ણકામ માનીને વિરામ પામી જાય છે.।

હવે-ભગવાન બાદરાયણમુનિએ તો આ બધુંય અસારભૂત અને સર્વથા નિરૂપયોગી છે, એમ જાણીને તેને દૂરથીજ છોડી દઇને પરમ નિઃશ્રેયસનાજ એક નિશ્ચિત માર્ગભૂત ઉપનિષદોમાંજ કહેલા મુકિતમાર્ગને પ્રકાશ કરતા થકા-" **येनाक्षरं**

पुरुषं वेद सत्यम् " " अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते " " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " । "જેનાથી સત્યસ્વરૂપ અક્ષર પુરૂપ પરમાત્મા જાણવામાં આવે." "જે પરા વિદ્યાથી અક્ષરસ્વરૂપ પરમાત્મા પમાય છે. " બ્રહ્મને જાણનારો-ઉપાસના કરનારો પર-પરમાત્માને પામેછે. ।" એ વિગેરે અનેક વાક્યોથી ઉપદેશેલી બ્રહ્મ-વિદ્યારૂપ ઉપનિષદોમાં કહેલો પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનમાર્ગ ઉપનિષદોનાજ અર્થ વિચારવારૂપ બ્રહ્મમીમાંસાદ્વારા આ ભૂમંડળમાં સર્વત્ર વિજ્ઞાનરસિક માનવસમાજમાં પ્રવર્તાવ્યો છે. ।

વળી- બાદરાયણમુનિપ્રણીત દર્શન-શાસ્ત્રમાં એ પણ એક ખાસ વિશેષ છે કે-કપિલ, પતંજલિ અને કણાદ, વિગેરે મહર્ષિઓ પોત-પોતાની દ્રષ્ટિ પ્રમાણેજ અભિમત તત્ત્વમાર્ગને પ્રકાશ કરે છે, માટે તેઓનાં દર્શન-શાસ્ત્રને કાપિલ-દર્શન, પાતંજલ-દર્શન, કાણાદ-દર્શન, એમ તેમના તેમના નામે કહેવામાં આવે છે. અને તેથીજ તે પૌરૂષેય-દર્શન, એમ કહેવાય છે. ।

ત્યારે ભગવાન વ્યાસમુનિ તો પોતાની સ્વતંત્ર-એકલમતિ દ્રષ્ટિ છોડી દઈને સનાતન નિત્ય-સિદ્ધ વેદના સારભૂત ઉપનિષદો પોતે શું કહે છે, એનો પહેલો વિચાર કરીને તે ઉપનિષદોનાજ પરસ્પર અવિરૂદ્ધ અર્થ બતાવવાપૂર્વક પૂર્વાપર વાક્યનો એકાર્થ-ભાવ પરબ્રહ્મમાંજ પર્યવસાન પામેછે, એમ સુનિશ્ચિત કરી બતાવવાના વિચાર રૂપ બ્રહ્મમીમાંસા નામે સૂત્ર-શાસ્ત્ર રચીને, તેને ઔપનિષદ-દર્શન, એવા નામે પ્રસિદ્ધ કરે છે. માટેજ આ વ્યાસ દર્શનને અપૌરૂષેય દર્શન એમ માનવામાં આવેછે.।

તે આ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મના વિચારરૂપ શારીરકમીમાંસા મુખ્યત્વે કરીને પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને ઉપાસન એ બન્નેનું નિરૂપણ કરવામાં સર્વથી પહેલાં ' जन्माद्यस्य यतः " એ વિગેરે વાક્યોથી જગજ્જન્માદિક પરબ્રહ્મનું અસાધારણ—અદ્વિતીય પારમૈશ્વર્ય છે એમ જણાવે છે. । અને તેથીજે જીજ્ઞાસિત-જાણવા ઇચ્છેલું પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જગતના એકજ-નિમિત્ત અને ઉપાદાન એ બન્ને કારણરૂપ એ પરમાત્માજ છે, એમ તેમના અસાધારણ ધર્મથી-લક્ષણથી ઓળખવા-ઓળખાવ-વામાં આવે છે.। અને નિમિત્ત-કારણ અને ઉપાદાન-કારણ એ બન્નેરૂપે પોતે એકજ હોવું એ રૂપ વિચિત્ર શકિતયોગ અને પરમ ઐશ્વર્ય પણ એ વાક્યથીજ જણાવે છે. ।

અભિપ્રાય એ છે કે-જગતમાં જે જે ઘટાદિક કાર્ય પ્રત્યે નિમિત્ત કારણરૂપે કુલાલાદિક જોવા-જાણવામાં આવે છે, તે કોઇ કાળે ઉપાદાન કારણ હોઇ શકે નહિ.। તેમજ મૃત્તિકા વિગેરે જે જે ઉપાદાન કારણરૂપે જોવા-જાણવામાં આવે છે, તે કોઇ કાળે નિમિત્ત કારણ હોઇ શકે નહિ, કારણ કે-પરમાત્મા સિવાય દરેક-વસ્તુમાત્ર પરિમિત શકિતવાળુંજ હોય છે. અને સર્વનિયન્તા સર્વાત્મા પરમાત્મા તો પોતે પોતાની સહજ-સિદ્ધ એવી અનન્ત, અપરિમિત, વિવિધ, વિચિત્ર અને આશ્ચર્યકારી એવી પરા શકિતઓથી ભરપૂર છે-" परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी " "

शक्तयो यस्य " "विचित्राः शक्तयो यस्य " " अनन्तशक्तिर्भगवाननन्तः " આવાં આવાં અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિઓનાં વાક્યો એ વાતને સાબીત કરે છે, માટે તે પરમાત્મા જગતનું ઉપાદાન-કારણ પણ હોઇ શકે અને નિમિત્ત-કારણ પણ હોઇ શકે, એમાં કાંઇ અસંભવિત નથી. । અને આ ઉભયકારણતા પરમાત્મામાં છે એમ આ શ્રુતિ—

" यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् " ॥

સ્પષ્ટપણે કહે છે. । અને પરમાત્મા પોતે અક્ષર-ક્ષરભાવથી રહિત છે, તો પણ તેના થકી આ સઘળું વિચત્ર વિશ્વ કેવી રીતે સર્જાય છે, તે બાબત-કરોળીઓ, પૃથ્વી અને જીવતો પુરૂષ, એ ત્રણના દષ્ટાન્તથી યથાવસ્થિત નિઃસંશયપણે સુન્દર રીતે સમઆવે છે. । અને પરમાત્મા વિશ્વના ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ એ બન્ને હોવા છતાં પણ સ્વરૂપથી પોતે નિર્વિકાર અને નિર્દોષ છે એમ સ્પષ્ટ જાહેર કરે છે. ।

વળી-આ જગજ્જન્માદિક પોતાના સંકલ્પમાત્રથી કરવું એ પરમાત્માનું પોતાનું અસાધારણ ઐશ્વર્ય છે, કારણ કે-પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઇથી પણ એ જગજ્જન્માદિક કરવાનો વ્યાપાર થઇ શકતોજ નથી, એમ સૂત્રકાર સ્વયં વ્યાસ ભગવાનજ શારીરક મીમાંસામાં-" जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्त्वाच्च " " भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च " । એ સૂત્રોથી સ્પષ્ટપણે જાહેર કરે છે. ।

અનુભવી મુક્તાત્માઓ પણ એમજ ગાય છે—

" **અગણિત વિશ્વનીરે,ઉત્પત્તિ પાલન પ્રલય થાય, ।**
મારી મરજી વિનારે, કોઇથી તરણું નવ તોડાય."॥ (પ્રેમાનંદમુનિ)

વળી જુઓ-રઘુવંશમાં રઘુરાજાને ઘેર પુત્ર-અજનો જન્મ થયો. ત્યારે તે શુભ સમાચાર કહેવા આવનાર માણસને વધામણીના બદલામાં રઘુરાજાએ બક્ષીસમાં શું આપવું જોઇએ તે બાબત વર્ણન કરતાં કવિ-કાળીદાસ કહે છે કે—

" अदेयमासीत् त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे " ।

તે સમયે રઘુરાજાએ ચન્દ્ર સમાન શોભિતું ધોળું છત્ર અને બે ચામર, એ ત્રણ વાનાંજ ન આપી શકાય તેવાં હતાં, પરન્તુ-તે સિવાયનું બાકીનું કંઇ પણ ન આપી શકાય એમ ન હતું. । અર્થાત્—રાજા પ્રસન્ન થઇને ગમે તે આપી શકે, પણ **છત્ર-ચામર** પોતાનાં અસાધારણ રાજચિહ્ન હોવાથી રાજાએ પણ તે કોઇને કયારેય નજ આપી શકાય. ।

તેજ પ્રમાણે મુક્તાત્માઓને પરમાત્મોપાસના કરવાથી પરમ સામ્યાપત્તિરૂપ અપહતપાપ્મત્વાદિક ગુણાષ્ટકનો સર્વાંશે આવિર્ભાવ થાય છે, તો પણ જગજ્જન્માદિક કરવું એ પરમાત્માનું અસાધારણ ઐશ્વર્ય હોવાથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી. એટલે કે-મુક્તાત્માઓને મુક્તદશામાં પણ એટલી ઐશ્વર્યમાં ન્યૂનતા રહેછે એમ નથી,

પરન્તુ–તે સર્વેશ્વર પરબ્રહ્મનુંજ અસાધારણ ઐશ્વર્ય હોવાથી મુકતાત્માઓને પરમાત્મોપાસનાથી જો કે–પરમ સામ્યાપત્તિરૂપ પરમ મુકિતની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો પણ એ અસાધારણ ઐશ્વર્ય સિવાયનુંજ બાકીનું બધુંય ઐશ્વર્ય મળે છે. એ અભિપ્રાય છે. ।

વળી–વાસ્તવિક રીતે જીવાત્માઓની મુકિતનું સ્વરૂપ વિચારતાં પણ—" मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः "। એટલે કે–જીવ સ્વાભાવિકપણેજ —"अनादिकालतो जीवो मायया परिवेष्टितः" એ રીતે અનાદિકાળથી માયાપરિવેષ્ટિત –અવિદ્યાના આવરણથી આવરિત હોવાથી પોતે પરમાત્માની ઉપાસના કરે ત્યારે પરમાત્માના અનુગ્રહથીજ પોતાના અન્યથાભાવનો પરિત્યાગ કરીને " परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " એમ પરજ્યોતિઃ–સ્વરૂપ પરમાત્માને પામીને સ્વસ્વરૂપથી આવિર્ભાવ પામેછે. અને "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" બ્રહ્મને જાણનારોજ–જાણીને ઉપાસના કરનારોજ બ્રહ્મરૂપ થાયછે. । અને "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता " એ રીતે વિપશ્ચિત્–સર્વજ્ઞ પ્રભુની સાથે પરમ વ્યોમ–બ્રહ્મ ધામમાં શાશ્વત દિવ્ય ભોગનો અનુભવ કરેછે. । પરન્તુ–जगद्व्यापारवर्जित સર્વ ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરેછે, કારણ કે-સત્યસંકલ્પ પરમાત્માનો સંકલ્પજ એ પ્રમાણે છે, તેને અન્યથા કરવાને માટે કોણ શકિતમાન થાય એમ છે ? માટે વસ્તુતાએ પરિસ્થિતિજ એવી છે તેમાં અન્યથાભાવ થઇ શકેજ નહિ એ તાત્પર્યાર્થ છે. ।

અને તેમ છતાં–" कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थ " એવા સર્વેશ્વર સ્વતંત્રમૂર્તિ પરમાત્મા કદાચ પોતાની ઇચ્છા–અનુગ્રહથી એમાં ફેરફાર કરે તો એ સર્વશકિતમાન પ્રભુને તેમ કરતાં રોકી શકે એમ પણ કોણ છે ? ।

હવે–તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં–સાક્ષાત્કારમાં મુખ્યત્વે સાધન તો તે પરબ્રહ્મની ઉપાસના એજ છે.અને તે ઉપાસના પ્રેમપૂર્વકજ કરવામાં આવતી હોવી જોઇએ. કેમકે–ઉપાસના એટલે તૈલધારાવત્ અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિપરંપરારૂપ ધ્રુવાનુસ્મૃતિજ છે, તે ધ્રુવાનુસ્મૃતિ જો પ્રેમપૂર્વક હોય તોજ પરિપાક–દશાને પામીને સાક્ષાત્કાર પર્યન્તની સિદ્ધિ આપનારી થાય છે. ।

અને ઉપાસના–અખંડ સમીપસેવના પરમ પ્રિય વસ્તુનીજ કરાય છે, વળી–ધ્રુવાનુસ્મૃતિરૂપ એજ ધ્યાન જો પ્રેમપૂર્વક કરવામાં આવે તો–"प्रेमपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्युच्यते बुधैः" **ભકિત** એમ કહેવાય છે, એટલે કે–પ્રેમપૂર્વક અખંડ અનુધ્યાન–અવિરત સ્મૃતિ એજ ભકિત છે. ।

તો આ પ્રમાણે પરમ મુકિતના–સાધનપણે બ્રહ્મવિદ્યાના અનેક પ્રકારોને નિરૂપણ કરતી **શારીરક–મીમાંસા** પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રીતિરૂપતા પામેલા ઉપાસનરૂપ **ભકિતયોગનેજ** પ્રતિપાદન કરે છે, માટે બીજાં સર્વ દર્શન–શાસ્ત્રો કરતાં વ્યાસમુનિપ્રણીત આ ઔપનિષદ–દર્શનને પરમાત્મભકિતમાં પરમ આદર સ્પષ્ટપણે જણાય છે. ।

જો કે-પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમલક્ષણ એવો પરાનુરાગરૂપ આ ભકિતયોગ અમૃત રસની પેઠે સ્વયં સ્વતઃજ સ્વાદુતમ છે, તો પણ તે ઉપનિષદોમાં બતાવેલા અનેક ઉપાસનાભેદોમાં, કે જે ભેદો-અમુક અધિકારી, અમુક સમય, અમુક દેશ, વળી આ પ્રમાણેજ કરવી જોઇએ, એવા એવા અનેક નિયમોની અપેક્ષા રાખીનેજ ઉપદેશ કરવામાં આવેલા છે, માટે એ ભકિતયોગ ઉપાસનાના વિવિધ પ્રકારોમાં અન્દર નિગૂઢભાવને પામી ગયેલો હોવાથી પરમાત્મસ્વરૂપમાં એની સ્વારસિક ગતિ રોકાઇ જવાથી ભકિતયોગ રૂપે મુખ્ય ગણનામાં નથી આવતો. અને બ્રહ્મવિદ્યાના વર્ણનપ્રવાહમાં તણાઇ જાયછે।

માટે આ પ્રમાણે બાદરાયણમુનિપ્રણીત બ્રહ્મમીમાંસારૂપ ઔપનિષદ-દર્શન કે જે કેવળ પરબ્રહ્મનાજ વિચારરૂપ છે, તે અન્દર નિગૂઢપણે તો પરમાત્મામાં ઉપાસનારૂપ પ્રેમરસજ જેમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે, એવી બ્રહ્મવિદ્યારૂપ પરા વિદ્યાના નિરૂપણ-પ્રધાનજ છે એમાં કાંઇ સન્દેહ નથી. ।

અને આ પ્રસ્તુત ગ્રન્થના પ્રણેતા મહર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિએ તો પરમેશ્વરસંબન્ધી પરમ પ્રેમલક્ષણા એવી **પરા ભકિત** કે જેમા સાધનભાવ અને ફળભાવ એ બન્નેનો પણ સમાવેશ થાય છે, એટલે કે-સાધનરૂપ પણ એજ છે અને સાધ્ય-ફળરૂપ પણ એજ છે, તેનેજ પ્રધાનપણે નિરૂપણ કરતા થકા **ભકિતમીમાંસા** રૂપ આ શાસ્ત્રને " **अथातो भक्तिजिज्ञासा** " ઇત્યાદિક સૂત્રોથી-સૂત્રરૂપે રચ્યું છે. ।

માટે પરમેશ્વરમાં પરાનુરાગરૂપ પરા ભકિતને પ્રતિપાદન કરનારૂં આ ભકિત-શાસ્ત્ર પરમાત્મભકિતને યથાવસ્થિત જાણવાની ઇચ્છાવાળા જીજ્ઞાસુ-મુમુક્ષુજનોએ બીજાં સર્વ શાસ્ત્ર કરતાં સર્વોત્કૃષ્ટપણે વિશેષતાએ આદર કરવા યોગ્ય છે એમ નિશ્ચિત જાણવું. ।

હવે-અહીંઆં એક એવો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે કે—

પરમેશ્વરમાં ભકિત એજ પરમ નિઃશ્રેયસને માટે મનાતાં સાધનોમાંનું એક મુખ્ય સાધન છે, એમ આ જગત્‌માં કોણ નથી માનતું ? સર્વ-કોઇ માને છેજ. । ફકત મતભેદ કયાં રહે છે ? તો ઇશ્વરના સ્વરૂપ-સ્વભાવના નિર્ણયમાંજ સર્વ-કોઇની બુદ્ધિ ભેદાઇ જાય છે. એટલે-તે બાબતમાં તો મતભેદ રહે એ સ્વાભાવિકજ છે. ।

જુઓ ! -કપિલમતાનુયાયીઓ પોતે નિરીશ્વરવાદી છે, તો પણ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિક સકળ ઐશ્વર્યસમ્પન્ન ભગવાન કપિલદેવ-મહામુનિને વિષે ભકિત શ્રેય આપનારી છે એમ માને છે, વળી-એ મહામુનિ કપિલદેવ આદિ-વિદ્વાન, સિદ્ધેશ્વર અને ઐશ્વર્યસમ્પન્ન છે, એમ એમને વિષે ઐશ્વર્ય પણ માને છે અને તેમને વિષે ભકિત રાખે છે. વળી-શ્રેય એટલે જ્ઞાનાદિક મહાગુણોની પરમ ઉત્કર્ષરૂપ સિદ્ધિ એજ માને છે.।

જો કે-આ બધું બીજાઓની દ્રષ્ટિએ તો સાતિશય-અપૂર્ણજ છે, પણ તેઓની માન્યતા આ પ્રમાણે છે. ।

એજ પ્રમાણે બીજા અનીશ્વરવાદીઓ પણ એમજ માને છે. ।

એવીજ રીતે પાતંજલ-મતાનુયાયીઓ-ક્લેશ, કર્મ, વિપાક, વિગેરે વિકારોથી પરાભવ નહિ પામનારા એવા એક **નિત્યસિદ્ધ** ઇશ્વરને માને છે-અને તેને વિષે ભકિત કરવાથી શ્રેય મળે છે, અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ થાય છે, અથવા તો સમાધિલાભ થાય છે, એમ પણ માને છે. ।

વળી-નિર્વિશેષ-ચિન્માત્ર-નિરાકાર-નિર્ગુણ, એવું એકજ બ્રહ્મ માનનારા અદ્વૈત-મતાનુયાયીઓ પણ માયાશબલિત સગુણ બ્રહ્મને પરમેશ્વર માનેછે અને તે સગુણ બ્રહ્મની પરમ પ્રેમરૂપ ઉપાસના કરવાથી પુનરાવૃત્તિવર્જીત એવા કાર્ય-બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ શ્રેયને પણ માનેછે, અર્થાત્ ભકિત સિવાય કોઇ સિદ્ધિ મળતી નથી એટલું તો માનેછેજ.।

તેમજ-અક્ષપાદના અનુયાયી નૈયાયિકો પણ પરમાત્માને-સર્વજ્ઞ, સર્વશકિતમાન, વિશ્વની સૃષ્ટિ આદિક ક્રિયાઓના સ્વયં કર્તા, પરમેશ્વર-સર્વનિયન્તા એવા માને છે.। અને તે પરમાત્માની ધ્યાનપર્યન્તની ભકિતની,મિથ્યા જ્ઞાનનો નિવર્તક એવો જે આત્મ-સાક્ષાત્કાર, તે-રૂપ શ્રેયઃપ્રાપ્તિમાં દ્વારતા પણ માને છે. એટલે કે-પરમેશ્વરની ધ્યાન ભકિતથીજ મિથ્યા જ્ઞાનનો નિવર્તક આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે એમ માનેછે. ।

આ પ્રમાણે દરેક દર્શનકાર કોઇને કોઇ પણ પ્રકારે જ્યારે ભકિતતત્ત્વને ગુરૂમાં કે પરમેશ્વરમાં પણ માને છે, તો એ પરમાત્મભકિતનેજ પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરનાર આ શાસ્ત્ર કોને સેવન કરવા યોગ્ય-ઉપયોગી નથી ? સર્વ-કોઇએ સેવન કરવા યોગ્ય-સર્વોત્તમજ છે. ।

. વળી-કેટલાક જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધ અને પરમાત્મભકિતના રસામૃતના આસ્વાદનથી સર્વથા વંચિત-પરાઙ્મુખ એવા આધુનિક કહેવાતા વેદાન્તીઓ, કે જેઓ-" ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति " " अयमात्मा ब्रह्म" એવાં એવાં કેટલાંક વેદાન્ત વાકયોને શ્રવણમાત્રથી શીખતાંજ પોતાને બ્રહ્મદર્શી માનીને "अहं ब्रह्मास्मि" થઇ બેઠેલા એવા મિથ્યા જ્ઞાનીઓ *સ્વગોષ્ઠીમાં આ પ્રમાણે યથેષ્ટ પ્રલાપ કરે છે-*

"ભકિત એ તો આત્મતત્ત્વને નહિ જાણનારા સામાન્ય મનુષ્યોને માટે ઉપયોગી પૌરાણિક સ્થૂળ માર્ગ છે, એમ પ્રલાપ કરતા અને વળી-भज् ધાતુના અર્થનું સ્વારસ્ય, સેવ્ય-સેવકભાવની દઢતામાંજ પર્યવસાન પામનારૂં છે એમ નિરૂપણ કરતા થકા, એ ભકિત-માર્ગ તો-"स स्वराड् भवति" એમ સ્વારાજયરૂપ મુકિતસ્વરૂપનો પ્રતિપન્થી-વિરોધી હોવાથી राजभृत्यपद्धति માત્રનેજ જાણનારા મનુષ્યોએ આદરણીય છે." ।

અસ્તુ-જો કે તેવા-મિથ્યાવાદીઓના મિથ્યા પ્રલાપથી ભકિતમાર્ગનો કાંઇ પણ અપકર્ષ થતો નથી, કારણ કે-મોટા મોટા બ્રહ્મદર્શી મહાત્માઓ પણ-"रसो वै सः" એ પ્રમાણે એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને રસમયમૂર્તિ જાણીને તેના ભકિતરસામૃતને આસ્વાદન કરે છેજ. ।

જુઓ ! વિષ્ણુપુરાણાદિકમાં તેમનાંજ વચનો આ પ્રમાણે છે—

" नाथ ! योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम ।
तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु " ॥

આ વિગેરે વચનોથી બ્રહ્મદર્શી મહાત્માઓમાં અગ્રેસર પ્રહ્લાદજીની પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠા ભકિતરસથી ભરપૂર અને સુસંસ્કારિત હતી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ।

વળી–આ ભકિતને જે સેવા–રૂપ માનવામાં આવે છે, તે સેવા પણ પરબ્રહ્મના માહાત્મ્યજ્ઞાનની અતિશયતાને લીધે કેવળ પ્રેમનીજ પરિપાકદશારૂપ પરા કાષ્ઠા છે, માટે भज् ધાતુના અર્થના સ્વારસ્યનો ભંગ થતોજ નથી. । જેમ પતિવ્રતા રાજપત્ની પોતાના પતિ રાજાની પરમ પ્રેમ પૂર્વક અનન્ય–ભાવથી સેવા કરે છે, તેથી તેને પોતાના પ્રિયતમ રાજાની તાબેદારી કે પરાધીનતા હૃદયમાં લાગતી નથી, પણ એજ પોતાનો અસાધારણ **સ્વભાવ**, કે અવર્જનીય અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ **ધર્મ** થઇ રહે છે. અર્થાત્–તે સિવાય એનાથી રહી શકાતુંજ નથી. ।

જો કે–આ જગત્‌માં કેટલાક સ્રીપુત્રાદિક પરિવારમાં તેમજ દ્રવ્યાદિક સમ્પત્તિ-ઓમાં સમાસકત ચિત્તવાળા હોવા છતાં પણ કયારેક કયારેક ભગવાનની શ્રવણાદિક નવધા ભકિત કરે છે, તે પણ ભકતો એમ કહેવાય છે, તે તો જેમ–"तत्त्वमसि" વિગેરે કેટલાંક વેદાન્ત વાકયોના પઠન–પાઠનમાત્રથી કેટલાક જ્ઞાની એમ કહેવાય છે, તેની અપેક્ષાએ એ ભકત એમ કહેવાય છે તેમાં શું ખોટું છે ? કેમ કે–શ્રવણ–કીર્તનાદિક કરનારને ગૌણી–સાધન ભકિતના સંબંધથી ભકત એમ કહેવામાં આવે, તો તે કાંઇ ખોટું કે અસંભવિત નથી. ।

હવે–આ ભકિતની શ્રેષ્ઠતા જ્ઞાન કરતાંય અતિ અધિક છે, કેમ કે–જ્ઞાન તો શ્રવણમનનાદિક સાધનોથી સિદ્ધ થાય એવી સાધ્ય–વસ્તુ છે. અને પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમલક્ષણા ભકિત તો સો એ સો પ્રયત્નોથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે એવી સાધ્ય વસ્તુ નથી, કારણ કે પ્રેમ કાંઇ કોઇના કહેવા સાંભળવાથી થતો નથી, એ તો પ્રાણીઓનો સહજ–સિદ્ધ ધર્મ–સ્વભાવ છે, તે આપો–આપજ થાય છે । જુઓ ! લોકમાં અવિવેકી માણસોને વિષયોમાં પરાનુરાગ કુદરતથીજ કેવો અનિવાર્ય થતો જોવામાં આવેછે ? તેવો પરાનુરાગ પરમેશ્વરમાં તો કોઇકનેજ પૂર્વે અનેક જન્મથી સમ્પાદન કરેલાં શાસ્ત્ર-વિહિત સ્નાન–સન્ધ્યાદિક, તેમજ શમ–દમાદિક સત્કર્મના સમૂહોથી સમ્પાદન કરેલા પુણ્યવિશેષવાળાને ભાગ્યબળથીજ થઇ આવે છે. અથવા તો પરમ ભાગવત સન્તોની સેવા–સમાગમથી પ્રસન્ન થયેલા સાક્ષાત્ પરમેશ્વરના અનુગ્રહ–પ્રસાદથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, કે–જે પરાનુરાગ પ્રાપ્ત થયા પછી એ પ્રેમી ભકત પરમેશ્વર સિવાય બીજું કાંઇ પણ જોઇ–જાણી શકતો નથી, કે બીજા વિષયરસનો અનુભવ પણ કરી શકતો નથી.

ખરૂં છે કે—

" વ્હાલા તારી મૂર્તિ અતિ રસરૂપ, રસિક જોઇને જીવેરે લોલ, ।
વ્હાલા એ રસના ચાખણહાર, છાશ તે નવ પીવેરે લોલ. ॥ "

(પ્રેમાનન્દમુનિ)

ભગવદ્‌ભક્તિરૂપ રસામૃતનું આસ્વાદન કરનારા જ્ઞાની–ભક્તો છાશ જેવી નિઃસાર જગત્‌ની તુચ્છ વસ્તુઓનો અનુભવ નથીજ કરતા. ॥ માટે એ રીતે સમજતાં " रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति " રસમયમૂર્તિ પરમાત્માને પામીનેજ આ પ્રાણી ખરો–વાસ્તવિક આનન્દી થાય છે, પણ તે સિવાય "नान्यः पन्था विद्यते" બીજો માર્ગજ નથી, માટે પરમાનન્દસ્વરૂપ રસમયમૂર્તિ પરમાત્મસ્વરૂપને વિષે તલ્લીનભાવે વર્તવું એજ ભક્તિ છે. અને એ અભિપ્રાયથીજ આ સૂત્રકાર ભક્તિનું અસાધારણ લક્ષણ– "सा परानुरक्तिरीश्वरे" પરમેશ્વરમાં પરાનુરાગ એજ ભક્તિ છે, એમ કહે છે. ।

અને–" प्रेमपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्युच्यते बुधैः " આ શ્લોકમાં પણ એજ સૂત્રાર્થ બરોબર બંધ બેસતો વર્ણન કર્યો છે.।

અને શિક્ષાપત્રીમાં પણ શ્રીજી–"माहात्म्यज्ञानयुग्भूरिस्नेहो भक्तिश्च माधवे" " ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત ભગવાનમાં જે ઘણો સ્નેહ એજ ભક્તિ છે " એમ સ્પષ્ટ કહે છે. ।

જો કે–પાતંજલ–મતાનુયાયીઓ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી અચિર કાળમાંજ સમાધિ-લાભ માનેછે, તો પણ વૈરાગ્યરૂપ સાધન સાથે વિકલ્પરૂપે સરખાવીને ઇશ્વરપ્રણિધાનને પણ કેવળ સાધનરૂપેજ માનેછે. અને વળી–કેવળ આત્મસાક્ષાત્કાર થવો એ રૂપ આત્મ-કૈવલ્યજ અન્તે અભિલષિત હોવાથી પ્રણિધાન–સમયમાં હૃદયમાં ધ્યાન કરતાં ભાવના-વિષય કરેલા ઇશ્વર પણ " ચિત્તવૃત્તિનો સર્વથા ઉપરમ એજ સમાધિ " એમને માન્ય હોવાથી, તે સમાધિસિદ્ધિ વખતે એમના ચિત્તમાર્ગથી ખસી જાયછે, માટે એમનું ઇશ્વરપ્રણિધાન પણ આવું શુષ્કજ છે, કારણ કે–અન્તે પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમથી સર્વથા રહિત છે. અને વૈરાગ્યની પેઠેજ એને પણ સાધનરૂપેજ માનેલું છે, માટેજ સમાધિ-સિદ્ધિ થયા પછી તે ઇશ્વરપ્રણિધાનને અજાગળસ્તનવત્ સર્વથા નિરર્થક માનેછે. તેથી તે પાતંજલોને પરમેશ્વરમાં પરાનુરાગરૂપ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો પ્રસંગજ ક્યાંથી હોય ? માટે એમને પરમેશ્વરમાં પ્રેમની વાતો સાથે કાંઇ સંબન્ધજ નથી એ અર્થ છે. ।

તેમજ–ફળદશામાં આનન્દમય પરમાત્માનો આનન્દાનુભવ–રસ નહિ માનનારા અને નિત્ય–શુદ્ધ—બુદ્ધ—મુક્તસ્વભાવ અને નિત્યોદિતપ્રકાશૈકરસરૂપ–કેવળ આત્મસ્વ-રૂપનેજ જોનારા, માટેજ શુષ્ક–વેદાન્તી એવા બ્રહ્મપુચ્છવાદીઓને પણ તે પરાત્પર પરમેશ્વરમાં પ્રેમાતિરેક ક્યાંથી હોય ? માટે એમને પણ પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમની વાતો કરવી એ નકામીજ છે. અને કદાચ એમને તે પરમેશ્વરમાં પ્રેમ થતો હોય, તો પણ તે જ્ઞાનસિદ્ધિ પહેલાંજ તેમને ભક્તિ રસના અનુભવનો વખત આવે, પણ મુક્તિદશામાં

તો નહિજ. । અને તેથીજ તેઓ—" ભક્તિ જ્ઞાનસિદ્ધિમાં કેવળ ઉપકારજ છે. " એમ આગ્રહપૂર્વક માને-મનાવે છે. ।

વળી–એ નિર્વિશેષ–બ્રહ્મવાદીઓના મનમા ભક્તિને તો જ્ઞાનનુ અંગ–સાધનજ માનવામાં આવ્યુ છે. અને મુક્તિ તો જ્ઞાનથીજ થાયછે એમ માને છે. અને તેના પૂરાવામાં " भक्त्या मामभिजानाति " એ ભગવદ્વાક્યનું અવલમ્બન પણ લે છે. ।

પરન્તુ–તેમાં જોવાનુ એ છે કે–ભગવદ્વાકયના આખા લક્ષ્યબિન્દુને પલટાવી નાખેછે. ભગવાનનુ કહેવું એ છે કે–"भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि यादृशः" હું જેવડો જે અને જેવો–સ્વરૂપ, સ્વભાવ, વિભૂતિ અને ઐશ્વર્યાદિકથી ભરપૂર છુ, એવો તો મને "ब्रह्मभूत प्रसन्नात्मा मद्भक्ति लभते पराम्' એ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી પરા ભક્તિથીજ જાણે છે. । અને તે ભક્તિથીજ મને પામે છે, એમ આગળના–"ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्" આ અર્ધા શ્લોકથી કહે છે એ રીતે પોતાને કહેવાનો અર્થ પૂરેપૂરી રીતે જાહેર કરે છે. । ત્યારે તે વાકયને જુદુ પાડીને " **ભક્તિથી મને જાણે છે.**" એમ ભક્તિને જ્ઞાનમા સાધનરૂપેજ માનવા–મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે.।

અને વળી–મુક્તિમા સાક્ષાત્ સાધન–ભાવને માટે એકલા જ્ઞાનને એટલું બધું મહત્વ આપે છે કે—

" विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभय सह " ।
" सम्भूर्ति च विनाश च यस्तद्वेदोभयं सह " ॥
" कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा. " ।
" स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति मानव ' ॥
" कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय. ' ।

એ શ્રુતિ-સ્મૃતિસન્માન્ય સત્સિદ્ધાન્તરૂપ **જ્ઞાન–કર્મનો સમુચ્ચયવાદ** પણ એમને માનવામાં આવતો નથી–એમને માન્ય નથીજ. ।

જો કે–સાધ્ય–સાધન ભેદથી ભક્તિમા બે પ્રકાર છે, તેમા શ્રવણમનનાદિક સાધન ભક્તિ તો જ્ઞાનમાં સાધન છે એમ માનવામાં હરકત નથી, પણ ધર્મ, જ્ઞાન. વૈરાગ્યાદિક સર્વ સાધનના ફળરૂપ જે પરા–પ્રેમલક્ષણા–ઐકાન્તિકી–અનન્યા–ભક્તિ છે, તે તો જ્ઞાન કરતાંય સર્વોત્કૃષ્ટજ છે અને તેની અપેક્ષાએ તો જ્ઞાન સાધનજ છે અને ભક્તિ સાધ્ય-ફળ છે. એ જગજાહેર નિશ્ચિત અર્થ છે અને તેમા—

" श्रेयोभिर्विविधैश्चान्य कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते"

આ શાસ્ત્રવચન પૂરેપૂરી સાબ્ય પૂરે છે. માટે જ્ઞાન–ભક્તિનો અંગાંગિભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ સમજવો જરૂરનો છે. અને તે આ શાસ્ત્રમાં પૂરેપૂરી રીતે સમજાવ્યો છે ।

વળી–જ્ઞાન એટલે જાણવું, તો સમજી સમજીને પોતાને બ્રહ્મરૂપ સમજવું કે માનવું એજ જ્ઞાન છે, તો એવા બ્રહ્મરૂપ થયેલા જ્ઞાનીનેજ પરબ્રહ્મની ભક્તિનો અધિકાર છે, એમ—

" ब्रह्मभूत प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेपु भूतेपु मद्भक्ति लभते पराम् ' ॥

આ શ્લોકથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ સ્પષ્ટ કહે છે,

માટે આ શ્લોકનો અર્થ એજ અર્થને કહેનારા બીજા—

" भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ।
" ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! " ॥
" भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया " ।
" भक्त्याहमेकया ग्राह्यः "

એ વિગેરે શ્લોકોના અર્થ સાથે મેળવીને અનુ-પૂર્વ બંધ બેસતો અર્થ કરવો એજ સર્વથા સમુચિત ગણાય. ।

વળી–"ज्ञानी त्वामेव मे मतम्" જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે, એટલે કે–અમે બન્ને એકજ છીએ, એટલું બધું ગૌરવ ભગવાન જ્ઞાનીને આપે છે તેનું કારણ પણ એજ છે કે–" प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" એમ એક-બીજાની પરસ્પર અત્યન્ત પ્રિયતા હોવાથીજ એમ કહે છે. । વળી–" तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते" એમ ચાર પ્રકારના ભકતોમાં જ્ઞાની ભકતની શ્રેષ્ઠતા પણ–नित्ययुक्त અને एकभक्ति એવા મહત્વના અનન્ય ભકિતરૂપ ગુણને લીધેજ કહેવામાં આવી છે. ।

અને એ હેતુથીજ ભકિત સિવાયના કેવળ જ્ઞાનની દુર્બળતા બ્રહ્માદિકોએ ભાગવતાદિકમાં–" श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य...क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते..." " ज्ञाने प्रयासमुदपास्य " એ વિગેરે અનેક વાકયોથી સ્પષ્ટ પોકારીને જણાવેલી છે. ।

વળી–" बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः " ॥

આ શ્લોકમાં પણ ज्ञानवान्–આત્મ અનાત્મવસ્તુનો પૂર્ણ વિવેકી તત્ત્વદર્શી પુરૂષ પણ મને ઘણા જન્મને અન્તે પણ જ્યારે–" वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यते " મારે તો સુખ અને સુખનું સાધન, ઉપાય અને ઉપેય, પ્રાપ્ય અને પ્રાપક, તેમજ–સાધ્ય અને સાધન, એ વિગેરે બધુંય વાસુદેવજ છે. " એટલે કે–

" त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव ! " ॥

આ પ્રમાણે સર્વથા પોતાનું બળ છોડી દઈને મદેકભાવથી મદેકપરાયણ થઈને સર્વથા મારેજ પ્રપન્ન–ભકત થઈને વર્તે છે, ત્યારેજ તે પૂર્ણ જ્ઞાની ભકત થવાથી "તેવો મહાત્મા સુદુર્લભ છે," એમ સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેની દુર્લભતા જણાવે છે. અને વળી–

" मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । "
" सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ! " ।

" येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः
सर्वात्मना श्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।
ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायां
नैषां ममाहमिति धीः श्वशृगालभक्ष्ये " ॥

આ વિગેરે પ્રમાણભૂત અનેક વાકયોમાં સ્વબળના પરિત્યાગપૂર્વક નિર્વ્યલીકભાવે સર્વથા ભગવદ્બળનાજ એક–અનન્ય સમાશ્રયથી દુસ્તર માયાના તરણપૂર્વક પરમ પ્રાપ્ય ભગવત્સ્વરૂપની પરમ પ્રાપ્તિ જણાવવામાં આવી છે. ।

માટે આ સઘળાં વાકયોનો નિષ્પક્ષપાતભાવે સમાલોચનાપૂર્વક વિચાર કરીને તેની તુલના કરવામાં આવે, તો–ભગવત્પ્રપત્તિરૂપ પરા ભક્તિની અપેક્ષાએ કેવળ જ્ઞાનની કેટલી દુર્બળતા અને વિગુણતા છે, તે સુસ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે. માટે સર્વ સાધનો કરતાં ભક્તિ એજ પરમ મુક્તિમાં પરમ સાધન છે, એ દીવા જેવું સ્વયંપ્રકાશ અને સુપ્રકાશ છે. ।

વળી–કેટલાક મતાગ્રહી અણસમજુઓ એમ કહે છે કે–" આ ભક્તિમીમાંસા એ કાંઈ ઉપનિષત્પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મવિદ્યા જેવો પ્રસિદ્ધ ઉત્તમ કોટિનો મુક્તિમાર્ગ ન કહેવાય, પણ પશ્ચાત્તન–પાછળથી પ્રવર્તેલો પૌરાણિક સ્થૂળ માર્ગ હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યોએ આદરણીય છે, પરંતુ–બ્રહ્મવિત્ જ્ઞાની પુરૂષોએ આદરણીય એ માર્ગ નથી. " । તો તેવા અસદાગ્રહી મિથ્યા જ્ઞાનીઓએ સમજવું જોઈએ કે–

ભગવાન બાદરાયણમુનિપ્રણીત બ્રહ્મમીમાંસા અને ભગવાન શાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત આ ભક્તિમીમાંસા એ બન્ને એકજ શાસ્ત્ર છે, એટલે કે–જેમ એકજ શાસ્ત્રના બે વિભાગ હોય, તેમજ આ બન્ને શાસ્ત્રની એક–સરખી સ્થિતિ–પ્રવૃત્તિ છે. ।

કારણ કે–બ્રહ્મમીમાંસામાં સ્વયં બાદરાયણમુનિ પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ ભગવાનનીજ ફળરૂપતા અને સાધનરૂપતા–" आनन्दमयोऽभ्यासात् " તથા " फलमत उपपत्तेः " એ આદિક સૂત્રોથી સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરીને નિશ્ચિત કરે છે. તો જ્યારે ફળરૂપતા અને સાધનરૂપતા એ બન્ને એકજ પરમાત્માની છે, ત્યારે એ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ઐશ્વર્ય અને વિચિત્ર શક્તિયોગ, એ વિગેરેને પ્રતિપાદન કરનારી **બ્રહ્મમીમાંસા** અને એજ પરબ્રહ્મને પામવામાં સાક્ષાત્ અદ્વિતીય ઉપાયરૂપ ભક્તિને પ્રતિપાદન કરનારી " अथातो भक्तिजिज्ञासा " વિગેરે સૂત્રરૂપ આ **ભક્તિમીમાંસા** એ બન્નેને એક–શાસ્ત્ર એમ કેમ ન કહેવાય ? ।

વળી–જેમ એકજ દર્શનમાં કેટલાક પ્રબન્ધકારોની પ્રમાણ–સાધનનેજ પ્રધાન પ્રતિપાદ્ય રાખીને પ્રબન્ધ રચવાની પ્રવૃત્તિ કે પદ્ધતિ જોવા–જાણવામાં આવેછે, ત્યારે કેટલાક પ્રબન્ધકારોની પ્રમેય–સાધ્યનેજ પ્રધાન પ્રતિપાદ્ય રાખીને પ્રબન્ધ રચવાની પ્રવૃત્તિ કે પદ્ધતિ જોવા–જાણવામાં આવેછે. તો તેથી જેમ એ પ્રબન્ધોમાં અત્યન્ત ભેદ નથી મનાતો એટલુંજ નહિ, પણ કોઇક કોઇક અંશે પરસ્પર સાપેક્ષતા પણ જોવા–જાણવામાં આવેછે. ।

તેજ પ્રમાણે પરમ મુકિતને, આપનારી બ્રહ્મવિદ્યાના નિરૂપણરૂપ ઔપનિષદ-દર્શનમાં પ્રાપ્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પ્રધાન પ્રતિપાદ્ય રાખીને ભગવાન બાદરાયણમુનિ-" **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा** " એમ આરંભ કરેછે. ।

ત્યારે આપણા આ પ્રસ્તુત પ્રબન્ધના પ્રણેતા મહર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિ તો એજ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરની પરમ પ્રાપક-સાધનરૂપ ભકિતને પ્રધાન પ્રતિપાદ્ય રાખીને-" **अथातो भक्तिजिज्ञासा** " એમ આરંભ કરે છે. ।

માટે આમ બધી રીતે આ પ્રબન્ધનું વાસ્તવિક દ્રષ્ટિએ સમાલોચન કરતાં પરબ્રહ્મની ઉપાસનાપ્રધાન **ઔપનિષદ-દર્શનથી**, પરબ્રહ્મની ભકિતપ્રધાન આ **ભકિત-મીમાંસા-દર્શન** કોઇ રીતે પૃથગ્ભાવવાળું નથી, તેમ તેનાથી કોઈ અંશે વિગુણ પણ નથીજ, તેમ છતાં જો તેમાં પૃથગ્ભાવ જેવું કે વિગુણતા જેવું જણાતું કે મનાતું હોય, તો તે કેવળ પોતાની મતાગ્રહિતા કે પ્રેક્ષકોની દ્રષ્ટિવિગુણતાનેજ સર્વથા આભારી છે. ।

વળી-જે આનન્દમય પરમાત્માને વિજ્ઞાનમય જીવાત્મા થકી અન્ય-પૃથગ્ભૂત, અનન્યાશ્રય, અખિલાશ્રય, અખિલકારણ અને અનન્ત કલ્યાણ-ગુણગણોથી ભરેલા ભંડાર જેવા, એવા મુકિતદશામાં મુકતાત્માઓને પરમ પ્રાપ્યરૂપ છે એમ માને છે, તેવા જ્ઞાની પુરૂષોને તો પરમાત્માને વિષે પરાનુરાગલક્ષણા પરા ભકિત સાધન-દશામાં તેમજ સાધ્ય-દશામાં પણ અનુવર્તતી હોવાથી નિરતિશયતાને-સર્વોત્કૃષ્ટતાને પામેછે. ।

અને આ ભકિતશાસ્ત્રના પ્રણેતા મહર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિને એજ અભિમત છે. અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્રને પણ એજ પરમ અભિમત હાર્દ-રહસ્ય છે. ।

કારણ કે-ભગવાન પોતેજ ગીતામાં ભકિતનીજ પરમ નિઃશ્રેયસમાં મુખ્ય સાધનતા સ્વમુખેજ ગાય છે. । જુઓ ! ગીતામાં—

" मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते " ॥
" यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् " ।
" भक्तिं मयि परां कृत्वा " ।
" सततं कीर्तयन्तो माम् " ।
" मन्मना भव मद्भक्तो " ।
" भक्त्या त्वनन्यया शक्यः " ।
" मय्येव मन आधत्स्व " ।
" अनन्याश्चिन्तयन्तो माम् " ।
" भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया " ।

આ પ્રમાણે અનેક વચનોથી-અનેક પ્રસંગે, અનેક પ્રકારે, હરકોઇ રીતે, ભગવાનમાં ભકિત એજ સર્વગ્રાહ્ય અને સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તરૂપે જોવા જાણવામાં આવે છે. ।

આ દરેક વસ્તુનો વિચાર સૂત્ર-ભાષ્ય અને ટીકામાં વિસ્તારથી કરેલોજ છે, તે તેમાં અન્દર પ્રવેશ કરીને જોવાથી જોનારાઓને સ્પષ્ટ જણાય એવો છે. ।

વળી–એ બધાનો વિવેચનપૂર્વકનો વિચાર અહીંઆં કરવામાં આવે તો આ પ્રસ્તાવનાનો પણ ઘણોજ મોટો વિસ્તાર થઇ જાય, માટે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન અહીંઆં કરવામાં આવ્યો નથી. ।

હવે–આ શાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભક્તિસૂત્રો વ્યાસમુનિપ્રણીત બ્રહ્મસૂત્રોની પછીજ બનેલાં છે એ તો સ્પષ્ટ જણાય છે, કેમ કે–આ ભક્તિસૂત્રોમાં બ્રહ્મસૂત્રોનો અનુવાદ– "आत्मैकपरां बादरायणः"। એ વિગેરે સૂત્રોથી કરેલો છે માટે એ નિર્વિવાદ છે. ।

વળી–આ ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા મહર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિએ પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્ય વિગેરેએ માનેલો જગન્મિથ્યાત્વવાદ કણ્ઠરવથી–ચોકખા શબ્દોથી–" शक्तित्वान्नानृतं वेद्यम् " એ વિગેરે સૂત્રોથી કરેલો છે, એટલુંજ નહિ પણ એ માયા તો સર્વેશ્વર પ્રભુની શકિત છે, એમ–"तच्छक्तिर्माया" એ વિગેરે સૂત્રોથી નિશ્ચય કરેલો છે. ।

અને વળી–જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, એ બન્નેનું સત્યપણું પ્રતિપાદન કરતાં, તે બે સિવાયનું અતિરિક્ત ત્રીજું તત્ત્વ નથી એમ"चेत्याचितोर्न तृतीयम्"। એ સૂત્રથી નકકી કરેલું છે. । તે ઉપરાંત એ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનું સર્વજ્ઞત્વ, સર્વશકિતસમ્પન્નત્વ અને સર્વકારણત્વાદિક જે પરમ ઐશ્વર્ય, તે પણ નિત્ય–સ્વાભાવિકજ છે એમ–" ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् "। " अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यं तद्भावाच्च नेतरेषाम्"। એ આદિક સૂત્રોથી નિર્ણીત કરીને સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું છે. ।

વળી–પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પોતે સકળ વિશ્વના ઉપાદાન કારણ છે, તોય પણ પ્રકૃતિનું વ્યવધાન હોવાથી સ્વરૂપ–સ્વભાવથી અવિકારીજ છે, એમ–"प्रकृत्यन्तरालादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तमानात् " । એ સૂત્રથી સ્પષ્ટ નિર્ણય કરીને પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે. ।

અને એથીજ–આ પ્રમાણે આ મહર્ષિએ પ્રતિપાદન કરવાથીજ"પરમેશ્વરભાવને પણ જે અતિક્રમણ કરીને કેવળ–નિત્ય–શુદ્ધ–બુદ્ધ–મુક્ત–સ્વભાવ એવું નિર્વિશેષ–(અનિર્વચનીય) પરબ્રહ્મ એકજ તત્ત્વ સત્ય છે અને તે સિવાય સઘળું જગત્ મિથ્યા–મરીચિકાજળવત્ પ્રતીતિમાત્ર છે " એવો એક–નિર્વિશેષ બ્રહ્મવાદ અને જગન્મિથ્યાત્વવાદ આપો આપ પરાસ્ત થઇ જાય છે. ।

હવે–આ પ્રબન્ધના પ્રણેતા મહર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિ કોણ હતા ? એ વિચારના પ્રસંગે કેટલાક બુધજનો એમ માને છે કે–

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં તૃતીયાધ્યાયમાં ચતુર્દશ ખંડમાં–" इति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः" એમ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તકપણે શ્રવણગોચર થતા પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિનું સ્મરણ કરેછે, એટલે કે–એજ આ હોવા જોઇએ એમ માને છે. । અને તેમાં મુખ્ય હેતુ આ પ્રમાણે માને છે–

આ ભક્તિશાસ્ત્રમાં–" तामैश्वर्यपरां काश्यपः " " आत्मैकपरां बादरायणः " "उभयपरां शाण्डिल्यः"। આ પ્રમાણે આ સૂત્રોથી પરમતના ઉપન્યાસપૂર્વક શાણ્ડિલ્ય–

વિદ્યા નામે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યામાં શ્રવણ થતી પરબ્રહ્મની **પરમઐશ્વર્યપ્રધાનતા** અને **આત્મત્વપ્રધાનતા** એ **ઉભયપ્રધાનતા** માનવારૂપ પોતાને અભિમત અર્થ યથાર્થ રીતે બતાવે છે. । અને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં શ્રવણ થતી શાણ્ડિલ્યવિદ્યામાં તો એ બ્રહ્મવિદ્યાની ઉભયપ્રધાનતા સ્પષ્ટ સંભળાય છે—

"मनोमयः प्राणशरीरनेता भारूपः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः,

एष मे आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा, एष मे आत्मा अन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः"

જુઓ !–" એ પરમાત્મા **મનોમય**–શુદ્ધ મનથીજ ગ્રહણ કરાય એવ. છે, **પ્રાણશરીરનેતા**–પ્રાણ–ચિદ્‌વર્ગ અને શરીર–અચિદ્‌વર્ગ, એ સર્વના નેતા નિયન્તા, **સત્યસંકલ્પ, આકાશાત્મા**–પ્રકાશમયમૂર્તિ, **સર્વકર્મા**–સંકલ્પ માત્રથી સર્વ કર્મ કરનારા, **સર્વકામ**–સર્વ ઇચ્છાઓથી પૂર્ણ, **સર્વગન્ધ, સર્વરસ,** આ સકળ **વિશ્વને સંહાર કરવામાં સમર્થ,** આત્મારામ અને પૂર્ણકામ હોવાથી **અવાકી** અને **અનાદર,** મારા હૃદયમાં અંદર રહેલા આ **આત્મા**–અન્તર્યામી પરમાત્મા, વ્રીહિથી, યવથી, સર્ષપથી, શ્યામાકથી તેમજ–શ્યામાકના તણ્ડુલથી પણ અતિ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ-સ્વરૂપે રહેલા છે, વળી–એજ મારા હૃદયમાં રહેલા **આત્મા**–અન્તર્યામી પરમાત્મા પૃથ્વીથી પણ અતિ મોટા છે, અન્તરિક્ષથી પણ અતિ મોટા છે, સ્વર્ગથી પણ અતિ મોટા છે, તેમજ–આ સર્વ લોકથી પણ એ મોટામાં મોટા છે." ।

આ પ્રમાણે આ વાક્યમાં–પૂર્વ વાક્યમાં પરમેશ્વરનો આસાધારણ ધર્મ–મનોમયત્વાદિક જણાવ્યો છે અને બાકીના ઉત્તર વાક્યમાં પરમેશ્વરની અન્તરાત્મતા જણાવી છે. એ રીતે આ બ્રહ્મવિદ્યામાં ઉભય **ધર્મને** અવલમ્બીને પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવ્યું છે, માટે આ **શાણ્ડિલ્ય-વિદ્યામાં ઉભયપ્રધાનતા** સ્પષ્ટપણે માનવામાં આવેલી જણાય છે. ।

તો આ ઉપરથી આપણે તો એટલું અનુમાન કરી શકાય કે–બીજી બ્રહ્મવિદ્યાઓની સાથે આ બ્રહ્મવિદ્યાનું સાધારણપણું–સમાનપણું હોવાથી આવા કેવળ નામ–નિર્દેશને લીધે પુરૂષભેદ હોવા છતાં પણ સંજ્ઞા મળતી આવવામાત્રથી એ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક શાણ્ડિલ્યમુનિજ આ ભક્તિશાસ્ત્રના પ્રણેતા છે, એમ પણ કેમ કહી શકાય ? ।

તેમજ–પાંચરાત્ર શાસ્ત્રના પ્રવર્તક એક બીજા પણ **શાણ્ડિલ્યમહર્ષિ** એ । નામે પ્રસિદ્ધ સાંભળવામાં આવે છે. અને વળી–આ ભક્તિશાસ્ત્રમાં પાંચરાત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા બાહ્ય યાગને અનુસરતું નિરૂપણ–"तद्यजि पूजायामितरेषां नैवम्" "पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः" "स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात्" । આ સૂત્રોથી કરેલું જોવામાં પણ આવે છે. તેથી

પાંચરાત્રના પ્રવર્તક શાણ્ડિલ્યમુનિ એજ આ ભક્તિશાસ્ત્રના પ્રણેતા છે એમ પણ કેમ ન કહેવાય ? માટે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક નારદની પેઠેજ પાંચરાત્રના પ્રવર્તક એજ આ ભક્તિશાસ્ત્રના પ્રણેતા શાણ્ડિલ્ય–મહર્ષિ ઉપનિષદ્‌માં શ્રવણ થતા શાણ્ડિલ્ય–મહર્ષિથી જુદા ન હોય એમ પણ સંભવતું લાગે છે. ।

જુઓ ! નારદજી પોતે–"अधीहि भगव ! इति ह्योपससाद सनत्कुमारं नारदः" । એમ ઉપનિષદ્‌માં બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક તરીકે સાંભળવામાં આવે છે, તેમજ–પાંચરાત્રના પ્રવર્તક પણ એ નારદજ છે. અને તેથી **નારદ–પાંચરાત્ર** એમ એ શાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે અને વળી–નારદજીએ રચેલાં ભક્તિસૂત્રો પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધજ છે. ।

માટે આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છેજ, કે–ભક્તિશાસ્ત્રના પ્રવર્તક **નારદ** અને **શાણ્ડિલ્ય** એ બન્નેય મહર્ષિ અર્વાચીન–આધુનિક તો નથીજ, પરન્તુ–પુરાતન બ્રહ્મદર્શી મહર્ષિઓ છે, એ સર્વસમ્મત છે માટે એમાં કોઇ પ્રકારનો વિવાદ કે મતભેદ છેજ નહિ.

હવે–આટલા સપ્રમાણ તાત્ત્વિક વિચારથી સહ્રદય વાચકોને એટલું તો ખ્યાલમાં આવશેજ કે–આ ભક્તિશાસ્ત્રના પ્રણેતા મહર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિને બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રણેતા શાણ્ડિલ્યમુનિથી જુદા માનવા કરતાં એ બન્ને એકજ છે એમ માનવું એ વધારે યોગ્ય, વાસ્તવિક અને સંભવિત છે. અને એમ માનવાથી આ ભક્તિસૂત્રની સર્વશ્રેષ્ઠતા સર્વોપયોગિતા અને સુપ્રાચીનતા પણ વધારે સુદ્દઢ બને છે. ।

હવે–આ ભક્તિસૂત્રનું ભાષ્ય સર્વાન્તરાત્મા સર્વાવતારી પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિના પરમોપાસક પરમ સદ્‌ગુરૂ શ્રીનિત્યાનન્દમહામુનિએ રચેલું છે અને શાણ્ડિલ્યસૂત્રનું પરમ રહસ્યવાસ્તવિક રીતે સમજવામાં આ ભાષ્ય–જેવું સપ્રમાણ, સૂત્રકારના હૃદ્દગત અભિપ્રાનેજ તાત્ત્વિક–શાસ્ત્રથી પ્રકાશમાં લાવનારૂં અને સરલ શૈલીથી રચવામાં આવેલું જોવામાં આવે છે, તેવું અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશમાં આવેલ ઘણાં ભાષ્યોમાંનું એક પણ ભાષ્ય પ્રેક્ષકોને જોવા જાણવામાં નહિજ આવે. ।

માટે ભક્તિતત્ત્વના પરમ રહસ્યને જાણવા ઇચ્છતા સર્વ મુમુક્ષુ જનોએ ભક્તિસૂત્રનું આ ભાષ્યજ સર્વ પ્રકારે સમઝીને સેવન કરવા યોગ્ય છે. ।

વળી–આ ભાષ્યની ખાસ વિશેષતામાં અને સર્વશ્રેષ્ઠતામાં એ પણ એક કારણ છે, કે–આ ભાષ્યના પ્રણેતા સમર્થ સદ્‌ગુરૂ શ્રીનિત્યાનન્દસ્વામીના ચરણ કમળની સેવામાં પરમરસિક, તેમના પરમ કૃપાપાત્ર અને પરમ શિષ્ય, પણ્ડિતપ્રવર સદ્‌ગુરૂ સ્વામી શ્રી કૃષ્ણજીવનદાસજીએ આ ભાષ્ય ઉપર ગીર્વાણ ભાષામાં ટીકા રચેલી છે, જે ટીકામાં ભાષ્યકારનો સમ્પૂર્ણ અભિપ્રાય પોતે તેમની પાસેથીજ સાક્ષાત્ શ્રવણ કરીને મનન સાથે નિશ્ચિત કરેલો અર્થ પ્રકાશ કરવા પૂર્વક સાંગોપાંગ જણાવેલો છે. અને તે અતિ ગૂઢ–ગંભીર ભાષ્યાર્થના વિવેચનમાં અતિ ઉપકારક, ઉપયુક્ત અને સરળતા સાથે શબ્દસુન્દરતાથી ભરેલો છે.અને વળી જે ટીકાથી સમલંકૃત,સ્વામિપ્રણીત આ ભાષ્ય સહૃદય પરીક્ષક–પ્રેક્ષક સજ્જનોને પરમ આહ્લાદ ઉપજાવે એવું અતિ સુન્દર જણાય છે. ।

આ પ્રમાણે આ ભાષ્ય અને આ **ટીકા** એ બન્ને સર્વાંગ–સમ્પૂર્ણ અને સર્વાંગ–સુન્દર છે.

આ સંસ્કૃત ટીકાએ સહિત મૂળ ભાષ્યના સંશોધન કાર્ય પ્રસંગે વડતાલ પાઠશાળાના પ્રધાન પણ્ડિત **એમ્આર શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યજી**એ પૂર્ણ પ્રયાસ કરીને સાંગોપાંગ શોધી–સુધારીને તેને સર્વાંગસમ્પૂર્ણ બનાવ્યું છે. અને તે સંશોધન કાર્યપ્રસંગે આ શાણ્ડિલ્યસૂત્ર ઉપર થયેલાં પ્રાચીન ભાષ્ય અને ટીકાઓ જોવાનો પ્રસંગ આવેલો. ।

તેમાં સ્વપ્નેશ્વરાચાર્યે રચેલું એક પ્રાચીન ભાષ્ય છે, કે જે ભાષ્ય ભેદાભેદ–વાદને અવલમ્બીને રચવામાં આવ્યું છે અને તે પોતે **ઔપાધિક–જીવભેદવાદ** આ સૂત્રકારને અભિમત છે એમ જણાવે છે. ।

તે પછીના સમયમાં એક શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના મતને અનુસરીને બનેલું છે અને તે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપપરિણામ–વાદનેજ પ્રતિપાદન કરતું, **શુદ્ધાદ્વૈત**–વાદ સૂત્રકારને અભિમત છે એમ જણાવનારૂં છે. ।

અને તેથી પણ ઘણા પાછળના સમયમાં શ્રીનિવાસાચાર્યે લખેલું એક આ શાણ્ડિલ્યસૂત્રનું ભાષ્ય જોવામાં આવે છે અને તે શ્રીમદ્રામાનુજ–સમ્પ્રદાયને અનુસરીને રચવામાં આવેલું છે. માટે તે સમ્પ્રદાયને અભિમત એવા **વિશિષ્ટાદ્વૈત** સિદ્ધાન્તને અવલમ્બીને લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું જોવામાં આવે છે. આ પુસ્તક અમુદ્રિત હોવાથી તેની લેખી કોપી મદ્રાસના રાજકીય સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાંથી મંગાવીને તેનો પણ આ સંશોધન–કાર્યપ્રસંગે જોવામાં ઉપયોગ કરેલો છે. ।

અને આ ભાષ્ય તો–શ્રીમદુદ્ધવ–સમ્પ્રદાયના એક–અદ્વિતીય વિજયસ્તમ્ભસમા પરમ માનનીય પરમ પૂજ્યપાદ સદ્ગુરૂવર્ય **શ્રીનિત્યાનન્દમહામુનિએ** પોતેજ રચેલું છે. અને તે **શ્રીમદુદ્ધવ–સમ્પ્રદાયને** અભિમત એવા **વિશિષ્ટાદ્વૈત**–સિદ્ધાન્તને અવલમ્બીનેજ પ્રસિદ્ધ વર્તે છે. ।

આ ભાષ્ય અને આ ટીકાના સંશોધન પ્રસંગે–

આ ઉપર જણાવેલાં સઘળાં ભાષ્ય–ટીકાઓ તપાસવામાં આવેલાં અને હેયોપાદેયતાનો સમ્પૂર્ણ વિચાર–વિવેક કરીને તે દરેકનો ખંડન મંડન રૂપ ત્યાગ–ગ્રાહ્ય કરેલો છે. તે આ પ્રબન્ધમાં ઉંડા ઉતરીને પ્રેક્ષકોને જોવાથી સુવિદિત થશે. ।

કારણકે–આ પ્રબન્ધના સંશોધન–પ્રસંગે પણ્ડિતપ્રવર **એમ્આર શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યજી**એ સહૃદય સમાલોચક વાચકોના પરમ આહ્લાદ માટે આ ભાષ્ય અને ટીકામાં સુધારો વધારો કરવામાં મહાન્ યત્ન કરેલો જોવામાં આવે છે. માટે તેની તુલના તો પ્રેક્ષક વાચકોના સંતોષ ઉપરજ અવલમ્બીને રહે છે. ।

જો કે–ઇશ્વરભકિતનું પ્રતિપાદન દરેક આસ્તિક શાસ્ત્રમાં દરેક પ્રસંગે વ્યાસાદિક મહાત્માઓએ કરેલું છે, પરન્તુ–શાસ્ત્રીય–પધ્ધતિએ સ્વતંત્ર સૂત્રરૂપે તો આ **શાણ્ડિલ્યસૂત્ર** અને તે પછીનાં બીજાં **નારદસૂત્ર** એ બેજ પ્રસિદ્ધ જોવા–જાણવામાં આવે છે. અને **નારદસૂત્ર** એ **શાણ્ડિલ્યસૂત્ર** પછીનાંજ છે એ તો **નારદસૂત્ર** જોવાથીજ

જણાય છે. જુઓ !–નારદસૂત્ર–"आत्मरत्यविरोधेनेति शाण्डिल्यः" એમ શાણ્ડિલ્ય મતનો અનુવાદ કરેલો જણાય છે.

વળી–આ શાણ્ડિલ્ય સૂત્રો ઉપર આથી પહેલાં ગુર્જરભાષામાં તેમજ બીજી ભાષાઓમાં થયેલા અનુવાદ પણ જોવા–જાણવામાં આવે છે. અને તેમાં પોત–પોતાની મતિ–માન્યતા અને રૂચિ પ્રમાણે પોત–પોતાનું વલણ રાખીને અનુવાદ કરેલા છે. અને હોય પણ એમજ, તેમાં આપણે આગ્રહ નથી. ।

પરન્તુ કેટલાક તો–આ **શાણ્ડિલ્યસૂત્રનું** વલણ અદ્વૈત–મતનેજ અનુસરતું છે એમ માને છે. પણ અદ્વૈત–મતમાં તો ભક્તિનેજ ગૌણ માની છે. અને ફક્ત તેને સાધન-દશામાંજ ઉપયોગી માને છે. અને આખરે મુક્તિ તો જ્ઞાનથીજ માન્ય હોવાથી જ્ઞાન સિવાયનું બધુંય તેમને તો ગૌણજ છે. વળી જ્ઞાતૃ–જ્ઞેયભાવરૂપ ધર્મધર્મિભાવની સાથે પણ તેમને વિરોધ હોવાથી મુક્તિ પણ કેવળ જ્ઞાન–જ્ઞપ્તિમાત્ર સ્વરૂપસ્થિતિ એજ માની છે. તો આવી **નિર્વિકલ્પ** કે **નિર્વિશેષ** સ્થિતિજ જેમને વ્હાલી હોય, તેમને ભક્તિ–માર્ગના વલણથી શો લાભ છે ? અસ્તુ આ સંબંધમાં પ્રથમ ઘણું કહેવાઇ ગયું છે. ।

આ પ્રમાણે શાણ્ડિલ્યમહર્ષિપ્રણીત આ ભક્તિશાસ્ત્રના સંબન્ધમાં જે કાંઇ કહેવા યોગ્ય અર્થ એ સઘળો યથામતિ કહેવાઇ ગયો છે. તેમાંથી ક્ષીર–નીર ન્યાયે સારગ્રાહી વિવેકી સજ્જનોએ યથા યોગ્ય સારભૂત અર્થ ગ્રહણ કરવા તેઓને અમારી નમ્ર અભ્યર્થના છે. ।

જો કે–આ પ્રબન્ધ કોઇ અમુક એક સમ્પ્રદાયને ઉદ્દેશીને, અગર તો–અમુક સમ્પ્રદાયને માટેજ રચવામાં આવ્યો છે એમ તો નથીજ, તો પણ આ **શ્રીમદુદ્ધવ-સમ્પ્રદાય** પરબ્રહ્મની ઉપાસનાપ્રધાન પ્રસિદ્ધ ભક્તિ–માર્ગરૂપ હોવાથી આ ભક્તિશાસ્ત્ર પોતાના સત્સમ્પ્રદાયને અતિ ઉપકારક માનીને આ સમ્પ્રદાયના આદિ મહાપુરૂષ પરમ પૂજ્યપાદ પરમ સદ્ગુરૂ **શ્રી નિત્યાનન્દસ્વામીએ** પોતે ભક્તિપ્રધાન હોવાથી અને આ **ભક્તિશાસ્ત્ર** અતિ પ્રાચીન સનાતન નિત્યસિદ્ધ મુક્તિમાર્ગનું પરમ પ્રસિદ્ધ પરમ પ્રવર્તક અને પરમ પ્રતિપાદક હોવાથી, તેમજ બ્રહ્મદર્શી પરમર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિ જેવા ભક્તિમાર્ગના પરમ પ્રવર્તક સમર્થ મહાત્માએ રચેલું હોવાથી, તેના ઉપર ભાષ્ય રચેલું છે. ।

અને એજ પરમ ગુરૂના પરમ શિષ્ય અને તેમના પરમ કૃપાપાત્ર એવા પરમ પૂજ્ય વિદ્વદ્વર્ય સદ્ગુરૂ સ્વામી શ્રી **કૃષ્ણજીવનદાસજીએ** આ ભાષ્ય ઉપર ગીર્વાણ ભાષામાં અતિ ગુણ–ગૌરવવાળી ગંભીર અર્થપૂર્ણ સુન્દર સરલ અને સરસ ટીકા રચી છે. અને તે ભાષ્યના સમ્પૂર્ણ અર્થને સુપ્રકાશ કરવારૂપ ભક્તિ તત્ત્વને સર્વાંશે પ્રકાશ કરનારી હોવાથી–"भक्तितत्त्वप्रकाशिका" એવું તેનું અન્વર્થ નામ રાખેલું છે. અને આ ટીકાની સર્વાંગ–સુન્દરતા અને અર્થગંભીરતા કેવી અને કેટલી છે, તે તો સંસ્કૃત-ભાષાના અભિજ્ઞ સાક્ષર સજ્જનોને જોવા–જાણવાથી સુવિદિત થશે. ।

અને આ સૂત્ર સાથે આ ભાષ્યનું આ ભાષાન્તર અમોએ આ ટીકાને અનુસરીનેજ અમારી યથામતિ કર્યું છે અને તેમાં બનતે પ્રયત્ને અનેક સુહૃદ સજ્જનોની સલાહ–સૂચના પ્રમાણે ભાષાની સરલતા અને સરસતા સચવાવ તે ઉપર પૂરતુ ધ્યાન રાખીને સર્વોપયોગી બનાવવા સમ્પૂર્ણ પ્રયાસ કર્યો છે, તો તે યથામતિ અને યથાશકિત કરેલા પ્રયાસની સફળતાનો આધાર તો અમારા પરમ માનનીય સર્વ સહૃદય સન્તો અને સાક્ષર વિદ્વાનોના વાચન–સન્તોષ ઉપરજ અવલમ્બીને રહે છે. ।

આ ભાષ્ય અને ટીકાનું સંશોધનકાર્ય અમારા પરમપૂજ્ય વિદ્યાગુરૂ પણ્ડિતપ્રવર એમ્બાર શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યજીએજ કરેલુ છે અને અમોએ આ ભાષ્ય–પ્રબન્ધનું ભાષાંતર–અનુવાદ કરવામાં,તેમજ આ પ્રબંધની આ પ્રસ્તાવના લખવામાં પણ હર–હંમેશ તેમનીજ સલાહ–સૂચના પ્રમાણે અનુસન્ધાન રાખેલું છે, માટે આ પ્રબન્ધના ભાષાન્તરમાં તેમજ પ્રસ્તાવનામાં જે કાંઇ ઉપયોગી સારાંશ હોય તે સઘળો તેમનોજ છે. અને તેમાં પ્રામાદિક દોષથી ભૂલો–ભ્રમણાઓ અગર અશુદ્ધિ વિગેરે જે કાંઇ રહી ગયું હોય તે સઘળું આ સેવકની માનવમતિની સહજ સિદ્ધ પરિમિતતાનુંજ પરિણામ છે એમ માનીને સાક્ષર વિદ્વદ્વાચકો તે ક્ષન્તવ્ય ગણીને પોતાની સહજસિદ્ધ ઉદારતાનો પરિચય કરાવીને અમને યથા સમય યોગ્ય સલાહ–સૂચના આપશે એવી આશા રાખું છું.

આ પ્રસંગે મારે મારા મનની એક વાત અતિ વિનયવિવેકપૂર્વક નમ્રભાવે ખૂલ્લા દીલથી જણાવવી જોઇએ કે–

આ પ્રબન્ધમાં પરબ્રહ્મની જે **પરા ભક્તિ** બતાવવામાં આવી છે, તે **પરા** ભક્તિના સમ્બન્ધમાં એક શબ્દ પણ લખવાનો કે ઉચ્ચારવાનો આ બીનઅનુભવી સેવકને અધિકાર નથીજ. ।

કારણ કે શ્રવણ–મનનાદિક સાધન–ભક્તિ કરવામાં પણ દેહાભિમાન અને તેમાંથીજ પ્રવર્તતાં–પ્રમાદ અને મોહ–મમતાદિક અનેક વિઘ્નોથી પરાહત થઇને પરાભૂત અવસ્થામાંજ ગોથાં ખાતા મારા જેવા એક સાધારણ માણસને એ પરબ્રહ્મની **પરા–પ્રેમ લક્ષણા** ભક્તિના સમ્બન્ધમાં એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનો કે લખવાનો અધિકાર નજ હોય એ સ્વાભાવિક અને દેખીતુંજ છે ।

માટે–આ પ્રબન્ધમાં સર્વાન્તરાત્મા, સર્વનિયન્તા, સર્વાવતારી પ્રગટ પ્રભુ શ્રી હરિ શ્રી સહજાનન્દસ્વામી ભગવાનના પરમાનુગ્રહપાત્રભૂત અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પરમોપાસનારૂપ પરા–પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાંજ અખંડ નિમગ્ન રહેનારા અને " **रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति**" એમ કેવળ રસમયમૂર્તિ પરમાનન્દમય પ્રગટ શ્રીહરિના ભક્તિરસામૃતનુંજ અખંડ આસ્વાદન કરનારા પરમમુક્તાગ્રેસર પરમ વન્દનીય પરમ સદ્ગુરૂ શ્રી નિત્યાનન્દમહામુનિએ જે પરા ભક્તિનુ વર્ણન અને પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ખરી રીતે તે મહામુક્તરાજનેજ સર્વ પ્રકારે સુસમુચિત છે, એમાં કાંઇ સંન્દેહ નથી. ।

અને ભક્તિરસસમ્ભરિત આ પ્રબન્ધ ઉપર અનુવાદ લખવામાં કે પ્રસ્તાવના લખવામાં પણ પરા ભક્તિના અનુભવવિહીન એવા મેં જે ધૃષ્ટતા કે ચપળતા દર્શાવવા

પ્રયત્ન કર્યો છે; તે તો-પ્રાંશુપ્રાપ્ય ફળપ્રાપ્તિમાં વામનપ્રવૃત્તિ જેવોજ છે, તો પણ ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિમાં પરમ ભક્તિ અને પરમ વિશ્વાસને લીધે, તેમજ-એ મહાપુરૂષોના મહાગુણો તરફના સ્વાભાવિક પરમ પૂજ્યભાવપૂર્વકના સમાકર્ષણને લીધેજ સાહસ-પ્રવૃત્તિ થયેલી છે, અને વળી—તેમાંય મારે તો—" तत्र श्रमस्तु सुलभो मम मन्दबुद्धेः " એમ સુમન્દમતિને શ્રમસુલભતા તો સ્વાભાવિકજ છે. ।

માટે મહાપુરૂષવિરચિત આ મહાપ્રબન્ધમાં નિમિત્તમાત્ર થઇને જે કાંઇ મારાથી લખાયેલું હોય, તેમાંથી પરમાત્માના પરમ ભક્તો અને ભક્તિસામૃતના પરમ અનુભવી મુક્તાત્માઓ **ક્ષીર-નીર** ન્યાયે સારમાત્ર ગ્રહણ કરીને મારા વાચિક અને શાબ્દિક પ્રયાસને તેમની સેવારૂપ માનીને આ નમ્ર સેવક ઉપર પૂર્ણ પ્રસન્ન થઇને પરમ કૃપા કરો ! કે જે કૃપાના લવ-લેશથી પણ એ અનુભવી મુક્તાત્માઓની પેઠેજ હું પણ એવી પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો પાત્ર બનું. એમ અતિ વિનયપૂર્વક દીનભાવે પરમાત્માની અને પરમાત્માના પરમોપાસક પરમ મુક્તાત્માઓની પ્રાર્થના કરીને એ પરા ભક્તિની અભ્યર્થના કરૂં છું. ।

આ શાણ્ડિલ્યસૂત્રનું ભાષ્ય ભાષાન્તર સાથે છપાવીને પ્રકાશ કરવા માટે અમારો ઘણા સમયનો સંકલ્પ અને આગ્રહ હતો. પરંતુ-જેમ સદ્બીજને પણ સુભૂમિ અને સુજળના સુયોગેજ અંકુરિત થઇને ફળદશા પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવે છે, તેજ પ્રમાણે અમારા એ શુભ સંકલ્પરૂપ બીજને સદ્વિદ્યોત્તેજક-**સનાતન ધર્મધુરન્ધર** આચાર્યવર્ય શ્રી **૧૦૮ શ્રીઆનન્દપ્રસાદજીમહારાજશ્રીની** આજ્ઞાથી અને પ. ભ. કોઠારી સ. પુરાણી શ્રી **ધર્મસ્વરૂપદાસજીની પ્રેરણાથી** અમો સફળ કરીને શ્રીમદુદ્ધવ-સમ્પ્રદાયના સમાશ્રિત સત્સંગ-સમાજની સમક્ષ સત્સંગની સત્સેવારૂપે સત્સંગને સમર્પણ કરી શકયા છીએ એ સર્વાન્તરાત્મા પ્રભુ શ્રીહરિની પૂર્ણ કૃપાનું અને સમ્પ્રદાયના નેતાઓની સુયોજનાનું સુફળ છે. ।

આ પ્રબન્ધને છપાવવા માટે આરંભ કર્યે બે વરસ પૂરાં થઇ ગયાં છે, પરન્તુ-અમારા શિરછત્ર-પરમપૂજ્યપાદ સદ્ગુરૂવર્ય શ્રી પુરાણી **શ્રીભક્તિજીવનદાસજીના** અક્ષરવાસ થવાના પ્રસંગે તેમના શારીરક મંદવાડને યોગે તેમની સેવામાં અમુક સમય જવાથી આ કાર્ય વચ્ચે અટકાવવું પડયું હતું, તેથી આટલો બે વરસ જેટલો મોટો સમય વીતવાથી પુસ્તકના પ્રકાશનને નૈસર્ગિક અનિવાર્ય કારણને લીધે થયેલો વિલંબ સત્સંગના નેતાઓ ઉદાર દીલથી ક્ષન્તવ્ય ગણશે એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે. ।

આ પ્રબન્ધમાં આ પ્રબન્ધના પ્રણેતા પરમપૂજ્યપાદાબ્જ સદ્ગુરૂવર્ય શ્રી **નિત્યાનન્દસ્વામીનું** આ ભાષ્યપ્રબન્ધ ઉપર ટીકા રચનાર વિદ્વદ્વર્ય સદ્ગુરૂ સ્વામી શ્રી **કૃષ્ણજીવનદાસજી** વિગેરે શિષ્યમંડળ સાથેનું સુન્દર ચિત્રકામ પ. ભ. પેઇન્ટર રંગીલદાસ ભગવાનદાસ પાસે બનાવરાવીને તેનું ત્રિરંગી બ્લોક બનાવરાવીને તે ઉપરથી મૂર્તિઓ છપાવીને મુકવામાં આવી છે. તેની ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ સર્વાંગ-સુન્દરતા વિગેરે તો પ્રેક્ષકોને જોવાથીજ જણાશે. ।

અને તે ઉપરાંત સમ્પ્રદાયના પરમ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ સર્વાવતારી શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દસ્વામીની સુન્દર પ્રતિમા કે જે શ્રીજીના આદર્શરૂપનેજ સાક્ષાત્ કરાવે છે તે છપાવીને મુકવામાં આવી છે. ।

તેમજ—આ સમ્પ્રદાયના પરમ નેતા અને આ પ્રબન્ધપ્રકાશનકાર્યના પરમ ઉત્તેજક—હાલના વિદ્યમાન સનાતન ધ. ધુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીની પ્રતિકૃતિ સુન્દર છપાવીને મુકવામાં આવી છે. તે પણ જોવાથીજ જણાશે. ।

આ પુસ્તકના મુદ્રાપણ—કાર્યમાં અમને હર—હંમેશ તનમનથી સહાય કરનારા અમારા પરમસ્નેહી પુરાણી શ્રીહરિકૃષ્ણદાસજીએ અમને વખતો વખત શારીરિક પ્રયાસ વેઠીને પણ તનમનથી જે અમૂલ્ય સહાય અને સૂચના કરી છે, તે સદાય અવિસ્મરણીયજ છે. અને તેથી તેમનો ઉપકાર માનીને અમે સદાને માટે તેમના આભારી છીએ. ।

તેમજ આ પ્રબન્ધના મુદ્રાપણ કાર્યમાં અમને જેમણે જેમણે જેટલા જેટલા અંશે સહાય કરી છે, તે સર્વને અમે આ પ્રસંગે સ્મરણ કરીને તેમનો ઉપકાર સાથે આભાર માનીનેજ કૃત—કૃત્ય થઈએ છીએ. ।

આ પ્રબન્ધના મુદ્રાપણ કાર્યમાં—વડોદરા રાજ્યમાં સુપ્રસિદ્ધ **શ્રી સયાજીવિજય** પ્રેસમાં છપાવવું, તેમજ ટાઇપ, ઉત્તમ કાગળ, ટાઈટલ—પેજ, તેમજ સુવર્ણ અક્ષરોથી અંકિત સુન્દર બાઇન્ડીંગ વિગેરેનું કાર્ય પ્રેસના વ્યવસ્થાપકોએ અને અમોએ બનતી કાળજીપૂર્વક સારામાં સારૂં બનાવવા માટે તજવીજ કરી છે. તે આ પુસ્તક નજરે જોવાથીજ જોનારાઓને જણાશે. ।

શુદ્ધિ—પત્રક—

આ પ્રબન્ધમાં શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં માનવબુદ્ધિની સહજસિદ્ધ પરિમિતતાને લીધે તેમજ કયારેક બુદ્ધિ અને તન મનની અવ્યવસ્થાને લીધે પણ શોધનકાર્યમાં પ્રામાદિક દોષોથી અશુદ્ધિ અનિવાર્યપણે રહી જવાનો સંભવ રહે છેજ, માટે આ ગ્રંથમાં પણ જે જે અશુદ્ધિ કે ભ્રમણાઓ રહી ગયેલી સાક્ષર વાચક સજ્જનોને જોવા જાણવામાં આવે તેને યથાયોગ્ય સમજી સુધારીને વાંચવા માટે અને તે બદલ તેમના તરફથી સલાહ—સૂચના થવા માટે અમે તેમની અભ્યર્થના કરીને તેમના તરફથી ક્ષમા અને આશાની ઇચ્છા રાખીને વિરામ પામીએ છીએ. ।

આ પ્રમાણે આટલો અત્યાવશ્યક અર્થ જણાવીને અન્તમાં શિષ્ટાચાર—પ્રાપ્ત—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवेदेव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधते महाजनः ॥

આ સૂક્તિમુક્તાનો સદુપયોગ કરવાના પ્રાચીન રીવાજને માન આપીને ઇષ્ટદેવ સર્વાન્તરાત્મા પ્રભુ શ્રીહરિના સ્મરણ—વન્દન સાથે વિરામ પામતો—

સત્સંગનો સેવક—
સાધુ—કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ.
વડતાલ.

श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ।

सूत्रानुक्रमणिका–

यत्सङ्कल्पाद्भवत्येव नैकाण्डोद्भवनादिकम् ।
तं वन्दे सहजानन्दमिष्टदेवं परात्परम् ॥

ब्रह्मधामाधिपति सर्वावतारी श्रीहरि श्रीसहजानन्दस्वामी ।

श्री सयाजिविजय प्रेस बडोदरा

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः।

विज्ञापनम्-

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम्।
यत्कृपा तमहं वन्दे सहजानन्दमीश्वरम्॥

સર્વાન્તરાત્મા, સર્વનિયન્તા, સર્વોપરિ-પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દ-સ્વામીના પરમ ઉપાસક મુક્તરાજ પરમ સદ્ગુરૂ શ્રી નિત્યાનન્દસ્વામીએ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિનાં દિવ્ય ગુણાનુવાદોથી ભરપૂર અને શ્રીહરિના દિગ્વિજયના સાંગોપાંગ વર્ણનથી ભરપૂર શ્રીહરિદિગ્વિજય નામે રચેલા સુપ્રસિદ્ધ મહાપ્રબન્ધમાં ગ્રન્થને અન્તે પોતાના ઇષ્ટદેવની જે પ્રાર્થના કરી છે, તે પ્રાર્થનામાં સ્વામીએ પોતાને અભીષ્ટ પરા ભક્તિની સિદ્ધિ અને તે પરા ભક્તિમાં વિઘ્નરૂપ કામાદિક આન્તર શત્રુઓથી સ્વરક્ષાની પ્રાર્થના કરેલી છે અને શ્રીહરિના પરમ ભક્તોએ ભગવાનની પાસે કેવી રીતે અને શું માગવું તે પ્રાર્થનાનો પ્રકાર આ શ્રીહરિપ્રાર્થનામાં યથાર્થ રીતે જણાવેલો છે.

અને આ પ્રબન્ધ ભક્તિ-શાસ્ત્રરૂપ હોવાથી ભક્તિરસામૃતના રસિક ભક્તોને અતિ ઉપયોગી જાણીને આ પ્રબન્ધમાં આ પ્રાર્થના યોજવામાં આવેલી છે। અને આ ભાષાનુવાદ કરનાર સેવકને પણ જુદી સ્વતંત્ર પ્રાર્થના કરવાની શક્તિના અભાવે પોતાના પરમ ગુરૂએ કરેલી પ્રાર્થના એજ પોતે કરેલી પ્રાર્થના છે એમ માનીને ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિ અને પરમ ગુરૂ સ્વામીશ્રીના સ્મરણ-વન્દન સાથે વિરામ પામું છું.

સત્સંગસ્વરૂપ-શ્રીહરિનો સેવક-
સાધુ-કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ.
વડતાલ.

यत्सङ्कल्पाद्भवत्येव नैकाण्डो-
तं वन्दे सहजानन्दमिष्टदेवं

ब्रह्मधामाधिपति सर्वावतारी श्रीहरि श्रीसहजानन्दस्वामी ।

श्री गयाजिविजय प्रेस, बडोदरा

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः ।

विज्ञापनम्-

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे सहजानन्दमीश्वरम् ॥

સર્વાન્તરાત્મા, સર્વનિયન્તા, સર્વોપરિ-પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દ-સ્વામીના પરમ ઉપાસક મુકતરાજ પરમ સદ્ગુરૂ શ્રી નિત્યાનન્દસ્વામીએ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિનાં દિવ્ય સુચરિત્રોથી ભરપૂર અને શ્રીહરિના દિગ્વિજયના સાંગોપાંગ વર્ણનથી ભરપૂર શ્રીહરિદિગ્વિજય નામે રચેલા સુપ્રસિદ્ધ મહાપ્રબન્ધમાં ગ્રન્થને અન્તે પોતાના ઇષ્ટદેવની જે પ્રાર્થના કરી છે, તે પ્રાર્થનામાં સ્વામીએ પોતાને અભીષ્ટ પરા ભક્તિની સિદ્ધિ અને તે પરા ભક્તિમાં વિઘ્નરૂપ કામાદિક આન્તર શત્રુઓથી સ્વરક્ષાની પ્રાર્થના કરેલી છે અને શ્રીહરિના પરમ ભકતોએ ભગવાનની પાસે કેવી રીતે અને શું માગવું તે પ્રાર્થનાનો પ્રકાર આ શ્રીહરિપ્રાર્થનામાં યથાર્થ રીતે જણાવેલો છે.

અને આ પ્રબન્ધ ભક્તિ-શાસ્ત્રરૂપ હોવાથી ભક્તિરસામૃતના રસિક ભકતોને અતિ ઉપયોગી જાણીને આ પ્રબન્ધમાં આ પ્રાર્થના યોજવામાં આવેલી છે. । અને આ ભાષાનુવાદ કરનાર સેવકને પણ જુદી સ્વતંત્ર પ્રાર્થના કરવાની શક્તિના અભાવે પોતાના પરમ ગુરૂએ કરેલી પ્રાર્થના એજ પોતે કરેલી પ્રાર્થના છે એમ માનીને ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિ અને પરમ ગુરૂ સ્વામીશ્રીના સ્મરણ-વન્દન સાથે વિરામ પામું છું.

સત્સંગસ્વરૂપ-શ્રીહરિનો સેવક-
સાધુ-કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ.
વડતાલ.

यत्सङ्कल्पाद्भवत्येष नैकाण्डोद्भवनादिकम् ।
तं वन्दे सहजानन्दमिष्टदेवं परात्परम् ॥

[illegible]धामाधिपति सर्वावतारी श्रीहरि श्रीसहजानन्दस्वामी ।

[illegible]

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः ।

विज्ञापनम्-

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे सहजानन्दमीश्वरम् ॥

સર્વાન્તરાત્મા, સર્વનિયન્તા, સર્વોપરિ–પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દ-સ્વામીના પરમ ઉપાસક મુક્તરાજ પરમ સદ્‌ગુરૂ શ્રી નિત્યાનન્દસ્વામીએ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિનાં દિવ્ય સુચરિત્રોથી ભરપૂર અને શ્રીહરિના દિગ્વિજયના સાંગોપાંગ વર્ણનથી ભરપૂર શ્રીહરિદિગ્વિજય નામે રચેલા સુપ્રસિદ્ધ મહાપ્રબન્ધમાં ગ્રન્થને અન્તે પોતાના ઇષ્ટદેવની જે પ્રાર્થના કરી છે, તે પ્રાર્થનામાં સ્વામીએ પોતાને અભીષ્ટ પરા ભક્તિની સિદ્ધિ અને તે પરા ભક્તિમાં વિઘ્નરૂપ કામાદિક આન્તર શત્રુઓથી સ્વરક્ષાની પ્રાર્થના કરેલી છે અને શ્રીહરિના પરમ ભક્તોએ ભગવાનની પાસે કેવી રીતે અને શું માગવું તે પ્રાર્થનાનો પ્રકાર આ શ્રીહરિપ્રાર્થનામાં યથાર્થ રીતે જણાવેલો છે.

અને આ પ્રબન્ધ ભક્તિ–શાસ્ત્રરૂપ હોવાથી ભક્તિરસામૃતના રસિક ભક્તોને અતિ ઉપયોગી જાણીને આ પ્રબન્ધમાં આ પ્રાર્થના યોજવામાં આવેલી છે. । અને આ ભાષાનુવાદ કરનાર સેવકને પણ જુદી સ્વતંત્ર પ્રાર્થના કરવાની શક્તિના અભાવે પોતાના પરમ ગુરૂએ કરેલી પ્રાર્થના એજ પોતે કરેલી પ્રાર્થના છે એમ માનીને ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિ અને પરમ ગુરૂ સ્વામીશ્રીના સ્મરણ–વન્દન સાથે વિરામ પામું છું.

સત્સંગસ્વરૂપ–શ્રીહરિનો સેવક–
સાધુ–કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ.
વડતાલ.

श्रीहरिर्जयति ।

श्रीहरिप्रार्थना–

—:○:—

श्रीनित्यानन्दमुनिकृता ।

सकलभक्तजनान् सुखयन्नयं जयति नेत्रपथे मम धर्मजः ।
सुरभिचन्दनपुष्पसमर्चितो निजजनैर्धृतसूक्ष्मसितांशुकः ॥१॥

પોતાના ભક્તજનોએ સુગંધિમાન ચંદન પુષ્પાદિકથી પૂજેલા, સૂક્ષ્મ શ્વેત વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા, સમગ્ર ભક્તજનોને સુખ આપનારા, મારા હૃદયકમળમાં રહેલા એવા આ–પ્રત્યક્ષ ધર્મપુત્ર શ્રીહરિ, મારી દ્રષ્ટિ આગળ સર્વોત્કર્ષપણે જયકારી વર્તે છે. ॥ ૧ ॥

अहमहो ! भगवंस्तव सत्पते ! सततसङ्गमतोऽस्मि बृहत्पुरे ।
परमनिर्वृतिमापित एव ते ननु करोमि यथामति सेवनम् ॥२॥

હે સત્પતે ! હે ભગવન્ ! હું–નિત્યાનંદમુનિ તમારો સર્વદા સમાગમ થયો તેથી અક્ષરધામમાંજ રહ્યો છું એમ માનું છું. અને તમોએ પરમ સુખને પમાડયો થકો તમારી યથામતિ સેવા કરૂં છું તે બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. ॥ ૨ ॥

त्वं साक्षात्पुरुषोत्तमोऽसि परमं ब्रह्माक्षरात्माक्षरः
श्रीकृष्णो हरिकृष्ण आदिपुरुषो धर्मात्मज ! श्रीहरे ! ।
हे नारायण ! वासुदेव ! परमानन्द ! प्रभो ! सत्पते !
मायाधीश ! बृहत्पुरस्थ ! नूतनो ! श्रीस्वामिनारायण ! ॥३॥

હે ધર્માત્મજ ! હે શ્રીહરે ! હે શ્રીનારાયણ ! હે વાસુદેવ ! હે પરમાનંદ ! હે પ્રભો ! હે સત્પતે ! હે માયાધીશ ! હે બૃહત્પુરસ્થ ! હે નૂતનો ! હે શ્રી સ્વામિનારાયણ ! જે અક્ષરાત્મા, અક્ષર–અચ્યુત, પરબ્રહ્મ, અનાદિ શ્રીકૃષ્ણનામે પ્રસિદ્ધ આદિપુરૂષ છે, તે હાલ તમો શ્રી હરિકૃષ્ણનામે પ્રત્યક્ષ પુરૂષોત્તમ છો. ॥ ૩ ॥

हे भक्तप्रिय ! भक्तिनन्दन ! विभो ! धर्मस्थ ! धर्मप्रिय !
प्राणेशागणिताण्डकोटिपरमाधार ! स्वतन्त्रेश्वर ! ।
जीवेशाक्षरकालसन्नियमन ! ज्योतिःस्थदिव्याकृते !
श्रीराधादिकशक्तिसेवितपदः स्वामी त्वमेवासि मे ॥४॥

હે ભક્તપ્રિય ! હે ભક્તિનન્દન ! હે વિભો ! હે વ્યાપક ! હે ધર્મસ્થ ! હે ધર્મપ્રિય ! (સ્વયં ધર્મનિષ્ઠ અને ધર્મ જેને પ્રિય છે,) હે પ્રાણેશ ! હે અગણિતાંડકોટિપરમાધાર !

અગણિત બ્રહ્માંડકોટિઓના પરમ આશ્રયરૂપ, હે સ્વતંત્ર ! હે ઇશ્વર ! હે જીવેશાક્ષરકાળસંનિયમન !–જીવ, ઇશ્વર, અક્ષર અને કાળના પરમ નિયંતા, હે જ્યોતિઃસ્થદિવ્યાકૃતે !–અક્ષરાત્મક તેજમાં રહેલી દિવ્ય મૂર્તિ જેની છે, લક્ષ્મી અને રાધા આદિક શક્તિઓએ સેવ્યાં છે ચરણકમળ જેમનાં એવા તમેજ મારા એક સ્વામી છો. ॥ ૪ ॥

दिव्यालङ्कृतिदिव्यहेतिविलसद्दिव्याङ्गरागार्चितो
ब्रह्माण्डौघभवावनाभवमहालीलस्त्वमीशेश्वरः ।
त्वं कल्याणमयैर्महागुणगणैः संसेव्यसे नित्यदा
स त्वं निर्गुण एव मायिकगुणैर्हीनत्वतो वर्ण्यसे ॥ ५ ॥

દિવ્ય–ચૈતન્યમય અલંકારો જેમણે ધાર્યા છે, દિવ્ય આયુધો જેમણે ધાર્યાં છે, શોભાયમાન દિવ્ય અંગરાગથી ચર્ચાયેલા, બ્રહ્માંડસમૂહોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ મહાલીલા જેની છે એવા તમે ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર છો. જે તમો કલ્યાણમય કારૂણ્ય, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્યાદિક મહાગુણગણોએ નિરંતર સેવાયેલા છો, તે તમો માયિક ગુણોએ રહિત હોવાથી શાસ્ત્રમાં નિર્ગુણપણે વર્ણવેલા છો. અર્થાત્–દિવ્ય ગુણોએ સહિત હોવાથી સગુણપણે અને માયિક ગુણોએ રહિત હોવાથી નિર્ગુણપણે શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ કરેલા છો. ॥ ૫ ॥

त्वं वै कारणकारणं स्वजनतावात्सल्यवारांनिधि-
र्भक्तैकाश्रय ! भक्तजीवनतनो ! भक्तैकसर्वस्व ! भोः ।
भक्तेच्छापरिपूरकोऽसि सकलैश्वर्याभिजुष्टः सदा
सम्प्राप्ते शरणं शरण्य ! मयि सुप्रीतः सदा त्वं भव ॥६॥

પોતાના ભકતજનો ઉપર જે વાત્સલ્ય–નિષ્કારણ અપાર કરૂણા તેના નિધિરૂપ, સર્વ કારણના પણ કારણ. સદા સમગ્ર ઐશ્વર્યે યુક્ત એવા તમેજ એક ભકતોની ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરનારા છો. હે ભકતૈકાશ્રય ! હે ભકતજીવનતનો !–ભકતોના જીવનરૂપ દિવ્ય મૂર્તિ જેની છે, હે ભકતૈકસર્વસ્વ !–ભકતોના સાચા ધનરૂપ, હે શરણ્ય !–શરણાગતરક્ષક, તમારા શરણને પામેલો હું તે મારા ઉપર સદા અત્યંત પ્રસન્ન થાઓ. ॥ ૬ ॥

त्वं ह्येवास्यखिलावतारधृदजः स्वातन्त्र्यतः सर्वदा
धर्मस्थापनसाधुरक्षणधराभारापनुत्यै मुहुः ।
स त्वं साम्प्रतमत्र वाडवकुले स्वैश्वर्यजुष्टः स्वयं
जातोऽसि स्वपदोपसन्नजनतासौख्यातिरेकप्रदः ॥ ७ ॥

સર્વદા–યુગયુગમાં ધર્મસ્થાપન, સાધુરક્ષણ અને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે વારંવાર તમોજ અજન્મા છતાં પણ સ્વતંત્રતાથી–બીજાઓની પેઠે કર્માધીનપણે

નહિ, સમગ્ર અવતારોને ધારણ કરો છો. એવા જે તમો તે આ લોકમાં વર્તમાન કાળમાં સારવ–જ્ઞાતીય બ્રાહ્મણ–કુળમાં પોતાનાં સમગ્ર ઐશ્વર્યે સહિતજ સ્વયં પ્રગટ થઈને પોતાના ચરણ કમળના શરણને પામેલા ભકતજનસમૂહોને અતિશય સુખ આપવા માટે તત્પર વર્તો છો. ॥ ૭ ॥

एतस्मिंस्त्ववतार एव भवता यत्त्वत्र देदीयते
सौख्यं भूरि च लालनं स्वकनृणां चेक्रीयते यादृशम् ।
नैतादृक् क्वचन स्वजन्मनि कृतं तस्मादियं ते कृपा
शक्या नोपमितुं महापुरुष ! वै केनापि केनाप्यहो ! ॥८॥

અવતારી એવા જે તમો, તે આ અવતારમાં આ લોકમાં જેવું અતિશય સુખ આપો છો અને પોતાના ભક્તજનોને જેવા અતિશય લાડ લડાવો છો તેવું તો કોઇ પણ તમારા અવતારમાં તમોએ કર્યું નથી, માટે હે મહાપુરૂષ ! આવી તમારી નિરૂપાધિક પરમ કૃપા ચતુર્મુખ બ્રહ્માથી પણ દેવમનુષ્યાદિક કોઇની સાથે પણ અહો ! ઉપમા કરી શકાય તેવી નથી, માટે તમો તો તમોજ છો એટલે અદ્વિતીય છો. ॥ ૮ ॥

कारुण्यं तव साम्प्रतं भवति यद्भक्तेपु तत्कर्हिचिन्-
मातुं नैव हि शक्यमस्ति करुण ! प्रीतो भवातो मयि ।
स्वीयब्रह्मपुरस्थदिव्यविभवैर्जुष्टोऽपि सिद्धिव्रजै-
रल्पप्राणिसमर्पितं फलदलाद्यादत्स एषा कृपा ॥९॥

હે શ્રીહરે ! તમારી હાલમાં ભકતો ઉપર જે નિરવધિક કૃપા છે તે કૃપાનું કયારેય પણ માપ થઇ શકતું નથી માટે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. કઇ કૃપા તો અક્ષર ધામમાં રહેલા પોતાના દિવ્ય વૈભવો અને સિદ્ધિઓના સમૂહોએ પણ સેવેલા એવા તમે છો, તે આ લોકમાં સામાન્ય મનુષ્યોએ અર્પણ કરેલા અલ્પ ફળપત્રાદિકને પણ ગ્રહણ કરો છો, એ તમારી મોટી કૃપા છે. ॥ ૯ ॥

श्रीराधादिकादिव्यशक्तिनिकरैर्दिव्यैर्महापार्षदै-
र्नित्यं सेवितपत्कजोऽत्र च महाराजाधिराजार्चितः ।
सेवामल्पनृणामपि क्षितितले प्रीत्याददद्राजसे
तत्त्वय्येव हि शोभनं नरसखे ! कारुण्यवारांनिधौ ॥१०॥

અક્ષરધામમાં લક્ષ્મીજી અને રાધા આદિક દિવ્યશક્તિઓના સમૂહો અને દિવ્ય મહાપાર્ષદોએ નિરંતર સેવ્યાં છે ચરણકમળ જેમનાં એવા અને આ લોકમાં પણ મહારાજાધિરાજાઓએ મહા ઉપચારથી પૂજેલા એવા પણ ભૂતળમાં અલ્પ મનુષ્યોની પણ સેવાને પ્રીતિથી જે તમો સ્વીકાર કરો છો તે એકાંતિક ભકતના સખારૂપ દયાનિધિ તમારે વિષેજ શોભારૂપ છે. ॥ ૧૦ ॥

पूर्वं स्वावतरैरनेकदितिजव्रातास्त्वया नाशिता-
स्तेभ्योऽपि प्रबलाः सुरासुरनरैः शक्या न जेतुं क्वचित् ।
कामाद्यान्तरशत्रवस्त इह हि स्वानां समुन्मूलिता-
स्तेनास्मिन्नवतार एव विततो भूरि प्रतापोऽस्ति ते ॥ ११॥

પૂર્વે તમોએ વરાહાદિક અનેક અવતારો ધારણ કરીને અનેક અસુરસમૂહોનો નાશ કર્યો છે, તે અસુરોથી પણ અધિક બળવાળા અને સુરાસુરથી તેમજ મનુષ્યોથી કયારેય પણ ન જીતી શકાય એવા પોતાના ભકતજનોના કામ ક્રોધાદિક અંતઃશત્રુઓનો આ અવતારમાં સમૂળ નાશ કર્યો છે, આ હેતુથી બીજા અવતારોની અપેક્ષાએ આ અવતારમાં તમારો બહુ મોટો પ્રતાપ અતિ વિસ્તાર પામ્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

कामार्तस्य यथेष्टयोषिति मनः स्तेनस्य चौर्ये यथा
नित्यं स्वव्यसने यथा व्यसनिनः क्रुद्धस्य च द्वेषिणि ।
साध्व्याः स्वामिनि चातकस्य मुदिरे रूपे पतङ्गस्य वा
सक्तं मेऽस्तु तथा त्वदीयचरणे श्रीभक्तिधर्मात्मज ! ।१२।

કામાતુર પુરૂષનું મન જેમ પોતાને પ્રિય સ્ત્રીમાં આસક્ત રહેછે, ચોર પુરૂષનું મન જેમ પોતાને ચોરી કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં આસકત રહે છે, વ્યસની પુરૂષનું મન જેમ નિરંતર પોતાના વ્યસનમાં આસકત રહે છે, પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન જેમ પોતાના પતિમાં આસકત રહે છે, ચાતકનું મન જેમ મેઘમાં આસક્ત રહે છે, પતંગીયાનું મન જેમ રૂપ-વિષયમાં આસકત રહે છે. તેમ હે ભકિતધર્માત્મજ ! મારૂં મન તમારા ચરણ કમળમાં આસકત રહો. ॥૧૨॥

रोगार्तोऽतिभयः क्षुधातुरपुमान् स्नेहातुरश्चापि वा
यद्वद्दैन्यमुपैति मानरहितस्तद्वन्मदीयं मनः ।
दैन्यं यातु निरन्तरं त्वयि हरे ! सत्सु त्वदीयेष्वपि
क्षिप्रं मानविहीनमित्यभिमतं त्वत्तोऽस्ति मन्नाथ ! मे ॥१३॥

રોગાતુર, ભયાતુર, ક્ષુધાતુર અને સ્નેહાતુર એવા પુરૂષો માનનો ત્યાગ કરીને જેમ અતિ દીનભાવને પામે છે તેમ હે શ્રીહરે ! મારૂં મન તમારે વિષે નિરંતર દીનપણાને પામો ! અને તમારા સાધુને વિષે પણ તત્કાળ માન રહિત થઈને દીનપણાને પામો ! હે મન્નાથ ! તમારી પાસેથી આટલીજ મારી પ્રાર્થના છે તે તમો આપો ! ॥૧૩॥

त्वद्रूपस्य सुनिश्चयो मनसि मे सर्वोत्तमः स्यात्सदा
त्वत्सौख्येन सुखी भवेयमनिशं नैवेतरेण क्वचित् ।
त्वद्भिन्नाकृतयश्च सन्त्वतितरां तुच्छाः कृता मायया
याचे त्वामिति सन्ततं कृतनतिस्तद्देहि मे श्रीहरे ! ॥१४॥

હે શ્રીહરે ! મારા અંતઃકરણમાં સદાકાળ તમારા સ્વરૂપનો 'સર્વોત્તમ-નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય થાય, નિરંતર તમારી સેવાથી પ્રાપ્ત થયેલા સુખથીજ સુખી થાઉં, પણ માયિક વિષયસુખથી ક્યારેય પણ સુખી ન થાઉં, કેમકે-તમારા સિવાય બીજી જે આકૃતિઓ છે તે માયાકૃત છે માટે તે મને અતિશય તુચ્છ થઇ જાય, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને આટલું તમારી પાસે નિરંતર હું માગું છું તે મને તમે આપો. ॥ ૧૪ ॥

त्वय्येकान्तिकभक्तिरस्त्वविचला माहात्म्ययुग् धर्मजे
प्रत्यूहान्मदनाद्यधर्मकुलतस्तत्त्रावनं मे कुरु ।
ज्ञानादौ च दृढस्थितिं वृषकुले तस्यां सहाये परं
याचे त्वामिति सन्ततं कृतनतिस्तद्देहि मे श्रीहरे ! ॥१५॥

હે શ્રીહરે ! ધર્મપુત્ર તમારે વિષે માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત નિશ્ચળ એવી એકાંતિકી ભક્તિ થાય, તે ભક્તિ કરવામાં અનેક પ્રકારનાં અંતરાય કરનારા કામ ક્રોધાદિક અધર્મ-વંશથી મારૂં રક્ષણ કરો અને ભક્તિમાં સહાય કરનારા સર્વોત્તમ જ્ઞાનાદિક ધર્મકુળમાં દૃઢ સ્થિતિ થાય. સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માગું છું તે તમે મને આપો. ॥ ૧૫ ॥

प्रेष्ठानां तव सङ्गमोऽस्त्वनुदिनं ह्येकान्तिकानां सतां
शुष्कज्ञान्युपधर्मिकौलमतिनां सङ्गो न मे स्यात्क्वचित् ।
भक्तत्वे क्व च दोषलेश इह ते नैवावशिष्येत मे
याचे त्वामिति सन्ततं कृतनतिस्तद्देहि मे श्रीहरे ! ॥१६॥

હે શ્રીહરે ! તમને અતિપ્રિય એવા એકાંતિક સત્પુરૂષોનો સમાગમ મને પ્રતિદિન રહો, પણ ક્યારેય પણ શુષ્કજ્ઞાની,પાખંડી તેમજ કૌળમાર્ગમાં રહેલા મનુષ્યોનો સમાગમ ન થાય. અને આ લોકમાં તમારા ભક્તપણામાં ક્યારેય પણ લેશમાત્ર પણ મારે દોષ રહે નહિ, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માગું છું તે મને તમે કૃપા કરીને આપો. ॥ ૧૬ ॥

द्रोहस्ते तव सेविनां च महतां न स्यात्कदापि क्वचि-
त्त्यिष्ठेन्नैव च वासनान्यविषया त्वत्सेवनान्मे हृदि ।
कुर्यां दास्यमहं तवान्तिकगतो नित्यं सतां वाञ्छितं
याचे त्वामिति सन्ततं कृतनतिस्तद्देहि मे श्रीहरे ! ॥१७॥

હે શ્રીહરે ! તમારો અને તમારી સેવા કરનારા મહાપુરૂષોનો દ્રોહ મારે મનથી પણ ક્યારેય પણ ન થાય, તમારી સેવા ત્યાગ કરીને અન્ય માયિક વિષયોને સેવવારૂપ વાસના મારા હૃદયમાં ન રહે અને સત્પુરૂષોએ નિત્ય ઇચ્છેલું તમારૂં દાસપણું તમારી

સમીપે રહીને કરૂં, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માગું છું તે મને તમે આપો. ॥ ૧૭ ॥

देहे दैहिक आत्मता च ममता न स्यादिह क्वापि मे
सा तु स्यात्त्वयि भक्तिधर्मतनये त्वद्भक्तिनिष्ठेषु च ।
स्नेहः स्यादधिकोऽक्षरे विलसति ब्रह्मात्मनो मे त्वयि
याचे त्वामिति सन्ततं कृतनतिस्तद्देहि मे श्रीहरे ! ॥१८॥

હે શ્રીહરે ! આ લોકમાં મને કયારેય પણ દેહમાં અહંબુદ્ધિ અને દેહ સંબન્ધિ પદાર્થોમાં મમત્વબુદ્ધિ ન થાય, અને તે બન્ને થાય તો ભક્તિધર્મના પુત્ર શ્રીહરિ તમારે વિષે આત્મબુદ્ધિ થાય અને તમારા એકાંતિક ભક્તોને વિષે મમત્વબુદ્ધિ થાય અને બ્રહ્મરૂપ એવો મારે તમારે વિષે અધિક સ્નેહ થાય, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માગું છું તે તમે મને આપો. ॥ ૧૮ ॥

विश्वासस्तव वाचि मेऽस्तु कुहचित्स्यान्नास्तिकत्वं न मे
सल्लक्ष्माण्यखिलानि सन्तु मयि तान्युक्तानि यानि त्वया ।
न स्यान्मे क्वचिदासुरत्वमव मां तद्धेतुलोभादितो
याचे त्वामिति सन्ततं कृतनतिस्तद्देहि मे श्रीहरे ! ॥१९॥

હે શ્રીહરે ! મને તમારી વાણીમાં દૃઢ વિશ્વાસ રહો. પણ કયારેય મને નાસ્તિક ભાવતો નજ આવો, તમોએ સાધુઓનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે સર્વે પણ મારે વિષે આવો, મને કયારેય પણ અસુરપણું ન થાય, અસુરપણામાં કારણરૂપ લોભાદિક દોષથી મારૂં રક્ષણ કરો, એટલે કે–લોભાદિક જે પ્રકારે મારામાં આસુર–ભાવ ન લાવે તે પ્રકારે મારૂં રક્ષણ કરો. સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર તમારી પાસે આટલું હું માગું છું તે તમે મને આપો. ॥ ૧૯ ॥

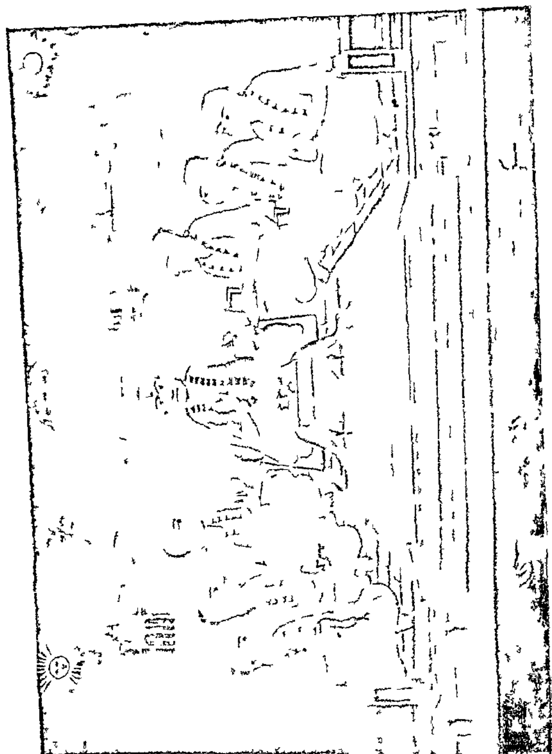
यत्कार्येषु रुचिर्यथा तव तथैव स्याद्रुचिस्तेषु मे
कारुण्यं हृदि वर्ततां मम विभो ! सर्वेषु देहिष्वपि ।
भक्ताभीष्टद ! रक्षणं कुरु सदा मोहात्प्रमादाच्च मे
याचे त्वामिति सन्ततं कृतनतिस्तद्देहि मे श्रीहरे ! ॥२०॥

હે શ્રીહરે ! જે કરવા યોગ્ય કાર્યમાં જેવી રીતે તમારી રૂચિ હોય તે કાર્યમાં મારે પણ તેવીજ રીતે રૂચિ થાય. હે વિભો ! મારા હૃદયમાં સર્વ કોઇ પ્રાણી ઉપર કરૂણા ભાવ વર્તે, હે ભક્તાભીષ્ટદ ! મોહ અને પ્રમાદથી મારૂં સદા રક્ષણ કરો, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માગું છું તે તમે મને આપો. ॥ ૨૦ ॥

नित्यं त्वद्वपुरीक्षणे मम दृशौ स्यातां च सङ्कीर्तने
वाणी ते यशसां कथाश्रुतिपरौ कर्णौ मनश्च स्मृतौ ।
सेवायां तव ते सतां च निरतौ हस्तौ त्वदीयस्य मे
याचे त्वामिति सन्ततं कृतनतिस्तद्देहि मे श्रीहरे ! ॥२१॥

હે શ્રીહરે ! મારી દૃષ્ટિ નિરંતર તમારી મૂર્તિનાં દર્શન કરવામાંજ રહો, મારી વાણી તમારૂં યશ ગાવામાં રહો, મારા કર્ણ તમારી કથા સાંભળવામાં રહો, મારૂં મન તમારૂં સ્મરણ કરવામાં રહો, તમારો દાસ એવો હું તે મારા હાથ તમારી અને તમારા સાધુઓની સેવા કરવામાં તત્પર રહો, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માગું છું તે તમે મને કૃપા કરીને આપો. ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीनित्यानन्दमुनिकृता श्रीहरिप्रार्थना समाप्ता ॥

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः

शाण्डिल्यसूत्रभाष्यम्

नित्यानन्दमुनिप्रणीतम् ।

कृष्णजीवनदासमुनिविरचित–टीकासंवलितम् ।

गुर्जरानुवादसहितम् च ।

भा–विश्वसर्गस्थितिलयैर्विहरन्नाविरस्ति यः ।

अस्तु मे सहजानन्दे तस्मिन् भक्तिर्यतोऽमृतम् ॥१॥

(ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહામુનિ પોતે આરંભેલા ગ્રન્થની વિના વિઘ્ને પરિસમાપ્તિ થવા માટે પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિ વિગેરેનું સ્મરણ–વંદન કરવારૂપ મંગળાચરણ ચાર શ્લોકથી કરેછે–)

" जन्माद्यस्य यतः ' " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ....तद् ब्रह्म " " अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते " એ વિગેરે બો ઓ સો શ્રુતિ–સ્મૃતિઓએ જગજ્જન્માદિક અસાધારણ લક્ષણોથી લક્ષિત કરાતા જે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ ભગવાન સકળ વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરવારૂપ વિહારોથી–વિહારો કરતા થકા સ્વસ્વરૂપથી અપૃથક્સિદ્ધ વિશેષણભૂત એવા સ્વશરીરરૂપ આ જગતરૂપે આવિર્ભાવ પામેછે–પ્રત્યક્ષ વર્તેછે. અથવા પોતાના દિવ્ય બ્રહ્મ ધામમાં વ્યતિરેક સ્વરૂપથી અખંડ વિરાજમાન રહેછે. અથવા આ લોકમાં અવતાર ધારણ કરેછે. એવા તે સહજસિદ્ધ નિરતિશય પરમ આનન્દમય પરમાત્મા શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દસ્વામીને વિષે મારે પરમ એકાંતિકી ભક્તિ અખંડ રહો ! કે–જે ભક્તિ થકી અમૃતસ્વરૂપ પરમ મુક્તિ મળેછે. ॥૧॥

भा–भक्तिर्यस्य प्रसूते श्रियमभिलपितामा च हैरण्यगर्भां
तां चातीतां गुणेभ्यो वितरति परमामक्षराख्यां विभूतिम् ।
यस्यानन्दस्य पारं जिगमिषुरनिदंमूलको वेदराशि-
र्नान्तं लेभे तमेनं गमयति स गतिः स्वामिनारायणो नः ॥२॥

टी–विश्वात्मानं विधिज्ञा निजगुणनियतैः कर्मभिर्यं यजन्ति
ध्यायन्ति ज्ञाननिष्ठा दहरहृदयगं व्यापि यस्य स्वरूपम् ।
यत्संश्लेषैककामा विदधति नवधा यत्पदाम्भोजभक्तिं
भक्तिं मुक्तेर्गरिष्ठां स दिशतु भगवान् स्वामिनारायणो नः ॥२॥

अस्तु मे सा परा भक्तिररविन्दविलोचने ।
भगवत्सहजानन्दे निजभक्तवशंवदे ॥२॥

જે પરમાત્માની ભક્તિ હિરણ્યગર્ભ–બ્રહ્મા સુધીના સ્થાનની પ્રાપ્તિરૂપ સમગ્ર અભિલષિત ઐશ્વર્ય–લક્ષ્મીને આપેછે. તેમજ–ત્રણ ગુણ થકી પર વર્તતી એવી અક્ષર-પ્રાપ્તિ પર્યન્તની પરમ વિભૂતિને પણ આપેછે. અને વળી પરમ આનન્દમય જે પરમાત્માના આનન્દના પારને પામવાને ઇચ્છતો એવો સનાતન નિત્યસિદ્ધ વેદસમૂહ પણ "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" "नेति नेति" એ આદિક વચનોથી કહેવા પ્રમાણે એના પારને પામતોજ નથી, એવા તે પરમ આનંદમય સ્વરૂપને પોતાના પરમ એકાંતિક ભાગવત ભક્તોને પમાડેછે–સાક્ષાત્ કરાવેછે, એવા તે સકળ જગતના પરમ ગુરૂ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન અમારી ગતિ–પ્રાપ્યસ્વરૂપ છે. ॥ ૨ ॥

(ભક્તિમાર્ગના રહસ્યમાં–સાધન દશામાં પણ જે ઉપાસ્ય–સ્વરૂપ પરમાત્માજ પોતે પ્રાપક–પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં ઉપાયભૂત સાધનરૂપ માનેલા છે. એજ પરમાત્મા સાધન ભક્તિની પરિપાકદશારૂપ પરા–પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની સિદ્ધાવસ્થામાં પ્રાપ્યસ્વરૂપ પણ માનેલા છે. પરંતુ–અદ્વૈતીઓની માફક સાધ્ય જુદું અને સાધન જુદું એવું પરસ્પર અસમ્બદ્ધ માનવામાં નથી આવતું. તેમજ–કાપિલોની માફક પરમાત્માને કેવળ સાધન-તરીકેજ માનવામાં પણ નથી આવતા. એ અભિપ્રાય છે.)

भा–वन्दे श्रीधर्मदेवं सकलसुखकरं भक्तियुक्तं सपोष्यं
जीवो यस्याश्रितोऽल्पोऽप्यनुभवति सुखं भूरि धात्रादिमान्यः।
यस्य त्यागादपीशाः प्रचुरमजमुखाः क्लेशमेवाप्नुवन्त-
स्त्रैलोक्यैस्त्वल्पजीवैस्तदनुसृतिपरैर्गर्हणीया भवन्ति ॥३॥
भवसन्तापसन्तप्तप्राण्यनुग्रहकाम्यया।
शाण्डिल्येन प्रणीतानि सूत्राणि विवृणोम्यहम् ॥४॥

टी–जगज्जन्मस्थितिलया यस्य लीलारसोर्मयः।
तं नौमि सहजानन्दं सर्वकारणकारणम् ॥३॥
असारमतिविस्तृतं विविधतर्कजालाकुलं
परस्परविमर्दनप्रभवदौस्थ्यमात्राश्रयम्।
विहाय विषमास्पदं विविधदर्शनं क्लेशदं
सुखास्पदमिदं मतिर्विशति भक्तिशास्त्रं स्वतः ॥४॥

જે ધર્મને આશરેલો અલ્પ જીવ પણ આ લોક–પરલોકમાં ઘણા–મોટા સુખને અનુભવેછે. અને મોટા બ્રહ્માદિક દેવોએ પણ માનવા યોગ્ય થાયછે. અને જે ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી બ્રહ્માદિક ઇશ્વરો પણ ઘણા કલેશનેજ પામેછે. અને વળી ધર્મને અનુસરનારા ત્રિલોકીના અલ્પ–સામાન્ય જીવોએ પણ નિન્દા કરવા યોગ્ય અને તિરસ્કારને પાત્ર પણ બની જાયછે. માટે સર્વને ઇચ્છિત સુખ આપનારા, સ્વપત્ની ભક્તિદેવીએ સહિત વર્તતા, તેમજ જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિક સ્વપોષ્યવર્ગે સહિત વર્તતા એવા શ્રીધર્મદેવને હું વન્દન કરૂંછું. ॥૩॥

(આ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોકથી મંગળાચરણ કરીને ભાષ્યકર્તા **નિત્યાનન્દમહામુનિ** હવે–ગ્રન્થ રચવાનો હેતુ કહેવાપૂર્વક ગ્રન્થ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરેછે—)

બીજાં કુરન્યાયે અનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપે વહેતા આ સંસારમાં જન્મ, જરા, મરણ વિગેરે અનેક કલેશપરમ્પરારૂપ અધ્યાત્માદિક ત્રણ તાપોથી અખંડપરિતાપ પામતા મુમુક્ષુ પ્રાણીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી સમર્થ **શાંડિલ્યમુનિએ** રચેલાં ભક્તિસૂત્રોનું વિવરણ—વિગતવાર અર્થપ્રકાશન હું **નિત્યાનન્દમુનિ** કરૂંછું ॥૪॥

(આ પ્રબન્ધમાં ભક્તિતત્વ પ્રતિપાદ્ય હોવાથી **ભક્તિ** એ આ પ્રબન્ધનો **વિષય** છે, ભવસન્તાપથી સન્તપ્ત થયેલા પ્રાણીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રબન્ધ રચેલો હોવાથી ભવસંતાપ ટાળવો એ આ પ્રબન્ધનુ **પ્રયોજન** છે. સંસાર કલેશથી કંટાળેલા મુમુક્ષુ—ભગવદ્ભક્તો આ પ્રબન્ધના **અધિકારી** છે. અને એવા ભક્તિતત્ત્વરૂપ મહાનિધાનને પ્રતિપાદન કરનારો આ પ્રબન્ધ છે, માટે પ્રતિપાદ્ય—પ્રતિપાદકભાવ એ આ પ્રબન્ધનો **સમ્બન્ધ** છે. એ રીતે અનુબન્ધચતુષ્ટય આ પ્રબન્ધમા સ્પષ્ટ જણાયછે. તે પ્રેક્ષાવત–જીજ્ઞાસુઓએ જાણવુ.)

ठी-प्रथन्ते नाम तानि तानि दर्शनानि, मूलमेषां दृष्टिभेदो महर्षीणाम्, विसंवादी चायं मिथो दृष्टिभेदः, यन्निःश्रेयसस्वरूपे तदुपायस्वरूपे च नैकरूपा दृष्टिर्महर्षीणाम्। यद्यपि-आत्यन्तिकदुःखोच्छेदो निःश्रेयसम्, तच्च ज्ञानादिति वचनमविषमं नाम सर्वेषाम्, तथापि दुःखयोगस्तदुच्छेदश्च किंरूपः? कस्य तद्योगतदुच्छेदौ? इत्यत्र भवति महान् दृष्टिभेदः, तदनुबन्धी च तत्त्वनिर्णये भेदः।

तत्र गौतमस्तावत्—पुरुषस्यैव साक्षाद्दुःखसमवायलक्षणं दुःखयोगं मिथ्याज्ञानोपाधिसंसर्गमूलकं मन्यते, तदुच्छेदं च तदात्यन्तिकनाशं प्रध्वंसलक्षणमुच्छिन्नज्ञानयोगस्यात्मनो मन्यते। मिथ्याज्ञानतो रागद्वेषलक्षणो दोषः, ततः प्रवृत्तिः, ततो जन्म, ततो दुःखमिति दुःखमूलता मिथ्याज्ञाने, तत्त्वज्ञानतः सर्वमूलस्य मिथ्याज्ञानस्यापाये दोषाद्यपायादात्यन्तिकदुःखापायलक्षणोऽपवर्ग इति बन्धापवर्गसाधनपरम्परां विनिश्चित्य तत्त्वावबोधनाय प्रवृत्तः षोडशपदार्थं निरूपयन्नात्मीयस्य दर्शनस्य साफल्यं मन्यते। वहति च भूयांसं परिश्रममात्मनिरूपणतः प्रत्यक्षानुमानोपमानप्रमाणविभागनिरूपणे, संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां निरूपणे च।

तदेकहृदयः कणादश्च—"अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः" इति प्रतिज्ञाय निःश्रेयसावहं तत्त्वज्ञानमापादयन्, द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभावान् महता सन्दर्भेण न्यरूपयत्।

तदनयोर्दर्शनमप्रधानार्थकपरिश्रमं शाखाचङ्क्रमणवत्प्रवितत्प्रक्रियं नाम।

काणादे चाक्षपादे च काकदन्तविचारवत्।
विचारा बहवः सन्ति निःश्रेयसपथेऽफलाः॥

कपिलाचार्यस्तु—दुःखत्रयाभिघातलक्षणो बन्धः, तदपगमोऽपवर्गः, चेतन एव दुःखं समवैतीत्यतत्त्वविदां वचः, सुखदुःखादि हि सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणस्वभावः, बुद्धिरेव च गुणमयी, तस्याः स्वभावोऽयं भवितुमर्हति, न पुरुषस्य, स ह्यविकृतः, अभावविशेषलक्षणो दुःखप्रध्वंस इत्यपि वस्तुस्वभावाज्ञानकृतं वचनम्, "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" किन्तु दुःखस्यापुनरुद्भवमभिभवविशेषस्तस्यात्यन्तिकोच्छेद उच्यते।

ननु-अविकृतस्य पुरुषस्य कोऽसौ दुःखत्रयाभिघातः? सत्यम्, अविकृत एवायम्, भेदाग्रहात्तदारोपलक्षणस्तेनाभिघात उच्यते। बुद्धिच्छायापत्त्यायं पुरुषो बद्ध इव भवति, वस्तुतो न बद्ध्यते न मुच्यते च पुमान्। तत्त्वसाक्षात्कारे च न तच्छायापत्तेः प्रसङ्गः, तत्त्वाभ्यासश्च तत्त्वसाक्षात्कारे हेतुरिति। तत्त्वनिर्णयाय च गुणागुणलक्षणप्रकृतिपुरुषविवेचनैकान्तं शास्त्रं प्रणिनाय। तदयमहङ्ग्रन्थिविमोचनाय प्रवृत्तो गुणानां परिणामविशेषान्, अनन्यनिरपेक्षां सर्गशक्तिं च निरूपयन् परमेश्वरं व्यस्मरत्॥

टी-काणादादाक्षपादाद्य तर्कतस्तत्त्वनिर्णये ।

नित्येश्वरतिरस्कारे कापिलानां तु कौशलम् ॥

तदेषां कापिलानां तत्त्वोत्प्रेक्षणे काणादाक्षपादप्रभृतयो बहून् दोषान् पश्यन्ति- "चेतनानधिष्ठिता जडा प्रकृतिः कथं प्रवर्तेत? पुरुषसन्निधिश्चेन्निमित्तम्, स चानपायस्सदैव । अविकृते तस्मिन् सन्निधिमात्रेण वैचित्र्यं दुर्वचम् । प्रधानेऽपि सर्गतः प्राक् तद्दुर्वचम्, तत्सर्गो दुर्घटः, तथा प्रतिसर्गोऽपि, प्रवृत्तिशीलाया उपरमानुपपत्तेः । परतोऽपि न तत्सम्भवः, परो ह्यनासङ्गः केवलः, सन्निधिमात्रं तु सर्ग इव प्रतिसर्गेऽपि समानम् । भोगश्च न पुरुषस्य, स ह्यसङ्गः केवलः । बुद्धेश्चेदपवर्गोऽपि तस्या एव स्यात्, भोगैकस्वभावाया अपवर्ग इत्यप्यसङ्गतम् । प्रकृतिपुरुषच्छायापत्त्येतरेतराध्यासकृतो बन्धः, तदपगमोऽपवर्ग इति चेत्, स वा कस्य? पुरुषस्य निर्लेपस्य तु न भवेत् । बुद्धेश्चेत् तदपगमोऽपि तस्या एव स्यात् । सत्यम्, बुद्धेरेव बन्धापवर्गावितिचेत्, पुरुषार्थव्यवहारोच्छेदस्स्यात् । पुरुषार्थाय प्रवृत्तिरिति तु सर्वलोकतन्त्रसिद्धम्" इति ॥

मिथस्समुपमर्देन तत्त्वनिर्णयवर्त्मनि ।
प्रसर्पतां महर्षीणां श्रम एव तु केवलम् ॥
परमेश्वरपादाब्जभक्तिनिःष्यन्दिवाङ्मरुत् ।
यदि तद्वर्त्मनि भवेत्तदा स्यात्परमं सुखम् ॥

भगवान् पतञ्जलिस्तु-कपिलोपदृष्टमेव प्रकृतिपुरुषविभागमविशेषं पश्यन्, परमेश्वरं व्यपेतकालपरिच्छेदं, सर्वज्ञं, संसाराङ्गारतप्यमानपुरुषानुग्राहकमेकमुपगच्छति नाम, तदनभिमतमर्थान्तरम् । अविकारस्य पुरुषस्य तप्यमानसत्त्वच्छायापत्त्या भेदाग्रहकृतं काल्पनिकमेतं नापं कपिलवदेव मन्यते । प्रणिधानप्रसन्नपरमेश्वरानुग्रहतः तपस्स्वाध्यायाभ्यामिव क्लेशोपशमो भवतीति समाधौ बहिरङ्गसाधनतामीश्वरस्य मन्यते, तथा च सूत्रम्-" तपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग " इति । मन्यते नाम आसन्नतमसमाधिलाभे उपायान्तरतामीश्वरप्रणिधाने, तथा च सूत्रम्-" ईश्वरप्रणिधानाद्वेति " । अयञ्च विशेषोऽस्य पाक्षिको मतः । तदेवमीश्वरं, तत्प्रणिधानं चोपकारकमभ्युपगच्छतापि नाविकस्येवेश्वरस्योपासनमभ्युपगतं भवति । पक्षेऽस्मिन् क तस्मिन्परानुरक्तिलक्षणाया भक्तेः प्रसङ्गः । [1]बाहुभ्यां सन्तरणे न नाविकापेक्षा च । बहिरङ्गसाधनभावे[2] च न तपस्स्वाध्यायाभ्यामीश्वरप्रणिधाने विशेषोऽपि । तदेषां पक्षे " या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु " इति प्रार्थ्यमाना परा भ[illegible]ः कावसरमेति ? ।

१ " ईश्वरप्रणिधानाद्वे " तिपक्षप्राप्तमीश्वरप्रणिधानं पक्षान्तरे नास्तीत्यभिप्रेत्य ' बाहुभ्यां ' मिति ।

२ "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग" इति अविशेषेण श्रवणादिति भावः ॥

टी-किं बहुना फलाय साधने प्रेमानुबन्धो हि सर्वस्य सातिशय एव, सावधिर्हि फलसिद्ध्या साधने सङ्गः, न हि फले सिद्धे साधनं स्मरति कश्चित् । फलसिद्धेः प्राग्वर्तमानोऽपि स्नेहानुबन्धस्साधने भाविफलानुरागातिशयेन प्रबहतान्तर्गत एव । तदात्मकैवल्याविर्भावलक्षणपुरुषार्थाय बहिरङ्गतया अन्तरङ्गतया वेश्वरप्रणिधानं स्वीकुर्वतां सर्वेषामेव प्रेमरूपापन्नमीश्वरप्रणिधानं न निरतिशयप्रेमरूपतास्पदम् । अपि तु आत्मकैवल्ये फले हि निरतिशयानुरागः ।

ये पुनरीश्वरमेव फलं साधनं च मन्यन्ते, तेषामेव तस्मिन्निरतिशयानुराग-प्रसङ्ग इत्येषामेव परा भक्तिस्तस्मिन् घटेत । आह तु भगवान् बादरायणः परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यैव फलरूपताम्-"आनन्दमयोऽभ्यासात्" इति । आह च साधनभावमपि तस्यैव तत्र-"फलमत उपपत्तेः" इति । आनन्दमय एव तु परा प्रीतिर्घटेत, तस्मिन् फलसाधनभावसमावेशाच्च नान्यप्रीत्यान्तरितत्वप्रसङ्गस्तस्मिन् प्रीतेः । तथा च फलवेलायां साधनवेलायां वा परमानन्दमयस्य परस्य ब्रह्मणः पुरु-षोत्तमस्यानुस्मरणं निरतिशयप्रेमरूपमिति तदिदं पुरुषार्थतोऽविशिष्टं परा भक्तिर्भवति। अत एव न वाञ्छन्ति तद्ब्रह्मशास्ततोऽपरम् । तथा च श्रीमद्भागवते-"सालोक्यसार्ष्टि-सामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः" ॥

तदिदमखिलोपसेव्यं सकलार्त्तिप्रशमनं किमप्यमृतं भक्तिरसलक्षणं दैवीं सम्प-दमभिजातानखिलान्पाययन्दूरीकृताऽऽसुरवृत्तिसम्पातं संरक्षन् सूत्रपथे समानिनाय भगवान् महर्षिः शाण्डिल्यः ॥

नेदमौपनिषदं दर्शनमिति पामराः, यदियम्ब्रह्मविद्या ॥

ननु-परानुरक्तिरीश्वरे ह्यस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यते, सत्यम्, किं तावता ? नह्य-पेतसर्वेश्वरभावं किमप्यस्ति परम्ब्रह्म, परम्ब्रह्म जगज्जन्मादिहेतुत्वेनासाधारणेन धर्मेण निरूपयन्ती श्रुतिः परमेश्वरभावमेवावगमयति-"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति । विचित्रशक्तियोगविधुरस्यानीश्वरस्य कथमिदं घटेत ! अन्तर्यामिब्राह्मणमपि तस्य तत्रतत्रान्तःप्रविश्य नियमनविशेषमवगमयत् परमेश्वरतां द्रढयति । तथाहि श्रूयते-"यो वै तत्काप्य तत्सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्, स वेदवित्, स भूतवित्, स आत्मवित्, स सर्ववि" दित्यारभ्य, "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः" "योऽप्सु तिष्ठन्" "योऽग्नौ तिष्ठन्" "योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्" "यो वायौ तिष्ठन्" "यो दिवि तिष्ठन्" "य आदित्ये तिष्ठन्" "यो दिक्षु तिष्ठन्" "यश्चन्द्रतारके तिष्ठन्" "य आकाशे तिष्ठन्" "यस्तमसि तिष्ठन्" "यस्तेजसि

टी-तिष्ठन्" "य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्" "य प्राणेषु तिष्ठन्" "यो वाचि तिष्ठन्" "यश्चक्षुषि तिष्ठन्" "य श्रोत्रे तिष्ठन्" 'यो मनसि तिष्ठन्' 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' "अदृष्टो द्रष्टा "अश्रुत श्रोता 'अमतो मन्ता "अविज्ञातो विज्ञाता' इति। इदमेव परमेश्वरत्व—यत्स्वेतरसमस्तवस्तुष्वात्मतयानुप्रविश्य नियमनम्। तथा वाजिना संहितान्ते ईश्वरत्वेनैवासाधारणाकारेण ब्रह्म निरूप्यते—"ईशावास्यमिदं सर्वं' मिति। तथैव कठवल्ल्या श्रूयते—"अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक। ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व' इति "य इम मध्वद वेद आत्मानं जीवमन्तिकात्। ईशान भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते" इति च। तथा मुण्डके "य सर्वज्ञ सर्ववित् यस्य ज्ञानमय तप' "येनाक्षर पुरुष वेद सत्यम्" "य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि। दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठित "जुष्ट यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति। आनन्दवल्ल्या च—"कोह्येवान्यात् क प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" "भीषास्माद्वात पवते भीषोदेति सूर्य। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति। तथा छान्दोग्ये-"सर्वं खल्विद ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत × × × × मनोमय प्राणशरीरो भारूप सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस सर्वमिद मभ्यात्तोऽवाक्यनादर "एष मे आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष मे आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्त रिक्षात् ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य" "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्ध सर्वरस सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष मे आत्मान्तर्हृदये एतद्ब्रह्म'। तथान्यत्र—"तत परं ब्रह्म परं बृहन्त यथानिकाय सर्वभूतेषु गूढम्। विश्वस्यैक परिवेष्टितारमीश त ज्ञात्वा मृतमेति' "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इति च। स्मर्यते च— "उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इत्यादि।

ननु—सत्य श्रूयते परस्य ब्रह्मण पारमेश्वर्यं जगज्जन्मस्थितिलयमूलत्वेन, अथापि न तेनालीढ तस्य स्वरूपम्। निर्विशेषसन्मात्र हि तत्। "यतो वे' त्यादिश्रुतिस्तु तल्लक्षयितु केवल प्रवृत्ता, न तत्स्वरूप शोधयितुम्। शाखापि हि चन्द्रमुपलक्षयति, तयोपलक्षितस्य चन्द्रस्य स्वरूप तु अन्यदेवामृतमयत्वादि। तथा जन्मादिकारणत्वमुपलक्षयति नाम परम्ब्रह्म, तेनोपलक्षितस्य तस्य स्वरूप तु "सत्य ज्ञानम नन्त ब्रह्म" त्यनेन विनिर्धार्यमाण निर्विशेषज्ञानात्मकम्। निर्विशेषस्यापि तस्य पारमेश्वर रूप सन्निहिततममिति शाखयेवोपलक्ष्यते तेन तत्। अत एवापेतेश्वरे शितव्याघ्नङ्गतविकल्पाद्वितीयात्मविज्ञानमेव ब्रह्मविद्येति व्यपदेश साक्षादर्हति। तत्परमेश्वरे परानुरक्तिलक्षणा भक्तिर्न तद्व्यपदेश साक्षादर्हति। पर सा तथाविध विज्ञानेऽत्यन्तसन्निकृष्टसाधन नाम, तदेव साक्षात् ब्रह्मविद्येति।

टी-मैवम्—निर्विशेषज्ञप्तिमात्रं ब्रह्मेति दुरत्ययं प्रमाणतः। नहि किमपि प्रमाणं वस्त्वविशेषमवलम्बते, इदमित्थमित्येव चावधारयत्यर्थं प्रमाणजातम्। शब्दप्रमाणस्य त्वयमेव स्वभावः—प्रकृतिप्रत्ययादियोगेन समभिव्याहारविशेषेणैव हि प्रमापकता। ब्रह्मेत्ययमेव शब्दो बृहत्त्वगुणयोगमाह, असंकोचन्यायाच्च सर्वतो बृहत्त्वम्। श्रुतिर्वा नैकापि विशेषसामान्यं प्रतिषेधति परब्रह्मणि, कांश्चन विशेषान् प्रतिषिध्य कांश्चन विशेषान् ब्रवीति च। "अद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपाद" मिति प्रतिषिध्य भौतिकान् विशेषान्, "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनि" मित्युपादेयान् विशेषानाह हि। तथा-"अपहतपाप्मे" त्यादिना हेयगुणान् प्रतिषिध्य, "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इति च विदधाति॥ या च—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" ति श्रुतिः, सापि परस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वेन लक्षणेन लक्षितस्य स्वरूपं प्रतिपादयति, न त्वपेतजगज्जन्मादिकारणभावं किमपि। सास्नादिना लक्षणेन लक्षिताया गोः स्वरूपं चेत् शृङ्गग्रीवाद्यवयवसन्निवेशविशेषेण बोध्येत, किमुक्तलक्षणानाश्लिष्टं लक्ष्यस्वरूपमवगम्यते। ननूक्तं शाखेव चन्द्रं जगज्जन्मादिहेतुत्वं ब्रह्म लक्षयतीति। उक्तं नाम, न तच्छ्रौतम्। न हि शाखाया इव लक्ष्येणानाश्लेषो जगज्जन्मादिकारणत्वस्य॥

ननु—नाश्लेषः, अवास्तवेन वस्तुना कः संश्लेषः?। जगद्ध्यविद्यापरिकल्पितमनृतं स्वाप्नार्थवत्। मैवम्, नेदमनृतम्, अर्थक्रियाकारित्वात्। उत्पादश्चास्य श्रूयते, उत्पादश्च सत एव। अनृतं चेदाभासमात्रं स्यात्, न श्रूयते मिथ्यात्वमस्य, यच्च श्रुतीनां कासांचित् तत्परतया मननं, तत्तु नोपपन्नम्। अनुपपन्नश्चायं जगन्मिथ्यात्ववादः, विस्तरश्चास्येह निबन्धान्तरे न समुचित इति नेह विरच्यते, स चेदम्परश्रीभाष्यादिनिबन्धतोऽवगन्तव्यः॥ "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" ति श्रुतिरपि सत्यत्वादीन् विशेषान् ब्रह्मणो निरूपयति। आनन्दवल्ल्यां-"रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति" इत्यानन्दमयमात्मानं प्रस्तुत्य "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति तस्यासाधारणं प्रशासनं श्रूयते। तत्रैव-"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा" निति आनन्दगुणयोगश्च श्रूयते। एवं तत्र तत्र परब्रह्मणो निरवधिकमैश्वर्यमुपश्रूयमाणं कथमन्ततो नेति कल्पेत?॥

ननु व्यवहृतिपदे सर्वमेवास्ति, अपगतायामविद्यायाम्, अपगते च व्यवहारे, नित्यशुद्धबुद्धमुक्तचैतन्यमात्रमवतिष्ठतीति कः कस्येश्वरस्तदा?। तदीदृशाद्वितीयात्मसाक्षात्कारेणैवाविद्यानिवृत्तिः, अत एव साक्षात् ब्रह्मविद्याव्यपदेशं स एवार्हतीत्युच्यते। न पुनः परमेश्वरे परानुरागलक्षणा भक्तिर्नैव ब्रह्मविद्या इत्यधिक्षिप्यते। सा ह्यन्वहमनुवर्तमाना सपदि तथाविधात्मसाक्षात्कारमुपजनयति। यश्चायं परमेश्वरो न तस्य परब्रह्मणोऽन्तरमधिकम्, परब्रह्मैवैतदुपाधिविशेषोपलक्षितं परमे-

टी-श्वरभावमाप्नोति, अत एव सगुणोपासनाविशेषाः श्रूयन्ते श्रुतिषु। भगवान् बादरायणोऽपि निरूपयति नाम, इयदेवेहावधेयम्-उपास्यमाने परमेश्वरे अभेदभावनया भाव्यमिति, श्रूयते च-"त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते! अहं वै त्वमसि भगवो देवते!" इति। भगवान् बादरायणश्चाह-"आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति। तत्परमेश्वरोपासनान्यत्यर्थप्रीतिरूपेण निर्वर्त्यमानान्यभेदभावनोत्तेजितान्यत एव तत्त्वावलम्बीन्यद्वितीयात्मसाक्षात्कारे साक्षात्साधनानीति ब्रह्मविद्यापदनिर्देशमर्हन्ति नाम। अभेदभावनां विना क्रियमाणा परमेश्वरे प्रीतिः कर्मैव त्यक्तफलं क्रियमाणं चित्तशुद्धिमात्रमापादयतीति न सा कथञ्चिदपि ब्रह्मविद्याव्यपदेशमर्हति।

मैवम्, सत्यमाह श्रुतिः-"त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते!" इति। आह च बादरायणः-"आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे"ति। हार्दन्तु तयोर्न भवदभिमतम्, श्रूयते हि जीवात्मपरमात्मनोर्भेदः-"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति"। "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः"। "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते"। "एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" "स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते" "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति" "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यादिना। अभिमतश्च तयोर्भेदो बादरायणेनापि, तथाहि सूत्राणि-"नेतरोऽनुपपत्तेः" "भेदव्यपदेशाच्च" "अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति" "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" "कर्मकर्त्तृव्यपदेशाच्च" "अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः" "उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" "भेदव्यपदेशात्" "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्यादीनि।

ननु-किमुदाहृतेन श्रुतिकदम्बेन, सूत्रकदम्बेन वा, नहि सर्वथा भेदः प्रतिक्षिप्यतेऽस्माभिः, परं व्यवहृतिपदे तु स्वीक्रियते, परमार्थदृष्ट्या तु नेत्युच्यते। मैवम्, अयं हि दृष्टिभेदः केनापादितो भवतः? श्रुतिरुपदर्शितैवापादायतीति चेत्, भेदश्चाभेदश्च श्रूयत इत्येतावता पारमार्थिकापारमार्थिकविभागावलम्बनं तु दोषभूयिष्ठमेव। दोषाश्च प्राधान्येन सप्तधा—आश्रयानुपपत्तिः, तिरोधानानुपपत्तिः, स्वरूपानुपपत्तिः, प्रमाणानुपपत्तिः, अनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिः, निवर्त्तकानुपपत्तिः, निवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति। सर्वमिदं पराभिमताविद्यानिरासप्रकरणे भगवद्रामानुजाचार्यैर्विस्तरश उपपादितमिति नेह वितन्यते निबन्धविस्तरभिया। अभेदश्रुतीनामाशयोऽपि तैरेव तत्र तत्र विस्तरश उपपादितः, तं च संगृह्यात्र ज्ञापयामः प्रसङ्गात्। परमतनिराकरणादात्मीयं हि मतं प्रथमतो ज्ञातव्यम्। महर्षेरप्यस्मिन् शास्त्रे तत्त्वमिदमेवाभिप्रेतमिति वक्तव्यं विवरणाय प्रवृत्तेन। तत्त्वमेकं परम्ब्रह्मेति। परम्ब्रह्म च स्वेतरसमस्तवस्तुप्रकारकं परमात्मस्वरूपम्। प्रकारप्रकारिभावश्च न दण्डपुरुषयोरिव, किन्तु जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोरिव च। यथा जातिर्गुणो वा दण्ड इव पुरुषाद्धर्मिणो न पृथगेति सत्ताम्, तथा परमात्मनो न पृथगेति सत्तां तदितरत्। यदखिलं

टी-चिदचिज्जातं परमात्मनः शरीरम्, शरीरञ्च शरीरिणो न पृथगेति सत्ताम्। न च तावता स्वभावसङ्करः प्रकारप्रकारिणोः, नहि गन्धस्य प्राणग्राह्यतास्वभावः पृथिव्याम्, न वा पृथिव्या द्रव्यत्वस्वभावो घ्राणे वा गन्धे वा। तदेवं व्यवस्थितस्वभावभेदं मिथो नियतप्रकारप्रकारिभावं किमपि विशिष्टं तत्त्वम्, तदुच्यते- चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव प्रधानं तत्त्वमिति। शरीरशरीरिभावश्च अन्तर्यामिब्राह्मणे श्रूयते। तथा च अप्रथगात्मकत्वस्वभावादेव भेदनिषेधवादः संगच्छते। सत्यपि जीवस्य परमात्मनो भेदे अब्रह्मात्मकत्वस्वदर्शनकृताः-"त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते!" इत्यादयः श्रौता वादा अवसरे विस्तरश उपपादयिष्यामः। तथा च तथाविधे परमात्मनि प्रेमपूर्वकमीशेशितव्यादिस्वभावभेदचिन्तनसंकलितमनुध्यानं परानुरक्तिलक्षणं ब्रह्मविद्यैव।

नन्वस्तु नाम परमेश्वरभावविशिष्टमेव परंब्रह्म, तस्मिन् परानुरागलक्षणा भक्तिस्तु नौपनिषदी ब्रह्मविद्या, परं पौराणिको मार्गः। मैवम्, "द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यत्र विधीयमानाद्दर्शनसमानाकारात्ध्यानान्नार्थान्तरं भक्तिरिति, तदेव हि ध्यानं स्नेहार्द्रं भक्तिरित्युच्यते, न हि स्नेहार्द्रतया संस्करणमात्रेणार्थान्तरता। सुसंस्करणं चेदमौपनिषदमेव। श्रूयते हि-"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति। अनया च नोपमृद्यते"श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य"इति, श्रुतित्वाविशेषेण समबलत्वात्। परं केवलश्रवणकेवलमननकेवलध्यानानां प्रतिक्षिप्य साधनभावं, वरणीयताहेतुभूतप्रियतमत्वाक्षेपमुखेन अत्यर्थप्रीतिरूपतां तेष्ववगमयन्त्यो चेज्यते। तथा चात्यन्तप्रीतिरूपापन्नं दर्शनसमानाकारं ध्यानं "श्रोतव्य" इत्याद्युपनिषदवबोध्यम् भक्तियोगादनर्थान्तरम्। तदेवाहितातिशयमस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यते। अयमेवातिशयो भक्तेः, यत्साधनफलोभयात्मतायोगः। अन्यत्र नायमतिशयः। क्रिया ज्ञानं वा तत्तदर्थे साधनमेव, फलं तु ततोऽन्यत् स्वर्गादिरन्यो वाऽऽत्मलाभान्तः। परमेश्वरे परमात्मन्यानन्दमये परे ब्रह्मणि प्रवर्त्तमानं प्रेमातिशयपरिपूर्णमनुस्मरणं हि अनुस्मर्यमाणस्वाभाव्यादानन्दयोगरूपमिति भवति फलात्मता भक्तेः। न ह्यानन्दयोगादन्यत्फलम्। आनन्दश्चायमनवधिकः। मुक्तावप्ययमेवानन्दयोगः। अपनीय प्रकृतियोगं देशविशेषे परस्य ब्रह्मणः प्राप्तिमापादयतीति साधनभावश्चास्याः। तदेवं स्वादुतममिवैनां तापत्रयाभिघातनिवृत्तये साधनतया विदधत्युपनिषदः। अयमाचार्यस्तु फलात्मतालक्षणमतिशयमप्यस्या ज्ञापयंस्तत्प्रधानं शास्त्रमुपनिबध्नाति। व्यासादयोऽपि महर्षयः पुराणेषु विशेषमिममस्या प्रकटयन्ति।

नन्वनुस्मरणविशेषस्साधनतया श्रूयते"निदिध्यासितव्य"इति। फलतया तु प्राप्तिविशेषः श्रूयते"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "यया तदक्षरमधिगम्यते" इति। तत्कथमेकस्य फलसाधनोभयात्मता? सत्यम् श्रूयते, विचार्यमाणे ब्रह्मैवोपायो ब्रह्मैवोपेयञ्च। यस्यानुस्मरणं तस्यैव हि प्राप्तिः। अनुस्मर्यमाणं ब्रह्मैव साधनं, प्राप्यं तदेव फलमित्येतत्। कथमेतत्?। विचार्यताम्, कस्यानुस्मरणेन कस्य प्राप्तिः?। ननु ब्रह्मणोऽनुस्मरणेन ब्रह्मणः प्राप्तिः। कुतोऽन्यस्य न प्राप्तिः? अनुचिन्त्यमानो हि परमात्मा स्वं प्रापयतीति। तर्हि सिद्धं निध्यानमतश्च परमात्मैव साधनम्, स एवानन्दमयः प्राप्यः फलमिति। प्राप्तिश्चेह देशविशेषे साक्षात्कारः॥

टी-भगवान् बादरायणश्च फलसाधनोभयरूपतां परब्रह्मणो मन्यते नाम । समन्वयाधिकरणे ह्यनवधिकानन्दरूपतया फलभावं समर्थयति स्म । तथा पराधिकरणे ' अमृतस्यैष सेतु' रिति विषयवाक्यं विचार्य "न्नुपपत्तेश्चे" ति सूत्रेणामृतप्राप्तौ साधनभावं समर्थयति स्म, "फलमत उपपत्तेश्चे" त्यनेन चैतदेवापूर्वनिरसनमुखेन समर्थितवान्। इत्थञ्चेयानेव विशेषः फलसाधनपर्वणोः, एकत्र आनन्दमयस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रेमातिशयपूर्वमवलोकनम् । अपरत्र तथाविधमनुस्मरणमिति ॥ भवति चानुस्मरणस्यैव परिपाकातिशयतो दर्शनसमानाकारतेति सोऽपि विशेषो नात्यन्तभेदकः । ईदृशपरिपाकमपेक्ष्यैव "द्रष्टव्य" इति विधेयकोटौ श्रूयते । तद्भक्तियोगचरमसीमानमुपगतस्य फलपर्वणीवास्तिनामापरोक्षानुभवः । तदेवमानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रेमपूर्वमनुस्मरणमानन्दरूपं सदन्वहमनुवर्त्तमानमुत्तरोत्तरं विततं परिपाकेऽपरोक्षभावमुपगतं सदपरिमितानन्दपरमात्माऽपरोक्षरूपतया स्वयमपरिमितानन्दरूपं भवतीति सेयं परानुरक्तिः फलभूतेत्युच्यते । शरीरापगमानपगमदेशविशेषतदभावतः परानुरागमुकलक्षणमुपगतस्य नोत्कर्षापकर्षौ ।

कतिचन पुनरल्पसुकृता आत्मकैवल्यान्ततत्तत्फलैकप्रवणा भूत्वा केवलं साधनभावेन भक्तिमाश्रित्य प्रयतन्ते, न तेषां परानुरागः परमात्मनि, फलानुरागेणान्तरितो हि तस्मिंस्तेदामनुरागः । अनुस्मरन्ति नाम प्रणिहितेन मनसा तेऽपि परमात्मानम् फललिप्सया । फलोपभोगसमये तु न तद्योगस्तेषाम् । कश्चिदेव तु सुकृतातिशयचानात्मकैवल्यान्तं फलं फल्गु परित्यज्याऽनवधिकानन्दे परमात्मनि " वासुदेवस्सर्वमिति" बद्धभावो भजति तमनन्यया भक्त्या। अस्यैव तु तस्मिन्परानुरागः, नह्यन्तरितः फलेन वाऽन्येन वा। इमं विभेदमाह च भगवान्-"चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन! । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ!॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ " इति । तदेवं साधनफलोभयात्मतापन्नामिमां भक्तिं साधनभावेन विविधोपासनात्मना प्रदर्शयन्त्युपनिषदः । तान्येवोपासनानि भगवता बादरायणेन विचार्यन्ते साधनाध्याये । अयं महर्षिस्तु तस्याः फलात्मतामपीति विशेषः ।

इदमत्र बोध्यम्—यथैकस्मिन्नेव दर्शने प्रमाणप्राधान्येन केषाञ्चिन्निबन्धप्रवृत्तिः, केषाञ्चित्प्रमेयप्राधान्येन निबन्धप्रवृत्तिः. नैतावताऽत्यन्तभेदो निबन्धयोः, किन्तु—परस्परसापेक्षतापि कचिद्दृष्टा, तथा मुमुक्षूपादेये औपनिषददर्शने प्राप्यभूतपरब्रह्मप्राधान्येन भगवान् बादरायण. " अथातो ब्रह्मजिज्ञासे " त्यादिना शास्त्रं व्यरचयत् । अयं तु महर्षिः प्रापकप्राधान्येन " अथातो भक्तिजिज्ञासे " त्यादिना शास्त्रमुपनिबध्नाति । तदस्य शास्त्रस्य नौपनिषदतात्पर्यतो बहिर्भूतता ॥

तदिदं शास्त्रमाश्रितान् यथावदवबोधयन् व्याचिख्यासुराद्यावुपनिबध्नाति मङ्गलमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं विश्वेत्यादिना ॥

विश्वस्य-चिदचित्प्रपञ्चस्य, सर्गस्थितिलयैः, विदुरम्-"लक्षणहेत्वोः क्रियायाः"

दी-इति शतृप्रत्ययः। आविरस्ति—जगदात्मना आविर्भवति। सर्गादिलक्षणं विहरणं संकल्प्य स्वयं सर्वात्मा यः स्वतनुभूतचेतनाचेतनद्वारा तत्तन्नामरूपभाग्भवतीत्येतत्। स्थितिलययोराविर्भावपूर्वकत्वेन तयोराविर्भावे सर्गस्येव फलतया निमित्तत्वमक्षतमेव। सर्गस्थितिलयैर्विहरन् स्वे धाम्नि आविरस्ति मुक्तपरिषदि य इति वाऽर्थः। तस्मिन् सहजानन्दे, इह जगति कालिकलुषितचेतनोद्दिधीर्षया अवतीर्णे सहजानन्दे। सहजोऽसंकुचितश्च यस्यानन्दस्सोऽयं परमात्मा स्वेन रूपेणेह निर्दिश्यत इति वा। भक्तिरस्तु—अस्त्विति प्रार्थनया फलत्वं व्यज्यते। तेन साधनभक्तेर्व्युदासः। नन्वमृतं हि प्रार्थनीयम्, जरामरणसम्बन्धे सत्यवर्जनीयो दुःखाभिघातः, "न हि सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति हि श्रूयते। तत्राह-यतोऽमृतमिति। अमरणमिति न महत्तरं फलं भक्त्येकनिष्ठानाम्, भक्तेर्हि महिमाऽयम्, यदमरणं नान्तरीयकं सिद्ध्यत्येवेति भावः। यद्वा-यत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः, यस्मा इत्यर्थः। अयमाशयः-अमरणमित्येव न पुरुषार्थः, नहि पाषाणकल्पया दृश्यमाणया मुक्त्या कश्चिदुत्कर्षः, नाप्यानन्दमयस्वात्मलाभेन, परमात्मात्मकस्वात्मस्वरूपस्यान्यथाप्रतिपत्तेः, परमात्मदास्यमात्मनस्स्वरूपं यथावज्जानतां हि स्वामिन्यानन्दमये परा भक्तिरेव तु परमानन्दलक्षणा परमं फलम्, यावद्गुणमयप्रकृतिसंगस्तावद्गुणोद्रेकसम्भावनासम्भवेन भक्त्युपघातसम्भावनया देशविशेषावस्थितस्वाम्यनुभवाकांक्षया च जरामरणविच्छेदः प्रार्थ्यते न स्वतः। तदमृतमपि यस्या भक्तेनरन्तर्याय प्रार्थ्यते सा भक्तिरस्त्विति ॥ १ ॥

सकलजगत्कारणत्वेन ब्रह्मलक्षणेन प्रथममनुस्मृतो भगवान्। अथ सकलफलप्रदत्वेनानुस्मरति—भक्तिरिति। त्रिवर्गस्याप्यर्थ एव पर्यवसानादैश्वर्यकोटावेव समावेशः। तच्चैश्वर्यमुत्तरोत्तरमुन्नतमाहैरण्यगर्भम्, नातः परं प्राकृतमैश्वर्यम्। तदिदमखिलं यथाभिलषितं यस्मिन्नस्मदभीष्टदेवे श्रीस्वामिनारायणे विरचिता भक्तिः प्रसूत इत्याह—हैरण्यगर्भामित्यन्तेन। आ च हैरण्यगर्भाम्——हिरण्यगर्भैश्वर्यमभिव्याप्येत्यर्थः। चकारात् किमु वक्तव्यं मानुषैश्वर्यं प्रसूत इत्येवेति व्यज्यते। अपवर्गं चाक्षरप्राप्तिभगवत्प्राप्तिलक्षणपर्यवभेदेन भेदं हृदि निधाय तत्राक्षरप्राप्तिर्यद्वत्परया भवतीत्याह—तां चेति। ताम्-श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाम्। गुणेभ्यः-सत्त्वादिभ्यः। अत एव परमाम्। विभूतिम्-परमात्मनस्सापि हि विभूतिः। अत एव च रस्यता। इयं च विभूतिरितरविभूतिवन्न क्षरति अत एवाक्षरतया। अथ भगवत्प्राप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थमपि यद्भक्तिर्वितरतीत्याह-यस्येत्यादि। यस्यानन्दस्येति समानाधिकरणनिर्देशः, यस्य ब्रह्मानन्दस्येत्यर्थ। पारं जिगमिषुः—"सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवती" त्यारभ्य प्रवृत्तो वेदो नान्तं लेभे, "यतो वाचो निवर्तन्त" इति प्रत्यावृत्तेः। ननु कोऽसावन्तं न लेभे?। न कस्यचिन्मतिविलासरूपः परिमितो वा शब्दराशिः, किन्तु अनिदम्मूलको वेदराशिः अपौरुषेयः, न ततोऽस्य मतिमान्द्यदोषः। वेदराशिः—अपरिमितोऽपीत्येतत्। तमेनम्। आनन्दमयस्य परमात्मनोऽनवधिकानन्दम्, गमयति—अनुभावयति भगवत्प्राप्तिर्भवतीत्येतत्। स भगवान्

स्वामिनारायणो मे गतिः । अस्त्विति शेषः। गम्यतेऽनेनेति गम्यतेऽयमिति च । उपायोऽपि मम स एव, उपेयोऽपि मम स एवेत्यर्थः। अनेन शरणागतिनिष्ठा व्यज्यते ॥२॥

यस्मादस्याविर्भावस्तमुपकारकतमं स्तौति वन्दे इति। सकलसुखकरम्–सकलानां सुखकरम्, सकलानि सुखानि करोतीति वा । इदञ्च भगवदाविर्भावद्वारेण। भक्तियुक्तम्—भक्त्या सहचारिण्या युक्तम्। भक्तिधर्माविमौ भगवतस्सहजानन्दस्य पितरौ ख्यातौ ॥ अल्पोऽपीति । विद्यातो योनितः पदतश्च। धात्रादीति । विद्यातो योनितः पदतश्च महत्त्वं गम्यते । अजो—विरञ्चः । त्रैलोक्यैः—लोकत्रयवर्त्तमानैः । तदनुसृतिपरैः—तयोर्भक्तिधर्मयोरनुसरणपरैः ।

अत्रायं ध्वन्यर्थः –चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः, तमुल्लङ्घ्य वर्त्तमानस्य क्लेश एव, नार्थलेशः। अथ धर्ममनुतिष्ठतोऽपीश्वरभक्तिविधुरस्य सत्यप्यल्पफले परिणामे परिक्षयेण दुःखान्वयात् फले लोभेनानुष्ठीयमाने धर्मे क्रियागौरवाद् द्रव्यव्ययादिसाध्यतया च दुःखाभिषङ्गेणाद्यन्ते च दुःखान्वयोऽवर्जनीयः । ये तु परमात्मनि परया प्रीत्या स्वाधिकारानुरूपं धर्ममनुतिष्ठन्ति तेषां धर्मानुष्ठानसमयत आरभ्य आफलोदयं सुखसन्ततिरेवेति वैरञ्च्यादपि पदादुत्तममेवैषामिहापि पदम्। एषां हि धर्मः सर्वः परमात्मनः प्रियतमस्य परिचर्यालक्षणः । न चैषामितोऽन्यत्फलमाकाङ्क्षितम् । अपवर्गस्तु स्वामिनः परमात्मनः प्रसादलक्षणोऽभिमतः केवलम् इति ।

अयमपरो ध्वन्यर्थः—ये पुनस्स्वाधिकारानुरूपं धर्ममवधूय, भक्तिरक्लेशा सैव नस्सर्वं साधयतीति भक्तिमाश्रयन्ति, ते तु प्रस्खलिताः पथि पतन्ति, प्रणश्यन्त्यन्ते च छिन्नाभ्राणीव । नहि भक्तिरन्नाद्याहुतिप्रक्षेपवत् सङ्कल्पत एव साध्या। क्रियाणां ह्ययं स्वभावः। भक्तिस्तु प्रीतिविशेषस्स्नेहातिशयनिष्पाद्यो मानसगुणविशेषाधेयः । स च न पुरुषवशे, तस्य तु वशोऽयम् । तन्मनसो नैर्मल्याय यतितव्यं नाम प्रथमतः, तच्च धर्मैर्निष्काममनुष्ठितैरेव, तद्धर्मैरेवोल्लासो भक्तेरिति धर्मं पुरस्कृत्यैव भक्तिराश्रयितव्या । इतोऽन्यथा प्रवर्त्तमानः परमेष्ठ्यपि पतेत् । एवं प्रवर्तमानो मनुष्योऽपि परमेष्ठिनमतिवर्तेत नामेति ॥ ३ ॥

सूत्राणीति सूत्राणां साक्षाद्विषयतोक्ता, तद्द्वारेण भक्तिविचारस्य विषयत्वं सिद्धम् । काम्यया प्रणीतानीत्यन्वयः । एतेषां सूत्राणां भवसन्तापनिर्हरणलक्षणप्रयोजनज्ञापनेन तद्द्वारा स्वप्रबन्धस्य प्रयोजनं ज्ञापितम् । तथा अधिकारिणो भवसन्तापसन्तप्ता इति ज्ञापितम् । अत्र सन्तप्तशब्दः खिन्नपरः, यद्यपि पशुपक्ष्यादयः स्वेच्छालब्धाहारविहारा रमन्ते एव भवे, न तु तेषां तत्समानानां वा नरपशूनां भवसन्तापः, ये पुनस्तत्सुखाभासं तीव्रवेदनां मन्येत त एव भवसन्तापसन्तप्ताः, सञ्जातनिर्वेदा इति यावत् । तथाभूताः प्राणिनः, मनुष्या देवा वा सर्व एव प्राणिनः, तेषामनुग्रहकाम्यया भगवता शाण्डिल्येन प्रणीतानि । सूत्राणि विवृणोमि—सूत्राणि विवरणसापेक्षाण्येव । अल्पाक्षरत्वेन निगूढार्थत्वात्। सन्ति नाम विवरणान्यन्यान्यानि, तानि कञ्चित्प्रस्खलितगतीन्यन्य[1]नेयानीति, अहं विवृणोमि—मम विवरणावसर इति यावत् ॥ ४ ॥

---

१ अन्योऽर्थो नेयो गम्यो यैः, अन्यैर्नेयोऽर्थो येषामिति च ।

भा–इह खल्वनादिविपरीतवासनाविमोहितान्, शरीरलक्षणपिण्डात्ममानिनः, पुत्रपश्वाद्यासक्तमतीन्, तत्पोषणपरान्, इन्द्रियारामान्, कृत्याकृत्यविवेकविधुरान्, विविधयोनिषु बम्भ्रम्यमाणान्, अनुस्यूतविविधतापान्, कलिबलाद्धाधोऽधोर्नीयमानान्, प्राणिन उद्दिधीर्षुर्भवकर्दमाद्भगवान् करुणानिधिर्निखिलजगदुदयविभ्वलयलीलोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणोऽपारकारुण्यसौशील्यवात्स-

ખરેજ—આ સંસારન્તળમાં બીજાંકુર ન્યાયે અનાદિ કાળથી અનુવર્તતી વિપરીત વાસનાથી વિવિધ પ્રકારે મોહમાં ફસાયેલા, કેવળ શરીરરૂપ પિંડમાંજ આત્માભિમાન રાખનારા, પુત્ર પશુ વિગેરે મમતાસ્પદ પદાર્થોમાં અતિ આસક્ત બુદ્ધિવાળા અને તેમનુંજ કેવળ પોષણ કરવામાં તત્પર વર્તનારા, ઇન્દ્રિયોનેજ લાડ લડાવીને તેમાંજ આનન્દ માનનારા, કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક તો વિસરીજ ગયેલા, પશુ–પક્ષી આદિક અનેક વિવિધ યોનિઓમાં વારંવાર ભમ્યાજ કરતા, અધ્યાત્માદિક ત્રણ તાપો તો જેમને અખંડ લાગેલાજ છે, કળિબળ પામેલા અન્તઃશત્રુઓને લીધે ઉત્તરોત્તર વારંવાર અધોગતિએજ પહોંચતા, આવા સંસાર કલેશથી કષ્ટ પામતા અનેક પ્રાણીઓને આ સંસૃતિરૂપ કાદવ–કીચડ થકી ઉદ્ધાર કરવાને ઇચ્છતા એવા પરમ કારૂણિક કૃપાસાગર ભગવાન કે જે–અખિલ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ લીલાઓ જેમની છે, નિરવધિકાતિશય એવા અનન્ત અને અપાર કલ્યાણ ગુણગણોના મહોદધિસમા, અપાર **કારૂણ્ય**–અહેતુક નિરવધિક કૃપા, અપાર **સૌશીલ્ય**–પોતાની અપાર મહત્તા હોવા છતાં પણ નાનાઓની સાથે સ્નેહપૂર્વક સમાનભાવથી ભળી જઇને તેમની સાથે નિર્દોષ આનન્દ કરવો, અપાર **વાત્સલ્ય**–બદલાનો વિચાર નહિ કરતાં કેવળ નિઃસ્વાર્થ સહજસિદ્ધ નિર્મળ સ્નેહભાવથી વર્તવું, અપાર **ઔદાર્ય**–[1] પાત્ર–અપાત્રનો વિચાર નહિ કરતાં માપ ઉપરાંત આપીને પણ પોતે કંઇજ નથી આપ્યું એમ માનીને પ્રસન્ન રહેવું, અપાર **ઐશ્વર્ય**–સંકલ્પમાત્રથી અનન્તકોટિ વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે એક ક્ષણમાંજ કરી દેવી. (અને વળી " **अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्** " એમ સર્વાન્તર્યામિભાવે રહીને સર્વનું નિયમન કરવું એ કાંઇ ઓછું ઐશ્વર્ય ન કહેવાય. એ ઐશ્વર્યની પરિસીમા ભગવાને નૃસિંહસ્વરૂપે પ્રગટ થઇને સર્વજનસાક્ષિક સિદ્ધ કરી બતાવી હતી.) આવા અચિન્ત્ય અનન્ત અપાર અનેક મહાગુણોના મહોદધિસમા, પ્રણત જનોની પીડામાત્રને હરનારા, નિજભક્તો ઉપર વાત્સલ્યના તો એક મહાસાગર-

૧ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ સુદામાના પાશેર તાંદુલને બદલે તેને સોનાના મહેલ બંધાવી દેનારા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુની ઉદારતા સર્વલોકસાક્ષિક જેમ અતિ પ્રસિદ્ધ મનાયછે. તેમ સર્વાવતારી શ્રીહરિની પરમ ઉદારતા પણ ગઢડાના અન્નકૂટોત્સવ વિગેરે પ્રસંગે અનેક સ્થળમાં ડગલેને પગલે સાંભળવામાં આવેછેજ.

ल्यौदार्यैश्वर्यमहोदधिः, प्रणतार्त्तिहरो, भक्तवात्सल्यैकपारावारः, परमव्योमनिलयोऽनन्ताश्चर्यमहाविभूतिर्ब्रह्मभूतानन्तकोटिमुक्तोपास्यांघ्रिसरोरुहः, कोटिकन्दर्पलावण्योऽनर्घ्यदिव्यविविधविचित्रवस्त्रालङ्कारभूषितः, पूर्णशारदचन्द्रास्यमन्दहासमनोहरोऽनेककोटिसूर्येन्दुप्रकाशातिप्रभोज्ज्वलो, मूर्तिमच्चक्राद्यात्मीयायुधसेवितचरणाब्जः, परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो नारायणः श्रीकृष्णस्स्वयं धर्माद्भक्तावाविर्भूयाभितः प्रवृत्तमधर्मोपचयं प्रशमयन्नाश्रितानमृतमयमात्मानमनुभावयन्, स-

---

સમા, (આ વાત્સલ્યભાવ ભગવાને જયતલપુરમાં મઠ–આવટાનો રોટલો અને ખાટા ભીંડાની ભાજી આનંદ અને આગ્રહપૂર્વક જમવા વિગેરેના અનેક પ્રસંગે જણાવ્યો છે.) ચિદાકાશરૂપ પરમાકાશ–બ્રહ્મધામમાં અખંડ વિરાજમાન રહેલા " परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी " " अनन्ताः शक्तयो यस्य " એ વિગેરે શ્રુતિ–સ્મૃતિપ્રતિપાદિત આશ્ચર્યકારી અનન્ત મહાવિભૂતિરૂપ શક્તિઓથી સમ્પન્ન–અખંડ સેવાયેલા, " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " " ब्रह्मभूतः...मद्भक्तिं लभते पराम् " એ વિગેરે વચન પ્રમાણે પરાત્પરસર્વેશ્વરપરમાત્માની ઉપાસના કરીને બ્રહ્મભૂત–થયેલા ભાગવતી તનુ પામેલા એવા દિવ્યવિગ્રહવાળા અનન્તકોટિ મહામુક્તગણોએ જેમના ચરણ–કમળની ઉપાસના કરાય છે, કોટિ કન્દર્પના લાવણ્ય કરતાં પણ જેમનું અનુપમ અલૌકિક લાવણ્ય સર્વોપરિ સુન્દરતાએ યુકત છે, અમૂલ્ય દિવ્ય વિવિધ વિચિત્ર વસ્ત્ર–અલંકારોથી અતિશય શોભાસમ્પન્ન દિવ્યમૂર્તિ, શરદ્ પૂર્ણિમાના પૂર્ણ ચન્દ્રસમાન શોભિતા મુખચન્દ્રમાં ભરેલા મન્દહાસથી ભક્તોનાં મનને હરનારા મહામનોહરમૂર્તિ જણાતા, એક સાથે ઉદય પામેલા અનેક કોટિ સૂર્ય ચન્દ્રના પ્રકાશ કરતાં પણ અતિ પ્રકાશે યુકત મહાતેજોમયમૂર્તિ જણાતા, મૂર્તિમાન એવાં સુદર્શન ચક્રાદિક પોતાનાં દિવ્ય આયુધોએ જેમના ચરણ–કમળની સેવા કરાય છે, આવા પરાત્પર, પરબ્રહ્મ, પુરૂષોત્તમ, નારાયણ, શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં સર્વાવતારી પ્રભુ, આ ભારત–ભૂમંડળમાં ધર્મદેવ થકી ભક્તિદેવીમાં–ભક્તિદેવીદ્વારા આવિર્ભાવ પામીને આ ભૂતળમાં ચોતરફથી પ્રવર્તી ગયેલા અધર્મના ઉપાડને પોતાના પ્રતાપથી સર્વથા શમાવી દેતા, પોતાના પરમ ઉપાસક અને અનન્યગતિક એવા આશ્રિતજનોને અમૃતમય પોતાની દિવ્ય મૂર્તિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરાવતા, તેમજ–સકળ લોકને પરમ પાવન કરનારી એવી પરમ પવિત્ર પોતાના ચરણ–કમળની ભક્તિની લહરીઓને ચોતરફ ફેલાવતા, આપણાં નેત્ર અને મનને પરમ આનન્દ ઉપજાવતા, અસુરભારથી પીડાતી ભારતભૂમિને પોતાના ચરણ–કમળના રેણુઓથી સુગન્ધમય બનાવતા અને આનંદ પમાડતા, શ્રવણમાત્રથી શ્રોતાજનોનાં સમગ્ર દુરિતમાત્રને અતિશયપણે સમૂળ નાશ કરનારાં એવાં અદ્ભુત અમાનુષ પોતાનાં લોકવિલક્ષણ ચરિત્રોને વિસ્તારતા, આવો મહા-

कललोकपावनीं स्वचरणकमलभक्तिलहरीमभितः प्रसारयन्, आनन्दयंल्लोचनमनांसि नो, भूमिमिमां स्वचरणकमलरेणुभिस्सुरभयन्, श्रोतृजनसकलदुरितनिबर्हणमद्भुतममानुषं चरितमात्मन आविष्कुर्वन्सकलमनुजनयनसन्निधावाविरासीत् । तस्य भगवतश्चरणकमलसेवासमधिगतसकलविषयवैतृष्ण्येन तदेकान्तभक्तिसुधामहाह्रदनिमग्नेन तच्चरणकमलपरिचरणप्रवर्धितप्रेमातिशयप्रेरितेन तद्भक्तिलक्षणं शास्त्रमिदं शाण्डिल्यमहर्षिप्रणीतं व्याख्यायते—

પ્રતાપ આ પૃથ્વી ઉપર વિસ્તારતા થકા સર્વ લોકનાં નયનસમક્ષ પ્રગટભાવને પામ્યા હતા.

તે પ્રગટ ભગવાનની ચરણ-કમળની ઉપાસનારૂપ સેવાથી જેમને શબ્દાદિક સકળ માયિક વિષયોથી વિતૃષ્ણા સમ્યક્ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે ભગવાનની એકાન્તિક અનન્ય ભકિત—ઉપાસનારૂપ અત્યુત્તમ સુધાપૂર્ણ મહાહ્રદ-(મોટા ધરા)માં અવિરતપણે નિમગ્ન વર્તનારા અને તે શ્રીહરિના ચરણ-કમળની પરિચર્યાથી પરિપૂર્ણ વૃદ્ધિ પામેલા પ્રેમાતિશયથીજ પ્રેરાયેલા, એવા **મેં નિત્યાનન્દમુનિએ** તે ભગવાનની ભકિતનેજ એક પ્રતિપાદન કરનારૂં એવું આ મહર્ષિ **શાણ્ડિલ્યમુનિ**પ્રણીત ભકિતશાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરાયછે—કરવામાં આવ્યુંછે.

પરમ કારૂણિક મહર્ષિ શાણ્ડિલ્યમુનિએ ભકિતમાં પ્રવર્તેલા ભકતજનોને તે ભકિતનું સ્વરૂપ સમઝાવવા વડે કરીને અનુગ્રહ કરવા ઇચ્છતા થકા સૂત્રરૂપે આ ભકિતશાસ્ત્ર રચેલું છે.

તેમાં આ પહેલું-આરમ્ભસૂત્ર છે, ભકિતના અધિકારિસમાજમાં **ભકિતનો** વિચાર કરવાના આરંભરૂપ પ્રતિજ્ઞા કરેછે—

" अथ " હવે, " अतः " **ભકિતના અધિકારી ભેગા થયા છે માટે " भक्तिजिज्ञासा " ભકિતને જાણવાની ઇચ્છા હોવાથી તેનો આરમ્ભ કરાયછે.**

પોત-પોતાના વર્ણ-આશ્રમને ઉચિત, ભગવદારાધનરૂપ સન્ધ્યાવન્દનાદિક નિજ કર્મના આચરણ-અનુષ્ઠાનથી શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો થયેલો અને તેથીજ ભકિતની ઇચ્છા રાખનારો એવો ભકતસમાજ ભેગો થયા પછી, એમ **આનન્તર્ય**-અમુક વાત બન્યા પછી, એ રૂપ અર્થને કહેનારો **અથ** શબ્દ જાણવો. કેમ કે-ભકિતની અતિ રહસ્યરૂપતા હોવાથી તેનો અધિકારિસમાજ ભેગો થયા પછીજ તે ભકિતના ઉપદેશનું ઉચિતપણું છે માટે.

" अतः " સ્વધર્મમાં દૃઢ રહેલા, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામેલા, ઇન્દ્રિયોને જીતીને વર્તનારા, વાસનાએ રહિત, જ્ઞાને કરીને સમગ્ર પાપને પ્રજાળીને નિષ્પાપ બનેલા, એવા ભકિતના જીજ્ઞાસુઓ ભેગા થયેલા છે, એ હેતુથી **ભક્તિજીજ્ઞાસા**-ભકિતને સમઝાવવા માટે ભકિતનો વિચાર આરંભાય છે.

टी०—भगवति भक्त्यतिशय एवास्य विवरणे प्रधानं निमित्तमित्याशयावेदयति-इहेत्यादिना । अनेनास्योत्कर्षो व्यज्यते । सर्वोऽप्यारम्भो भक्त्या ह्यतिशयमाप्नोतीति । इह-संसृतिचक्रे । यतश्चक्रमतो वासनेयमनादिः, सा च विपरीता, शुक्तौ रजतवासनेव दुःखे सुखवासना, तया विमोहिताः । अत एव चाभिमन्यन्ते पिण्डमात्मानम्, पिण्डश्च मांसासृक्पूयमयः । शीर्यते चायमनुक्षणम् । अत एव ममायं पुत्रो ममैते पशव इति स्नेहपाशनिबद्धाः, अत एव तेषां पोषणाय कथमपि प्रयतमानाः । नारामः कदाप्येषामात्मना, अपि त्विन्द्रियैरेव । अत एवेदं कृत्यमिदमकृत्यमिति विधिनिषेधतः पराङ्मुखाः । अतश्चार्थकामनावेगसमुद्भूतकर्मप्रवाहेण विविधयोनिषु बम्भ्रम्यमाणाः । अत एव चाविच्छिन्नैराध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकैस्तापैरनुक्षणमभितप्यमानाः । न केवलमेतावत्यनर्थपरम्परा, कलेः पापस्य क्लेशात्सत्पुरुषगुर्वाभासाद्यसत्सहवाससम्पत्त्याधायकेनाधोऽधः श्वसूकरादियोनिषु नीयमानाः । एवम्भूतान् जीवनिवहानुद्दिधीर्षुः कर्दमवत्कश्मलात्संसारात् । भगवानाविरासीदित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥

अवतारस्य न कालदेशनियमः, " यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे "॥ " यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः । तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः " ॥ ननु-परिपूर्णस्य किमवतरणेन ? परमकारुणिकोऽयम्, अवतरति ततः । निखिलेति परब्रह्मणो लक्षणमेतत् । अनवधिकातिशयेति परब्रह्मणो निर्गुणत्वव्युदासः, अपारेत्यादि कल्याणगुणानां प्रपञ्चनम् । कारुण्यादयो वात्सल्यान्ता आश्रितोपकारका गुणा उक्ताः । अथ मुक्तोपभोग्यगुणसम्पत्तिमाह-परमव्योमनिलय इत्यादिना । नारायणः-नारमखिलप्रपञ्चसमूहः, स अयनमाश्रयो यस्य, तद्व्याप्य वर्त्तत इत्येतत् । तस्यायनमात्मतया च । स चायं श्रीकृष्णः-आनन्दमयः । "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" । स्वयम्-साक्षात् । अङ्गारकोऽयमवतार इति यावत् । धर्माद्भक्तावाविर्भूय-तन्नामकाभ्यामाविर्भूय । अवतरणकृत्यमाह-प्रशमयन्ननुभावयन्निति च । दुष्कृतिनां विनाशः परित्राणञ्च साधूनां ह्यवतरणकृत्यम् । तत्र साधूनां भगवदेकपराणां भगवदनुभवनैरन्तर्याधानमेव च संरक्षणम् ॥ तदुक्तमनुभावयन्निति । अपवर्गादपि स्पृहणीयमिहैवाखिललोकसुलभमकरोदित्याह-सकलेति । सकललोकपावनीमिति । न ह्यपूतो भगवद्भक्त्या कश्चन । चण्डालोऽपि परमभक्तः पावनः सर्वेषाम् । स्मर्यते च "विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् । मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः " ॥ इति ॥ किमु वक्तव्यमरविन्दनाभपदारविन्दाभिमुखदश्वपचो गरिष्ठ इत्यत्र । स्मर्यते चान्यत्रापि-" मद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायां चानुमोदनम् । स्वयमभ्यर्चनञ्चैव ममार्थे दम्भवर्जनम् ॥ मत्कथाश्रवणे भक्तिस्स्वरनेत्राङ्गविक्रिया । ममानुस्मरणं नित्यं यच्च मां नोपजीवति ॥ भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते । स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स यतिस्स च पण्डितः॥ तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहम् " ॥ इति भागवतैर्वेदज्ञानां पूज्यतमत्वमुक्तम् ।

भा० परमकारुणिको महर्षिः शाण्डिल्यः प्रवृत्तान् भक्तौ तत्स्वरूपावबोधनेनानुजिघृक्षुः सूत्रात्मना शास्त्रमिदमकरोत् ॥

सू० अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥१-१-१॥

तत्रेदमारम्भसूत्रम् । अधिकारिसमाजे भक्तिविचारं प्रतिजानीते–अथेति । स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाराधनरूपकर्माचरणशुद्धान्तःकरणभक्त्यर्थिसमाजानन्तरमित्यानन्तर्यार्थकोऽथशब्दः । भक्तेरतिरहस्यतया तदधिकारिसमाजानन्तरमेव तदभिधानस्यौचित्यात् । अत इति–यतः स्वधर्मस्था आत्मनिष्ठा जितेन्द्रिया निर्वासना निर्दग्धाशेपकल्मपा भक्तिजिज्ञासवः समवेताः, अतो हेतोर्भक्तिजिज्ञासा । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, भक्तेर्जिज्ञासा भक्तिजिज्ञासा, भक्तिविचारः । आरभ्यत इति शेपः ।

यद्वा–अधीतसाङ्गसशिरस्कनिगमस्य विचारितकर्मस्वरूपस्याधिगताल्पास्थिरफलककर्मज्ञानतया सञ्जातनिर्वेदस्य मुमुक्षोरनन्तस्थिरफलभक्तिजिज्ञासोत्पद्यते । ततस्सत्सम्प्रदायाधिगतज्ञानं भगवन्निष्ठं गुरुमुपसीदति । श्रूयते च–" परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्

અથવા––વ્યાકરણાદિક અંગોએ સહિત અને શિરોભાગરૂપ વેદાન્તે સહિત એવા સમગ્ર વેદને ભણેલા, વિચાર્યું છે કર્મનું સ્વરૂપ જેણે અને " क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति " એમ વિચાર કરતાં કર્મનું ફળ અતિ અલ્પ અને તે પણ અસ્થિર છે એમ જ્ઞાન થવાથી સકળ સાંસારિક પદાર્થોથી સમ્યક્ નિર્વેદ પામેલા એવા મુમુક્ષુ–જનને અનન્ત અને સુસ્થિર–શાશ્વત ફળને આપનારી ભક્તિની જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે મુમુક્ષુ–જન સત્સમ્પ્રદાયથી જ્ઞાન પામેલા અને ભગવત્સ્વરૂપમાં પરમ નિષ્ઠા પામેલા એવા સદ્ગુરૂને શરણે જાય છે. આ વાર્તા શ્રુતિમાં પણ સંભળાય છે–" બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવાને ઇચ્છતો મુમુક્ષુ–જન સત્કર્મથી સમ્પાદન કરેલા સ્વર્ગાદિક લોકોને અસ્થિર અને અતિ તુચ્છ છે. એમ સર્વ રીતે વિચારીને, પછી " કર્મથી નિત્ય–પરમાત્માને સાક્ષાત્ નહિજ કરી શકાય " એમ નિર્વેદ પામીને તે બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે મુમુક્ષુ–જન સમિધાદિક કાંઇક ભેટ લઇને સિદ્ધજ્ઞાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ગુરૂનેજ શરણે જાય " અને તે ગુરૂ પણ એ શરણે આવેલા અધિકારી શિષ્યને " આ નિર્મળ અન્તઃકરણવાળો, નિર્વેદ પામેલો અને શમદમાદિક સર્વ સદ્ગુણથી સમ્પન્ન, એવો ઉત્તમ અધિકારી છે" એમ પરીક્ષા કરીને ભગવત્સ્વરૂપમાં દૃઢ અનન્યનિષ્ઠા ઉત્પાદન કરીને તે પરમેશ્વરને વિષે ઉપાસના કરાવે છે. શ્રુતિ પણ એજ કહે છે–" આવેલા તે મુમુક્ષુ–શિષ્યને મહાજ્ઞાની તે ગુરૂ "આ શિષ્ય સમ્યક્ પ્રકારે પ્રશાન્ત ચિત્તવાળો છે. અને શમદમાદિક સાધનસમ્પન્ન છે " એમ

टी-एवम्भूतस्य भगवतस्साक्षात्कारेणास्माकमनन्यजनसामान्योऽयमानन्द इत्याह-आनन्दयन्निति। जडस्यापि भगवत्संश्लेषेणातिशयोऽवश्यम्भावीति व्यञ्जयन्नाह-भूमिमिमामिति। अलब्धसाक्षात्काराणां तदीयदिव्यचरितैर्निःश्रेयससिद्धिरिति व्यञ्जयन्नाह-श्रोतृजनेति। यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह सोऽयं पामरनयनगोचरीभूयाविरासीदिति कृपातिशयं व्यञ्जयन्नाह-सकलेति। तस्य भगवतश्चरणकमलसेवासमधिगतविषयवैतृष्ण्यः-"विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः। रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते"। अयं हि अक्षरात्परतः परः। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति हि श्रूयते। न केवलं वैतृष्ण्यतः कृतकृत्यता, महानन्दलाभेन हि तथात्वम्, तत्राह-तदेकान्तेति। अपगतो नस्त्रिविधोऽपि तापः, अयं हि सुधाह्रद इत्येतत्। प्रेमातिशयप्रेरितेनेति। आन्तरप्रेमपरिवाहो हि बाह्यो व्यापारः, तत्रायं तत्परिचरणविशेष इति बोध्यमिति भावः। तद्भक्तिलक्षणम्-तस्मिन्भक्तिर्लक्ष्यते निरूप्यते येन॥

परमकारुणिक इत्यनेनानुजिघृक्षायां निमित्तमुक्तम्। भ्रमप्रमादादिराहित्यं महर्षिरित्यनेन व्यज्यते। यथावदतीन्द्रियमर्थतत्त्वं यः पश्यति स हि ऋषिः। ब्रह्मसाक्षात्काराच्च महत्त्वमितरेभ्यः। प्रवृत्तानिति। प्रवृत्तिरिहाभिरुचिमात्रमपि।

"सा परानुरक्तिरीश्वरे" इत्यारभ्य, "आविर्भावतिरोभावविकाराः स्युः क्रियाफलसंयोगा" दित्यन्तं भक्तिविचारलक्षणं शास्त्रम्, तस्येदमारम्भसूत्रम्। शास्त्रमनारम्भणीयमित्याशङ्का ह्यनेन व्यावर्त्यते। इयमत्र विप्रतिपत्तिः-शास्त्रमिदमारम्भणीयं न वेति। अनारम्भणीयमनुबन्ध्यभावादिति पूर्वः पक्षः। आरम्भणीयं तत्सद्भावादिति सिद्धान्तः। आरम्भतया चास्यैतच्छास्त्रावयवता। तेनास्य शास्त्राद्बहिर्भावशङ्काया नावकाशः। सूत्रस्यास्य विषयं संगृह्णादावाह-अधिकारीति। अधिकारिसमाजे-अधिकारिसमाजमभिमुखीकर्त्तुमित्येतत्। भक्तेर्विचारः-तत्स्वरूपतदुपकरणतत्फलानां विचारः। अप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्त्युपशमनेन तन्निर्णयः। अथ सौत्राणि पदानि व्याचष्टे-स्वेति।

आनन्तर्यार्थकोऽथशब्दः—अत्रेति शेषः। अनारम्भणीयत्वाशङ्कावारकेऽस्मिन्सूत्र इति तदाशयः।

एतेन-"अथातःशब्दयोर्व्याख्यानाय प्रवृत्तिरनुचिता, वाक्यालङ्कार एव चास्य प्रयोजनम्, मङ्गलं वा। दृश्यते च महर्षीणामयमारम्भक्रमः "अथ शब्दानुशासनम्" "अथ योगानुशासनम्" इत्यादिः। तथैवायमपरः क्रमः-"अथातो धर्मजिज्ञासा" "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्येवमादिः" इति निरस्तम्। वाक्यालङ्कार इति ह्यनर्थकः पक्षः, गौणश्च सः। पदानामर्थबोधकता हि स्वभावनियता। अपेक्षितोऽर्थो यद्यनेनावगम्येत, त्यजंस्तं मन्दो गण्येत। अस्तु वा प्रयोक्तुर्वाक्यालङ्करणे दृष्टिः। तेनैव चेदपेक्षितार्थं सुखमवगमयेद्व्याख्याता, प्रयोक्तुः प्रयोगस्य वा किं वैगुण्यम्?। अथापेक्षितार्थाकथनदोषत उद्धृत एव स्यात्प्रयोक्ता। ननु कोऽर्थः सः? योऽत्यन्तमपेक्षितः। कथं वानेन पदेन सुखेनावगम्यते?। उच्यते-नेतो लाभः. नास्याधिकारीति

टी-ष्यनारभ्यणीत्याशङ्का, तन्निवर्त्तनं चात्यन्तापेक्षितम्, अयमस्त्यधिकार्यस्य, अयं चास्य लाभ इति निरूपणेन भवति तन्निवर्त्तनम्, तदिदमुभयमनेनावगम्यते। अवगतिप्रकारं च शब्दार्थव्याख्यानतो विवेचयामः। आनन्तर्यस्वरूपं विशदयति-स्वेत्यादि। भक्त्यर्थिनोऽधिकारिणः, तेषां समाजः समूहः, । नैकोऽधिकारी किन्तु बहव इति गम्यते समाजशब्देन। समाजानन्तरम्-समाजसिद्ध्यनन्तरमित्यर्थः। यद्धिकारिणो बहवो भक्त्यर्थिनस्सन्ति तदिदमारभ्यत इति भावः। ननु-कथमियमभ्यर्थना? सन्ति नामार्था विविधा, साधनानि च विविधानि दृष्टादृष्टलक्षणानि, तत्राह-शुद्धान्तःकरणेति। यावद्वासनामयमलवेष्टितमन्तःकरणं, तावन्न भक्त्यार्थना, यदा तु शुद्धं तदा भवेदेव भक्त्यभ्यर्थना। ननु दुर्घटा नामान्तःकरणशुद्धिः। अनादिवासनाविवशमशुद्धं मनो हि नेन्द्रियाण्यतिवर्तेत, "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः"। इन्द्रियाणि च व्यापृतिशीलानि। न क्षणमपि निश्चेष्टतामर्हन्ति, "न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्"। तानि च पराञ्चि, "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूः,"

व्यापृतिद्वा[1]रोपरोधेनोपरुद्धायां च तद्ग[2]तावनालब्धोपघ्नमुन्मर्यादमभितः प्रसर्पन्मनो विचेष्टेत वल्लीव प्रभूतरजसि प्रदेशे, तदधिकानर्थायैवैतत्। यदि नामाऽनुपरुद्धगतीनि स्वस्वार्थमनिवर्तेरन्निन्द्रियाणि, स्ववशे मनो विधाय तस्य वासनां वर्धयेयुरेव। इत्यत आह-स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाराधनरूपकर्माचरणशुद्धान्तःकरणेति। अयम्भावः-सत्यं व्यापृतिशीलानीन्द्रियाणि, अशुद्धमनः स्ववशे कुर्युरेव, इयत्तु कर्त्तव्यम्, व्यापृतिशीलानामिन्द्रियाणामविशेषं विषयेषु विशतामनुकूलप्रतिकूलविवेचनेन विषयेष्ववकाशो देयः, यथा बालस्याविशेषेण फलमात्रं चक्षुःपथपतितं जिघृक्षतो "मधुरमिदं गृहाण" "त्यजान्यत्कटुकमिति"प्रतिकूलफलतो निवर्तनप्रयोजनमप्रतिकूलफलप्रदानं, तथा विनिवर्त्य परोपघातकादनृतात् आत्मोपघातकात् परार्थपरिग्रहादिस्वच्छन्दाचारादुदरभरणैकशेषाच्च कर्मणः, दारपरिग्रह-सद्द्रव्यार्जन-यज्ञाचरणाद्यैहिकामुष्मिकसुखसम्पत्तिसाधनेष्वेषामवकाशप्रदानं योग्यम्। एवमपथाद्व्यावर्त्य पथि व्यापार्यमाणेषु लब्धावकाशतयानुच्छृङ्खलेषु समुन्मिषितात्मसत्वेषु सर्वांस्तानिन्द्रियव्यापारान्विहिते पथि वर्तमानान् भगवदाराधनरूपान्मन्वीत, आत्मनः फलं न चिन्तयेत्। तदेवं सति व्यापृतिशीलान्यपीन्द्रियाण्यन्ते मनःप्रसादाय स्युरेव, "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं[3] विन्दति मानवः" इति। तदिदमभिप्रेत्य स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाराधनरूपेति कर्मणां विशेषणम्। श्रूयते च-"यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती"ति। अनेन हि विविदिषायामुपयोगः कर्मणां श्रूयते, विविदिषा-वेदनकामना, ननु स्याद्वेदने कामना कर्मभिरनु

(१) व्यापृतिद्वारम्-नयनगोलकश्रोत्रकुहरादि-अर्थसान्निध्यं च।

(२) तद्गतौ-तेषां गतौ।

(३) सिद्धिश्चेह मनःप्रसादनद्वारा भक्त्याद्यनुरागो भक्तिनिष्पत्तिर्निःश्रेयसावाप्तिश्च।

टी-भिसंहितफलैरीश्वराराधनलक्षणैः। भक्तेः कामना कर्मभिर्भवतीति कुत अवगम्यते?। मैवम्-चेदनं हि भक्तिलक्षणमेव परमनिःश्रेयससाधनतया विशेषवाक्यैरवधार्यते, तत्, तत्कामनैवेह विविदिषाशब्देनावबोध्यत इति युक्तम्। भक्तिं कामयता भक्तिस्वरूपजिज्ञासा ह्यवश्यम्भाविनी, अतस्तत्स्वरूपविचार आरभ्यत इति युक्तमुक्तमथात इति॥

ननु-भविष्यन्त्यधिकारिण इति शास्त्रं कुतो नारभ्येत? तत्राह-भक्तेरतिरहस्यतयेति। समाजानन्तरम्-समाजमस्पत्यनन्तरम्। एतेनाथशब्दस्यार्थवत्ता दृढीकृता। अतःशब्दार्थमाह-यत इत्यादिना। स्वधर्मस्थाः-"अब्भक्षो वायुभक्ष" इत्यादिवदवधारणगर्भोऽयं निर्देशो बोध्यः। धर्मेष्वेव वर्तमानाः, न तत्फलेषु इति यावत्। कथमेतत्?। आत्मनिष्ठाः-आत्मन्येव हि निष्ठा, न पुत्रपशुवन्नप्रभृतिषु गुणमयेषु भावेषु। अत एव जितेन्द्रियाः, बलवन्ति प्रमाथीनि कथं नाम जितानि?। निर्वासनाः-अपगता येषां वासना। कथमेतत्?। निर्दग्धाशेषकल्मषाः-भक्तिरुचिविरोधि दुरितमखिलं हि अनभिसंहितफलकर्माचरणेन निर्दग्धम्। भक्तिजिज्ञासवः-भक्तिस्वरूपजिज्ञासवः। समवेताः-इह लोक इत्येतत्। अतो हेतोरिति। जिज्ञासाया हेतोरिति भावः। भक्तिजिज्ञासा हि शास्त्रारम्भेऽस्मिन्हेतुः। तज्जिज्ञासा च तदभ्यर्थिनाम्। तदभ्यर्थना चापगतपापवासनानाम्। तदिदमथात इत्याभ्यां सिद्धम्। ननु-आनन्तर्येऽथशब्दस्य हेतुभावेऽतःशब्दस्य च प्रसिद्धिरस्ति नाम। यस्मादानन्तर्यं यस्य वा हेतुभावस्तस्मिन्कथमप्यनुपस्थाप्यमाने कथमाभ्यां शब्दाभ्यामुक्तार्थयोरवगमः?। उच्यते-इदं हि सूत्रमधिकारिणो नेदमनारम्भणीयमित्याक्षिपन्तं प्रति प्रवृत्तमिति प्रकरणादेव अनन्तरमधिकारिसिद्धेरिति स्फुटमवगम्यते। अधिकारिणश्च भक्त्यभ्यर्थिनः। सूत्रस्यायमेव विशेषः, यदल्पाक्षरता। यथा कश्चिदाह-नेदमारम्भणीयमद्येति, अत्र ह्यद्येति पदं वक्तुर्हार्दगर्भं, हार्दश्च प्रकरणोन्नेयम्। तथा प्रत्याह कश्चित्-अथेदमारभ्यत इति। अत्राथेति पदं वक्तुर्हार्दगर्भम्। हार्दश्च प्रकरणोन्नेयम्। सूत्रकारश्च नेदमारम्भणीयमद्येत्याक्षेपसूत्रं हृदि निधाय प्रतिवक्ति केवलम् ' अथेदमारभ्यत ' इति। तदत्र पदादनुक्तिरिति का शङ्का। अत इत्यनेनेदंशब्दस्तु भक्त्यभ्यर्थनाक्षितां भक्तिजिज्ञासां परामृशति। तद्युक्त एवार्थः प्रतिपादितः।

तृतीयं पदं व्याचष्टे-ज्ञातुमित्यादि। जिज्ञासापदे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदं गमयन्नाह-ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति। भक्त्या भक्त्यै वा जिज्ञासेति भ्रमं व्यावर्त्तयन्नाह-भक्तेर्जिज्ञासेति। षष्ठी चेह कर्मणि। अन्यथा निवार्यस्य भ्रमस्यानिवृत्तेः। नहि तदा कर्मण्यसाधारणा षष्ठी, शेषे हि सा। एवं शक्यार्थमुक्त्वा लक्ष्यार्थमाह-भक्तिविचार इति। ज्ञातुमिच्छा ह्यर्थिनां, नोपदेष्टुः। अर्थिनामिच्छया तूपदिशत्युपदेष्टा। यतो भक्तिं ज्ञातुमिच्छन्ति ततोऽयं भक्तेर्विचारः प्रवर्त्तत इति साध्ये साधनोपचारः। एतेन[१] अतःशब्देनानर्थान्तरमिति शङ्काया नावकाशः। अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिप्रशमनपूर्वकं तन्निर्णयाधायको व्यापारविशेषः-तद्विचारः। परमं फलं चास्य शास्त्रस्य परमनिःश्रेयसमर्थसिद्धम्, भक्त्यभ्यर्थना विषयान् जिहासतो ब्रह्मप्रेप्सोरेव।

१ अत इत्यनेन भक्तिजिज्ञासार्थकेन। यतो भक्तिजिज्ञासवस्समवेता अतो हेतोरिति हि भाषितमिति भावः।

भा–ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति। स चास्मै शरणागताय शिष्यायाधिकारिणे निर्मलान्तःकरणाय निर्वेदिने शमादिगुणसम्पन्नाय भगवन्निष्ठोत्पादनपूर्वकमुपासनामापादयति । " तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् " इति ॥ ब्रह्मणो विद्या ब्रह्मविद्या भगवदुपासनेत्यर्थः । ब्रह्मशब्देन स्वभावतो निरस्ताखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगुणः श्रीपुरुषोत्तमोऽभिधीयते । सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः। बृहत्त्वश्च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं स चास्य मुख्योऽर्थः। तद्वृत्त्वञ्च सर्वेश्वर एव। अतो ब्रह्मशब्दो भगवत्येव मुख्यवृत्तः। " अक्षरं पुरुष " मित्यत्रापि अक्षरशब्देन भगवानेवाभिहितः। तथा च श्रीभाष्ये — " अक्षरमम्बरान्तधृते " रिति सूत्रव्याख्याने परम्ब्रह्म पुरुषोत्तम एवाक्षरशब्देन प्रतिपाद्यत इति समर्थितम् । उपासना चोपनिषत्सु वेदनध्यानदर्शनादिशब्दैरभिहिता। तथा च श्रुतयः "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" " ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"

પરીક્ષા કરીને જેનાથી સત્યસ્વરૂપ અક્ષર પુરૂષ પરમાત્મા જાણી-પામી શકાય એવી તે પરા-બ્રહ્મવિદ્યાનો યથાર્થ રીતે ઉપદેશ કરે. " એમ. ।

(હવે-અહીંઆં બ્રહ્મ શબ્દના અર્થમાં કોઇને નિર્ગુણ-નિર્વિશેષ એવો અર્થ ભાસે તેની નિવૃત્તિને માટે સ્વયં ભાષ્યકર્તાજ તેનો-બ્રહ્મ શબ્દનો ખરો અર્થ સમઝાવે છે-)

બ્રહ્મ સંબંધી વિદ્યા તે બ્રહ્મવિદ્યા જાણવી, એટલે કે-ભગવાનની ઉપાસના એ અર્થ જાણવો. બ્રહ્મ શબ્દથી સ્વાભાવિકજ અખિલ દોષથી રહિત, નિરવધિક અતિશયવાળા અસંખ્યાત કલ્યાણ ગુણગણોથી સમ્પન્ન એવા સાક્ષાત્ શ્રીપુરૂષોત્તમ કહેવામાં આવેછે. કેમકે-બ્રહ્મ શબ્દજ સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને વિભુતિ વિગેરે સર્વ પ્રકારથી મોટાઇરૂપ ગુણયોગને લીધેજ યોજવામાં આવેછે. માટે સ્વરૂપથી અને ગુણોથી પણ જેમાં નિરવધિક અતિશય હોય એજ એનો મુખ્ય અર્થ જાણવો. તો એવું બહત્વ સર્વેશ્વર એવા પરમાત્મામાંજ છે, માટે બ્રહ્મ શબ્દ ભગવાનને વિષેજ મુખ્યત્વે પ્રવર્તેછે. અને " अक्षरं पुरुषम् " એ શ્રુતિમાં પણ અક્ષર શબ્દથી ભગવાન-પુરૂષોત્તમજ કહેલા છે। અને તેજ પ્રમાણે શ્રીભાષ્યમાં " अक्षरमम्बरान्तधृतेः " એસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં " પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ ભગવાનજ અક્ષર શબ્દથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે " એમ સમર્થન

" तमेवं विद्वानमृत इह भवति " " तमेव विदित्वातिमृत्युमेति " "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" "अनुविद्य विजानाति" " ओँमित्येवात्मानं ध्यायथ " "आत्मानमेव लोकमुपासीत" " भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे " " निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्येवमाद्याः। एवमास्वपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनं दर्शनसमानाकारं ध्यानलक्षणमुपासनं, तच्च भक्तिरेव, उपासनपर्यायत्त्वाद्भक्तिशब्दस्य। स्मृतयश्च–"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा "॥ " भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन !। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप!"॥ "पुरुषः स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया "। " वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा "। " भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि यादृशः "। " भक्त्याहमेकया ग्राह्य " इत्याद्याः। एवं च सञ्जातनिर्वेदस्य मुमुक्षोर्भक्तिजिज्ञासा युज्यते यस्मादतो हेतोर्भक्तिजिज्ञासा कर्त्तव्या। इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्त्वादिष्यमाणं विचारलक्षणं ज्ञानमिहाभिप्रेतम्। भक्तिविचारः कर्त्तव्य इत्येतत्॥ १–१–१॥

કરેલું છે. અને ઉપાસના પણ ઉપનિષદોમાં વેદન, ધ્યાન અને દર્શન, એ આદિક શબ્દોથી કહેવામાં આવીછે. જુઓ ! " બ્રહ્મને જાણનારજ પર-પરમાત્માને પામે છે. " " બ્રહ્મને જાણનાર પોતે બ્રહ્મજ થાય છે. " " તે પરમાત્માને આ પ્રમાણે જાણનાર આ લોકમાંજ અમૃત-મુક્ત થાયછે " " તે પરમાત્માનેજ જાણીને-ઉપાસના કરીને મૃત્યુરૂપ સંસારને અતિક્રમણ કરી જાયછે. " " વિશેષપણે જાણીને પ્રજ્ઞા-ઉપાસના કરે " " બરોબર જાણીને ઉપાસના કરેછે. " " એ પ્રમાણેજ આત્માનું-પરમાત્માનું ધ્યાન કરો " " પ્રકાશમય પરમાત્માનીજ ઉપાસના કરો ! " " પરાત્પર એવા તે પરમાત્માનું દર્શન પામ્યા પછીજ હૃદયની ગ્રંથિઓ ભેદાય છે, સર્વ સંશયો છેદાય છે અને એ ઉપાસકનાં સર્વ કર્મો પણ ક્ષીણ થઇ જાય છે. " " તે પરમાત્મસ્વરૂપનું અખંડ આલોચન કરવાથી મૃત્યુરૂપ સંસૃતિના પાશ થકી મુકાય છે. " " અરે ! આત્મા–સર્વાન્તરાત્મા પરમાત્મા એજ જોવા યોગ્ય, સાંભળવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય અને અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિસન્તાનરૂપ નિદિધ્યાસ કરવા યોગ્ય પણ એજ છે" આ વિગેરે શ્રુતિઓ॥

આ પ્રમાણે આ શ્રુતિઓમાં મોક્ષના ઉપાયપણે ઉપદેશ કરેલું વેદન-જ્ઞાન, તે લગભગ દર્શન જેવુંજ ધ્યાનરૂપ ઉપાસન જાણવું, અને તે ઉપાસન એજ ભક્તિ છે.

टी०-प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे-यद्वेति। अयमत्र सूत्रार्थः-कर्मणामल्पास्थिर-फलकत्वावधारणानन्तरम्, अतः-तत एतादृगवधारणात्सञ्जातनिर्वेदेन अनन्तस्थिर-फलकभक्तिजिज्ञासा कार्येति। एतेन सञ्जातनिर्वेदोऽधिकारी अनन्तस्थिरफलं परमं प्रयोजनमित्युक्तं भवति। एतेनानारम्भणीयत्वशङ्का व्यावृत्ता। अधीतेत्यादि। साङ्गः सशिरस्कः-सोपनिषत्को निगमो येनाधीतस्सहि तदर्थमापाततो जानीयादेव, अथ सञ्जातफलविशेषसाधनविशेषापातप्रतीतिः पुरुषस्तन्निर्णये प्रवर्तेतैव, तथा प्रवृत्तश्च कर्मणां स्वरूपं विचार्यावधृत्य तेषामल्पास्थिरफलकतां सुकृतविशेषात्तेषु निर्वेदं प्राप्नुयादेव, तदिदमुच्यते सञ्जातनिर्वेद इत्यनेन। आपातप्रतीतेरवश्यम्भावित्वज्ञापकं साङ्गेति। सशिरस्केति तु अनन्तस्थिरफलसाधनापातप्रतीतेरवश्यम्भावित्वे ज्ञापकम्। यद्यनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरेव न स्यात् विचाराय न प्रवर्तेत, प्रवृत्तौ ह्यापाततो वा तदर्थास्तित्वविज्ञानमपेक्ष्यते। तस्मात् अवधृतकर्मदोषः पुरुषः सञ्जातनिर्वेदः परमसुखसाधनतया (१)सामान्यतश्श्रुतं सम्यगवधारयितुं प्रवर्तेतैव। तदिदमभिप्रेत्योच्यते-सञ्जातनिर्वेदस्य भक्तिजिज्ञासोत्पद्यत इति। सत्यां च तज्जिज्ञासायां तद्विचारः क्रियेतैवेत्याह-तत इति। अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति। श्रूयते चेति। साङ्गशिरस्कनिगमस्येत्यनेन श्रौतं ब्राह्मणपदं व्याख्यातम्। ब्रह्म वेदं योऽधीते स हि ब्राह्मणः। विचारितकर्मस्वरूपस्येत्यनेन परीक्ष्य लोकान् कर्मचितानित्यन्तं व्याख्यातम्। अधिगताल्पास्थिरफलककर्मज्ञानतयेत्यनेन नास्त्यकृतः कृतेनेत्यन्तं व्याख्यातम्। सञ्जातनिर्वेदस्येत्यनेन निर्वेदमायादित्यन्तं व्याख्यातम। तत इत्यनेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यन्तं व्याख्यातम्। तद्विज्ञानार्थमिति। तस्य-स्थिरफलसाधनस्य विज्ञानार्थमित्यर्थः। यदापाततः स्थिरफलसाधनतयावगतं भक्तिलक्षणमुपासनात्मकं विज्ञानं तस्य विशेषतोऽवधारणार्थमित्येतत्।

नन्वन्यदेव ज्ञानमन्यदेवोपासनमन्यैव तु भक्तिः। नैवम्। सामान्यविशेषन्यायेन तत्र तत्र श्रूयमाणानां ज्ञानादीनां भक्तावेव पर्यवसानात्। अत्यर्थप्रीतिरूपापन्नं दर्शनसमानाकारं तैलधारावदविच्छिन्नं परमेश्वरस्मरणं ज्ञानशब्देनोपासनशब्देन भक्तिशब्देन चोच्यत इति पूर्वमुक्तमस्माभिः, भगवद्रामानुजाचार्यैश्चायमर्थोऽसकृदभिहितः। सत्सम्प्रदायाधिगतज्ञानमित्यनेन श्रोत्रियमित्येतद्व्याख्यातम्। भगवन्निष्ठमित्यनेन ब्रह्मनिष्ठमित्येतद्व्याख्यातम्। ब्रह्मशब्दस्य भगवच्छब्देन विवरणान्निर्विशेषचैतन्यमात्रब्रह्मवादोऽपास्त। "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः। भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः"। "एवमेष महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति। परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः"॥ इति च स्मर्यते। निर्वेदिने शरणागताय शिष्यायेत्येतेन तस्मै उपसन्नायेत्येतद्व्याख्यातम्। यो निर्वेदमायादित्यभिहितस्स हि तस्मा इत्यनेन परामृश्यते। समित्पाणिरित्यनेन ज्ञापितः शिष्यभावो ह्युपसन्नायेत्यनेन ज्ञाप्यते। निर्मलान्तःकरणायेत्यनेन प्रशान्तचित्तायेत्येतद्व्याख्यानम्। शमादिगुण-

---

(१) वेदशिरसामध्ययनतस्सामान्यतोऽवगतानाम् सामान्यत उपासनविशेषाणामनन्तस्थिरफलता, उपासनविशेष एव तु भक्तिः।

टी-सम्पद्यायेत्यनेन शमान्वितायेत्येतद्व्याख्यातम्। प्रशान्तं क्षोभरहितं चित्तं यस्य स प्रशान्तचित्तः, क्षोभो हि चित्तस्य मुमुक्षाप्रत्यर्थिकामाभिषङ्गोत्पादनद्वारेणाधीयमान पूर्वकर्मभिः, तेषूपशान्तेषु विरोध्यपगमेन भवति मुमुक्षया मोक्षसाधने जिज्ञासा, तदिदमभिप्रेत्योक्तं निर्मलान्तःकरणायेति। अतश्च सिद्धोऽधिकारः, तदुच्यते-अधिकारिण इति। इह शमादिगुरूपदिष्टार्थश्रवणोपयोग्यवधानं बोध्यम्। भगवन्निष्ठोरपादनपूर्वकमित्यनेन तत्त्वत इत्येतद्व्याख्यातम्, अयञ्चास्य व्यङ्ग्यार्थः। भगवदुपासनेत्यर्थ इति। उपासनञ्च भक्तितो नातिरिच्यत इति बोध्यम्। अत्यर्थप्रीतिरूपमनुस्मरणं हि भक्तिः, उपासनञ्च तथाविधमेव।

ननु-भगवता बादरायणेन ब्रह्मविद्याविचारः कृत एवेति इह क्रियमाणो भक्तिविचारस्ततो नातिरिक्त इति गतार्थताऽस्य तन्निबन्धेन। मैवम्। ब्रह्मप्राधान्येन तत्प्रवृत्तिर्भक्तिप्राधान्येनैतत्प्रवृत्तिरित्यवतरणे ज्ञापितमस्माभिः। विशेषश्च फलभावलक्षणोऽत्र गद्यत इति च॥ ययाऽक्षरं पुरुषं वेद सत्यं सा ब्रह्मविद्या भक्तिरेवेति तु भगवतैव प्रोक्तम्-"भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन!। ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप!" इति। एतेनास्य १ सूत्रस्य कथमिदं २ श्रौतं वचनमवलम्बो भवितुमर्हतीति शङ्का परास्ता॥

ननु—वक्ष्यति भक्तेरानिन्द्ययोन्यधिकारं महर्षिः, तामिमामियं श्रुतिः कथमवगाहेत, "प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या"मिति हि श्रूयते, ब्रह्मविद्यायामधिकारस्तु त्रैवर्णिकानामेव नान्येषामिति ब्रह्मविचाराय प्रवृत्तेन भगवता बादरायणेन ब्रह्मविद्याविभेदनिरूपणप्रसङ्गे समर्थितम्। सत्यं समर्थितम्, किं तावता भक्तिर्ब्रह्मविद्या भवितुं नार्हति? परब्रह्मणि पुरुषोत्तमे परमप्रेमरूपमनुवर्त्तमानं निध्यानमेव हि भक्तिः, तदनेकरूपा का नाम ब्रह्मविद्या? उपपादितमेतदुपोद्घात एव। ननु-विरोधो बादरायणमतेन। न। यामधिकृताधिकारामाह बादरायणो, न तामेव महर्षिस्सर्वाधिकारां मन्यते। किन्तु भक्तिमात्रम्। अयम्भावः—ब्रह्मविद्या ह्युपास्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्यैक्येऽप्युपास्यताऽवच्छेदकगुणादिलक्षणप्रकारभेदाद्भिद्यन्ते, तत्र ये प्रकाराः केवलं श्रुतिशिरस्सु गम्यास्तत्प्रकारेषूपासनविशेषेषु साक्षादधिकारः शूद्रादीनां वेदेष्वनधिकारिणां प्रतिषिध्यते भगवता बादरायणेन, स हि साक्षादौपनिषद्विद्याविशेषनिरूपणाय प्रवृत्तः। स्मृतिदृष्टैः प्रकारविशेषैरुपासने त्वस्त्येवाधिकार इति ब्रह्मविद्यायामस्त्येवाधिकारः, श्रौतमेवार्थं स्मर्त्तारस्स्मरन्तो व्यवधानेनोपदिशन्त उपकुर्वन्ति नामालब्धवेदाधिकारानपि। श्रुतिदृष्टा अपि ब्रह्मविद्या येन प्रीत्यतिशयेन विशेष्यमाणा ब्रह्मसम्पत्तये समर्था भवन्ति, तस्मिन् प्रेमातिशये सर्वेषामेवाधिकारात् भक्तिमात्रे सर्वेषामधिकार इत्यनवद्यम्। अविशेषिताश्चासमर्था इति सुव्यक्तमाह श्रुतिरेव—"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति। इत्थञ्चातिमात्रप्रीतिरूपापन्ने परमात्मनि ध्यानसामान्ये सति सर्वेषामधिकारे "गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्" इत्यादिना श्रूयमाणैः प्रकारविशेषैरुपासनं यदि न घटेत, किं तावता ब्रह्मविद्यायामेव नाधिकारः? इति॥ तदुक्तमे-

१ अस्य—भक्तिविचारारम्भसूत्रस्य २ इदम्—परीक्ष्य लोकानित्यादि।

टी-तत्सूत्रावलम्बतया१ परीक्ष्येत्यादिश्रुतिग्रहणम् । ननु-श्रुतिरियं ब्राह्मणानामेवाधिकारं व्यञ्जयति "ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इति हि श्रूयते । ब्राह्मणाश्च ब्रह्मणि वेदे अधिकारिणस्त्रयो वर्णाः । मैवम् । इतरेभ्यस्सत्त्वप्राचुर्याद्विचारशीलतया निर्वेदप्रसङ्गसम्भावनामात्रेणेह ब्राह्मणशब्दः । वस्तुतः श्रुतिमिमामुपगृह्णत एतावत्तु हार्दम्—अल्पास्थिरफलेषु सञ्जातनिर्वेदेनानन्तस्थिरफलभक्तिलक्षणब्रह्मविद्याविचाराय यतितव्यम् । तथा च श्रूयतेऽपि—"परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे"दिति । श्रुतिस्तु ब्राह्मणानेवाधिकृत्य साक्षात्प्रवृत्ता ब्राह्मण इत्याह ।

एतेन-अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्येत्येतदसङ्गतम्, वेदानधिकारिणामपि भक्तिविचारेऽधिकारस्य सूत्रकृदभिप्रेतत्त्वादिति शङ्का परास्ता । श्रुतिस्थब्राह्मणशब्दार्थज्ञापनमात्रे तात्पर्यात् । सञ्जातनिर्वेदस्येत्यादि तु सूत्रे साक्षात्सङ्गतम् ।

ननु-निर्विशेषात्माद्वितीयत्त्वावबोधनं हि "प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या" मित्यनेन विषयीक्रियते, तदुपासनविशेषलक्षणभक्तेरिह कः प्रसङ्ग इत्याशङ्कां परिहरन्ब्रह्मविद्याशब्दार्थमाह—ब्रह्मण इत्यादि ।

भगवदुपासनेत्यर्थ इति । भगवच्छब्देन ब्रह्मशब्दस्य विवरणं कुर्वता ब्रह्मशब्दोऽवयवार्थयोगेन सविशेषमेवाह, विशेषश्च स्वरूपेण गुणैश्चानवधिकातिशयत्त्वम्, अत एव च हेयप्रत्यनीकत्त्वकल्याणगुणोभयविशिष्टं ब्रह्मशब्दाभिधेयमिति सिद्धमिति ज्ञापितं भवति । तदिदमुपपादयन्नाह-ब्रह्मशब्देनेत्यादिना । ननु—न परब्रह्मणो विद्यात्र ब्रह्मविद्याशब्देन गृहीतुं योग्या, "येनाक्षरं वेदे"त्यक्षरवेदनोपायतामात्रश्रवणात्, अक्षरन्तु भगवतश्शेषभूतमित्यत आह-"अक्षरं पुरुष"मित्यत्रापीति । विद्याशब्दस्योपासनपरतया व्याख्याने सामान्यविशेषन्यायो मूलमिति ज्ञापयन्नाह-उपासना चेत्यादिना । तत्र "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यारभ्य "विजानाती"त्यन्तं सामान्यवचनं, अन्यानि विशेषवचनानि, तत्र वेदनं ध्यानविशेषे सङ्गमयति-"ओमित्येवात्मानं ध्यायथे"त्यादि । तच्च ध्यानं दर्शनसमानाकारताख्यविशेषविशिष्टे सङ्गमयति-"भिद्यते हृदयग्रन्थि"रित्यादि । ननु-स्यादिदमौपनिषदवाक्यमुपासनपरं भक्तिपरं तु नेत्यत आह-तच्च भक्तिरेवेति ।

अत्रेदं बोध्यम्-यथा वेदनादिशब्दानां विशेषश्रुतिभिर्ध्यानविशेषे सङ्गमनम्, एवं ध्यानवाचिशब्दानां प्रीतिरूपापन्नध्यानविशेषे सङ्गमनम् । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इत्यौपनिषद्वचनेनेति । प्रीतिरूपापन्नं ध्यानमेव तु भक्तिः । अथ सूत्रार्थमुपसंहरति-एवमित्यादिना । सञ्जातनिर्वेदस्येत्यनेन निर्वेदानन्तर्यमथशब्दार्थः सूचितः । अतः-निर्वेदस्योत्पन्नत्वादेव हेतोः । ननु-सनर्थेच्छायाः कथं कर्त्तव्यता ? सा हि न पुरुषतन्त्रा, अत आह-इच्छाया इत्यादिना ।

अत्रेदं बोध्यम्-स्वप्नेश्वराचार्य,अथशब्दस्यानन्तर्याधिकारमिहानुपपन्नं मत्वा तत्र२

१ सर्वाधिकारकभक्तिविचारारम्भसूत्रविषयतया ।

२ तत्र-अनुपपन्नत्वे ।

भा० सा च भक्तिः कीदृशीत्यपेक्षायामाह—

सू० सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥ १-१-२ ॥

सर्वनियमनशीलो निखिलजगदुदयस्थितिलयलीलोऽनवधिकातिशयकल्याणगुणगणमहोदधिरपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यपारावारः, प्रणतार्तिहरो, भक्तवात्सल्यैकजलधिरनन्ताश्चर्यमहाविभूतिर्ब्रह्मभूतानन्तकोटिमुक्तोपासितचरणकमलः, कोटिकन्दर्पलावण्यो, नवीननीरदश्यामलोऽनर्घ्यदिव्यविविधविचित्रवस्त्रभूषणभूपितः, पूर्णशारदचन्द्रास्यमन्दहासमनोहरोऽनेककोटिसूर्येन्दुप्रकाशातिप्रभोज्ज्वलो, मूर्तिमच्चक्राद्यात्मीयायुधसेवितचरणसरोरुहः, श्रीदामनन्दादिपार्षदप्रवरजेगीयमानसद्यशाः, मूर्तिमदखिलनिगमसंस्तुतसच्चरितो, भगवान् पुरुषोत्तमो निखिलजगदुपकृतिमर्त्यः श्रीनारायणः। तस्मिन्नीश्वरे परा सर्वोत्कृष्टातिगाढा यानुरक्तिः प्रीतिपर्यायोऽनुरागः। इतररागविस्मारणोऽतिनिर्भरो माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह इति यावत्।

કેમકે-ઉપાસન શબ્દનો પર્યાય-એકજ અર્થને કહેનારો બીજો શબ્દ ભક્તિ છે. સ્મૃતિઓ પણ એમજ કહેછે-" હે અર્જુન ! જેવો મને હાલ સમયમાં તેં દેખ્યો એવો દેખવાને માટે તો હું વેદોથી, તપથી, દાનથી, કે યજ્ઞથી પણ કોઇ રીતે શક્ય નથીજ, પરન્તુ-હે પરન્તપ ! અનન્ય-એકાન્તિકી ભકિતથી તો હું એ પ્રમાણે જાણવાને, દેખવાને-સાક્ષાત્ કરવાને અને વાસ્તવિક રીતે મારામાં પ્રવેશ કરવાને માટે પણ શક્ય છું જ " " હે પાર્થ ! તે પર પુરૂષ-પરમાત્મા અનન્ય ભકિતથી તો પમાય છેજ. " " સારી સ્ત્રીઓ સારા પતિનેજ જેમ એમ મારા ભકતો મને ભકિતથી વશ કરી લેછે. " હું જેવડો, જે સ્વરૂપે અને જેવો છું તેવો તો મને ભકિતથીજ યથાર્થ જાણેછે. " " હું એકલી ભકિતથીજ ગ્રહણ-વશ થાઉં છું " એ વિગેરે સ્મૃતિઓ છે. ॥

આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય પામેલા મુમુક્ષુને ભક્તિની જીજ્ઞાસા ઘટે છેજ, એ હેતુ માટેજ ભકિતની જીજ્ઞાસા કરવીજ જોઇએ. ઇચ્છાનું ઇચ્છા કરાતી વસ્તુમાં પ્રધાનપણું હોવાથી ઇચ્છા કરાતું ભકિતના વિચારરૂપ જ્ઞાનજ અહીંઆં પ્રધાન માનેલું છે. એટલે કે-ભકિતનો વિચાર કરવો એજ. ॥ ૧-૧-૧॥

હવે-તે ભક્તિ કેવી-કેવા પ્રકારવાળી છે, એ જાણવાની અપેક્ષામાં કહે છે—

સર્વેશ્વરમાં પરમ પ્રીતિ એજ ભક્તિ. ॥ ૧-૧-૨. ॥

સર્વનું નિયમન કરવાના સ્વભાવવાળા, સકળ વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરવા રૂપ લીલાઓ કરનારા, અનવધિક અતિશયવાળા કલ્યાણગુણગણોના મહોદધિસમા,

टीकेतुं यद्ब्रह्मानन्तर्यप्रतिसम्बन्धित्वं वेदाध्ययनस्य शमादिसम्पत्तेश्च निराकृतवान्, न तावता आनन्तर्यार्थकत्वनिरासः, प्रतिसम्बन्ध्यन्तरसम्भवात् । प्रतिसम्बन्धिसामान्यस्यैव दुर्लभता तु नोपपादिता । उक्तरीत्या प्रतिसम्बन्धिसौलभ्याच्चेति ॥१-१-१॥

द्वितीयं सूत्रमवतारयति-सेति । सा-या जिज्ञास्या सा । कीदृशीति किंलक्षणका । ननु नैका भक्तिः, येकेन लक्षणेन लक्ष्येत, श्रवणं कीर्तनं स्मरणं पादसेवनमर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमित्यन्यान्यदुच्यते भक्तिरिति । न चैषामन्या[१]न्यव्यापाराणामनुगतमेकं लक्षणं घटेत । तल्लक्षणतो भक्तिर्दुर्निरूपेत्याशङ्कायामभिधीयते-सा परानुरक्तिरीश्वर इति । अयमिहाभिप्रेतः परिहारप्रकारः-परमेश्वरे परानुरक्तिरेव भक्तिः, अतो भक्तिशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः, सर्वेश्वर इव ब्रह्मशब्दः, अन्यत्र श्रवणादौ भक्तिसाधनतया भक्तिफलतया वा गुणलेशयोगादन्यत्रेव ब्रह्मशब्द औपचारिकः । तदुपपन्नमनुगतं भक्तिलक्षणं परानुरक्तिरीश्वर इति । सेति लक्ष्यनिर्देशः, शिष्टं लक्षणवाक्यम् ।

तत्रेश्वरपदार्थमाह- सर्वेत्यादिना श्रीनारायण इत्यन्तेन । यद्यपीष्टे नाम कश्चित्कस्यचित्, सर्वस्य तु सकलजगदुदयस्थितिलयकर्त्तैवेष्टे नान्यः, स एवेहासङ्कोचादीश्वरपदेन विवक्षित इत्याशयेनाह-सर्वनियमनशीलो निखिलजगदुदयस्थितिलयलील इत्यन्तेन । अथ परानुरक्त्याधायकगुणपूर्तिमीश्वरस्याह—अनवधिकेत्यादिना । एतेन—"ईशितव्यानामीश्वरे कथं घटेत परानुरक्तिः, ईश्वरत्वं त्वनतिलङ्घनीयशासनतया भयाधायकमेव । न च ध्यानादिवत्पुरुषतन्त्रा परानुरक्ति"रिति शङ्का परास्ता । तत्र—अनवधिककल्याणगुणगणमहोदधिरित्यनेनानवधिकसुखरूपता ज्ञाप्यते, अपारेत्यादिना दुःखनिवर्त्तकता ज्ञाप्यते । एतेन—इष्टयोगानिष्टवियोगोभययोगेन परानुरक्तिरस्मिन् सुघटेति व्यज्यते । उक्तं कल्याणगुणगणयोगं विस्तरेणाह—अनन्ताश्चर्येत्यादिना । एवम्भूतो भगवान् जगदुपकाराय साक्षान्मर्त्यलीलामप्यनुकुर्वन्नाविर्भवतीत्यस्मिन् परमसुलभे पुरुषोत्तमे परानुरागः कुतो न स्यादित्यभिप्रेत्याह—जगदुपकृतिमर्त्य इति । तस्मिन्नीश्वर इति । लक्षणे नोक्तगुणानामनुप्रवेशः, किन्तु—ईश्वरत्वमात्रस्येति बोध्यम् । अत एव तस्मिन्नित्येतावदनुक्त्वा तस्मिन्नीश्वर इत्युक्तिः । अथ परशब्दं व्याचष्टे—परेति । भावमाह—अतिगाढेति । कथञ्चिदप्यविचाल्येति यावत् । अनुरक्तिशब्दार्थमाह-प्रेमपर्यायोऽनुराग इति । अथ समस्तस्य[२] भावमाह-इतरेत्यादिना । तत्र निर्भर इत्यन्तः परशब्दाशयः । माहात्म्यज्ञानपूर्वक इति त्वनित्युपसर्गाशयः । इतररागविस्मारणः-रागाद्रागाद्दयस्तेषां विस्मारणाधायकः । यमनुरागपरिपाकमापन्नो भगवति न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्, सोऽयमितररागविस्मारणः । माहात्म्यज्ञानमनुवर्धमानो रागोऽनुरागः । ईश्वर इति निर्देशादविवेकिनां विषये जायमानः परानुरागो व्यावर्त्यते । परशब्देन क्षणरुचिवद्दृष्टनष्टस्य रागस्य व्यवच्छेदः । सम्भवति नाम दुरुपशमतीव्रवेगविषयरागपिहितद्धीनामपि विनष्टे विषयेऽलब्धे वा तल्लिप्सया क्षणमात्रमीश्वरे स्नेहो विषयभोगैकशेषो, वृष्ट्येकशेषो

१ अन्यान्येन्द्रियव्यापाररूपाणाम् ।

२ परानुरक्तिरित्यस्य समस्तस्य ।

विद्युदुन्मेष इव । न हि सा भक्तिः, न वा तेन स भक्त उच्येत । एतेन-आर्त्तादयो न भक्ताः, अक्षरे ब्रह्मशब्दव्यपदेशवत्तेषु भक्तव्यपदेशो गौण इत्युक्तं भवति । यद्यपि-"चतुर्विधा-भजन्ते मां जनास्सुकृतिनोऽर्जुन ! । आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ !" इति भजमानानां चातुर्विध्यं स्मर्यते । अथापि न भक्तेष्वार्त्तादीनां समावेशस्समुचितः । "तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत" इति ह्यव्यवहितं वचनम्, एका-मुख्या भक्तिर्यस्य स तथाभूतः । अन्येषां भक्तिस्तु न मुख्या, किन्तु गौणीति तत एव विज्ञायते । उपपादयति च समनन्तरमेव ज्ञानिन एव मुख्या भक्तिर्नान्येषामित्यत्र हेतुं "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ"मित्यनेन । अत्यर्थमित्यनेनानुरागे परत्वमुक्तं भवति । प्रीतिरनुराग इति च पर्यायः । न च भजन्त इति निर्देशमात्रेण भक्तता, अतिप्रसङ्गात् येन केनापि निमित्तेन स्तुतिपाठप्रवृत्तिमात्रेणापि भक्तताऽऽपातात्, धात्वर्थसेवायास्तस्मिन्नप्युपपत्तेः । तदयं भक्तिशब्दः परिभाष्यतेऽनुरागविशेषे । स च-सूत्रकृता लक्षणतो ज्ञाप्यते "ईश्वरे परानुराग" इति । इदं च स्मर्यते-"या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतस्सा मे हृदयान्नापसर्पतु" । इति । इहानपायिनीति विशेषणात् परानुरागो भक्तिरिति गम्यते । इयं हि प्रह्लादस्य भक्तिकामना ।

यत्तु-स्वप्नेश्वराचार्येण 'सा परे'ति लक्ष्यनिर्देशः, शेषं लक्षणमिति व्याख्यातम् । तत्रेदं चिन्त्यम् । यो यद्विचाराय प्रवृत्तस्तेन हि तल्लक्षणं वक्तव्यम्, प्रतिश्रुतस्तु भक्तेर्विचारः "अथातो भक्तिजिज्ञासे"ति । अथापरां लक्ष्यतो व्यावृत्त्य परां किमिति लक्षयेत् । अवगतसामान्यस्य ह्यवान्तरजिज्ञासा । ननु-मन्दस्य कस्यचिद्गौण्या अपि लक्ष्यत्वभ्रमेणाव्याप्तिशङ्का स्यादिति तन्निवृत्तये परेति निर्देशः, न तु परापरविभागेन विशेषं लक्षयितुम् । इति चेत्तर्हि विचार्यत्वविधायकसूत्र एव तन्निरासोऽवश्यापेक्षितः, अन्यथा गौण्या अपि विचार्यत्वं विहितमिति भ्रान्तस्य लक्ष्यतस्तन्निरासो ह्याशङ्कामेव जनयेत् । ननु गौणीत्येव ब्रूमः, तत् गौणीभक्तिशब्दस्य न मुख्योऽर्थः । शब्दानां च मुख्यार्थ एव प्रवृत्तिस्स्वरसतः, तत् भक्तिजिज्ञासेत्यत एव निर्देशात् गौण्यास्साक्षाद्विचार्यत्वस्य नावबोध इति चेत्, तर्हि पूर्वपरामर्शिना तच्छब्देन गौण्या व्यावृत्तेर्व्यर्थः प्रयासस्तदर्थः । यच्चेदमनुपदं तेनैवोक्तम्-"ईश्वर इतिप्रकृताभिप्रायम्, आराध्यविषयकरागत्वमेव से"ति । इदमत्र चिन्त्यम् । तथा सत्यारम्भसूत्रे सामान्येन विशेषनिर्देश इत्यस्वारस्यम्, अथ चेदारम्भसूत्रे सामान्यस्यैवावबोधनमिष्टम्, ईश्वर इति प्रकृताभिप्रायमित्यसङ्गतं स्यात्, सामान्यस्यैव प्रकृतत्वात् । यश्च भृत्यानां स्वामिनि परोऽनुरागो, यश्च केषांचिदग्निसूर्यादौ, स सर्वोऽपि नेश्वरे परानुरागः, किन्तु ईश्वराभासे परानुराग इति तत्र तत्र गौणो भक्तिव्यवहारः । तद्युक्तं लक्षणकोटावेव परशब्दार्थयोजनम् । परत्वं चेतरानुरागानभिभूतत्वम्, अयश्चानुरागविशेषो भगवदेकप्रयोजनस्यैवेत्ययमेव भक्तिशब्दस्य मुख्यार्थः ।

अत्र कश्चित्सूत्रमिदं विभज्य योजयति-सा परा (२) अनुरक्तिरीश्वरे (३) इति विभागः । या जिज्ञास्योक्ता सा परा, परैव, नत्वपरा । अयमाशयः-भक्तिर्हि परा, अपरा चेति भिद्यते, तत्र भृत्यमात्रस्य स्वामिमात्रे, अर्थिनां चेन्द्रादिषु या भक्तिः, या च विषयभोगैकशेषभूता क्षणमेव क्षणमनुवर्त्तमाना ईश्वरे भक्तिः, तास्सर्वा अपराः।

भा० सा भक्तिः—"स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्युच्यते बुधै" रिति । "भजधातोस्तु सेवार्थः प्रेम क्तिन्प्रत्ययस्य च । स्नेहेन भगवत्सेवा भक्तिरित्युच्यते बुधै" रिति च निरुक्ता। किञ्च "गाढस्नेहेन या सेवा सा भक्तिरिति गीयते" इति स्कान्दे । "धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे"ति भागवतसुबोधिन्याम् । "माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढस्सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे"ति तत्त्वदीपनिबन्धे । "कृष्ण एवानुरागस्स्यात्पुंसो गाढतरो

અપાર કારૂણ્ય, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય અને અનન્ત મહા ઐશ્વર્યોના મહાસાગરસમા, પ્રણત જનની પીડામાત્રને હરનારા, નિજભક્તોના ઉપર વાત્સલ્યના તો એક મહાજળનિધિ જેવા, આશ્ચર્યકારી અનન્ત મહાવિભૂતિઓના મહાનિધિસમા, બ્રહ્મરૂપ અસંખ્યાત મહામુક્તોએ જેમના ચરણ-કમળની ઉપાસના કરાય છે, કોટિ કામદેવ કરતાં પણ અધિક લાવણ્યસમ્પન્ન, નવીન મેઘ સમાન શ્યામલ-શ્યામસુન્દરમૂર્તિ, અમૂલ્ય દિવ્ય વિવિધ વિચિત્ર એવાં સુન્દર વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી અતિ શોભાયમાન, શરદ્ ઋતુના પૂર્ણ ચન્દ્ર સમાન શોભતા મુખમાં રહેલા મન્દહાસથી મહામનોહરમૂર્તિ, એક સાથે ઉદય પામેલા અનેક કોટિ સૂર્ય ચન્દ્રના પ્રકાશ કરતાં પણ અધિક તેજસ્વી-ઉજ્જવળસ્વરૂપ, મૂર્તિમાન સુદર્શન ચક્રાદિક પોતાનાં આયુધોએ સેવ્યાં છે ચરણ કમળ જેમનાં, શ્રીદામા અને નન્દ-સુનન્દાદિક પાર્ષદપ્રવરોએ જેમની રૂડી કીર્તિ નિરન્તર ગવાય છે, મૂર્તિમાન ચારેય વેદો જેમનાં સચ્ચરિત્રોને નિરન્તર વખાણ્યાજ કરે છે, એવા સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીપુરૂષોત્તમ જે પોતાના દિવ્ય બ્રહ્મધામમાં અખંડ વિરાજમાન છે, તેજ ભગવાન આ લોકમાં સકળ જગતના પરમ ઉપકાર માટે મનુષ્યાકારે વિચરતા એવા પ્રગટ શ્રીનારાયણરૂપે વિરાજમાન છે. તે સમર્થમૂર્તિ **ઇશ્વરને** વિષે **પરા** સર્વોત્કૃષ્ટ અતિગાઢ એવી જે **અનુરક્તિ**-પરમ પ્રીતિરૂપ અનુરાગવિશેષ, કે જે-"ભગવાન સિવાય બીજા પદાર્થમાત્રમાંથી રાગને વિસરાવનારો એવો અતિ નિર્ભર માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકનો સ્નેહ" એજ એનો ખરો અર્થ છે.

તે ભક્તિ-"સ્નેહપૂર્વક અખંડ ધ્યાન કરવું એજ ભક્તિ છે એમ ડાહ્યા જનો કહે છે." એમ. તથા-"ભજ ધાતુનો અર્થ તો **સેવા** એ છે. અને **ક્તિન્** પ્રત્યયનો અર્થ **પ્રેમ** એ છે. માટે સ્નેહથી ભગવાનની સેવા કરવી એજ **ભક્તિ** છે. એમ બુધજનો કહે છે." એમ પણ નિરૂપણ કરેલો છે. વળી-"ગાઢ સ્નેહથી જે સેવા કરવી તેજ ભક્તિ એમ કહેવાય છે." એમ સ્કન્દપુરાણમાં કહ્યું છે. તેમજ-"ધાતુનો અર્થ **સેવા** છે. અને પ્રત્યયનો અર્થ પ્રેમ છે." એમ ભાગવત-સુબોધિનીમાં કહ્યું છે.।

"ભગવત્સ્વરૂપના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક શ્રીહરિમાં સર્વથી અધિક સુદ્રઢ સ્નેહ એજ **ભક્તિ** એમ કહેલો છે, અને તે સ્નેહરૂપ ભક્તિથીજ મુક્તિ થાય છે. પરન્તુ-બીજો કોઇ ઉપાય છેજ નહિ." એમ તત્ત્વદીપ-નિબન્ધમાં કહ્યું છે.।

हृदि। स स्नेह उदितः प्राज्ञैः पर्यायः प्रेम यस्य च॥ यतोऽखण्डं हृदि भवेत्तस्यैव स्मरणं सदा। सङ्कल्पोऽप्यन्यविषयो नोदियाच्च कदाचन॥ स्नेहस्य परिपूर्णस्य लक्षणं ह्येनदेव हि। यत्र क्वचान्यसङ्कल्पो न्यूनता तत्र तावती॥ पूर्णस्नेहवतां क्वापि नान्यसङ्कल्पसम्भवः। देशकालादिवैषम्ये स चेत्स्यात्तद्व्यथा भवेत्॥ स्वादु भोक्तुर्यथा पुंसो भोज्यान्ने केनचित्क्वचित्। धूलिकर्करनिक्षेपे कृते यादृग्व्यथा भवेत्॥ तादृश्येव भवेत्तस्य सान्ति तस्मिन् व्यथा ध्रुवम्"। इति हरिवाक्यसुधासिन्धौ॥

"જે પુરૂષના હૃદયમાં કૃષ્ણને વિષેજ અતિ ગાઢ અનુરાગ થાય તે પ્રાજ્ઞ પુરૂષોએ સ્નેહ એવા નામથી કહેલો છે. જેનો પર્યાય-બીજો શબ્દ પ્રેમ છે. જેણે કરીને હૃદયમાં સદાય તે પરમાત્મા સિવાય બીજા પદાર્થમાત્રનો સંકલ્પ પણ ક્યારેય ઉદય ન પામે, એજ પરિપૂર્ણ સ્નેહનું નિશ્ચિત લક્ષણ છે. અને જેમાં ક્યારેય પણ બીજા પદાર્થનો સંકલ્પ જણાય તો તેમાં તેટલી ન્યૂનતા જાણવી. પરમાત્મામાં પૂર્ણ સ્નેહવાળા ભક્તોને ક્યારેય પણ અન્ય વસ્તુ સંબંધી સંકલ્પ થતોજ નથી. દેશકાળાદિકના વિષમપણામાં ક્યારેક જો તેવો સંકલ્પ થઇ જાય, તો તેની અત્યંત વ્યથા થાય. જેમ સુન્દર સ્વાદુ ભોજન જમતા પુરૂષના જમવાના ઉત્તમ ભોજ્ય અન્નમાં કોઇ માણસ ક્યારેક ધૂળ અથવા કાંકરા નાખે ત્યારે જેવી વ્યથા થાય, તેવીજ વ્યથા તે પુરૂષને ભગવાન વિના બીજો સંકલ્પ થઇ જાય ત્યારે નિશ્ચેજ થાય" એમ હરિવાક્યસુધાસિન્ધુમાં કહેલું છે.।

આ પ્રમાણે ભગવાનને પરમ પ્રેમથી ભજતા ભકતને દરરોજ ભગવાનમાં અતિશય પ્રેમ વૃદ્ધિ પામેછે. અને ભગવાન સિવાયના બીજા પદાર્થમાં અરૂચિ પણ થાયછે. માટે તે ભકતની બાહ્ય અને આન્તર વૃત્તિઓ વિષયાદિકમાં આસકત થાયજ નહિ, તે આ ભકિતના રહસ્યને જાણનારા પરમ ભાગવત એકાન્તિક વૈષ્ણવજનોએ ભકતસંજીવની ટીકાગ્રન્થમાં કહેલું છે-" દરરોજ ભગવાનને સેવતા તે ભકતને ભગવાનમાં અત્યન્ત પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે છે. અને તે પ્રેમ કોઇ વિઘ્નોથી હણાતો નથી. જેમ-ગંગાનદીનો પ્રવાહ વચ્ચે આવતા મોટા પર્વતોને પણ ભેદી નાખીને તેમની અવગણના કરીને એકદમ દોડતો સમુદ્ર પ્રત્યે પહોંચી જાયછે, તેમ આ પ્રેમી ભકતનો પ્રેમ વિષમ દેશ, કાળ અને ક્રિયા વિગેરે મોટા મોટા વિઘ્નોને ઉલ્લંઘીને કૃષ્ણનેજ પામે છે. અને તે ભકતનાં અન્તઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોની સર્વ વૃત્તિઓ તે સ્વાભાવિકપણેજ વિષયી માણસોની વિષયોમાંજ જેમ એમ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને વિષેજ અખંડ રહેછે. અને સાક્ષાત્ કૃષ્ણ પરમાત્મામાં અતિશય સ્નેહ પામેલો તે ભકતજન તો તે ભગવાન સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુમાં ક્યારેય અનુરકત થાયજ નહિ." ॥ વળી-સુધાસિન્ધુમાં પણ કહેલું છે-" શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં જે સ્નેહ થાય છે, તે તો એક મોક્ષના સાધનરૂપજ છે. અને શ્રીહરિ સિવાય બીજા પદાર્થમાં થયેલો જે સ્નેહ તેજ માયા એમ જાણો। માટે તે

एवं परमस्नेहेन भगवन्तं भजमानस्य भक्तस्य प्रतिदिनमत्यर्थं भगवति प्रेमा विवर्द्धते भगवदितरवस्तुन्यरुचिश्च स्यात्। अतस्तदीयबाह्यान्तरवृत्तयश्च विषयाद्यासक्ता न भवेयुः। तदेतदुक्तं भक्तिरहस्यज्ञैः परमभागवतैरेकान्तिकैर्वैष्णवैर्भक्तसञ्जीविन्याम्-" भगवन्तं प्रतिदिनं सेवमानस्य तस्य च। प्रेमा विवर्द्धतेऽत्यर्थं स च विघ्नैर्न हन्यते॥ यथा प्रवाहो गङ्गाया अन्तरायान् गिरीनपि। विभिद्यावगणय्याशु समुद्रमभियाति हि॥ तथा प्रेमास्य भक्तस्य देशकालक्रियामुखान्। विघ्नान् महत उल्लङ्घ्य कृष्णमेव प्रपद्यते॥ आन्तराणां च बाह्यानां करणानां तु सर्वशः। स्वभावाद्वृत्तयः कृष्णे तस्य स्युर्विषयेष्विव॥ साक्षात्कृष्णे भगवति प्राप्तस्नेहभरस्स तु। नानुरक्तो भवेत्कापि तं विनान्यत्र वस्तुनि" इति। किञ्च सुधासिन्धौ च-" यः श्रीकृष्णे भवेत्स्नेहस्स तु मोक्षैकसाधनम्। यस्तु स्नेहोऽन्यत्र हरेस्सा मायेत्यवगम्यताम्॥ मायिकत्वेन तुच्छत्वं ज्ञात्वा तदितरस्य तु। एवं पञ्चापि विषयाः काम्याः कार्ष्णा न चेतरे॥ तत्कामनायां भक्तत्वे भवति महती क्षति"रिति। यद्यपि भगवद्भक्ताः सकामा निष्कामाश्च व्यवह्रियन्ते, तत्राद्यास्तु धर्मार्थकाममोक्षरूपस्वाभिलषितप्राप्तये भगवन्तं भजमाना अपरे। निष्कामस्तु भगवत्सेवनमन्तरा चतुर्विधां भगवता दीयमानामपि मुक्तिं तत्सेवान्तरायत्वान्मनसापि न गृह्णाति स तु परः। तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता स्वयमेव—

ભગવાન સિવાય બીજા પદાર્થમાત્રનું તો માયિકપણાને લીધે તુચ્છપણું જાણીને તે પ્રમાણે શબ્દાદિક પાંચેય વિષયો કૃષ્ણ સંબંધીજ ઇચ્છવા પણ ભગવાન સિવાયના બીજા માયિક વિષયોની ઇચ્છા તો રાખવીજ નહિ. અને જો તેની કામના રાખેછે તો તેને ભકતપણામાં મોટી ખામી-ખોટ આવે છે " એમ.

જો કે-ભકતો-ભગવદ્ભકતો સકામ અને નિષ્કામ એમ બે પ્રકારના વ્યવહાર કરાયછે-કહેવાયછે. તેમાં પ્રથમના તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. એ રૂપ સ્વાભીષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ માટે ભગવાનને ભજનારા છે, તે અપર-નીચી કોટિના કહેવાયછે. અને નિષ્કામ ભકત તો ભગવાનની સેવા સિવાય ભગવાને આપવા માંડેલી ચાર પ્રકારની મુકિતને પણ તે ભગવાનની સેવામાં અન્તરાયરૂપ હોવાથી પોતાના મનથી પણ ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છતોજ નથી, તે ભકત તો પર-ઉત્તમ કોટિનો છે. તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને પોતેજ કહેલું છે—

भा०"चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन! ।आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् " इति । सर्वे एते पूर्वोक्ता मामेवोपासते इति उदारा–वदान्याः, ये मत्तो यत्किञ्चिद्गृह्णन्ति ते हि मम सर्वस्वदायिनः। यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मां सेवमानाः, अतः सकामाः । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्–तदाधीनस्थितिरहमिति मन्ये । कुत एवं ? यतोऽयमनुत्तमां गतिं मामेवास्थितो. न त्वन्यत् , अतो ज्ञानी विशेषः । कुतः ? नित्ययुक्तः, एकभक्तिश्च–एकस्मिन्मय्येव भक्तिर्यस्य, न तु सकामादिवत्स्वाभिलषिते। अतो ममात्मैव सः ।तस्याहमत्यन्तम्प्रियः, स च ममात्यन्तम्प्रियः ।

श्रुतिश्च " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वा"मिति ।

उक्तश्च श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे भगवता कपिलदेवेन—

" હે અર્જુન ! ચાર પ્રકારના પુણ્યશાલી પુરૂષો મને ભજેછે. આર્ત, જીજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ચોથો જ્ઞાની. આ ચાર મધ્યે જ્ઞાની ભક્ત મારા સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલો અને મારે એકને વિષેજ અનન્ય ભક્તિવાળો હોવાથી સર્વથી વિશેષ-શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે-જ્ઞાની ભક્તને હું અત્યન્ત પ્રિય છુ. અને તે જ્ઞાની ભક્ત મને પણ અત્યન્તજ પ્રિય છે.અને પ્રથમના ત્રણેય ભક્તો ઉદાર છે અને જ્ઞાની ભક્ત તો મારો આત્માજ છે એમ હું માનુંછું. કારણ કે–એજ મનવાળો તે જ્ઞાની ભક્ત સર્વોત્તમ ગતિરૂપ એવા મનેજ સર્વ પ્રકારે આશરેલો છે. " એમ । આ પૂર્વે કહેલા સર્વ ભક્તો મારીજ ઉપાસના કરેછે માટે તે ઉદાર–દાતાર છે જે કોઇ મારી પાસેથી કંઇ પણ ગ્રહણ કરેછે, તે તો મને સર્વસ્વ આપનાર મહા–ઉદાર છે. પરન્તુ-પોતાની મનોરથપ્રાપ્તિ થતા સુધીજ મને સેવે છે માટે તે સકામ કહેવાય છે. અને જ્ઞાની ભક્ત તો મારો આત્માજ છે. એટલે કે–" હું તેનેજ આધીન સ્થિતિ-પ્રવૃત્તિવાળો છું " એમ હું માનુંછું શાથી એમ ? તો એ જ્ઞાની ભક્ત તો સર્વોત્તમ ગતિરૂપ એવા મનેજ આશરેલો છે, પણ બીજા કોઇને તો નહિજ. માટે જ્ઞાની ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે–નિરન્તર મારામાંજ જોડાનારો અને મારા એકમાંજ ભક્તિવાળો, પણ સકામાદિક ભક્તોની માફક પોતાના અભિલષિત પદાર્થમાંજ નહિ. માટેજ તે જ્ઞાની ભક્ત મારો આત્માજ છે. તેને હું અત્યન્ત પ્રિય છું અને તે મને અત્યન્ત પ્રિય છે. ।

भा० "मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये। मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ॥ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्। अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे॥ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः॥ स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः। येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते"॥ इति।

सर्वगुहाशये–सर्वान्तर्यामिणि प्रत्यक्षे मयि। अहैतुकी–फलानुसन्धानशून्या निष्कामा इति यावत्, व्यवहितं–व्यवधानं विघ्नमिति यावत्, तद्रहिता। एकत्वञ्च–भगवति गाढस्नेहेन तदाकारतापत्तिर्न तु जले जलवत्। मद्भावाय–गुणातीतत्त्वाय।

किञ्च भक्तजीवातौ–"लोकेऽस्ति द्विविधं वस्तु रमणीयं तथेतरत्। तत्रास्य रमणीयं यद्दुःखरूपं भवेद्धि तत्॥ अरम्येषु पदार्थेषु क्वापि किञ्चित्सुखं भवेत्। रम्येषु तु महद्दुःखं भवेत्कृष्णानुरागिणः॥ विषपङ्कायते तस्य मलयागुरुचन्दनम्। सर्पायन्ते पुष्पहारा भूषणं दूषणायते॥ रुचिराः कौसुमाः शय्या दीप्तपावकसन्निभाः। भवन्ति तस्य चन्द्रोऽपि

શ્રુતિ પણ કહે છે–" આ આત્મા–પરમાત્મા કેવળ પ્રવચનથી–શાસ્ત્રપઠન–પાઠનથી પામી શકાય તેમ નથી, તેમજ બુદ્ધિબળથી પણ નહિ અને બહુ શ્રુત–શાસ્ત્રશ્રવણથી પણ નહિ. પરંતુ–એ પરમાત્માજ જેને વરેછે–પ્રેમપાત્ર તરીકે ઇચ્છે છે, તેણેજ પામી શકાય છે. અને એ પરમેશ્વર તે વરેલા પ્રેમપાત્ર ભકતને પોતાની મૂર્તિ સર્વથા આપી દેછે "।

વળીશ્રીમદ્ભાગવતમાં તૃતીય સ્કંધમાં ભગવાન કપિલદેવજીએ કહ્યું છે–"હે માતાજી! મારા ગુણના શ્રવણ-માત્રથીજ પ્રાણીમાત્રની હૃદય–ગુહામાં રહેનાર સર્વાન્તર્યામી એવા મારા સ્વરૂપમાં " પૂર જોસથી વહેતા ગંગાજળની ગતિ સમુદ્રમાંજ જેમ " એમ અવિચ્છિન્ન–અતૂટક મનની ગતિ વર્તે. અને કાંઇ પણ ફળની આશા સિવાયની તેમજ વિઘ્ન વિનાની જે ભકિત પુરૂષોત્તમ ભગવાનને વિષે થાય તે નિર્ગુણ ભકિતયોગનું લક્ષણ કહેલું છે. એવો નિર્ગુણ ભક્તિયોગ પામેલા મારા ભકતજનો મારી સેવા સિવાયની તો **સાલોક્ય**-ભગવાનની સાથે એક લોકમાં રહેવું, **સાર્ષ્ટિ**-ભગવાનને તુલ્ય ઐશ્વર્ય પામવું, **સામીપ્ય**-ભગવાનને સમીપે રહેવું, **સારૂપ્યૈકત્વ**-ભગવાનના રૂપ જેવું રૂપ પામવું. તે સારૂપ્ય રૂપ જે એકત્વ, એ ચાર પ્રકારની મુકિત હું આપુંછું તો પણ તેને ગ્રહણ કરતાજ નથી. આવો નિષ્કામ ભકિતયોગજ આત્યન્તિક–એક નિશ્ચયી ભકિતયોગ નામે કહેલો છે. કે–જે ભકિતયોગના પ્રભાવથી ત્રિગુણ–ત્રિગુણકાર્ય સંસારને ઉલ્લંઘન કરીને મદ્ભાવ–ત્રિગુણાતીત સ્થિતિને પામે છે. "

भा–भक्तस्य तपनायते ॥ रुचिरं मन्दिरं तस्य घोरारण्यायते नवम् । सुगन्धिः शीतलो वायुर्दावज्वालायते भृशम् ॥ भारायते सूक्ष्मवस्त्रं स्वजनश्च वृकायते । रूपं कुष्ठायते तस्य स्वादु भोज्यं विषायते ॥ मनोज्ञं गायनं तस्य तीक्ष्णबाणायते तथा । राक्षसीव भवत्येव नारी देवाङ्गनोपमा ॥ स्नेहोऽनुमेयो भक्तस्य चिह्नैरेतैर्विरागिणः । कृष्ण एव स्फुरत्येकस्तस्यान्तश्च बहिस्सदा ॥ सहसा स्फुरितं स्नेहात्तं दृष्ट्वा हसति कश्चित् । कश्चिद्व्रजन्तमालोक्य विरहादिव रोदिति ॥ आनन्दान्नृत्यति क्वापि क्वापि सम्भाषतेऽमुना । साष्टाङ्गं वन्दते क्वापि कश्चित्तूष्णीं च तिष्ठति ॥ अपराधान् क्षमस्वेति क्वापि प्रार्थयते हरिम् । स्नेहेन विवशः क्वापि स च गायति निस्त्रपः ॥ हरे ! नारायण ! स्वामिन् ! कृष्ण ! गोविन्द ! माधव ! । इत्याद्याः कीर्तयत्युच्चैरभिधाः क्वापि सत्पतेः ” ॥ इत्यादिबहुविधैश्चिह्नैस्स उपलक्षित इति ।

સર્વગુહાશય-સર્વાન્તર્યામી એવા પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ મારે વિષે અહૈતુકી-ફળાનુસન્ધાનશૂન્ય એવી નિષ્કામ ભક્તિ એજ । અને વ્યવહિત–વ્યવધાન કે વિઘ્ન એજ અર્થ છે. તેણે રહિત. એકત્વ–પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરમાં ગાઢ સ્નેહને લીધે કીટ-ભ્રમર ન્યાયે ભગવાનના સરખો આકાર પામવો એજ. પણ જાણે કે જળમાં જળ મળી જાયછે એમ એકરૂપતા નહિ. મદ્ભાવ-ગુણાતીતભાવ પામવાને માટે કલ્પાય છે. ।

વળી-ભક્તજીવાતુ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે–“ લોકમાં બે પ્રકારે વસ્તુ જોવામાં આવેછે–એક રમણીય અને બીજું અરમણીય, તેમાં આ ભકતને તો જે રમણીય વસ્તુ હોય તે દુ:ખરૂપજ થાયછે. અને અરમ્ય પદાર્થોમાં કયારેક કિંચિત્ સુખ મનાયછે પણ–કૃષ્ણમાં અનુરાગી ભકતને રમ્ય પદાર્થોમાં તો મહાદુ:ખજ થાયછે. તે કૃષ્ણાનુરાગી ભકતને મલયાગુરૂ ચન્દન હોય તો પણ ઝેરના કાદવ–કીચડ જેવું લાગેછે, સુગન્ધમાન પુષ્પના હાર સર્પ જેવા લાગેછે. અને સુવર્ણાદિકનાં આભૂષણો દૂષણ–કલંક જેવાં લાગેછે. સુન્દર પુષ્પની શય્યાઓ બળતા અગ્નિ જેવી લાગે છે. તે ભકતને અતિ શીતળ ચન્દ્રમા પણ બળતા અગ્નિ જેવો લાગેછે. નવી સુન્દર હવેલી તે ભકતને ઘોર અરણ્ય જેવી લાગેછે. સુગન્ધમાન શીતળ વાયુ અત્યન્ત બળતા દાવાનળ જેવો લાગેછે. સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો પહેરવાં પડે તો અતિ બોજારૂપ લાગેછે. સ્વજનો સર્વે વાઘ-વરૂ જેવાં ભયંકર લાગેછે. અતિ સુન્દર રૂપ તેને કોઢ જેવું લાગેછે. સ્વાદુ ભોજન તો ઝેર જેવું અકારૂ લાગેછે. તથા મનને પ્રિય લાગે એવું સુંદર ગાયન તે ભકતને કાનમાં તીક્ષ્ણ બાણ જેવું વાગે છે. દેવાંગના જેવી રૂપાળી નારી તેને રાક્ષસી જેવીજ લાગેછે જ. તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા કૃષ્ણભકતનો સ્નેહ આ બાહ્ય ચિહ્નોથી અનુમાન કરવો. અને તે ભકતને અંતરમાં અને બહાર-પ્રત્યક્ષ સદાય એક કૃષ્ણ પરમાત્માજ સ્ફુર્યા કરેછે. અને કયારેક એકદમ સ્ફુરી

भा–किञ्च सुधासिन्धौ–"मया त्वेकान्तिकत्वेन भाव्यमस्ति हरेरतः। अखण्डं चिन्तनं तस्य कर्त्तव्यं तस्य साधनम्॥ धर्म एव च कृष्णस्य सर्वदास्त्यतिवल्लभः। यतस्तदर्थमेवासौ जायतेऽत्र युगे युगे॥ तद्द्रुहश्च निहन्त्येव स ह्यधर्मरिपुः प्रभुः। अतो धर्मे मया स्थेयं भेत्तव्यं चाघकर्मणः॥ कामक्रोधादिषु च मे यदि वृत्तिर्गमिष्यति। विक्षेपो भविता तर्हि तावान्वै कृष्णचिन्तने॥ अतः कृष्णं विनान्यत्र यथा वृत्तिः क्वचिन्मम। नैव यायात्तथा नित्यं मया वृत्त्यं तदात्मना"॥ इति।

तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते द्वि–स्कं–ब्रह्मणा नारदं प्रति–"न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः। न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरि" रिति। "रूपे! विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः। यदा तदेवासत्तर्कै स्तिरोधीयेत विप्लुत"मिति च।

આવેલા તે કૃષ્ણને સ્નેહથી જોઇને હસવા લાગેછે. વળી–ક્યારેક ભગવાનને જતા જોઇને વિરહવ્યથાને લીધેજ જેમ એમ રૂદન કરેછે. ક્યારેક ભગવત્સ્વરૂપના આનન્દથી નાચેછે, ક્યારેક એ ભગવાન સાથે વાર્તાઓ કરેછે. ક્યારેક સાષ્ટાંગ પ્રણામ સાથે વન્દન કરેછે અને ક્યારેક વળી મૌન રહેછે. હે પ્રભુ! મારા અપરાધ ક્ષમા કરો એમ ક્યારેક ભગવાનની પ્રાર્થના કરેછે. વળી–ક્યારેક સ્નેહથી પરવશ બનેલો તે ભક્ત લોકલજ્જા મુકીને યથેષ્ટ ગાયછે. અને ક્યારેક તો હે હરે! હે નારાયણ! હે સ્વામિન્! હે કૃષ્ણ! હે ગોવિન્દ! હે માધવ! એ આદિક સત્પતિ ભગવાનનાં નામોનું ઉંચે સ્વરે કીર્તન કરેછે." આ આદિક અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નોથી તે પરમ સ્નેહવાન્ ભક્ત ઓળખાય છે. એમ।

વળી–સુધાસિન્ધુમાં–"મારે તો ભગવાનના એકાન્તિક ભક્તપણે વર્તવું છે માટે તે ભગવાનનું અખંડ ચિન્તવન કરવારૂપ તે એકાન્તિકપણાનું સાધન કરવું છે. ભગવાનને ધર્મજ સદાય અતિ વ્હાલો છે. કારણ કે–તે ધર્મના રક્ષણ માટેજ એ ભગવાન આ પૃથ્વી ઉપર યુગો–યુગ પ્રગટ થાયછે. અને અધર્મના તો પૂરા શત્રુ એવા તે ભગવાન ધર્મના દ્રોહીઓનો અત્યન્ત નાશ કરેછેજ. માટે મારે એ ભગવાનની આજ્ઞારૂપ ધર્મમાં દૃઢપણે રહેવું. અને પાપકર્મ થકી તો અતિશેજ ભય પામવો જોઇએ. અને મારા મનની વૃત્તિ જો કામક્રોધાદિકમાં જશે, તો મારે ભગવાનનું ચિન્તવન કરવામાં તેટલો વિક્ષેપ થશેજ. માટે ભગવાન વિના બીજે ક્યાંઇ મારી વૃત્તિ જેમ જાયજ નહિ તેમ નિરન્તર મારે તે ભગવાનમાં મન રાખીનેજ વર્તવું" એમ કહ્યું છે.। તેમજ–શ્રીમદ્ભાગવત દ્વિતીય સ્કંધમાં બ્રહ્માએ નારદ પ્રત્યે કહ્યું છે–" અંગ–હે નારદ! મારી વાણી ક્યારેય મિથ્યા વ્યાપાર કરતી નથી. તેમજ મારા મનની ગતિ પણ ક્યારેય મિથ્યા

भा–तत्रैवैकादशे च जनकं प्रति हरियोगीन्द्रवचनम्–" त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् । न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥ भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखानखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे। हृदि कथमुपसीदतां पुनस्स प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽर्कतापः ॥ विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः। प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्त " इति ॥

तथा गारुडे ब्रह्माणं प्रति शिववाक्यम्—" अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वरम्। सर्वगं सर्वदं सर्वं सर्वप्राणिहृदि स्थितम्॥ भस्मोद्धूलितदेहस्तु जटारुद्राक्षमण्डितः। विष्णोराराधनार्थं मे व्रतमेतत्पितामहे"ति ॥ " एकान्तेन सदा विष्णौ यस्मादेवे परायणाः। तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भावाक्रान्तचेतस " इति च ।

માર્ગે જતી નથી. મારી ઇન્દ્રિયો કયારેય અસન્માર્ગે પ્રવર્તતી નથી, કારણ કે–મેં અતિ ઉલ્હાસ ભરેલા હૃદયથી ભગવાનને ધારણ કર્યા છે " એમ । વળી–" હે નારદઋષિ ! મન ઇન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ જેમનાં સર્વથા શાન્ત થયેલાં છે, એવા મુનિઓ જ્યારે યથાર્થ ભગવાનને જાણેછે. ત્યારેજ અસત્ તર્કોથી વિક્ષેપ પામેલું તેમનું ચિત્ત તિરોધાન–સમાધાન પામેછે." એમ પણ કહ્યું છે. ।

વળી–તેજ ભાગવતમાં એકાદશ સ્કંધમાં જનકરાજાના પ્રત્યે હરિ યોગીશ્વરનું વચન આ પ્રમાણે છે–" ભગવાનના સ્વરૂપમાં અખંડ સ્મૃતિ રાખનારો જે ભકતજન નહિ જીતેલા મનવાળા દેવતાઓ આદિક પણ જે ચરણ–કમળને શોધ્યાજ કરેછે એવા ભગવાનના પાદારવિન્દ થકી સમગ્ર ત્રિલોકીના વૈભવની પ્રાપ્તિ માટે પણ અર્ધા લવ કે નિમિષ જેટલો સમય પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેજ સર્વ વૈષ્ણવોમાં અગ્રેસર ભકતરાજ છે. ભગવાનનાં ઘણા પરાક્રમવાળાં ચરણ–કમળની શાખારૂપ નખ–મણિની ચન્દ્રિકાઓથી ટળી ગયેલા તાપવાળા અનન્ય–શરણાગત ભકતોના હૃદયમાં તે તાપ ફરીથી કેમ ઉદય પામે ? પૂર્ણ ચન્દ્રનો ઉદય થાય ત્યારે જેમ સૂર્યનો તાપ સંભવેજ નહિ તેમ. પાપના સમૂહોને પણ નાશ કરનારા એવા સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પરવશ અવસ્થામાં પણ સ્મરણ કરવામાં આવેછે તો પણ સ્નેહપાશથી બન્ધાઇ ગયાંછે ચરણ કમળ જેમનાં એવા થકા જે ભકતના હૃદયને ત્યાગ કરી શકતા નથી, તે ભાગવતપ્રધાન–વૈષ્ણવરાજ કહેલા છે " ।

તથા ગરૂડ પુરાણમાં બ્રહ્માના પ્રત્યે શંકરનું વાકય છે–" હું તે સમર્થ મૂર્તિ વિષ્ણુ પરમાત્માનું ધ્યાન કરૂંછું, કે જે–સર્વ ઇચ્છિત મનોરથ આપનારા છે અને સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા છે, સર્વના શરીરી હોવાથી સર્વરૂપ છે અને સર્વ પ્રાણી-

भा–श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे गजेन्द्रोक्तौ—"एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः । अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्ना" इति ।

एवं भक्तिरेवैकान्तधर्मशब्देनोक्ता । भक्तिः, सात्त्वतधर्म, एकान्तधर्मो, भागवतधर्मो, ज्ञानयोग, इति पर्यायशब्दाः । तदुक्तं धर्मोपदेशे—"एकान्तेनैव धर्मेण मुक्तिरात्यन्तिकी मता । न केवलं निवृत्तेन धर्मेणापीतरेण वा ॥ स्वरूपं तस्य धर्मस्य कथ्यतेऽद्युना स्फुटम् । विद्वद्भिरपि दुर्ज्ञेयं विना हरिसमाश्रयम् ॥ आन्तराणाञ्च बाह्यानां करणानां स्वभावतः । नैरन्तर्येण सक्तास्युर्विष्णावाखिलवृत्तयः ॥ ततः पुमान् प्रवृत्तं वा निवृत्तं कर्म वैदिकम् । कुर्यादहिंसं निष्कामं ज्ञानवैराग्ययुक् तु यत् ॥ स एवैकान्त इत्युक्तो धर्मो निःश्रेयसप्रदः । तद्वन्तः पुरुषा ये ते प्रोक्ता एकान्तिका बुधै" रिति ।

એના હૃદયમાં અન્તર્યામીસ્વરૂપે સાક્ષાત્ રહેલાછે. અને ભસ્મ ચોળેલા શરીરે હું રહુંછું અને માથે જટા અને કંઠમાં રૂદ્રાક્ષ ધારૂંછું, તે તો હે પિતામહ ! વિષ્ણુ ભગવાનની આરાધના કરવા માટે મેં એવું વ્રત રાખેલું છે." । વળી–"જેથી કે–સર્વ નિયન્તા વિષ્ણુ ભગવાનને વિષે તે ભગવાનમાં થયેલા ભાવ–ભક્તિથી જેમનું ચિત્ત સર્વથા વ્યાપ્ત થયેલું છે, એવા જે જનો સદાય એકાન્તભાવથી તત્પરાયણ વર્તે છે માટેજ તે એકાન્તિક ભક્તો કહેલા છે." એમ પણ કહેલું છે. । શ્રીમદ્ભાગવત–અષ્ટમ–સ્કંધમાં ગજેન્દ્રના કહેવામાં આવ્યું છે–"ભગવાનને સર્વથા શરણ પામેલા એવા જે પ્રભુના એકાંતિક ભક્તો છે તે કોઇ પણ વસ્તુને ઇચ્છતાજ નથી, પરન્તુ–અતિ આશ્ચર્યકારી અને સુન્દર મંગળકારી એવાં તે પ્રભુનાં ચરિત્રોને ગાતા થકા આનન્દના સાગરમાં સદાય નિમગ્ન વર્તે છે." એમ ।

આ પ્રમાણે **ભક્તિ** એજ **એકાન્તધર્મ** શબ્દથી કહેલી છે. માટે **ભક્તિ, સાત્વત–ધર્મ, એકાન્ત–ધર્મ, ભાગવત–ધર્મ, જ્ઞાનયોગ,** આ બધા પર્યાય–શબ્દો–એકજ અર્થને કહેનારા જુદા જુદા શબ્દો છે. તે ધર્મોપદેશ–ગ્રન્થમાં કહેલું છે–"એકાન્તિક ધર્મથીજ એકાન્તિકી–આત્યન્તિકી મુક્તિ માનેલી છે, પરન્તુ–કેવળ નિવૃત્તિ–ધર્મથી નહિ, તેમજ કેવળ પ્રવૃત્તિ–ધર્મથી પણ નહિજ. તે એકાન્તિક ધર્મનું સ્વરૂપ હમણાં સ્ફુટ કહેવામાં આવે છે. અને તે ભગવાનના સમાશ્રય વિના તો મોટા વિદ્વાનોથી પણ ન જાણી શકાય તેવું છે. અન્તઃકરણો જે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, તથા બાહ્ય કરણો જે દશેય ઇન્દ્રિયો, તેમની સર્વ વૃત્તિઓ નિરન્તરપણે ભગવાનમાંજ આસક્ત વર્તે અને તેથી તે ભક્ત–પુરૂષ વૈદિક એવાં પ્રવૃત્ત કર્મ તથા નિવૃત્ત કર્મ તેને હિંસાએ રહિત, નિષ્કામ ભાવથી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યે

भा–श्रीमद्भागवते तृ–स्कं–देवहूतिं प्रति कपिलदेवश्चाह–"देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिस्स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिस्सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथे" ति ।

मोक्षधर्मे च—"एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् । नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रिय" इति ।

"धर्मश्च मत्तो गृह्णीष्व सात्त्वतं नाम नामत" इत्यत्रैव भगवान् ब्रह्माणं प्रति—"नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रिय" इति । "ततो हि सात्त्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः । तेनैवाग्रेण धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत् ॥ पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभु" मिति च ।

श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधे—"ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये । अञ्जः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि

युक्तपणे જે કરે એજ આત્યંતિકી મુક્તિને આપનારો **એકાન્તિક ધર્મ** એમ કહેલો છે. અને તે એકાન્તિક ધર્મવાળા જે પુરૂષો હોય તેમને જ્ઞાની જનોએ એકાન્તિક–ભક્ત એમ કહેલા છે." । શ્રીમદ્‌ભાગવત–તૃતીય સ્કંધમાં દેવહૂતિ માતા પ્રત્યે કપિલદેવજીએ કહ્યું છે–"શબ્દાદિક પંચ વિષયોને જણાવનારાં–સાક્ષાત્ કરાવનારાં એવાં શ્રોત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વૈદિક કર્મ કરવાં એજ એક પ્રવૃત્તિ જેમની છે એવાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તેમને સર્વથા અનુસરીને એક–ભાવને પામેલા મનની અંતઃકરણમાંજ જે સ્વાભાવિક વૃત્તિ–એકાન્ત ભાવથી વર્તવું અને તે ભગવાનના સંબંધવાળી જે વૃત્તિ એજ ભક્તિ છે અને તે ભક્તિ જો કોઇ પણ ફળની આકાંક્ષાએ રહિત નિષ્કામ ભાવથી કરવામાં આવે છે તો તે પારમૈકાન્તિકી ભક્તિ અણિમાદિક સિદ્ધિ કરતાંય અતિ શ્રેષ્ઠ છે. કે જે ભક્તિ અનાદિ સંચિત કર્મકોશને ખાધેલા અનાજને જઠરાગ્નિજ જેમ એમ એકદમ–વિના વિઘ્ને નાશ કરી નાખે છે" ભારતમાં મોક્ષધર્મમાં પણ કહ્યું છે–"એકાન્તિક ભક્તપુરૂષો તો પરમ પદ–બ્રહ્મધામનેજ પામે છે. માટે આ એકાન્તિક ધર્મ છે તે નિશ્ચેજ શ્રેષ્ઠ છે અને ભગવાન–નારાયણને અતિશય પ્રિય છે." એમ । અને "સાત્વત નામે કરીને પ્રસિદ્ધ એવા એકાન્તિક ધર્મને મારા થકીજ ગ્રહણ કરો ! એ સ્થળેજ ભગવાને બ્રહ્માના પ્રત્યે–"નારાયણને પ્રિય એવો આ એકાન્તિક ધર્મ નિશ્ચેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે" એમ કહ્યુ છે. વળી–તેથીજ સાત્વત ધર્મ સર્વ લોકમાં વ્યાપીને રહેલો છે. લોકની રચના કરનારા બ્રહ્માએ પણ તેજ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મથી સર્વ દેવતાઓના પતિ એવા નારાયણ પ્રભુ શ્રીહરિની પૂજા કરી હતી. એમ કહ્યું છે. । શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં એકાદશ સ્કંધમાં–"જ્ઞાનમાં અનધિકારી એવાં અજ્ઞાની જનોને પણ આત્મલબ્ધિને માટે ભગવાને જે જે ઉપાયો કહ્યા છે, તેજ ઉપાયોને **ભાગવત ધર્મ** એ પ્રમાણે જાણો ? અને હે રાજન્ ! જે ભાગવત

भा-तान्॥ यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येन कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न पतेन्न स्खलेदिह " ति ।

तृतीयस्कन्धे कपिलदेववचनम्—" ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः । द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षण" इति ।

ईदृक्परमैकान्तिकस्य निरस्तसमस्तवासनस्य निर्दग्धाशेषकल्मषस्य देहत्रयविलक्षणं निजात्मानं ब्रह्मरूपत्वेन विभाव्यमानस्य जितेन्द्रियस्य स्वधर्मनिष्ठस्य देहदैहिकशब्दादिपञ्चविषयभोगैहिकामुष्मिकवैभवेषु जातात्यन्तनिर्वेदस्य ज्ञानिनो भगवन्निष्ठस्य निष्कामभक्तस्य परमेश्वरे पूर्वोक्तप्रकारेण गाढा या प्रीतिः सा भक्तिरित्यर्थः ।

क्वचित्तत्साधनेऽपि भक्तिशब्दो व्यपदिश्यते यथा—

" श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणे"ति ।

तत्र श्रवणं नाम—स्वधर्मस्थभगवद्भक्तमुखाच्छ्रीकृष्णजन्मकर्मणां तद्भक्तानां च जन्मकर्मणां सदा श्रवणम् । कीर्त्तनं तु-राधिकाभर्तुस्तज्जनानाञ्च चरित्राणां कथनम्, तत्सम्बन्धिग्रन्थानां पठनं पाठनं च ।

ધર્મને આશરીને-આશરેલો માણસ ક્યારેય પ્રમાદથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. અને આંખો મીંચીને દોડે તો પણ મોક્ષ માર્ગથી પડેય નહિ અને ઠોકર પણ ખાય નહિ." આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ।

વળી--તૃતીયસ્કન્ધ ભાગવતમાં કપિલદેવનું વચન છે-" મારા સ્વરૂપ સંબંધી જ્ઞાનયોગ અને નિર્ગુણ એવો ભક્તિયોગ એ બંનેનું એકજ પ્રયોજન-ફળ છે, તેમાં ભગવાનનુંજ વચન પ્રમાણ છે. " એમ. ।

આવા પરમ એકાન્તિક, સમસ્ત વાસનાઓ જેમની નિવૃત્તિ પામી ગઇ છે, સમગ્ર કલ્મષો જેમનાં સમૂળ બળી ગયાં છે, ત્રણ શરીર અને ત્રણ અવસ્થાથી વિલક્ષણ એવા પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપપણે વિભાવના કરીને ગુણાતીત સ્થિતિએ વર્તનારા, જીતેન્દ્રિય અને સ્વધર્મમાં દ્રઢ નિષ્ઠાવાળા, દેહ અને દેહનાં સંબંધી પદાર્થો તથા શબ્દાદિક પંચ વિષયોના ભોગ તેમજ આ લોક પરલોકના સઘળા વૈભવોમાં અત્યન્ત નિર્વેદ પામેલા. એવા જ્ઞાની ભગવન્નિષ્ઠ નિષ્કામ ભકતને પરમેશ્વરમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારથી જે ગાઢ પ્રીતિ-પ્રેમ તેજ ભક્તિ છે. ।

વળી-આવા પરમ પ્રેમરૂપ પરા ભક્તિના સાધનરૂપ શ્રવણાદિકમાં પણ ક્યારેક ભક્તિશબ્દથી વ્યપદેશ-વ્યવહાર કરાય છે-"ભગવાનની કથાનું શ્રવણ, કીર્તન, ભગવાનનું સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન, આ પ્રમાણે નવ પ્રકારે કરાતી ભક્તિ જે પુરૂષોએ ભગવાનમાં અર્પણ કરાય છે" તેમાં શ્રવણ-એટલે-સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્ભકતોના મુખ થકી શ્રીકૃષ્ણનાં જન્મ-કર્મનું

भा- स्मरणं नाम—वृन्दावनेन्दोर्भगवतो नामगुणचरित्ररूपाणां चिन्तनं तन्मनोर्जपश्च तद्धामतत्पार्षदादीनामनुस्मरणमपि । पादसेवनं तु—प्रत्यक्षस्य सत्पतेर्भगवतः पादसंवाहनम् । अर्चनं नाम—यथामिलितोपचारैः पञ्चकालं भगवत्पूजनम् । वन्दनं तु—भगवतः पुरतोऽचिन्तितपांसुकर्दमादिके भूमितले दण्डवत्प्रणिपतनम् । दास्यं नाम—मानं विहाय यथाकालं दास इव भगवत्सेवातत्परत्वम् । सख्यं तु—द्रौपद्यर्जुनादिवद्धरौ देहस्त्रीपुत्रवित्तादेरप्याधिकस्स्नेहः । आत्मनिवेदनं नाम—विषयत्यागपूर्वकं देहेन्द्रियान्तःकरणस्वभावानां स्वजनानाञ्च भगवदधीनत्त्वम्, स्वरुचिं त्यक्त्वा भगवद्रुच्यनुसारेण तदाज्ञानुवर्त्तनं च।

एवं नवविधसाधनरूपभक्त्या फलरूपा प्रेमलक्षणा भक्तिर्भवति। सा च केवलं सकलजननिश्श्रेयसहेतोर्धृतदिव्यमानुषाकृतेर्भगवतश्श्रीवासुदेवस्य तदेकान्तिकभक्तानां वा सङ्गेनोत्पद्यते न त्वन्यसाधनैः।

તથા તેમના ભકતોનાં જન્મ-કર્મનું સદાય સાંભળવું. **કીર્તન** તો-રાધિકાપતિ ભગવાન અને તેમના જનોનાં ચરિત્રોનું કહેવું. તથા તત્સંબંધી ગ્રન્થોનું પઠન પાઠન કરવું. **સ્મરણ**-વૃન્દાવનચન્દ્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં નામ ગુણ ચરિત્ર અને રૂપનું ચિન્તવન અને તેમના મંત્રનો જપ કરવો. તથા તે ભગવાનનાં બ્રહ્મપુરાદિક ધામ અને તેમના પાર્ષદાદિકનું વારંવાર સ્મરણ કરવું તે પણ. । **પાદસેવન** તો-પ્રત્યક્ષમૂર્તિ એવા સંતોના પતિ શ્રીહરિ ભગવાનનું પાદસંવાહન કરવું. **અર્ચન**- સમય સમય પ્રમાણે યથાયોગ્ય મળેલા ચન્દનપુષ્પાદિક ઉપચારોથી પાંચ વખત ભગવાનની પૂજા કરવી. **વન્દન** તો-ભગવાનની આગળ કચરો કે કાદવ વિગેરે કાંઇ પણ જોયા વિચાર્યા સિવાયજ પૃથ્વી ઉપર દંડવત્ પ્રણિપાત કરવા. **દાસ્ય**-માન મુકીને સમય સમય પ્રમાણે દાસની પેઠેજ ભગવાનની સેવામાં તત્પર વર્તવું, **સખ્ય** તો-દ્રૌપદી અને અર્જુનાદિકની પેઠે ભગવાનનેજ વિષે દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર અને દ્રવ્યાદિક કરતાં પણ સર્વાધિક સ્નેહ રાખવો. **આત્મનિવેદન**-પોતાના મનોભિલષિત વિષય ત્યાગ કરવાપૂર્વક દેહ, ઇન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ અને સ્વભાવ, તથા સ્ત્રી-પુત્રાદિક સ્વજનોને પણ ભગવાનનેજ આધીન કરી દેવાં, તેમજ-દરેક બાબતમાં પોતાની રૂચિ છોડી દઇને ભગવાનની રૂચિ પ્રમાણે તેમની આજ્ઞા-અનુવૃત્તિમાં વર્તવું.

આ પ્રમાણે આ નવ પ્રકારની સાધનરૂપ ભકિતથી ફળરૂપ **પ્રેમલક્ષણા**—સાધ્ય-ભકિત પ્રાપ્ત થાયછે. અને તે માત્ર-સકળ જનોના આત્યન્તિક કલ્યાણ માટેજ દિવ્ય મનુષ્યાકૃતિ ધારનારા ભગવાન શ્રીવાસુદેવના સાક્ષાત્ સમાગમથી અથવા તે ભગવાનના ઉપાસક પરમ એકાન્તિક ભકત-સાધુઓના સમાગમથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ બીજા કોઇ સાધનથી તો નહિજ. ।

भा-तदुक्तं श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धे भगवता श्रीकृष्णेनोद्धवं प्रति-" न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्तं न दक्षिणा ॥ व्रतानि यज्ञाश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः । यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥ सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधानाः खगा मृगाः । गन्धर्वाप्सरसो नागास्सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याश्शूद्रास्स्त्रियोऽन्त्यजाः । रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन् युगेऽनघ ! ॥ बहवो मत्पदम्प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः । वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः । व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ॥ ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासीतमहत्तमाः । अव्रताऽतप्ततपसस्सत्सङ्गान्मामुपागताः ॥ सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपासिता । स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम् ॥" ॥ इति ॥

તે શ્રીમદ્‌ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજીના પ્રત્યે કહ્યું છે-"સર્વમાંથી સંગ-આસક્તિ મટાડનારો સત્સંગ મને જેવો વશ કરે છે, તેવો તો મને અષ્ટાંગ યોગ નથી વશ કરતો. તેમજ-સાંખ્ય-જ્ઞાન કે એકલો ધર્મ પણ નથી વશ કરતો. તેમજ-સ્વાધ્યાય-પઠન-પાઠન, તપ, ત્યાગ-મહાદાન, ઇષ્ટાપૂર્ત, મહાદક્ષિણા, ચાન્દ્રાયણાદિક વ્રતો, યજ્ઞો, વેદાધ્યયન, તીર્થો, શૌચાદિક નિયમો અને અહિંસા આદિક યમો, પણ તેવો વશ કરી શકતા નથી. અને વળી-સત્સંગથીજ દૈત્યો, યાતુધાનો, પક્ષીઓ અને મૃગો, તથા ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગ-લોકો, સિદ્ધો, ચારણો, ગુહ્યકો અને વિદ્યાધરો, મનુષ્યોમાં-વૈશ્યો, શૂદ્રો. સ્ત્રીઓ અને અન્ત્યજો-પંચમ જાતિના મનુષ્યો, હે નિર્દોષ-ઉદ્ધવ ! આ બધા કાંઇ ઉત્તમ કોટિના નહોતા, પરન્તુ-રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિનાજ હતા, તો પણ તે તે યુગમાં મારા પદને પામી ગયા હતા. તેમજ-ત્વષ્ટાનો પુત્ર વૃત્રાસુર અને કયાધુનો પુત્ર પ્રહ્લાદ, એ વિગેરે પણ ઘણાક નારદાદિકના સત્સમાગમથીજ મને પામ્યા છે. વળી-વૃષપર્વા, બલિરાજા, બાણાસુર, મયદાનવ, વિભીષણ-રાક્ષસ, સુગ્રીવ-વાનર, હનુમાન-વાનર, રીંછ-જાંબુવાન, ગજેન્દ્ર, ગીધ-જટાયુ, તુલાધાર-વણિક્, વ્યાધ, કુબ્જા, વ્રજમાં રહેનારી ગોપીઓ અને ઋષિપત્નીઓ, તથા બીજા પણ અનેક, આ પૂર્વે કહ્યા તે બધા કાંઇ શ્રુતિગણો ભણ્યા નહોતા, તેમજ તેમણે કોઈ મોટાઓને પણ સેવ્યા નહોતા, તેમજ તેઓ વ્રત કરવામાં કે તપ કરવામાં પણ કાંઇ અતિ સમજતા નહોતા, તો પણ તેઓ કેવળ સત્સમાગમથીજ મને પામ્યા હતા. માટે મારા સાધુઓના

भा–सप्तमस्कन्धे च–"देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च । भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम् ॥ नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वा सुरात्मजाः । । प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् " ॥ इत्यादि ।

गीतायां च—"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ॥ ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तपे"ति ॥१–१–२॥

नन्वेवम्भूतभक्तेः किं फलमित्यत आह—

सू० तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥ १-१-३ ॥

तस्मिन् परमेश्वरे संस्था सम्यक्स्थितिर्गाढानुरागावस्थितिर्भक्तिरिति यावत् । सा यस्यास्तीति तत्संस्थः । एवम्भूतस्या-

---

સમાગમથી મારે વિષે થયેલી ભકિતથી જે મારી ઉપાસના કરે છે, તે પુરૂષજ મારા સાધુઓએ બતાવેલું–સાક્ષાત્ કરાવેલું મારૂં પદ સહેલાઇથી પામેછે. " એમ. ।

સપ્તમ સ્કંધમાં પણ–પ્રહ્લાદજી કહે છે–" હે અસુરના બાળકો ! દેવ, અસુર, કે મનુષ્ય, અથવા તો યક્ષ કે ગન્ધર્વ, ગમે તે હોય પરંતુ જો તે મુકુન્દ ભગવાનના ચરણને ભજે તો તે જરૂર સુખીઓ થાય. જેમ કે અમે. વળી–તે મુકુન્દ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે એકલું દ્વિજત્વ, કે દેવત્વ કે ઋષિપણું પણ બસ નથી–કાંઇ ઉપયોગનું નથી. તેમજ–વૃત્ત. કે બહુ જાણપણું પણ કાંઇ કામનું નથી. તેમજ દાન, તપ, ઇજ્યા, શૌચ કે વ્રતો, એમાનું કોઇ નહિ, પરન્તુ–હરિ ભગવાન તો એક નિર્મળ ભકિતથીજ પ્રસન્ન થાય છે. અને બાકી તો બધું ભકિત સિવાયનું વિડમ્બન–લોકને દેખાડવાનું અનુકરણમાત્ર છે. " એ વિગેરે કહેવામાં આવ્યું છે. । ગીતામાં પણ–" હે અર્જુન ! તેં મને હમણાં જેવો જોયો છે. એવી રીતનો જોવાને તો હું વેદો ભણવા–જાણવાથી, તથા તપથી, કે દાનથી, કે યજ્ઞથી પણ શકય થતોજ નથી, પરન્તુ–અનન્ય–એકાન્તિકી ભકિતથી તો હું એવી રીતનો જાણવાને દેખવાને અને તત્ત્વથી–વાસ્તવિક રીતે પ્રવેશ કરવાને માટે પણ શકય થાઉં છું. " એ વિગેરે ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧–૧–૨ ॥

હવે—આવી ભકિતનું ફળ શું ? તો તેને માટે કહે છે.—

તે પરમેશ્વરમાં ગાઢ પ્રીતિ કરનારને મુકિત મળવાનો ઉપદેશ છે માટે. ૧—૧—૩. ॥

તે પરમેશ્વરમાં સંસ્થા–સમ્યક્ સ્થિતિ–ગાઢ અનુરાગથી વર્તવું તે રૂપ જે ભકિત એજ, તે ભકિત જેને છે એવા ભકતને અમૃતત્વ–મુકિત મળે છે. એવો ઉપ-

टी०-ता नात्यन्तिकसुखायेति मुमुक्षुभिर्न विचार्याः, किन्तु परैव भक्तिर्विचार्येति। का सा या परा जिज्ञास्या इत्यत्राह-"अनुरक्तिरीश्वरे"इति। ईश्वर इति सावधारणम्, उपसर्गाच्चेदं गम्यते, अनु सन्तता रक्तिर्ह्यनुरक्तिः, इतररागानभिभूतेश्वरानुरागः परा भक्तिरिति यावत्। एतेन-अनीश्वरे यानुरक्तिरपरा सा न श्रेयसे इति न मुमुक्षुभिर्विचार्येत्यर्थतस्सिद्धम्। विचार्यायाश्च लक्षणमुक्तम्।

ननु-भक्तिरित्ययं शब्दस्सेवार्थकाद्भजिधातोर्भावे क्तिन् प्रत्यये निष्पन्नः, तदस्योक्तार्थे १ कथम्प्रवृत्तिरित्याशङ्कायां परिभाषयेत्येतद्वदन्परिभाषाज्ञापकानि वचनान्युदाहरति-"भजधातो"रित्यादिना।

"प्रेम क्तिन्प्रत्ययस्य चे"ति-नेह भावे क्तिन्प्रत्ययः, किन्तु करणे सेवायां, करणत्वं च प्रेम्णो विवक्षितम्, तच्चेश्वरे परमिति च परिभाषागम्यम्। धात्वर्थप्राधान्याभिप्रायेण परानुरक्तिरीश्वरे भक्तिशब्देन परिभाष्यते। निरुक्तेति भक्तिरित्यनेन पूर्वेण सम्बध्यते। प्रसङ्गाद्भक्तेर्विशेषमाह-एवमित्यादिना। आर्त्तादिषु भक्तव्यवहारस्यामुख्यतां ज्ञापयन्नाह-भगवद्भक्ता इत्यादिना। मोक्षेति। मोक्षश्चेह प्रकृतिवियुक्तस्वात्मप्राप्तिलक्षणमात्रो विवक्षितः, न तु भगवत्प्राप्तिपर्यन्तः। अपर इति अप्रधानाः। भक्तिशब्दस्य रागान्तरानभिभूतपरमेश्वरराग एव मुख्यवृत्ततया आर्त्तादिषु भक्तशब्दो गौणः। आत्मप्राप्तिकामनया परमेश्वरेऽनुरागोऽपि परमेश्वरातिरिक्तात्मस्वरूपावाप्तिरूपफलरागाभिभूत इत्यात्मप्राप्तिरूपमोक्षकामेषु भक्तशब्दो गौण एवेति भावः। जिज्ञासुः-प्रकृतिवियुक्तज्ञानलक्षणात्मस्वरूपप्राप्तिकामः।

भक्तियोगः संक्षिप्य निरूप्यते-देवानामित्यादिना। गुणलिङ्गानां-गुणाः शब्दादयो विषयाः, तेषां लिङ्गानां ज्ञापकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्। आनुश्रविककर्मणाम्-अनुश्रवो-वेदः, आनुश्रविकम्-वैदिकम्,तत्कर्म येषां तानि वागादिकर्मेन्द्रियाणि, तेषाम्। एकमनसः-एकम् अभिन्नम्, अनुगतम्, ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिययोरनुगतं यन्मनः, तस्य च, सत्त्वे एव या एकीभूय स्वाभाविकी वृत्तिः। मनो हि यदा बाह्यविषयावलम्बि श्रोत्रादिकमनुधावति, कर्मावलम्बि वागिन्द्रियं चानुधावति, तदा तैस्तैर्व्याक्षिप्तं रजसा समालीढं सत् तत्तद्विषयाकारं सुखदुःखाद्यनर्थैकभाजनं भवति। यदा तु मनः सत्त्वैकप्रचुरे प्रसादैकलक्षणे अवस्थाविशेषे वर्तते, ज्ञानेन्द्रियं च पृथक् स्वस्वविषयाननुपसर्पत् तेन सहैकीभूय तत्रैवान्वेति, एकीभावश्च तत्प्रतिकूलबाह्यवृत्त्यनापत्तिमात्रम्-तदा तु मनः प्रसादैकलक्षणस्वाभाविकवृत्तिविशेषमाप्नोति, सेयं या स्वाभाविकी वृत्तिः सा यदा भागवती--भगवदेकावलम्बिनी, अनिमित्ता-फलाकांक्षानिमित्तरहिता च भवति सैव भक्तिः, सा च सिद्धेर्गरीयसी। या कोशं कर्मसञ्चयलक्षणं निगीर्णमन्नमनलो जाठर इव क्षणेन नाशयति।

अयम्भाव-इह बहवो वैदिकेषु फलवादेषु प्रलुब्धाः सन्तो ज्ञानेन्द्रियाणि विलक्षणशब्दादिभोग्यविषयैस्तर्पयन्तः, कर्मेन्द्रियाणि च तत्साधनेषु आनुश्रविकेषु कर्मसु योजयन्तो मनश्च प्रसादैकस्वभावं तान्यनु धावयन्तो मलिनयन्ति तदीयैरेव तैर्विषयैः।

१—ईश्वरविषयकपरानुरागलक्षणेऽर्थे।

टी-यदा तु समुपरुद्ध्य ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च प्रसादैकस्वभावस्वाभाविकवृत्तिकं मनो विधाय तथाविधे मनसि फलाकांक्षां विना परमप्रेम्णा भगवान् अनुध्यायते, तदा भवति भक्तिः । सेयं सिद्धेर्गरीयसीति ॥

य एकान्तिनः-पारमैकान्त्यनिष्ठाः, ते परमं पदं भगवतः अपुनरावृत्तिलक्षणं गच्छन्ति । अयमेकान्तधर्मः सर्वतः श्रेष्ठो नारायणस्यात्यन्तं प्रियः । सात्त्वतधर्म इति नाम्ना ख्यातमिमं धर्मं मत्तो गृह्णीष्व । यस्मादयं भगवतोऽत्यन्तप्रियः । ततः सर्वान् लोकान् श्रेष्ठत्वेन व्याप्य वर्त्तते । पूर्वं लोकस्य स्रष्टा ब्रह्मा तेनैव श्रेष्ठेन धर्मेण देवदेवं नारायणं सर्वस्य प्रभुं पूजयामास ॥

ये वै इति-अविदुषां ज्ञाने अशक्ततया अनधिकारिणामपि आत्मनो लाभाय ये उपाया भगवता प्रोक्तास्तान् भागवतान् विद्धि । यान् आस्थाय-सम्यगाश्रित्य तेन पथा निःश्रेयसाय यतमानस्य प्रमादकृतोऽपि न स्खलनादिप्रसङ्गः ।

अथ श्रवणकीर्तनादौ भक्तिपर्वणि गण्यमाने उक्तभक्तिलक्षणाव्याप्तिशङ्कां परिहरन्नाह-क्वचिदित्यादिना । भक्तिशब्दो व्यपदिश्यत इति । उपचारादिति शेषः । एतेन--उक्तभक्तिलक्षणस्य आर्त्तादीनां भक्तावभावादव्याप्तिरिति शङ्का निरस्ता । साधने साध्योपचारात् श्रवणादिषु भक्तिशब्दव्यपदेश इति तेषामलक्ष्यतया नाव्याप्तिरिति भावः ॥ १-१-२ ॥

ननु-सा न विचारमर्हति, या परमेश्वरे परानुरागलक्षणा भक्तिरुक्ता, न हि निष्फलस्य विचारः प्रेक्षावतामुपपद्यते. निष्फला तु सा, न ह्यनुरागस्य फलं घटेत, यत्रानुरज्यते लोकः स्यान्नाम तत्फलम्, न ह्यनुरागेण केवलेन साधनविकलेन फलसिद्धिः । तत्परमेश्वरे परानुरागोऽपि केवलसत्तया न फलाय प्रभवेत् । किन्तु साधने योजयेन्नाम । तत्तस्यैव विचारो युक्तः । नानुरागलक्षणाया भक्तेरित्याशङ्कते-नन्विति। एवम्भूतेति । अनुरागविशेषलक्षणेत्यर्थः । किंशब्दः प्रतिक्षेपे ।

संस्थाशब्दं व्याचष्टे-सम्यगित्यादिना । उपसर्गार्थो गाढेति । धात्वर्थोऽनुराग इति । क्वोपदेशः ? आह-तथा चेति । ननु-ब्रह्मसंस्थ इति श्रूयते, न परमेश्वरसंस्थ इति । मैवम् । न ह्यस्पृष्टैश्वर्यमुत्तीर्णेश्वरभावं वा परंब्रह्म । सर्वाधारे परे ब्रह्मणि स्वरूपेण सर्वेषां स्थितिरस्त्येवेति न सा स्थितिरिह संस्थाशब्दार्थः । तन्मानसी स्थितिरेवेह सा, सा च स्मरणाविच्छेदः, तथाविधस्मरणं गाढानुरागलक्षणमेव । अत्यर्थप्रीतिरूपं निरन्तरस्मरणमित्येतत् । अतिमात्रप्रीतिर्हि विप्रकर्षे स्मरणनैरन्तर्यं पर्यवस्यति, सन्निकर्षे चानुभवनैरन्तर्यं । अयमेवार्थो गाढानुरागलक्षणावस्थितिरित्यनेनोक्तः ।

नन्वनुरागो हि भक्तिः, रागमात्रं तु न फलायार्हतीत्युक्तम्, ननु श्रूयते-"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति, किं ततः? न ह्यनुपपन्नेऽर्थे श्रुतिः प्रवर्तते, तत्संस्थाशब्दस्यान्येनैवार्थेन भाव्यमित्यत आह-अयमभाव इति ।

अयमाशयः—न रागमात्रमिच्छापर्यायो भक्तिरुच्यते, येनेष्यमाणावाप्तये इच्छातिरिक्तेनैवेह साधनान्तरेण भाव्यं स्यात् । न वा असमर्थे कस्मिंश्चिद्गाढानुरागो भक्तिरुच्यते, येन गाढानुरागगोचरकामिन्याद्यवाप्तय इव साधनान्तरेणेह भाव्यं स्यात् । किन्तु परमेश्वरे परानुरागो भक्तिरुच्यते । परानुरागोऽत्यर्थप्रीतिपर्यायः । सेयमत्यर्थप्रीतिः परमेश्वरे प्रवृत्ता शान्तस्य दान्तस्य तितिक्षोस्समाहितस्यात्मन्यात्मानमवलोकयितुं प्रवृत्तस्य मुनेर्या ध्यानकाष्ठा दर्शनसमानाकारनिरन्तरस्मरणलक्षणा

त्री–तां दशां स्यत एवाविशति । तदेवम्भूता भक्तिः कथमिवामृतत्त्वसाधनभावं नार्हति ? यश्च परमेश्वरस्स्वस्मिन्नतिमात्रं प्रीतिं कुर्वते प्रियतमाय स्वानुभवजनितपरमानन्दलक्षणममृतत्वं किमिति न प्रयच्छेत् ? । दृश्यते च लोकेऽपि–यद्राजा स्वस्मिन्नतिमात्रं प्रीतिं कुर्वते प्रियतमाय पुत्राय स्वीयमखिलमैश्वर्यं प्रयच्छति । एवमेव परमपुरुषः सर्वेश्वरः परमानन्दमयः स्वस्मिन्परां प्रीतिमुपासकस्यावलोक्य प्रसन्नो भूत्वा स्वां तनुमानन्दमयीमनुभाव्य निरवधिकमानन्दमावहति । श्रूयते च–"तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्"इति। पुत्रायेत्युक्त्या सर्वेश्वरस्य जीवेष्वाभिमुख्यं व्यज्यते। पिता हि स्वयं पुत्रे अभिमुख एव, परं तस्य गुणोदयमपेक्षते, एवं सर्वेश्वरस्सर्वदा जीवानां कल्याणायाभिमुख एव वर्तते, परमेष भावपूर्वं स्वस्यानुस्मरणमात्रमपेक्षते । भगवानिति निर्देशाज्ज्ञानशक्त्यादिसकलकल्याणगुणसम्पन्नः प्रियतमं परमानन्दमापादयेदेवेति व्यज्यते । स्वसेवापूर्वकमित्यनेन शेषत्वलक्षणस्वरूपाविर्भावस्सूच्यते । अखिलमप्यैश्वर्यमिति। इदं जगद्व्यापारवर्जं बोध्यम्। आह च सूत्रकारः–"जगद्व्यापारवर्जम्" इति । अपहतपाप्मत्वादिलक्षणमैश्वर्यमित्यर्थः । इदमभिहितं भवति–प्राकृतोऽप्यसमर्थः पुरुषस्स्वस्मिन्नतिमात्रं प्रीतिं कुर्वते स्वीयमैश्वर्यमुपायान्तरनिरपेक्षं प्रयच्छतीति लोकसिद्धं चेत्, किमु वक्तव्यं परमोदारस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तो निरवधिकानन्दमयः पुरुषोत्तमस्स्वस्मिन्नतिमात्रं प्रीतिं कुर्वते प्रियतमाय सकलभयापनयपूर्वकममृतत्वं वितरतीत्यत्र । यश्च लोके–अनुरागः स्वविषयप्रापणे स्वयमसमर्थस्सन् साधनमपेक्षते, तत्रेदं निमित्तम्–अनुरागस्याल्पता, अनुरागविषयस्य जडता असमर्थता वा, इह तु न तथेति । उपायभावोऽप्यस्य सम्भवतीत्युपपादितमपि । भगवान् प्रियतमायामृतत्वं प्रयच्छतीत्यत्र प्रमाणमाह–"अथो विभूतिम्"इति । इदम्भगवतो वचनम्। अयं चार्थः– ये–मच्चित्ता मद्गतप्राणा ये मदेकभक्ताः, मम मायाविमृष्टां विभूतिं गुणमयीं, अनुप्रवृत्तमष्टाङ्गमैश्वर्यम्–अणिमाद्यैश्वर्यं न स्पृहयन्ति । किं बहुनोक्तेन–भागवतीं श्रियमपि—भगवत्सम्बन्धिनीं श्रियम्, मुक्तैश्वर्यमपि न स्पृहयन्ति, कुतः ? । ते ह्यनुक्षणमनुस्मर्यमाणमदीयोदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैरुद्वेलमुत्सर्पति निरवधिकानन्दसागरे निमग्नाः, कस्तेषां विशेषो मुक्तैश्वर्यमिति । अथापि—ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् , स हि मम प्रियतमः, प्रियतमसंश्लेषमाकाङ्क्षमाणेन मयैव ते मल्लोकं प्रापिताः, मे लोके—अप्राकृते स्थानविशेषे तां श्रियं भागवतीं मया सहाश्नुवन्ति, " सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता " । यदि पुनर्विभूत्याद्यनुभवजनितमानन्दमपेक्षेयुस्तमपि तत्रैवानुभवन्ति । "सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ते" । " सङ्कल्पादेवास्य मातरः " । निरवधिकानन्दमये मयि परे ब्रह्मण्यनुभूयमाने समुद्रे गोष्पदवत् सर्वानन्दसम्पत्तिस्स्यादेवेति । स्वान्तिके रक्षति–प्रियतमविश्लेषमसहमानः प्रियतमानेकान्तिकभक्तान् स्वलोकं गमयित्वा स्वान्तिके रक्षति । सकामानां दुर्लभानि महैश्वर्यसुखानि–निरवधिकानन्दमयात्मानन्दानुभवदानेन ददाति । श्रूयते चानन्दवल्ल्याम्–मानुषैश्वर्योपाधिकमानन्दमारभ्य आहिरण्यगर्भैश्वर्योपाधिकमानन्दं गणयित्वा " श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये"ति ब्रह्मानुभवजनितानन्दनिमग्नस्य तत्तदानन्दसम्पत्तिः । एतेन–एकान्तभक्तानाममृतत्वप्रापणं भगवत एव कर्त्तव्यमिति किमियं पामरदृष्ट्या शङ्का अनुरागविशेषः कथममृतत्वं प्रापयेदिति ज्ञापितं भवति ॥ १–१–३ ॥

भा-मृतत्त्वोपदेशात् । तथा च श्रूयते-"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्त्वमेती"ति। अयम्भावः-राजा यथा प्रियतमाय पुत्राय स्ववैभवमखिलं ददाति, भगवानपीत्थंभूताय भक्ताय स्वसेवापूर्वकमात्मीयमखिलमप्यैश्वर्यं ददातीति । तदेतदुक्तं श्रीमद्भागवते कपिलदेवेन-" अथो विभूतिं मम मायाविरचितामैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् । श्रियं च ये न स्पृहयन्ति भागवतीं परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोक" इति । हरिवाक्यसुधासिन्धौ च-" निष्कामभक्तानेतांस्तु स्वान्तिके रक्षति प्रभुः । सप्रेम तत्कृतां सेवां प्रीत्यैवाङ्गीकरोति हि ॥ अनिच्छद्भ्योऽपि तेभ्योऽसौ महैश्वर्यसुखानि च । दुर्लभानि सकामानां ददाति निजधामनि"॥इति॥१-१-३॥

नन्वत्र संस्थाशब्देन तज्ज्ञानमुच्यते, न तु भक्तिरित्याशङ्कामनूद्य परिहरति-

सू० ज्ञानमिति चेत्तद् द्विषतोऽपि॥ १-१-४॥

संस्थाशब्देन ज्ञानमुच्यते चेत्तर्हि द्विषतः कंसकेशिदुर्योधनदन्तवक्रशिशुपालादीनामप्ययं श्रीकृष्णो भगवानिति ज्ञानमस्ति।

देश छे माटे.। श्रुति पण तेज अर्थ कहे छे"ब्रह्मस्वरूपमां अडगपणे रहेनारो अमृतत्त्वरूप मुक्तिने पामे छे" एम। अभिप्राय ए छे के-जेम कोई राजा पोताना अत्यन्त प्रिय पुत्रने पोतानो समग्र वैभव आपे छे. तेज प्रमाणे भगवान पण आवा एकनिष्ठ परम भक्तने पोतानी सेवाए सहित पोतानुं समग्र ऐश्वर्य आपी देछे. एम। ते ए श्रीमद्भागवतमां कपिलदेवजीए कह्युं छे- " मारी मायाथी रचायेली विभूतिने, तथा अष्टांग योगनी पाछळ रहेला समग्र अणिमादिक ऐश्वर्यने, तथा 'भगवान संबंधी सायुज्यादिक समग्र ऐश्वर्य-लक्ष्मीने पण जे मारा परम भक्तो नथी इच्छता तेवा निष्काम भक्तो तो अक्षरादिक सर्वथी पर वर्तता एवो जे हुं ते मारा लोकमां-ब्रह्मधाममां समग्र मारां ऐश्वर्य[1] भोगवे छे" एम। हरिवाक्यसुधासिन्धुमां पण-" आवा परम निष्काम भक्तोने तो प्रभु पोतानी पासेज सेवामां राखे छे. अने ते भक्तोए प्रेमपूर्वक करेली सेवाने प्रीतिथीज अंगीकार करेछेज. अने ए भगवान सकाम भक्तोने तो सर्वथा दुर्लभ एवां पोताना धाममां रहेलां मोटां मोटां ऐश्वर्य अने सुख तेने ते निष्काम भक्तो नथी इच्छता तो पण बळात्कारथी आपे छे-अनुभव करावे छे." एम कह्युं छे. ॥१-१-३॥

हवे-अहींआं "संस्था शब्दथी ते परमेश्वरनुं ज्ञान कहेवामां आव्युं छे. पण नहि के भक्ति," एम आशंका उठावीने तेनुं समाधान करे छे.-

१ " जगद्व्यापारवर्जम् " एम निषेध होवाथी फक्त जगद्व्यापार शिवाय. ।

टी० आशङ्कामनूद्येति। अयमाशङ्कितुर्भावः—स्थाधातुर्हि स्थितिवाची, तत्र जीवस्य या ब्रह्मणि स्वरूपतः स्थितिस्सा त्विहानुपयुक्ता, अथ कायवाङ्मनोऽन्यतमद्वारा सा वाच्या, शारीरवाचिकमानसिकवृत्त्यन्यतमद्वारेत्येतत्, तत्रेतरतो मानसी वृत्तिरेव समीचीना, उपसर्गेण चायमेव विशेषोऽवगम्यते, सा च ज्ञान एव पर्यवस्यतीति भक्तेः कः प्रसङ्ग? इति। अयमप्यपरो भावः—यद्भक्तेस्साधनत्वं तत्र तत्र स्मर्यते नाम, तद्द्वारतामात्रेण, कर्मणामन्तःकरणनैर्मल्यापादनेनोपक्षयवद्भक्तेर्ज्ञानोत्पादनेनोपक्षयात्। अद्वारं साधनत्वं तु ज्ञानस्यैव,"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"त्यत्रोद्देश्यविधेयत्वास्यात्साक्षात्साधनता संस्थायां गम्यते,तथाविधं च साधनत्वं ज्ञानस्यैवेति संस्थाशब्दोऽत्र ज्ञान एव वर्तते। ज्ञानञ्च यथावस्थितावगाहीति।

सेयमाशङ्का सूत्रद्वयेन परिह्रियते, तत्र ज्ञानलक्षणमानसस्थितिरेव संस्थाशब्देन विवक्षितेत्ययं पक्षो निरस्यते-"ज्ञानमिति चे"दिति सूत्रेण। अपरमाशङ्काबीजमपरेण सूत्रेण। भगवानिति ज्ञानमस्तीति। नारदवचनादिभिरिति यावत्। न तु तेषां तस्मिन् संस्थाव्यवहार इति। तानधिकृत्य ब्रह्मसंस्थेति व्यवहारो न भवति लोकानामित्यर्थः। अयम्भावः-अस्ति च कंसादीनामयं सर्वेश्वर इति ज्ञानम्, भयादिना च सन्ततमनुस्मरणमपि, अथाप्येषु ब्रह्मसंस्थ इति व्यवहाराभावाद्ब्रह्मसंस्थशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं न ज्ञानमात्रम्, अपि तूपदर्शिता भक्तिरेवेति। संस्थाशब्दस्य ज्ञाने प्रवृत्त्यसम्भवं द्रढयन्नाह-स्मर्यते चेति ॥ १-१-४ ॥

आशङ्किता पुनः प्रत्यवतिष्ठते-नन्विति। तत्त्वतो ज्ञानं न द्विषत इति। अयमर्थः-"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति"इत्यत्र संस्थाशब्देन न ज्ञानमात्रमभिधीयते येन द्विषत्सु तद्योगेनातिप्रसङ्गस्स्यात्[1]। किन्तु यथावस्थितरूपेण ज्ञानमेव। कंसादीनां सत्यपि परमेश्वरोऽयमिति ज्ञाने तस्मिन् प्रतिकूलत्वज्ञानाच्च यथावस्थितस्वरूपेण तस्य प्रतिपत्तिः। परमात्मा ह्यनुकूलस्सर्वेषाम्, आत्मत्वादेव, तदस्मिन् प्रतिकूलत्वप्रतिपत्तिरन्यथाप्रतिपत्तिरेवेति कंसादीनामज्ञानमेव परमात्मनीति न तेषु ज्ञानस्य प्रसङ्ग इति। तदेव तु साधनमिति। तुशब्दाज्ज्ञानस्य भक्तितो विशेषो गम्यते। अयम्भावः—ज्ञानस्यैव साक्षादमृतत्वे साधनत्वमनेकश्रुतिसिद्धम्, तस्मादमृतत्वसाधनतया श्रूयमाणा ब्रह्मसंस्था तत्त्वतो ब्रह्मज्ञानरूपैवाभ्युपगन्तव्या,। भक्तेः क्वचित्साधनत्वस्मरणं द्वारतामात्रमभिप्रेत्य प्रवर्त्तत इति। अयमेवावतरणाशयोऽधिकरणावतरणेऽस्माभि"रयमप्यपरो भाव" इत्यादिना प्रकाशितः।

यत्तु-संस्थाशब्दः "पत्न्यास्संस्थात्यतिक्रमम्" इत्यत्र "राजसंस्थाः प्रजा" इत्यत्र च न ज्ञानमात्रे प्रवर्त्तत इत्युक्तम्, न तत्"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"त्यत्र संस्थाशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वे प्रतिरोधकम्। स्थितिविशेषवाची संस्थाशब्दः प्रकरणानुगुणं तात्पर्यवृत्त्यान्यान्येऽर्थे प्रवर्त्तते नाम।

उपक्षये निमित्तं ज्ञापयंस्तात्पर्यगम्यं विशेषमाह-निष्पादिनयेति। तन्निष्पादनादित्येतत्। प्रणाशार्थकताभ्रमं व्यावर्त्तयन्नुपक्षयशब्दं व्याचष्टे—उपशमादिति। भावमाह-पृथगिति। एवं पदानि व्याख्याय सूत्रस्य भावमाह-अयम्भाव इति। ज्ञानवैरा-

---

१ ब्रह्मसंस्थपदगोचरादन्यत्रापि योगेनातिप्रसङ्गः।

भा० न तु तेषां तस्मिन् संस्थाव्यवहारः, अतस्संस्थापदस्य न ज्ञानमात्रमर्थः, किन्तु भक्तिरेव । चिरकारिकोपाख्याने स्मर्यते च–" विमृश्यते न कालेन पत्न्यास्संस्थाव्यतिक्रमः । सोऽब्रवीच भृशं तप्तो दुःखेनाश्रूण्यवर्त्तयत् "इति ॥ अत्र संस्थाव्यतिक्रमशब्देन भक्तिव्यतिक्रम एवोक्तः । ज्ञानस्य तत्राप्राकरणिकत्त्वेनातदर्थत्त्वात् । अत एव लोके राजविषयकज्ञानस्योभयोस्तौल्येऽपि राजानुरक्ताः प्रकृतयो राजसंस्था इत्युच्यन्ते न तु राजद्वेष्टारः ॥ १-१-४ ॥

ननु—तत्त्वतो ज्ञानं न द्विषतः । तदेव तु साधनम्, अत एव " तमेव विदित्त्वातिमृत्युमेति" " तमेवं विद्वानमृत इह भवति " " ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिश्रुतीनां सङ्गतिरित्यत्राह—

(संस्था शब्दथी) ज्ञान એમ જો કહે તો તે (ज्ञान) (કંસાદિક) દ્વેષીઓને પણ (હતું) ॥१-१-४॥

સંસ્થા શબ્દથી જો જ્ઞાન કહેવામાં આવે તો દ્વેષી એવા કંસ, કેશી, દુર્યોધન, દંતવક્ત્ર અને શિશુપાલાદિકોને, પણ " આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે " એમ તો જ્ઞાન છે. તો પણ તેમને તે શ્રીકૃષ્ણને વિષે સંસ્થા શબ્દથી વ્યવહાર કરાતો નથી. માટે સંસ્થા શબ્દનો કેવળ–એકલું જ્ઞાનજ અર્થ નથી, પરંતુ–ભક્તિ એજ ખરો અર્થ છે. ચિરકારીના ઉપાખ્યાનમાં આ પ્રમાણે વચન છે–"સમય વીતવા માત્રથી પત્નીનો સંસ્થાવ્યતિક્રમ–ભક્તિવ્યતિક્રમ વિચારાતોજ નથી. અને અતિ તપી ગયેલા મારા પિતા એમ બોલી ગયા પણ તેઓ દુ:ખથી અશ્રુઓ મુકતા હતા." આ શ્લોકમાં સંસ્થાવ્યતિક્રમ શબ્દથી ભક્તિવ્યતિક્રમજ કહેલો છે. કેમકે–જ્ઞાનનું ત્યાં પ્રકરણજ નહિ હોવાથી સંસ્થા શબ્દનો જ્ઞાન અર્થજ નથી. અને તેથીજ લોકમાં પણ રાજાના સ્નેહીઓ અને દ્વેષીઓ એ બંનેને રાજાનું જ્ઞાન સરખું હોય છે તો પણ રાજામાં અનુરક્ત–સ્નેહાળ પ્રકૃતિઓનેજ **રાજસંસ્થા** એમ કહેવાય છે, પણ રાજાના દ્વેષીઓને **રાજસંસ્થા** એમ નથી કહેવાતું ॥१–१–४॥

નનુ–શંકા–દ્વેષીઓને તાત્વિક જ્ઞાન નહોતું. । અને સાધન તો તાત્વિક જ્ઞાનજ માન્યું છે. અને તેથીજ–"તે પરમાત્માનેજ જાણીને મૃત્યુના પારને પામે છે." " તે પરમાત્માને આ પ્રમાણે જાણનાર આ લોકમાં અથવા દેહ છતેજ અમૃત–મુક્ત થાય છે." "બ્રહ્મને જાણનારોજ બ્રહ્મ થાય છે." "બ્રહ્મને જાણનારો પર–પરમાત્માને પામે છે." આ વિગેરે શ્રુતિઓની સંગતિ–ખરેખર બંધ બેસતાપણું થાય છે. એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે–

सू–तया ज्ञानादीनामुपक्षयात् ॥ १–१–५ ॥

भा० सर्वत्र मुक्तिकारणत्त्वेनाभिहितानां ज्ञानवैराग्यादीनां साधनानाम् । तया–भक्त्या निष्पादितया । उपक्षयात्—उपशमात् । पृथक्फलारम्भानर्हत्त्वादिति भावः । साक्षान्मुक्तिकारणं भक्तिरेव । अयम्भावः–ज्ञानवैराग्यादयो यत्र भक्तिस्तत्रानुतिष्ठन्त्येवेति तदविनाभावाद्भक्तेस्ततस्तेषामुपक्षयः । भक्तिविनाभूतेन ज्ञानेन न भक्त्युपक्षयो न्याय्य इति । तथा च श्रूयते–" नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति ।

एतेन—"आत्मज्ञानादेवामृतत्त्वात् किं भक्त्ये"ति प्रत्युक्तम्, तस्यापि भक्त्योपक्षयात्, भक्तिरहितं हि तन्नात्यन्तपुरुषार्थाय। स्मर्यते च ततोऽप्यतिशयो भक्तेः—" नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्"इति । किञ्च " आत्मारामाश्च

તે ભક્તિથી જ્ઞાનાદિકનો ઉપક્ષય-સમાવેશ થાય છે માટે. ॥ ૧–૧–૫॥

સર્વ સચ્છાસ્ત્રમાં મુક્તિના કારણપણે કહેલાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યાદિક સાધનોનો તે સિદ્ધ કરેલી ભકિતથી ઉપક્ષય–ઉપશમ થાય છે માટે. એટલે કે-જુદા ફળને આરંભવાની તેમાં યોગ્યતા રહેતી નથી માટે એ અભિપ્રાય છે.। અને સાક્ષાત્ મુક્તિનું કારણ તો ભકિતજ છે.। અભિપ્રાય એ છે કે-જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિક જે પુરૂષમાં ભકિત હોય છે તેમાં નિશ્ચયથી રહેછેજ. માટે ભકિતને તે જ્ઞાનાદિક સિવાય રહેવાપણું નહિ હોવાથી તે ભકિતથી જ્ઞાનાદિકનો ઉપક્ષય થાયછે. અને જ્ઞાન તો ભકિત સિવાય પણ હોયછે, માટે ભકિત સિવાયના એકલા જ્ઞાનથી ભકિતનો ઉપક્ષય-સમાવેશ માનવો તે યોગ્ય નથી. એમ । શ્રુતિ પણ એમજ કહેછે--(આ શ્રુતિનો શબ્દાર્થ પ્રથમ કરેલો છે. માટે અહીંઆં વિવેચન સાથે ભાવાર્થ કહ્યો છે.–) " आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " એમ આત્મ-દર્શનમાં ઉપાય તરીકે જે શ્રવણાદિક સાધન કહેવામાં આવ્યું છે તે શ્રવણાદિક, ભકિત સિવાયનું એકલું કાંઇ કામ કરી શકતું નથી, માટે પરમ પ્રેમરૂપ ભકિત સાથેજ તે શ્રવણાદિક કરે તોજ તે ભકિતરૂપ શ્રવણાદિકથી પરમાત્મા મેળવી શકાય છે એમ કહેછે-જેને એ પરમાત્માજ વરે છે તેનાથી પમાય છે અને તે વરેલા પરમ પ્રેમપાત્ર ભકતને ભગવાન પોતાની મૂર્તિ આપી દેછે. હવે-એ પરમાત્માને વરવા-ઇચ્છવા યોગ્ય કોણ હોય? જે અત્યન્ત પ્રિય હોય તે.। એ પરમાત્માને અત્યન્ત પ્રિય કોણ હોય ? જે પોતાને વિષે અનવધિકાતિશય પ્રીતિ કરે તેજ. માટે આથી કહેવાનું એજ છે કે-અત્યન્ત પ્રીતિરૂપ શ્રવણાદિકથી એ પરમાત્મા મળેછે, **માટે** ભક્તિ એજ મુક્તિમાં સાક્ષાત્ સાધન

मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरि" रिति। "प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः। नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरे" रिति। "परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया। गृहीतचेता राजर्षे! आख्यानं यदधीतवान्" इति च। "तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः। न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्। योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसे"ति ॥ "वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः। स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः पर" इति। "धर्मस्स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः। नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्" इति च।

भगवद्गीतायाञ्च–"ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्"इति।

છે એમ સિદ્ધ થયું જ. । આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવાથી–"આત્મજ્ઞાનથીજ મુક્તિ મળેછે, તો પછી ભક્તિથી શું–ભક્તિની શી જરૂર છે." એમ કહેનારનું ખંડન થઇ ગયું જાણવું.। કારણ કે–તે આત્મજ્ઞાનનો ભક્તિથી ઉપક્ષય–ઉપસંગ્રહ થઇ જાય છે માટે.। અને ભક્તિએ રહિત આત્મજ્ઞાન તો કાંઇ બહુ મોટા પુરૂષાર્થને માટે ન ગણાય. કેમ કે–શાસ્ત્રમાં આત્મજ્ઞાન કરતાંય ભક્તિનો વધારે ઉત્કર્ષ કહેવામાં આવ્યો છે.–"રાગદ્વેષાદિકથી રહિત માટેજ કર્મની પ્રવૃત્તિ મટાડનારૂં એવુંય પણ આત્મજ્ઞાન જો અચ્યુત ભગવાનમાં ભાવ–ભક્તિએ રહિત હોય તો તે અતિશય શોભતું નથી." એમ. । વળી–"આત્મામાંજ આનંદ માનનારા, અપરાક્ષાનુભવબળથી શાસ્ત્રમર્યાદાને પણ ગૌણ કરીને વર્તનારા, અથવા અહું–મમભાવની ગ્રન્થિઓથી રહિત થયેલા, એવા મુનિઓ પણ ઉરૂક્રમ ભગવાનને વિષે ફળાનુસન્ધાન સિવાયની નિષ્કામ ભક્તિ કર્યા કરે છે. કેમ કે–ભગવાન એવા મહા–ગુણગણોથી ભરેલાજ છે." એમ. । "હે રાજન્! વિધિ–નિષેધથી નિવૃત્તિ પામેલા એવા મુનિ પુરૂષો નિર્ગુણ–ગુણાતીત સ્થિતિએ વર્તે છે, તો પણ ઘણું કરીને ભગવાનના ગુણ કહેવા–સાંભળવામાં તત્પર વર્તે છે" એમ. । "હે રાજર્ષિ! હું નિર્ગુણ ભાવે વર્તવામાં પરિપૂર્ણ નિષ્ઠા સ્થિતિ પામ્યો છું તો પણ ઉત્તમશ્લોક ભગવાનની લીલાઓથી મારૂં ચિત્ત આકર્ષાયું તેથીજ આ શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ આખ્યાન ભણ્યો છું." એમ પણ કહ્યું છે. । "તે હેતુ માટે મારી ભક્તિએ યુક્ત વર્તતા અને મારામાંજ મન રાખનારા એવા યોગીને ઘણું કરીને આ લોકમાં જ્ઞાનેય સારૂં લાગતું નથી અને વૈરાગ્યેય સારો લાગતો નથી, કેમ કે–કર્મથી જે મળે છે, તપથી જે મળે છે, જ્ઞાનથી, વૈરાગ્યથી, યોગથી, દાનધર્મથી, તેમજ બીજાં પણ અનેક શ્રેયઃસાધનોથી જે મળે છે. તે બધુંય મારો ભક્ત મારા ભક્તિયોગથી સહેલાઇથી પામે છે." એમ. । "વર્ણ અને આશ્રમવાળા મનુષ્યોના જે

भा०—यद्वा-नन्वात्मविज्ञानादेवामृतत्त्वम्, "तरति शोकमात्मवित्" इति श्रुतेः। तद्यदेवामृतत्त्वाय साक्षात्साधनं भवति तदेव तु विचार्यम्, "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्त्वमेती" त्यादि परिशुद्धात्मस्वरूपसंस्थापरमेव, भक्तिपरं यदि स्यादिदमन्यद्वा तदोपकारकतया तन्नयनं कार्यमित्याशङ्क्याह—"तया ज्ञानादीनामुपक्षयात्" इति। ज्ञानमिहात्मचिन्तनरूपं ज्ञानं विवक्षितम् । आदिशब्दो दृष्टान्तविधया वैराग्यादिपरः। अत्र स्मृतयः—प्रदर्शिता एव बोध्याः। श्रुतयश्च—"जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्" "यमेवैष वृणुते" इत्याद्या बोध्याः ॥ १–१–५ ॥

ननु-भवत्वेवं भक्तिर्मुक्तिं प्रति साक्षाद्धेतुः, परन्तु-भक्तिपदेनानुराग उच्यत इत्येतत्कथमित्याशङ्कायामाह—

આ આચારરૂપ ધર્મ છે, તેજ ધર્મ જો મારી ભકિતએ યુકત હોય તો તે ઉત્તમ કલ્યાણને કરનારો અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે." એમ. । "સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરેલો જે ધર્મ પુરૂષોને વિષ્વક્સેન ભગવાનની કથાઓમાં જો પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે કેવળ શ્રમમાત્રજ થાય છે." એમ પણ કહ્યું છે. । ભગવદ્ગીતામાં પણ– "જ્ઞાને કરીને બ્રહ્મરૂપ થયેલો, રાગ–દ્વેષાદિકથી રહિત પ્રસન્ન–નિર્મળ ચિત્તવાળો અને તેથીજ પ્રિય પદાર્થના વિયોગથી જે શોક નથી કરતો, તેમજ અપ્રાપ્ત પદાર્થની આકાંક્ષા નથી રાખતો, તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન બુદ્ધિ રાખનારો એવો પુરૂષજ મારી પરા–પ્રેમલક્ષણા ભકિતને પામે છે." એમ કહ્યું છે. ।

અથવા નનુ-શંકા–"આત્મવિજ્ઞાનથીજ અમૃત–મુક્તિ મળે છે. "આત્મવિત્ પુરૂષ શોક-સંસૃતિને તરી જાય છે" એવી શ્રુતિ છે માટે. તો અમૃત–મુકિતને માટે જે સાક્ષાત્ સાધન થતું હોય તેજ અવશ્ય વિચારવું જોઇએ. । અને "બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સમ્યક્ સ્થિતિ-નિષ્ઠા પામેલો પુરૂષ અમૃત–મુકિતને પામે છે." ઇત્યાદિક વચન પરિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાંજ સમ્યક્ સ્થિતિ કરવી એમજ કહેનારાં છે. અને જો કદાચ આ અથવા બીજાં વચનો ભકિતરૂપ અર્થને કહેનારાં થાય, તો ભકિત આત્મજ્ઞાનમાં ઉપકારક થાય છે એવો તે વચનોનો અર્થ કરવો." એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનું સમાધાન કહે છે–"તે ભકિતથી જ્ઞાનાદિકનો ઉપક્ષય–ઉપસંગ્રહ થાય છે માટે." અહીંઆં જ્ઞાન એટલે આત્મચિન્તનરૂપજ જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. । આદિ શબ્દ દૃષ્ટાન્ત-પ્રકારથી વૈરાગ્યાદિક અર્થને કહેનારો જાણવો. । આ અર્થમાં સ્મૃતિઓ તો પ્રથમ કહેલી એજ જાણવી. । અને શ્રુતિઓ તો–"જ્યારે ઉપાસક પોતાથી જુદા રહેલા અને પોતે ઉપાસના કરેલા માટેજ પ્રસન્ન થયેલા પરમેશ્વરને જુએ છે." "એ પરમાત્મા જેને વરે છે." એ આદિક જાણી લેવી. ॥૧–૧–૫.॥

टी-ग्यादय इति। अनुतिष्ठन्तीत्युत्तरेण सम्बद्ध्यते। यत्र भक्तिस्तत्र-यस्मिन्पुरुषे भक्तिस्तस्मिन्। अनुतिष्ठन्त्येवेति। उपसर्गेण भक्तिसत्तापेक्षया नान्तरीयकता ज्ञानादीनां स्थितो गम्यते। भक्तिसत्तागम्यत्वं वा तत्र गम्यते। एवकारादसत्त्वं व्यावर्त्यते। तदविनाभावाद्भक्तेरिति। अविनाभावश्च फलफलिभावप्रयुक्त इत्याशयः। तेन ज्ञानादिना अविनाभावादित्यर्थः। ततस्तेषामुपक्षय इति। ततः-भक्तेः,भक्तिलक्षणफलनिष्पत्तेरित्येतत्। तेषां-ज्ञानादीनाम्। उपक्षयः-पृथक्फलारम्भानर्हत्त्वम्। ज्ञानेन भक्त्युपक्षय एव किं न स्यादित्याशङ्कायामाह-भक्तिविनाभूतेनेति। भक्तिं विनापि भूतेन। भक्तेः पूर्वभाविनेत्येतत्। एतेन-ज्ञाने भक्तिफलत्वं प्रतिक्षिप्तम्। न भक्त्युपक्षयो न्याय्य इति। ज्ञाननिष्पत्तावपि भक्तिफलानिष्पत्तेर्न ज्ञानेन भक्त्युपक्षयो न्याय्य इति यावत्। अयमाशयः-परानुरागलक्षणा परमेश्वरे भक्तिर्ह्यनवगते विषयानुरागे नैव भवितुमर्हति। एवं परमात्मनो यथावस्थितस्वरूपेऽनवगते कथं वा तस्मिन्परानुरागः? अनुरागो ह्यनुकूलताज्ञानमूलकः, परमानन्दमयस्य परमात्मनो यथावस्थितस्वरूपेऽवधृत एवात्यन्तानुकूलताप्रतिपत्तिः, ततश्च तस्मिन्परोऽनुरागः, तद्यथा वैराग्यं विना न भक्तिः, तथा ज्ञानं विनापि न भक्तिरित्यनेनाविनाभावेन वैराग्यस्येव ज्ञानस्यापि भक्त्याधायकत्त्वावगमाद्भक्तिनिष्पादनेन वैराग्यस्येव ज्ञानस्यापि चरितार्थता। आदिशब्देन वैराग्यादिग्रहणं दृष्टान्तविधया। इयान्विशेषः-वैराग्यं स्वस्मादर्थान्तरं परानुरागलक्षणां भक्तिमादधाति, ज्ञानं तु यथावस्थितपरमात्मस्वरूपावलम्बि पुनःपुनरभ्यस्यमानमत्यन्तानुकूलत्त्वचिन्तनगर्भतयाभ्यासाधेयातिशयात्यर्थप्रीतिरूपतापन्नध्यानमारभते। इदमेव चात्यर्थप्रीतिरूपतयोक्तलक्षणलक्षिता भक्तिः। एवम्भूता भक्तिरेव त्वमृतत्वे साक्षात्साधनम्, तज्ज्ञानमात्रस्य वैराग्यस्येव भक्तावुपक्षयो युक्तः, अत्यर्थप्रीतिरूपतापत्तेः प्राग्भाविना यथावस्थितस्वरूपावलम्बिनापि ज्ञानेन भक्तिकार्यानिष्पत्तेर्न ज्ञानेन भक्तेरुपक्षयो न्याय्य इति। ननु सर्वमिदं भक्तेरेव साक्षादमृतत्त्वसाधनत्त्वे सति स्यात्, न च तत्र प्रमाणम्, प्रत्युत निदर्शितश्रुतिविरोधः, ताभिर्ज्ञानस्यैव साक्षादपवर्गसाधनत्त्वनिरूपणादित्यत आह-तथा चेति। अयं श्रुत्यर्थः-यद्यपि श्रूयते-"श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः," अथापि श्रवणमात्रेण मननमात्रेण ध्यानमात्रेण केवलेन न लभ्यः, किन्तु प्रीतिरूपतापन्नेन तेन तेन लभ्य इत्याशयेनाह-नायमिति। अयमात्मा-परमात्मा, न बहुना श्रुतेन-न श्रवणमात्रेण लभ्यः। न प्रवचनेन-न मननमात्रेण लभ्यः। न मेधया-न ध्यानमात्रेण लभ्यः। किन्तु-यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः-एष परमात्मा यं वृणुते तेनैव लभ्यः, तस्यैव परमात्मा स्वां तनुं विवृणुते। कोऽयं वरणीयस्स्यात्? प्रियतम एव, कः प्रियतमोऽस्य? यस्स्वस्मिन्निरतिशयप्रीतिं करोति स एव। एतेनात्यर्थप्रीतिरूपेण श्रवणादिना लभ्य इत्युक्तं भवति। तत्प्राप्तं भक्तेरेव साक्षादमृतत्वसाधनत्त्वम्। अयमर्थो भगवद्रामानुजाचार्यैः श्रीभाष्ये प्रदर्शितः।

एतेन—भक्त्या साधनान्तरस्योपक्षयनिरूपणेन। आत्मज्ञानादेवेति। अयम्भावः-जन्ममरणादियोगतस्सकलदुःखाभिघातः, तदुच्छेदे तदुच्छेदस्त्वविप्रतिपन्नः, जन्मादियोगे च मूलमात्मस्वरूपान्यथाग्रहकृतविपरीतवासना, तदुच्छेदाय च प्रकृतिविविक्तज्ञानानन्दैकलक्षणात्मस्वरूपचिन्तनमपेक्षते, येनानेन ज्ञानयोगेनात्म-

टी-साक्षात्कारस्स्यात्, तज्ज्ञानयोगेनैवामृतत्वसिद्धेः किं परमेश्वरानुरागविशेषलक्षणय भक्त्येति। तस्यापि भक्त्योपक्षयादिति । अयम्भावः-तदिदं ज्ञानमात्मावलोकनाय प्रभवदपि भक्तेः फलादधिकाय फलाय न प्रभवति। भक्तिस्तु ततोऽधिकायेत्यधिक-फलानारम्भकत्वाद्भक्त्योपक्षयो ज्ञानस्येति। ननु कथमेतदत आह-भक्तिरहितं तु तन्नात्यन्तपुरुषार्थायेति। अयमाशयः-न केवलं जरामरणमोक्षमात्रमत्यन्तपुरुषार्थः, अपि तु परमानन्दमयस्य परमात्मनः प्राप्तिपर्यन्तः। प्रकृतिवियुक्तस्वात्मस्वरूपाविर्भावपूर्वकपरमात्मानुभवः परमः पुरुषार्थः, तत्रात्मचिन्तकानां प्रकृत्यपगमप्रसङ्गे सत्यपि न परमात्मानन्दस्य प्रसङ्गः, तस्मिन् भक्तियोगस्यानिष्पत्तेः। न ह्यात्मचिन्तनेन परमात्मलाभस्स्यात्। ये पुनः परमात्मनो भक्तियोगे प्रवृत्तास्तेषां तेन परमात्मप्राप्तौ सत्यामस्त्येव स्वात्मस्वरूपाविर्भावः, "परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रुतेः, परञ्ज्योतिरिह परमात्मा। प्रकृतिविविक्तात्मचिन्तनमात्मावलोकनद्वारा परमात्मनि भक्तियोगमुत्पाद्य निष्पादितया तया स्वयमुपक्षीणं च भवतीति। श्रूयते चायमङ्गाङ्गिभावो दहरविद्यायां प्रजापतिवाक्ये। ज्ञानाद्भक्तेरयमतिशयः केन गम्यत? इत्यत्राह-स्मर्यते चेति। नैष्कर्म्यमिति। निर्गतानि कर्माणि यतो ज्ञानात्तन्निष्कर्म, निष्कर्मैव नैष्कर्म्यम्, यावन्नात्मज्ञानप्रवृत्तिस्तावद्धि अहं ममेत्यभिमानात्कर्मबाहुल्यम्, तदपेतकर्मजालम्, निरञ्जनम्-रागद्वेषादिकलङ्करहितम्, सति हि रागे ज्योतिष्टोमादि, सति च द्वेषे श्येनादि, अत एव नैष्कर्म्यमित्यन्वयः। एवम्भूतं ज्ञानम्-आत्मानुचिन्तनलक्षणम्, सदपि, अच्युतभावेन-अच्युते भक्त्या विहीनं, नालं शोभते-भगवदानन्दानाधायकत्वेन नातीव शोभते इति तदर्थः। आत्मारामाश्चेति। अयमर्थः-निर्ग्रन्था-ग्रन्थः-शास्त्रम्, परोक्षं ज्ञानमित्येतत्। अपद्यन्तस्ततः श्रेयस्तमतिक्रम्य वर्त्तमानाः। मुनयः-अपरोक्षज्ञानसाधनात्मस्वरूपमननपराः, आत्मारामाः-तेन मननेन परिपक्केणात्मनस्स्वरूपं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नता अपि। अहैतुकीं—फलनिरपेक्षां, प्रयोजनान्तररहितां भक्तिं कुर्वन्ति। कुतः? इत्थम्भूतगुणो हरिः—स्वात्मस्वरूपसाक्षात्कारसञ्जनितानन्दादपि समधिकं स्पृहणीयमनवधिकमहानन्दादिलक्षणगुणो हि हरिः। प्रायेणेति। प्रायेण निवृत्ता इत्यन्वयः। लोकसङ्ग्रहोपयुक्तं भगवदाज्ञापरिपालनलक्षणं कर्म लेशतोऽनुवर्त्तत, इत्याशयेन प्रायेणेत्युक्तिः। नैर्गुण्यस्थाः—निर्गुणे—आत्मस्वरूपे वर्तमाना अपि। तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येति। मद्भक्तियुक्तस्य-मदुपासनारतस्य, योगिनः—मदेकान्तभक्तियोगनिष्ठस्य, मदात्मनः—मदेकचित्तस्य, ज्ञानम्—आत्मज्ञानम्। वैराग्यम्-वैराग्यादि च न प्रायः श्रेयो भवेत्—बहुश्रेयो न भवति, किन्तु-अल्पमेवेत्यर्थः। कर्मण इव ज्ञानस्यापि भगवद्भक्तिविधुरस्य नात्युत्कृष्टफलाधायकतेति ज्ञापयन्नाह-वर्णेति। ब्रह्मभूत इति-प्रकृतिविशुद्धस्वात्मस्वरूपसाक्षात्कारमापन्न इत्येतत्। तेन चात्मसाक्षात्कारेण मद्भक्तिं लभते परामित्यर्थः। अनेन भक्तावङ्गत्वं ज्ञानस्येति ज्ञापितम् ॥

एतेनेत्यादिनोक्तमर्थं साक्षात्सूत्रारूढतया योजयति--"जुष्टं यदे"ति। अनेनात्मप्राप्तिमात्रस्य न परमपुरुषार्थत्वं, न वा तद्विचिन्तनमात्रेण परमपुरुषार्थलाभ, इत्येतज्ज्ञाप्यते।" यमेवैष " इत्यादि भक्तिस्वरूपज्ञापकम्। आत्मनोभेदं स्वावसरे ज्ञपपादयिष्यामः ॥ १-१-५ ॥

सू-द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः ॥ १-१-६ ॥

भा०—द्वेषप्रतिपक्षभावात्-द्वेषस्य प्रतिपक्षः प्रतिद्वन्द्वी रागस्तस्य भावस्तस्मात्। द्वेषप्रतिद्वन्द्वी च प्रीतिप्रणयानुरागादिपर्यायको राग एव प्रसिद्धो न तु ज्ञानादिः। अस्ति ह्ययं द्वेष्टा अयं भक्त इति द्वेषभक्तयोर्मिथः प्रतिपक्षभावेन प्रयोगः। तत् भक्तेरागविशेषरूपता युक्ता। रसशब्दाच्च—"रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती"ति श्रुतौ रसशब्देन आनन्दसन्दोहनिधिः परमरसघनमूर्तिर्भगवानभिहितः। तद्युक्तस्तस्मिन् रागः। अतश्च भक्तेरागरूपता। उपादेयश्चायं रागः, हेयस्तु अपरः, योऽयमनात्मन्यात्माभिमानेनैवारस्ये रस्यताभ्रमेण जातः। तदुक्तं हरिवाक्यसुधासिन्धौ—"बोध्या भक्तास्तु रसिकास्त एव जगतीतले। येषां

ननु-शंका, भले तमारा कहेवा प्रमाणे भक्ति एज मुक्तिमां साक्षात्-मुख्य हेतु मानो? परन्तु-भक्ति पदथी अनुराग[1] कहोछो ते अनुरागने भक्ति एम केम कहेवाय? ए आशंकाना समाधानमां कहे छे-

द्वेषनो प्रतिपक्षी होवाथी अने रस शब्द होवाथी राग (एज भक्ति छे.) ॥ १-१-६ ॥

द्वेषनो प्रतिपक्षी-विरोधी एवो राग तेनो भाव-धर्म छे माटे. लोकमां अने शास्त्रमां द्वेषनो प्रतिद्वन्द्वी-प्रीति, प्रणय अने अनुराग, एवा शब्दथी कहेवातो रागज प्रसिद्ध छे. पण द्वेषनो प्रतिपक्षी ज्ञानादिक तो नथीज. अने वळी-'**आ द्वेषी छे**' अने '**आ भक्त छे**' एम द्वेष अने भक्तिनो परस्पर प्रतिपक्ष-विरोधभावथी प्रयोग थतो जोवामां आवे छे. माटे भक्तिने एक प्रकारनो राग कह्यो छे ते युक्त ज छे। हवे-रस शब्द छे माटे-"रस तो ते परमात्माज छे अने रसरूप परमात्मानेज पामीने आ-उपासक आनंदी थाय छे." आ श्रुतिमां **रस** शब्दथी आनन्दनां महानिर्झरणांना निधिसमा अने परम रसघनमूर्ति एवा भगवानज कहेला छे. तो ते रसमय परमात्मामां राग थाय ए युक्तज छे. अने एथीज भक्तिने रागरूप कहेवी ते पण योग्यज छे. अने आ राग तो सर्वथी सर्वने सर्वप्रकारे उपादेय ग्रहण करवा योग्यज छे. अने हेय-त्याग करवा योग्य रस तो बीजो[2] ज छे. के जे-अनात्म-आत्मभिन्न तुच्छ वस्तुमां आत्माभिमानथीज तात्त्विक रस सिवायना-अरस्य पदार्थमां रस्यता-रसपूर्वक ग्राह्य बुद्धिना भ्रमथी थयेलो छे। ते हरिवाक्यसुधासिन्धुमां कह्युंछे-"आ पृथ्वी उपर खरा रसिक भक्तो तो तेज जाणवा, के जेमने भगवान विना बीजा पदार्थोमां क्यारेय रस जणायज नहि.

१-एक प्रकारनो सामान्य स्नेह। २-मायिक एवो तुच्छ राग।

टी० अनन्तरसूत्रमवतारयति--नतु भवत्विति । एवमिति । उक्तोपपत्तिप्रमाणानुगुणमित्यर्थः। अनुराग उच्यत इत्येतत्कथमिति । अनुरागः-अनुरागविशेषः, कथमित्याक्षेपे, न घटत इति यावत्। अयमाशयः-नन्वस्तु नाम प्रदर्शितोपपत्तिप्रमाणानुरोधेन भक्तेर्मुक्तौ साधनता, अत एव जिज्ञास्यता च, किन्तु यल्लक्षणा सोपवर्णिता न तल्लक्षणा सा, ज्ञानादन्यस्यापवर्गसाधनत्वनिषेधात् श्रुत्यन्तराणामप्येतदनुगुणतयैव तु नयनं कार्यम्। स्मृतिवचनानामपि प्रत्यक्षश्रुत्यनुपमर्देनैव प्रामाण्यमाश्रयणीयम्। तत् भक्तिज्ञानस्यैव विशेषो रागलक्षणादन्य एवेति युक्तम्। उत्कृष्टताप्रतिपत्तिस्तु सा,१ पूज्यताध्यवसाय इत्येतत्, तत्प्रयोज्यमानसिकवाचिककायिकेष्वपि तच्छब्दप्रयोगोऽपि युक्तो नाम । क्षिपत्तु च नातिप्रसक्तमेतत्। ईदृशाध्यवसायविशेषसुसंस्कृतप्रणिधानलक्षणं भक्तियोग इति सूपपन्नम्, ज्ञानादन्यस्यापवर्गसाधनत्वनिषेधोऽप्युपपन्नतरः। रागस्तु ज्ञानादन्य एव, किञ्च-रागो हि चित्तदोषः, तथा च पातञ्जलसूत्रम्-" अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः " इति। कथमयमपवर्गाय भवेत्, नियमेनाऽयमर्थमनु३बध्नातीति स्वरूपे विचार्यमाणे दोष एव। "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ "। अर्थास्तु शब्दादयः। तदर्थस्वरूपतोऽत्यन्तविलक्षणे परमात्मनि परोऽनुराग इति व्याहतमिति।

प्रतिपक्षशब्दार्थमाह—प्रतिद्वन्द्वीति, द्वेषाभावो द्वेषतो विरुद्धोऽपि न द्वेषस्य प्रतिपक्षतामर्हति। प्रतिशिरस्येव तु प्रतिपक्षशब्दस्य प्रवृत्तिस्स्वरसा। यथा शीतोष्णयोस्सुखदुःखयोर्मिथः प्रतिशिरस्तया प्रतिपक्षशब्दप्रवृत्तिः, अत एव असति रागे असति च द्वेषे रागस्य वा द्वेषस्य वा न प्रतिपक्षसद्भावव्यवहारः। तदिदमभिप्रेत्याह-प्रतिद्वन्द्वी चेत्यादि। न तत्कार्यविपरीतकार्याधायकत्वं तत्प्रतिद्वन्द्वित्वमिति यावत्। द्वेषप्रतिपक्षस्य रागस्य यो भावः—स्वभावः, तद्योगं भक्तावुपपादयन्नाह—अस्ति हीति। यदि न तद्योगः, अयं द्वेष्टा. अयमनुरक्त, इति वदयं द्वेष्टा अयं भक्त इति मिथः प्रतिद्वन्द्विव्यवहारः कथं स्यादिति भावः। अयम्भावः-यदि कश्चित्किञ्चित्स्पृशति, भवति तस्य तस्मिन् द्वेषो वा रागो वा, तदुभयरहितोदासीनवृत्तिर्वा, न तुरीया वृत्तिः, असिद्धेः, एवञ्च सति परमात्मानमनुचिन्तयतो भक्तस्यानुचिन्त्यमाने द्वेषौदासीन्ययोरप्रसङ्गात् रागेणैव भाव्यमिति द्वेषप्रतिपक्षभावाद्भक्तेरागरूपता नेत्यसङ्गतम्। नन्वनुरमर्यमाणे परमात्मनि भक्तस्य रागो नेति न वयं ब्रूमः, अपि तु स्याद्रागः, भक्तिस्तु न तल्लक्षणा, किन्तूक्तज्ञानविशेषलक्षणैवेति तु नाशङ्क्यम्, ये नाम जानन्तोऽपि परमात्मानं पूज्यतममर्थलोभाभिभूतमनसः पुत्रपश्वन्नादिकाङ्क्षयेन्द्रादीनेव यजन्ते न तेषु परमात्मनो भक्ता इति व्यवहारः, अस्ति तु तेषामपि तस्मिन् पूज्यताप्रतिपत्तिः, तद्यतो नानुरागातिशयः, अत एव न भक्तव्यवहार इति युक्तं रागरूपत्वं भक्तेरिति।

एतेन पूज्यताप्रतिपत्त्या निध्यानं परिपाकातिशयमाप्नोतीत्यपास्तम्, फलान्तरानुरागादिनोपरोधात्।

१—सा-भक्तिः। २-अयम्-रागः। ३-नियमेनानुबध्नातीति-न व्यभिचरतीत्यर्थः।

भा०कृष्णेतरार्थेषु रसः क्वापि न सम्भवेत्॥ कृष्णसम्बन्धवत्येव शब्दे यस्य रुचिर्भवेत्। न तद्भिन्ने स्त्र्यादिशब्दे स सत्यो रसिको मतः॥ कृष्णसम्बन्धिसंस्पर्श एव यस्य रुचिर्भवेत्। न त्वहिस्पर्शवत्स्त्र्यादिस्पर्शे स रसिको हि सन्॥ कृष्णसम्बन्धिरूपेक्षारुचिरेकैव यस्य च। न तु स्त्र्यादिदिदृक्षा स्यात् स भक्तो रसिकोऽस्ति सन्॥ कृष्णार्पितान्नास्वादे स्याद्रुचिरेकैव यस्य च। न तदन्यरसास्वादे स एव रसिको हि सन्॥ कृष्णनिर्माल्यपुष्पादिघ्राणे यस्य रुचिर्भवेत्। न त्वन्यसौरभघ्राणे स सत्यो रसिको मतः॥ एवं भागवतान् पञ्च विषयान् प्राप्य मोदते। यथा तथेतरार्थाप्त्या हृष्येत्स तु मतोऽधमः"॥१-१-६॥

एवंभूता भक्तिः सत्सङ्गलब्धभगवत्कृपासाध्येति ज्ञापयितुं क्रियासाध्या नेत्याह—

सू० न क्रिया, कृत्यनपेक्षणात् ज्ञानवत् ॥१-१-७॥

सा भक्तिः, क्रिया—केवलत्रिवर्गप्रापकनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानपूर्वकविहितयज्ञादिक्रिया, तया साध्या न भवति.। कुतः?

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધવાળાજ શબ્દમાં જેને રૂચિ થાય, પણ તે વિનાના બીજા સ્ત્રીઆદિકના શબ્દમાં જેને રૂચિ થાયજ નહિ, તેજ સાચો રસિક ભક્ત માનેલો છે. કૃષ્ણ સંબંધી સંસ્પર્શ માંજ જેને રૂચિ થાય, પણ સ્ત્રીઆદિકના સ્પર્શને વિષે તો કાળા નાગનો સ્પર્શ કરતાં જેમ ભય પામે તેમ ભય પામે, તે રસિક ભક્ત સાચો જાણવો. કૃષ્ણ સંબંધી રૂપ જોવામાંજ જેને એક રૂચિ વર્તે, પરન્તુ-સ્ત્રીઆદિકનાં રૂપ જોવાની ઇચ્છાજ જેને ન થાય, તે રસિક ભક્ત સાચો છે. કૃષ્ણને અર્પણ કરેલા અન્નના સ્વાદને વિષેજ જેને એક રૂચિ થાય, પણ તે વિનાના બીજા રસાસ્વાદમાં જેને રૂચિ થાયજ નહિ, તેજ સાચો રસિક ભક્ત છે. ભગવાનને ચઢેલાં પુષ્પાદિક સુંઘવામાંજ જેને રૂચિ વર્તે, પરન્તુ-તે સિવાયના બાજા સુગન્ધ સુંઘવામાં જેને રૂચિ નજ થાય, તેજ સાચો રસિક ભક્ત માનેલો છે.। અને જો આ પ્રમાણે ભગવાન સંબંધી પંચ વિષયોને પામીને જેમ આનંદ પામે છે, તેમજ જો ભગવાનના સંબંધ સિવાયના વિષયોને પામીને પણ આનંદ પામે છે, તો તે રસિક ભક્ત ખોટો છે અને તે તો અધમ માનેલો છે." ॥૧-૧-૬॥

હવે-આવી ભક્તિ સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલી ભગવત્કૃપાથીજ સિદ્ધ થાયછે એમ જણાવવાને માટે તે ક્રિયાસાધ્ય નથી એમ કહે છે—

(તે ભક્તિ) ક્રિયાસાધ્ય નથી, કૃતિની અપેક્ષા નથી માટે. જ્ઞાનની પેઠે. ॥ ૧-૧-૭ ॥

તે ભક્તિ, કેવળ ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનેજ આપનારાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના અનુષ્ઠાનપૂર્વક કરેલી જે યજ્ઞાદિક ક્રિયા, તેથી સાધ્ય-સિદ્ધ કરવા યોગ્ય થતી નથી,

टी०-अनुरागातिशयलक्षणया भक्त्या निध्यानं परिपाकविशेषमाप्नोतीति तु निर्विवादम् । गाढानुरागो हि निध्यानाविच्छेदमापादयन् दर्शनसमानाकारनिध्याननिष्पत्तिमापादयति । तत् ज्ञानस्य काष्ठा अनुरागविशेषलक्षणा भक्तिरिति सूपपन्नम् । एतेन-" ज्ञानादन्यस्य मोक्षसाधनत्वनिषेधश्रुतिविरोध" इत्यपास्तम् । रागरूपतापि ज्ञानस्यैव भवति, न रागो नाम ज्ञानादर्थान्तरम् । इदमुपदर्शितं प्रागपि । नन्वेवं सति कथमिदमुच्यते?-"नायमात्मेत्यादिना प्रीतिरूपतारहितं ध्यानमपि न मोक्षायेत्युक्तं स्युच्यत इति । उक्तयुक्त्या द्वेषौदासीन्ययोरप्रसङ्गेन परमात्मनिध्यानेन प्रीतिगर्भेणैव भाव्यमिति १तद्राहित्यस्यैवाप्रसङ्गात्" । सत्यम्—न प्रीतिमात्रं भक्तिः, अत्यर्थप्रीतिर्हि सा, उक्तञ्च "परानुरक्तिरीश्वर" इति । अपूर्वत्वात्तद्विधानोपपत्तिः । इह तु सूत्रे रागरूपत्वमेव भक्तेर्न घटेतेत्येतत्प्रतिक्षिप्यते । यच्चोक्तं रागो हि दोषः, स च हेयः, यदयमर्थानेव शब्दादीननूदेति; नास्य परमात्मनि योगो घटेतेति, तत्राह-सूत्रकारः—"रसशब्दाच्चे"ति । अस्यार्थमाह—भाष्यकारः-" रसो वै स " इत्यादिना । अयम्भावः-" रसो वै स " इत्येतदानन्दवल्ल्यां श्रूयते, रसशब्दश्चायमानन्दमयं प्रस्तुत्य प्रवर्तते, "अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इति हि पूर्वं श्रूयते, अव्यवहितोत्तरं च "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्"इति, तदानन्दमयमेवायं रसशब्दो रस्यत्वेन बोधयति, रस्यता चानन्दस्यैव युक्ता, निरवधिकानन्दे तु रस्यता मुख्या, एवञ्च सति रागोऽप्यस्मिन्नेव परमः सम्भवेत्, रागो हि रस्यमनु, रस्यता चानन्दस्यैव, शब्दादिष्वर्थेषु रागानुबन्धोऽपि रस्यताभ्रमात्, रसाभासा हि ते, न हि तेभ्यो वस्तुत आनन्दः, विषमधुसंसृष्टान्नभोजनवद्दुःखैकपरिपाके दुःखाधान्यत् फलम् । तदस्मिन्ननवधिकानन्दमये रस्ये रागः स्वरसवाहीति भक्तेरागरूपता युक्तैवेति । स्मर्यते च-"या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतस्सा मे हृदयान्मापसर्पतु " । " परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि " इति ।

यच्च-पातञ्जले रागस्य क्लेशे गणनम्, तद्विषयानुबन्धिनमभिप्रेत्य, गीतावचनमपि तथैव । अत एव "इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्" इति तत्रैव स्मर्यते । अनेनात्मपरमात्मनोऽनुरागस्त्वनुकूल इति व्यज्यते । हेयोपादेयरागभेदमाह-उपादेय इत्यादि ॥ १-१-६ ॥

एवम्भूतेति । परानुरागलक्षणेत्यर्थः । भगवत्कृपासाध्येति ज्ञापयितुमिति । एतेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिर्ज्ञापिता भवति । क्रियासाध्या नेति । क्रिया-केवलक्रिया, भगवदाराधनत्वेनैकरूपतामनापन्ना, वर्णाश्रमाङ्गभूता यागादिरूपा च स्वतन्त्रा । क्रियामात्रस्य भक्तिसाधनत्वनिषेधस्तु न घटेत, " मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तिं लभते पराम्' इति गीतावचनतो भगवदेकप्रीणनैकान्तकर्मणां भक्त्युन्मेषसाधनत्वोपदेशात् । सामान्यपदस्य विशेषपरतामभिप्रेत्याह-केवलेति । क्रियासाध्या न भवतीति । लाक्षणिकोऽयमर्थः । कृतिपदस्य कृतिविशेषपरतामभिप्रेत्याह-ईदृक्कृत्यनपेक्षणादिति । ईदृक्कृत्यपेक्षा नेत्येतदुपपादयति-भगवदिति । एतेन भगवत्कृपाद्वारभूतानां भगवदेकप्रीणनैकात्मनां कर्मणामेव भक्त्युपयोगो ज्ञाप्यते । तत्र प्रमाणमाह-तदुक्तमित्यादिना ॥ तत्र दृष्टान्त इति । तत्र-केवलक्रियासाध्यत्वाभावे ॥ १-१-७ ॥

१—तद्राहित्यस्य-प्रीतिराहित्यस्य ।

भा०कृत्यनपेक्षणात्, भक्तेरीदृक्कृत्यपेक्षाभावात् । किन्तु भगवदाराधनरूपतया क्रियमाणक्रियापेक्षत्त्वात् । केवलक्रियायाः त्रिवर्गसम्पादकतया सान्तफलजनकत्त्वात् । सत्सङ्गलब्धभगवदाराधनरूपक्रियायास्तु भक्त्युत्पादनद्वारा मुक्तिजनकत्त्वात् । क्रियासाध्या न भवति । तदुक्तं स्कान्दे वासुदेवमाहात्म्ये स्कन्देन सावर्णिं प्रति—"वासुदेवः परम्ब्रह्म श्रीकृष्णः पुरुषोत्तमः । देवोऽकामैस्सकामैश्च पूज्यो मुक्तैर्नरैरपि ॥ द्विजातीनां चाश्रमाणां स्त्रीशूद्रादेश्च सर्वथा । स्वस्वधर्मैरेष एव तोषणीयोऽस्ति भक्तितः ॥ तस्मात्कर्माखिलमपि दैवं पित्र्यं च सर्वदा । तत्प्रीत्या एव कर्त्तव्यं वेदोक्तं च यथोचितम् ॥ सुखाप्तये नृभिर्यद्यत्कर्मात्र क्रियते शुभम् । अपि स्वनुष्ठितं तच्चेत्कृष्णसम्बन्धवर्जितम् ॥ तदा क्षयिष्ण्वल्पफलं ज्ञेयं तच्च गुणात्मकम् । फलवैगुण्यकृत्तच्चाशुभदेशादियोगतः ॥ बहुविघ्नं च तन्नृणां नैव वाञ्छितसिद्धिदम् । कर्मैतदेव श्रीकृष्णप्रीणनाय क्रियेत चेत् ॥ तत्सम्बन्धेन तर्ह्येतद्भवेत्सर्वं हि निर्गुणम् । स्ववाञ्छितादप्यधिकं ददाति फलमक्षयम् ॥

કેમકે-કૃતિ-કર્મની અપેક્ષા નથી માટે. એટલે કે-ભક્તિને આવાં કર્મની અપેક્ષા નથી માટે. પરંતુ-ભગવાનની આરાધનારૂપ કરેલાં નિષ્કામ કર્મની અપેક્ષા છે માટે. કારણ કે-કેવળ ક્રિયાને તો ત્રિવર્ગને સમ્પાદન કરવાપણાને લીધે સાન્ત-કર્માનુરૂપ સાવધિક ફળને ઉત્પન્ન કરવાપણું છે માટે. અને સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલી ભગવદારાધનરૂપ ક્રિયાને તો ભક્તિને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા મુક્તિને ઉત્પન્ન કરવાપણું-પમાડવાપણું છે માટે. આ પ્રમાણે હોવાથી ભક્તિ ક્રિયાસાધ્ય નથી. તે સ્કન્દ પુરાણમાં વાસુદેવમાહાત્મ્યમાં સ્કન્દમુનિએ સાવર્ણિમુનિના પ્રત્યે કહ્યું છે-"પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ભગવાન નિષ્કામ જનોએ તથા સકામ જનોએ અને મુક્ત પુરૂષોએ પણ સર્વથા પૂજવા યોગ્ય છે. અને સર્વ દ્વિજાતિઓને, આશ્રમીઓને તથા સ્ત્રીશૂદ્રાદિકને પણ પોતપોતાના ધર્મોથી અને સ્નેહરૂપ ભક્તિથી એજ વાસુદેવ ભગવાન સર્વથા પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય છે. માટે દેવસંબંધી અને પિતૃસંબંધી સઘળાં કર્મ નિરન્તર તે ભગવાનની પ્રસન્નતા માટેજ કરવાં. અને યથોચિત એવાં વેદોક્ત યજ્ઞાદિક કર્મો પણ તે ભગવાનની પ્રસન્નતા માટેજ કરવાં. આ લોકમાં મનુષ્યોએ સુખપ્રાપ્તિ માટે જેજે શુભ કર્મ કરાય છે, તે કર્મ સારી રીતે વિધિપુરઃસર કરવામાં આવ્યું હોય, પરન્તુ-જો ભગવાનના સંબંધથી રહિત હોય તો તે કર્મ નાશવંત અને અતિ અલ્પ ફળને આપનારૂં થાય છે. અને તે કર્મ ગુણાત્મક એવું જાણવું. અને તે અશુભ દેશાદિકના યોગથી ફળમાં પણ અતિ વૈગુણ્ય ન્યૂનતા કરનારૂં થાયછે. અને મનુષ્યોનેતે બહુ વિઘ્ન ભરેલું હોવાથી ઇચ્છિત સિદ્ધિને આપનારૂં થતુંજ નથી. અને એજ કર્મ જો શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે,

भा० असद्देशादिसम्बन्धात्तद्वैगुण्यं भवेन्न च। विघ्नस्तु कोऽपि ब्रह्मर्षे ! प्रतापाच्चक्रपाणिनः ॥ तस्मिन्न प्रभवेत्कापि तत्स्यादीप्सितसिद्धिदम् । यद्यप्यल्पं स्वसुकृतं तथापि परमात्मनः ॥ साक्षात्सम्बन्धतो ब्रह्मन्! भवत्येव महत्तरम् । यथा स्फुलिङ्गमात्रोऽपि वन्यकाष्ठौघयोगतः ॥ अनिवार्यो भवेद्दावस्तथैतद्धरियोगतः। प्रवृत्ते वा निवृत्ते वा तस्माद्धर्मे स्थितैर्नरैः॥ उपास्तव्यो वासुदेवस्तत्सम्यक्सिद्धिमीप्सुभिः" इति। तत्र दृष्टान्तः—ज्ञानवत् । ज्ञानं यथा न केवलक्रियया सिद्धयति तथा भक्तिरपीति ॥ १-१-७ ॥

भक्तेः क्रियासाध्यत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—

सू-अत एव मुक्तेरनन्तत्त्वम् ॥ १-१-८ ॥

यत एव सा भक्तिर्भगवत्सम्बन्धरहितकेवलक्रियासाध्या न भवत्यत एव तत्फलीभूताया मुक्तेरनन्तत्त्वं सम्भवति। अन्यथा मुक्तेः केवलक्रियाफलत्वेन सान्तत्त्वं स्यात् ।

તો તે ભગવાનના સંબંધે કરીને એ સર્વ કર્મ નિર્ગુણ થઇ જાય. અને પોતે ઇચ્છેલા ફળ કરતાં પણ અધિક અને અક્ષય ફળને આપે છે. અને વળી અસત્ દેશાદિકના સંબંધથી પણ તેમાં વૈગુણ્ય-ઓછા ફળને આપવાપણું થતું નથી, અને હે બ્રહ્મર્ષિ ! ચક્રપાણિ ભગવાનના પ્રતાપથી તેમાં કોઇ વિઘ્ન તો કાંઇ કરી શકતું જ નથી અને તેથીજ તે ઇચ્છિત સિદ્ધિ આપનારૂં થાય છે. અને વળી જોકે પોતાનું સુકૃત અલ્પ જેટલું હોય તો પણ હે બ્રહ્મન્! પરમાત્માના સાક્ષાત્ સંબન્ધથી તે અતિ મોટું થાય છે. જેમ સ્ફુલિંગમાત્ર અતિ અલ્પ અગ્નિ હોય તો પણ વનનાં કાષ્ટના સમૂહ સાથે યોગ થવાથી અનિવાર્ય મહા અગ્નિ થઇ જાય છે. તેજ પ્રમાણે એ કર્મ પણ ભગવાન સાથે સંબંધ થવાથી વધી જાય છે. તે હેતુ માટે પોતાના કર્મની સમ્યક્ સિદ્ધિ ઇચ્છનારા મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ ધર્મમાં રહેલા હોય કે નિવૃત્તિ ધર્મમાં રહેલા હોય તે સર્વ તેમણે વાસુદેવ ભગવાનનીજ ઉપાસના કરવી " એમ. । તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે-" ज्ञानवत् " જ્ઞાન જેમ કેવળ ક્રિયાથી સિદ્ધ થતું નથી, તેજ પ્રમાણે ભક્તિ પણ ક્રિયાસાધ્ય નથી. (પરન્તુ-સત્સંગલબ્ધ ભગવત્કૃપાથીજ સાધ્ય છે.) ॥ ૧-૧-૭ ॥

ભક્તિ ક્રિયાસાધ્ય નથી તેમાં બીજો હેતુ કહી બતાવે છે—

(ભક્તિ ક્રિયાસાધ્ય નથી) માટેજ મુક્તિનું અનન્તપણું છે.॥૧-૧-૮॥

જે કારણથી તે ભક્તિ ભગવાનના સમ્બન્ધથી રહિત કેવળ ક્રિયાથી સિદ્ધ થતી નથી, એ કારણથીજ તે ભક્તિના ફળરૂપ મુક્તિનું અનન્તપણું સંભવે છે. નહિ તો મુક્તિનું કેવળ ક્રિયાના ફળપણાને લીધે સાન્તપણુંજ થાય.।

टी० सान्तत्वं स्यादिति। साक्षात्परम्परया वा यत्केवलक्रियाफलं तद्धि सकलं सान्तमेव दृष्टमिति भावः। एतेन–"केवलक्रिया भक्तिं जनयति, भक्तिस्त्वनन्तं फलम्" इति शङ्का परास्ता। अनन्तफलसाधनभक्तिसाधनत्वं केवलकर्मसु न घटेतेत्यत्रैव तु तात्पर्यम्, न हि नियतसान्तफलस्यानन्तफले द्वारतापि। नन्वनभिसंहितफलानां कर्मणां स्यात्तथात्वमिति चेन्न। अन्तःकरणनैर्मल्यमात्रेणोपक्षयात्, न भक्तौ तेषां सामर्थ्यम्, ज्ञान इव श्रवणमननादि भक्तावपि सामग्री, भगवत्कृपाद्वारभूता सत्सङ्गसम्पाद्या श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणान्येव सामग्री।

नेह साधनविचारस्समुचितः, प्रकरणाननुगुणत्वात्, भक्तिस्वरूपमेव ह्यद्यापि विशोध्यते, समनन्तरसूत्रे हि ज्ञानस्वरूपत्वप्रतिक्षेपमुखेन भक्तेरेव स्वरूपं विशोध्यते, समनन्तराह्निके च "सा मुख्ये"ति सैव विशोध्यते। सामान्यशब्दस्य विशेषपरताश्रयणं लक्षणञ्चास्वरसमित्यभिप्रेत्य प्रकारान्तरेणाधिकरणं व्याचष्टे-वस्तुतस्त्विति। क्रियारूपत्वं प्रतिक्षिप्यत इति। अयं प्रसङ्गः प्रतिक्षेपस्य—ननु–"परानुरागो भक्ति"रित्यसङ्गतम्, सा हि क्रियारूपा भवितुमर्हति, वर्णाश्रमक्रियां भगवदाराधनबुद्ध्या कुर्वत्यपि भक्त इति व्यवहारात्, तथा प्रदक्षिणनमस्कारादिषु प्रवृत्तेऽपि तथा व्यवहारादिति। कृत्यनपेक्षणादित्येतद्व्याचष्टे–कृतेर्यत्नस्येति। अयम्भावः-भगवति प्रेमान्धो हि पुरुषः प्रेमपरिवाहरूपं प्रदक्षिणनमस्कारादिकं कुर्यात्सर्वमेव कर्म भगवदाराधनतया, तत्प्रेमकार्यभूताननुगतचेष्टालक्षणक्रियासु यत्नसापेक्षासु भक्तित्वं नोपपन्नं, प्रेममात्रेणैव यत्ननिरपेक्षेण भक्तव्यवहारात्। क्वचिदीदृशकर्मणां भक्त्युत्पत्तेः पूर्वमपि साधनतयान्वयोऽस्ति। भक्तिसाधनेषु प्रवृत्तिमात्रेण तु भक्तव्यवहारस्तेषु गौणः। तत्सर्वथा यत्नजन्यक्रियारूपत्वं यत्ननिरपेक्षभक्तौ न घटेत। जानाति, रज्यति, यतते, चेष्टते, इति हि क्रमः, तद्यत्ननिरपेक्षभक्तेः क्रियारूपत्वं न घटेतेति। सूत्रसूचितं प्रयोगमाह–यत्नापेक्षत इति। यथा ज्ञानमिति। पथि गच्छतोऽन्यपरस्यापि विना प्रयत्नं सति सन्निकर्षे ज्ञानोदयदर्शनादिति भावः। व्यासावप्रयोजकशङ्कां वारयति–"यतमान एव चेष्टत" इति। द्वितीयसूत्राशयमाह–अत एवेत्यादिना॥ १–१–८॥

क्रियास्वरूपत्वमिति। वस्तुतस्त्वित्यादिव्याख्यानमनुसृत्येत्थमवतरणम्। इदमत्र शङ्काबीजम्—"कृत्यनपेक्षणान्माभून्नाम क्रियारूपता भक्तेः, ज्ञानरूपता तु स्यात्, उपपत्तेः। आत्मपरमात्मनोश्शेषशेषिताज्ञानं हि यथावस्थितविज्ञानम्, तच्च परमात्मदास्यविज्ञानलक्षणमिति, एवम्भूतज्ञानवान् भक्त इति हि व्यवह्रियते। तन्नोक्तप्रेमलक्षणा भक्तिः किन्तु,-ज्ञानलक्षणैवे"ति॥

अत्रेदं बोध्यम्—"ज्ञानमिति चेन्ने"ति सूत्रे संस्थाशब्दार्थनिर्णयमुखेन ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वं प्रतिक्षिप्तम्। इह तु भक्तेर्ज्ञानस्वरूपता प्रतिक्षिप्यत इत्यगतार्थतेति।

नाल्पेत्यादि—"बहूनां जन्मना"मित्यस्य विवरणम्। देहत्रयेत्यादि ज्ञानवानित्यस्य। तत्र भगवत्सेवकोऽहमिति शेषशेषिभावरूपयथावस्थितनिष्कृष्टस्वरूपावधारणनिरूपणम्। भगवांश्चेत्यादि प्रेमाधायकगुणविशेषनिरूपणम्। ज्ञानवतो भक्तिश्रवणेनेति। प्रयोज्यप्रयोजकभावावगमादित्याशयः। यद्यपि परानुरागो ज्ञानार्थान्तरम्,

भा०वस्तुतस्तु–अनेनाधिकरणेन भक्तेः क्रियारूपत्त्वं प्रतिक्षिप्यते। तत्रैवं सूत्रयोजना—भक्तिर्न क्रियारूपा, कृतेः–यत्नस्यानपेक्षणात्। ज्ञानवत्। यन्नापेक्षते प्रयत्नं न सा क्रिया, यथा ज्ञानम्, नापेक्षते च भक्तिः प्रयत्नम्, न हि यत्नेन कश्चिल्लभते भक्तिम्, यतमान एव च चेष्टते। अत एव—अक्रियारूपत्त्वादेव तत्साध्याया मुक्तेरनन्तत्त्वम्–स्थिरफलत्त्वम्। कर्मफलस्य हि सान्तत्त्वं श्रूयते—"नास्त्यकृतः कृतेन" इति॥ १–१–८॥

एवं भक्तेः क्रियास्वरूपत्त्वं निवार्य ज्ञानस्वरूपत्त्वमपि निवारयति—

सू० तद्वतश्च प्रतिपत्तिशब्दान्न ज्ञानमितरप्रतिपत्तिवत्॥१–१–९॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्॥ १–१॥

भक्तिर्ज्ञानं न भवति तत्र हेतुः—तद्वतः प्रतिपत्तिशब्दात्। "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। वासुदेवः

વસ્તુતાએ તો–આ અધિકરણથી ભક્તિની ક્રિયારૂપતાજ નિષેધ કરાય છે. તેમાં સૂત્રયોજના આ પ્રમાણે જાણવી—ભક્તિ ક્રિયારૂપ નથી, કારણ કે—કૃતિ–પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી માટે. જ્ઞાનની પેઠે. જે પ્રયત્નની અપેક્ષા ન રાખે, તે ક્રિયાજ ન કહેવાય. જેમ કે–જ્ઞાન. માટે ભક્તિ પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખતીજ નથી. કેમકે–પ્રયત્નથી કોઇ ભક્તિને પામતોજ નથી. અને પ્રયત્ન કરનારોજ ચેષ્ટા–વ્યાપાર કરે છે.। "अत एव" ભક્તિ ક્રિયારૂપ નહિ હોવાને લીધેજ તે ભક્તિથી સાધ્ય એવી મુક્તિનું અનન્તપણું–સ્થિરફળપણું છે. અને કર્મના ફળનું તો સાન્તત્વ–વિનાશીપણું સંભળાય છેજ—"नास्त्यकृतः कृतेन" કૃત–કર્મથી અકૃત–નિત્ય આત્મા મળતો નથી." એ પ્રમાણે. ॥ ૧–૧–૮ ॥

આ પ્રમાણે ભક્તિ ક્રિયાસ્વરૂપ નથી એમ નિવારણ કરીને હવે ભક્તિ જ્ઞાન-સ્વરૂપ પણ નથી એમ નિવારણ કરે છે.–

જ્ઞાનવાળાને પણ પ્રતિપત્તિ કરવાનો શબ્દ છે, માટે ભક્તિ એ જ્ઞાન નથી. બીજી પ્રતિપત્તિઓની પેઠે. ॥ ૧–૧–૯ ॥

ઇતિ શ્રી ભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રરૂપ શ્રી શાંડિલ્યમુનિપ્રણીત ભક્તિસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયનું પ્રથમ આહ્નિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૧–૧ ॥

ભક્તિ એ જ્ઞાન નથી તેમાં હેતુ બતાવે છે–તે જ્ઞાનવાળાને પ્રતિપત્તિ કરવાનું વચનછે માટે. જુઓ!–"ઘણાં પુણ્ય–જન્મને અન્તે"મારે સર્વ વાસુદેવ ભગવાનજછે" એવા

भा०सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" इति॥ नाल्पसंख्यासंख्यातानां पुण्यजन्मनां फलमिदं यद्देहत्रयविलक्षणं निजात्मानं प्रकाशैकरसरूपाक्षरब्रह्मात्मना विभाव्य "भगवत्सेवकोऽहं भगवांश्चासंख्येयैः कल्याणगुणैः परतरोऽत्यन्तविलक्षणः सेव्य" इति ज्ञानवान् भूत्वा वासुदेव एव मम परमं प्राप्यं प्रापकञ्चान्यदपि यन्मनोरथवर्त्ति स एव मम तत्सर्वमिति मां यः प्रपद्यते-मामुपास्ते स महात्मा महामना दुर्लभतरो लोक इति श्रीभगवद्वाक्ये ज्ञानवतो भक्तिप्रतिपत्तिश्रवणात्। ज्ञानवतो भक्तिप्रतिपत्तिश्रवणेन ज्ञानभक्त्योर्भेदोऽवधार्यते। अतो भक्तिर्ज्ञानं न भवतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—इतरप्रतिपत्तिवदिति। तथा च—"कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः"। इत्यादौ देवतान्तरप्रतिपत्तिनिन्दामुखेन भगवत्प्रतिपत्तिस्तवने कामादिहृतज्ञानत्वलक्षणात्प्रयोजकाद्धर्मात्प्रयोज्यभूताया

જ્ઞાનવાળો પુરૂષ મને આશરેછે અને તે-તેવો મહાત્મા લોકમાં અત્યન્ત દુર્લભછે." એમ। અલ્પ સંખ્યાથી ગણી શકાય એવાં પુણ્ય જન્મનું આવું ફળ ન હોય, કે જે-ત્રણ દેહુથી વિલક્ષણ એવા પોતાના આત્માને પ્રકાશૈકરસરૂપ એવા અક્ષર-બ્રહ્મરૂપે વિભાવના[1] કરીને "હું ભગવાન વાસુદેવનો સેવક છું. અને ભગવાન પુરૂષોત્તમ અસંખ્ય કલ્યાણ ગુણગણોથી સર્વથી અતિ પર-શ્રેષ્ઠ અને સર્વથી વિલક્ષણ છે તેજ સેવવા-ભજવા યોગ્ય છે." એવા જ્ઞાનવાળો થઇને "વાસુદેવ એજ મારે પરમ પ્રાપ્ય અને પ્રાપક પણ છે. તેમજ-બીજું પણ મારે જે કાંઇ મનોભિલષિત હોય તો તે પણ સઘળું મારે તો એ વાસુદેવજ છે." એમ મને જે પામે છે-મારી ઉપાસના કરે છે, તે મહાત્મા-પરમ ઉદાર મનવાળો મારો ઉપાસક લોકમાં અતિ દુર્લભ છે. એ પ્રમાણે શ્રીભગવાનના વાક્યમાં જ્ઞાનવાળાને ભકિત અને પ્રપત્તિ કરવાનું સંભળાય છે માટે. । અને આ રીતે જ્ઞાનવાળાને પણ ભકિત અને પ્રપત્તિ કરવાનું સંભળાય છે તેથી જ્ઞાન અને ભકિતનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે. । માટે ભકિત એ જ્ઞાન ન કહેવાય. એ અભિપ્રાય છે. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે-"બીજી પ્રતિપત્તિઓની પેઠે." એમ. । જુઓ ગીતામાં "તે તે મનોરથોથી હરાઇ ગયું છે જ્ઞાન જેમનું એવા મનુષ્યો બીજા દેવતાઓને આશરે છે." એ આદિક વચનોમાં બીજા દેવની પ્રતિપત્તિની નિન્દાદ્વારા ભગવાન વાસુદેવની પ્રતિપત્તિની સ્તુતિ કરવાના પ્રસંગે-કામાદિકથી જ્ઞાનનો વિનાશ થવારૂપ લક્ષણ જેનું છે, એવા પ્રયોજક ધર્મ થકી, પ્રયોજ્યભૂત-પ્રેરણા પામતી એવી દેવતાન્તરમાં પ્રીતિરૂપ દેવતાન્તરની ભકિતનો ભેદ સ્પષ્ટ સમજાય છે. તેજ પ્રમાણે આમાં પણ પ્રયોજકીભૂત-પ્રેરણા કરનારૂં આત્મા-પરમાત્માનું જ્ઞાન તે થકી તે પરમાત્માની ભકિતરૂપ તેમની પ્રતિપત્તિ ભિન્નપણે સ્પષ્ટ સમજવામાં આવેછે. એ અર્થ-અભિપ્રાયછે.।

૧ શુદ્ધ અક્ષર બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્ય ભાવથી પરમ સામ્ય સ્થિતિની ભાવના-અવિરત આલોચના।

भा०देवतान्तरानुरक्तिलक्षणाया देवतान्तरभक्तेर्भेदोऽवधार्यते। तथात्रापि प्रयोजकीभूतात्स्वात्मपरमात्मज्ञानात्तद्भक्तिरूपा तत्प्रतिपत्तिर्भिन्नत्वेनावधार्यत इत्यर्थः। अत एवोक्तं गीतायाम्—" ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् " इति॥ श्रीमद्भागवते च–" आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरि " रिति॥ १–१–९॥

इति श्री परभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्रभूतसकळविद्वज्जनसाधुजनपूजितसद्गुरुवर्यश्रीनित्यानन्दमुनिप्रणीते भक्तिसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्॥ १–१॥

टी–किन्तु तस्यैव परिपाकविशेषः। तथापि ज्ञानशब्दस्य रूढ्या प्रेमरूपतानापन्ने भूरिप्रयोगात्तदनुरोधेन ज्ञानशब्दानगम्यप्रेमरूपतानापन्नयथावस्थितज्ञानमात्ररूपतेह प्रतिक्षिप्यते। तेन परमात्मदास्यमात्मनि जानाति पुरुषमात्रे भक्तशब्दप्रयोगः समुचितः, परं परमात्मनि भक्तिं कालेन भविष्यन्तीमभिप्रेत्य भक्तशब्दव्यवहारो गौणो बोध्यः। तथा च परानुरागो भक्तिरिति यदुक्तं सूत्रकृता तद्युक्तमुक्तमिति भावः॥ १–१–९॥

इति श्री परमसद्गुरुश्रीनित्यानन्दमुनिशिष्य–कृष्णजीवनदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम्॥ १–१॥

એથીજ ગીતામાં કહ્યું છે–" બ્રહ્મરૂપ થયેલો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, પ્રિયવિયોગથી નહિ શોક કરતો, કે નહિ વ્હાલી વસ્તુની આકાંક્ષા કરતો. એવો સર્વ ભૂતમાં સમબુદ્ધિવાળો મારો **જ્ઞાની** ભકત મારી પરા–પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પામેછે " અને શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં પણ " કામ ક્રોધાદિકની તેમજ અહં–મમતાની ગ્રન્થિઓ વિનાના માટેજ આત્મારામ અને પૂર્ણકામ એવાય પણ મુનિઓ ઉરૂક્રમ ભગવાનમાં નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે. કેમ કે–ભગવાન એવા મહાગુણોથી ભરેલા મહાસાગરસમાજ છે." એમ કહ્યું છે. ॥૧–૧–૯॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત–સકળ-વિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજીત સદ્‌ગુરૂવર્ય શ્રી નિત્યાનન્દમુનિવિરચિતે શ્રીશાંડિલ્યસૂત્રભાષ્યે પ્રથમાધ્યાયસ્ય પ્રથમમાહ્નિકં સમાપ્તમ્॥ ૧–૧॥

द्वितीयमाह्निकम्—

भा० भक्तप्राणप्रियं भक्तवत्सलं भक्तशेवधिम्॥
राधेवानन्यभावेन ध्यायेऽहं धर्मनन्दनम्॥ १॥

एवं प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके सत्सम्प्रदायाधिगतात्मपरमात्मज्ञानस्य वेदोदितभगवदाज्ञारूपस्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठाननिर्दग्धाशेषकल्मषतया नितान्तनिर्मलान्तःकरणस्य जितेन्द्रियस्य भगवदितरवस्तुसञ्जातवैराग्यस्य परमैकान्तिकस्य भक्तस्य प्राप्या परा भक्तिरभिहिता। तत्प्राप्यं फलञ्चाभिहितम्। तादितरनिःश्रेयससाधनानां ज्ञानादीनां तदन्तर्भावश्चोक्तः।

अथ द्वितीयाह्निक एतदेव स्पष्टीकरोति—

ननु—भवतु नाम मुक्तौ भक्तेरुपयोगः। किन्तु साङ्ख्ययोगयोरपि तत्रोपयोगः क्वचिच्छ्रूयते। एवं सति किं भक्तेस्साङ्ख्याद्यपेक्षा? साङ्ख्यादेर्वा भक्त्यपेक्षेत्यत्राह–सेति।

આહ્નિક ૨ જું—

ભકતોને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય, ભકતો ઉપર અતિ સ્નેહાળ અને ભકતોને મહાનિધિ સમાન, એવા સાક્ષાત્ ધર્મનન્દન શ્રીહરિ ભગવાનનું હું રાધિકાની પેઠેજ અનન્ય ભાવથી ધ્યાન કરૂં છું. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમાહ્નિકમાં સત્સંપ્રદાય થકીજ પ્રાપ્ત થયું છે આત્મા–પરમાત્માના સ્વરૂપનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન જેમને, વેદવિહિત ભગવદાજ્ઞારૂપ સ્વવર્ણાશ્રમને ઉચિત કર્મના અનુષ્ઠાનથી અશેષ કલ્મષ સમૂળ દગ્ધ થઇ જવાથી અત્યન્ત નિર્મળ અન્તઃકરણવાળા, ઇન્દ્રિયોને જીતીને વર્તનારા, ભગવાન સિવાયની બીજી વસ્તુઓમાં દ્રઢ–સમ્યક્ વૈરાગ્ય પામેલા, એવા પરમ એકાન્તિક ભકતરાજને પામવા યોગ્ય પર ભકિત કહી બતાવી, તેમજ તે ભકતને પામવા યોગ્ય ફળ પણ કહ્યું. અને તે ભકિત સિવાયનાં બીજાં નિઃશ્રેયસના સાધનરૂપ જ્ઞાનાદિકનો તેમાં–ભકિતમાંજ અન્તર્ભાવ થઇ જાય છે તે પણ કહ્યો.

હવે–બીજા આહ્નિકમાં પણ એજ અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહે છે—

શંકા–મુક્તિમાં ભક્તિનો ઉપયોગ ભલે હોય. પરંતુ–સાંખ્ય અને યોગનો પણ તેમાં ઉપયોગ ક્યાંઇક ક્યાંઇક સાંભળવામાં આવે છે. તો એમ હોવાથી શું ભક્તિને સાંખ્યાદિકની અપેક્ષા છે? કે સાંખ્યાદિકને ભક્તિની અપેક્ષા છે? એ શંકાના સમાધાનમાં કહેછે—

द्वितीयमाह्निकम्—

टी० वृत्तानुवादपूर्वकं वर्त्तिष्यमाणस्य सङ्गतिमाह—एवमित्यादिना। एतदेवेति। ज्ञानादीनां तदन्तर्भावेनास्वातन्त्र्यम्। भक्तेर्मुख्यत्वे निरूपिते हि ज्ञानादीनां परमनिःश्रेयसे साक्षात्साधनत्वाभावस्सिद्ध्यति, ततु ज्ञानादीनां स्वातन्त्र्यप्रतिक्षेपेण भक्तिफलाधिकफलासम्पादकतया भक्तावन्तर्गततैव स्फुटीकृता भवति। आह्निके चास्मिन् ज्ञानादीनां भक्त्यङ्गतैवाक्षेपसमाधानमुखेन स्थिरीक्रियते।

वस्तुतस्तु-एतदेवेति-भक्तेरेव परमनिःश्रेयससाधनत्वम्, स्पष्टीक्रियते-विशदीक्रियते, शङ्कानिरासोऽपि हि विशदीकरणम्, प्राधान्याप्राधान्यपरीक्षया भवति हि शङ्कानिरासः।

साङ्ख्यम्-आत्मज्ञानम्। योगः-चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणोऽष्टाङ्गः परमात्मध्यानप्रधानः। यथा च कठवल्ल्यां श्रूयते—"हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते"। इत्युपक्रम्य "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" इति। अनेन च साङ्ख्यस्य मोक्षे हेतुत्वमवगम्यते। तत्रैव पूर्वम् "अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"। अनेन योगस्य मोक्षे साधनत्वमवगम्यते। तत्रैवोत्तरत्र "आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यादिना योगोपकरणमप्युच्यते। तत्रैवोत्तरत्र-"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था" इत्यादि प्रकृतिपुरुषविवेचनेन साङ्ख्यं निःश्रेयसहेतुतया वर्णितम्। तथा तत्रैवोत्तरत्र-"इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्सत्त्वमुत्तमम्। सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम। अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च। यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्त्वं च गच्छति"। इति साङ्ख्यस्य निःश्रेयसहेतुत्वं श्रूयते। अनुपदश्च "यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम्। तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्"। इति योगोपकरणञ्च। तथा मुण्डके च-"धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासा निशितं सन्दधीत। आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य! विद्धि"। "प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्" इति योगस्य प्रसङ्गश्च। उत्तरत्र च-"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश" इत्यात्मविज्ञानस्य हेतुत्वं श्रूयते॥ एवं सति इति॥ त्रयाणामन्योऽन्यनिरपेक्षं कारणत्वे विकल्पापत्तेः, सापेक्षत्वे कस्य कुत्रापेक्षा, कयोरङ्गाङ्गिभाव इत्येतत्॥ भक्त्यपेक्षत्वादिति-भक्तावपेक्षा येषाम, भक्तौ निष्पाद्यायां येषामपेक्षेत्येतत्। तेषां भावो भक्त्यपेक्षत्वम्। इतरेषामपेक्षा यस्याम्-यस्यं इति वा, तस्या भाव इतरापेक्षत्वम्। तस्मादिति सूत्रार्थो ज्ञापितः। यदर्था यदपेक्षा, तच्छेषभूतो हि सः, "शेषः परार्थत्वात्" इति च सूत्रम्। यच्चात्मज्ञानलक्षणं साङ्ख्यम्, यश्च योगः परमात्मप्रणिधानप्रधानः, तदुभयं भक्त्युत्पत्तावेवोपयुज्यते। अज्ञाते ह्यात्मस्वरूपे वैराग्यानुदयेन भगवति परानुरागो न भवेत्, अतश्चात्मनः प्रकृतिविलक्षणं यथावस्थितं परमात्मनः शेषभूतं स्वरूपं ज्ञातव्यमिति

भा० सू—सा मुख्येतरापेक्षत्वात् ॥ १–२–१ ॥

सा—प्रथमाह्निकेऽनुरक्तित्त्वेनोक्ता भगवद्भक्तिः, मुख्या–मुक्तिसाधनत्त्वेनोदितेषु साङ्ख्ययोगादिषु प्रधानीभूता । कुतः ? इतरापेक्षत्त्वात्–इतरेषां साङ्ख्ययोगादीनां भक्त्यपेक्षत्त्वात्॥१-२-१॥

कुत एवमित्यत आह—

सू—प्रकरणाच्च ॥ १–२–२ ॥

प्रकरणश्चेदं भक्तेरेव । तथा च कठवल्ल्याम्—" नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्"इति । तथा मुण्डके–"आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ" इति च । प्रकरणश्च परमात्मनः—" अणोरणीयान्महतो महीयान् " । " यस्य ब्रह्म च क्षत्रश्चोभे भवत ओदनः " । " यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् " । " तद्विष्णोः परमं पदम् " । " भयादस्याग्निस्तपति " इत्यादि । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति" इत्यादि च ।

તે ભકિતજ મુખ્ય છે. બીજાઓને એની અપેક્ષા છે માટે. ॥૧-૨-૧॥

તે–પ્રથમ આહ્નિકમાં પરમ અનુરાગરૂપે કહેલી ભગવદ્‌ભકિત, મુખ્ય–મુકિતના સાધનપણે કહેલાં સાંખ્યયોગાદિક સાધનોમાં પ્રધાનભૂત છે. શાથી ? તો બીજાઓને–સાંખ્યયોગાદિકને ભકિતની અપેક્ષા છે માટે. ॥ ૧–૨–૧ ॥

કેમ એમ ?–(ભકિતનીજ મુખ્યતા કેમ ?) એને માટે કહે છે–

પ્રકરણ (ભકિતનુંજ) છે માટે. ॥ ૧–૨–૨ ॥

આ પ્રકરણ ભકિતનુંજ છે. જુઓ –કઠવલ્લીમાં–"આ આત્મા–પરમાત્મા પ્રવચનથી નથી પમાતા, મેધા–સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પણ નહિ, તેમ બહુ શાસ્ત્રશ્રવણથી પણ નહિજ. પરંતુ–એ પરમાત્માજ જેને વરે છે–પ્રીતિપાત્ર માને છે તેનાથીજ પમાય છે. અને તેને પોતાની ભાગવતી તનુ આપે છે" એમ । તથા મુણ્ડક–ઉપનિષદ્‌માં–" આત્મામાંજ રમનારો અને આત્મામાંજ આનંદ માનનારો એવો ક્રિયાવાન્–ભકિતમાન્ પુરૂષજ સર્વ બ્રહ્મવિત્ પુરૂષોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ છે." એમ કહ્યું છે. । આ બધું પ્રકરણ પરમાત્માનુંજ છે.–"અણુથી પણ અતિ અણુ–સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે. અને મહાન્ કરતાં પણ અતિ મહાન્ છે." " બ્રહ્મ–બ્રાહ્મણાદિક શ્રેષ્ઠ અને ક્ષત્ર–બાકીનું સઘળું કનિષ્ઠ એવું બંને વિભાગવાળું આ વિશ્વ જે પરમાત્માને ઓદન–સંહાર કરવા યોગ્યછે." "સર્વથી પર અક્ષરસ્વરૂપ એવા જે બ્રહ્મ તેનું યજન–ઉપાસન કરનારા ભકતોને જે પરમાત્મા સેતુ–પૂલની માફક સામે પાર

टी-साङ्ख्यस्य भक्तावुपयोगः । एवं परानुरागलक्षणभक्तौ वासनामूलकचित्तवृत्तीनामन्तरायतया तदुपशमनाय भवत्वल्पापेक्षेति योगस्यापि भक्त्यवङ्गत्वमवगन्तव्यम् ॥ १-२-१ ॥

कुत इत्याक्षेपे । श्रुतितस्साक्षात्साधनत्वेऽवगम्यमाने कस्मादङ्गाङ्गिभावो घटेत ? न घटेतेति यावत् ।

प्रकरणञ्चेदं भक्तेरेवेति । यस्मिन् वाक्यसन्दर्भे साङ्ख्ययोगयोस्साधनत्वावगमः, तच्च प्रकरणं भक्तेरेव । भक्तिप्राधान्येनैव प्रवृत्तेस्तदुपसर्जनतयैव तयोः प्रसङ्गो न्याय्य इति भाव. । प्रकरणमुदाहरति-कठवल्ल्यामित्यादिना । इदञ्च वाक्यम् प्रीतिरहितकेवलश्रवणमननध्यानानां परमात्मसाक्षात्कारे हेतुत्वं प्रतिक्षिप्य प्रीतिरूपापन्नध्यानस्यैव हेतुत्वं बोधयति । परमात्मना वरणीयस्यैव परमात्मस्वरूपसाक्षात्कारसम्भवोपपादनात् । वरणीयश्च प्रियतम एव, यस्मिन्नयमतिमात्रां प्रीतिं करोति स एव स्वस्य प्रियतमो भवति । न द्वेषी नाप्युदासीनः । विवृतं चेदं प्राक् । आत्मक्रीड इति । आत्मन्येव क्रीडा-विहरणम्-आनन्दावाप्तको व्यापारस्सर्वो यस्य, नान्यस्मिन्, स आत्मक्रीडः, कथमेतत् ? यस्मादस्यात्मन्येव रतिः-अनुरागविशेषः, एवम्भूतः कथमन्यत्र विहरेत् ? आत्मनः श्रवणमननध्यानानि चैवम्भूतस्य विहरणरूपाण्येव भवन्ति । आनन्दगर्भत्वात्, तद्रागातिशयरहितस्य तद्ध्यानं शुष्कप्रायमिति न विहरणरूपतामश्नुते । एष एव क्रियावान्, एष एव ब्रह्मविदां वरिष्ठः, अन्ये पुन क्रियावन्तो नाम, ब्रह्मविदो नाम, न तेषु वरिष्ठाः । यत् क्रियायोगस्य परमप्रयोजनं ज्ञानस्य ध्यानलक्षणस्य च परानुरागं परमात्मनि न प्रापयन्तः । अनेन कर्मयोगस्येव ज्ञानध्यानयोरपि भक्त्युपयोगो दर्शित । इति चेति चकारात् नायमात्मेत्यस्य मुण्डकेऽपि पठयमानस्य समुच्चयो बोध्यः। अयम्भावः-यद्यपि श्रूयते नाम-"हन्ता चेन्मन्यते" इत्यादिनात्मविवेचनम्,-"अध्यात्मयोगाधिगमेने"त्यादिना योगापेक्षा च । परमिदमुभयम् प्रकरणप्राप्तभक्त्यङ्गतयैव श्रूयते। न ह्यात्मस्वरूपमजानतः परमात्मनि परानुरागप्रसङ्गः तथा परमात्मस्वरूपमजानतश्च । योगोऽपि परानुरागलक्षणभक्तिगोचरपरमात्मस्वरूपसाक्षात्कारे साधनभावमापद्य भक्त्युन्मेष एव पर्यवस्यतीति भक्त्युपकारकतयैवोपयुज्यत इति । ननु—भक्तेः केह प्रसङ्गः ? प्राप्यमात्मस्वरूपमिह प्रस्तुतम्-"अशरीरं शरीरेष्वि"त्यादि, तत्राह-प्रकरणञ्चेति । प्रकरणपर्यालोचनया समर्थितां साङ्ख्ययोगयोर्भक्त्यङ्गतां स्मृतिभिर्दृढयन्नाह—स्मृतयश्चेति । उपसंहरति--अत इति ॥ १-२-२ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—नन्विति । सर्वकर्मक्षयः श्रूयत इति । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिनेति यावत् । अनेन च मुक्त्यव्यवहितसाधनत्वं दर्शनस्यैवावगम्यते । तच्च दर्शनं साङ्ख्ययोगाभ्यामित्याह-दर्शनञ्चेति । "तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः" "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि"रिति दर्शने साङ्ख्यस्योपयोगः श्रूयते, "द्रष्टव्यो मन्तव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य" इति दर्शनार्थं ध्यानादेर्विधान

भा-तथा मुण्डके च-"जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" इत्यादि । "स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम" इत्यादि च । "आविस्सन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् । एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्टं प्रजानाम्" । "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्" इति च । अतश्च—"तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनं भक्तिरेवेति न विरोधः । स्मृतयश्च—"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन!" इति । "पुरुषस्स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया" इति च । तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—"दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥ एतदन्तस्समाम्नायो योगः साङ्ख्यं मनीषिणाम् । त्यागस्तपो दमस्सत्यं

પહોંચાડનાર છે." "વિષ્ણુનું તે પરમ-સર્વોત્તમ પદ-ધામ છે." "એ પરમાત્માના ભયથીજ અગ્નિ તપેછે." એ આદિક. । "અંગુષ્ટમાત્રસ્વરૂપ પુરૂપ-પરમાત્મા, આત્મા-જીવાત્માના મધ્યમાં અન્તર્યામીરૂપે રહે છે." એ આદિક. । તેમજ મુણ્ડકમાં પણ "ઉપાસક જ્યારે પ્રસન્ન થયેલા એવા પોતાનાથી જુદા રહેલા પરમાત્માને જુએ છે, ત્યારે એ પરમાત્માનો મહિમા અપહતપાપ્મત્વાદિક ગુણાષ્ટકના આવિર્ભાવને પામે છે. અને વીતશોક થાય છે." એ આદિક કહ્યુ છે. । તેમજ-"તે ઉપાસક સર્વાધાર અને સર્વશ્રેષ્ઠ એવા એ બ્રહ્મને જાણે છે." એ આદિક પણ કહ્યુ છે. ।

"જે પ્રકાશમય છે, સર્વત્ર સમ્બદ્ધ છે, તો પણ વિશેષપણે હૃદયગુહામાં આત્મભાવથી વર્તે છે, ચિત્-શક્તિવાળું, જીવન-શક્તિવાળું અને સ્થિરભાવવાળું, તેમજ જે કંઇ બીજું વસ્તુમાત્ર તે સર્વ એમાંજ રહેલું છે. કેમ કે સર્વથી મહત્પદ છે-આત્મપણે આ સઘળા વિશ્વનું ધારક છે, તેમજ સત્-કાર્યભૂત અને અસત્-કારણભૂત એ બન્નેરૂપ પણ એજ છે. વળી સર્વએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય પણ એજ છે. તે બ્રહ્મ તમારા શ્રેયને માટે જાણો. વળી એ તો વિજ્ઞાનઘન-જીવાત્માથી પર-શ્રેષ્ઠ છે. તેમજ અકર્મવશ્ય હોવાથી સર્વ પ્રજાઓની અપેક્ષાએ પણ એ શ્રેષ્ઠજ છે." । વળી-"જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્-એકકાળાવચ્છિન્ન સર્વનો સાક્ષાત્કાર કરનાર છે." એમ પણ કહ્યું છે. ।

અને એથીજ-"તે પરમાત્માનેજ જાણીને-ઉપાસનદ્વારા સાક્ષાત્ કરીને સંસૃતિરૂપ મૃત્યુને સર્વથા તરી જાય છે, પરંતુ-એ સિવાય સંસારનો પાર પામવા માટે બીજો કોઈ માર્ગ છેજ નહિ." એમ આત્યન્તિક મોક્ષના સાધનપણે કહેલું જે વેદન અને ઉપાસન તે ભક્તિજ છે. માટે કોઇ પ્રકારે વિરોધ છેજ નહિ. ।

आ-समुद्रान्ता इवापगाः " ॥ इति च । एतदन्तः-एतः-स्नेहेन भगवति मनोनिरोधः, अन्तः—समाप्तिः—फलं यस्य सः । समाम्नायो वेदः । योगोऽष्टाङ्गः । साङ्ख्यमात्मानात्मविवेकः । त्यागस्सन्न्यासः । तप-स्स्वधर्मः । दम इन्द्रियदमनम् । मार्गभेदेऽपि सर्वेषामेकस्यां भक्तौ पर्यवसाने दृष्टान्तः—समुद्रान्ता आपगा नद्य इवेति श्लोकार्थः । " यं न साङ्ख्येन योगेन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि " इति च " यं मां भक्त्यैव ईयुः " । इति पूर्व-श्लोकादाकर्णणीयम् । अतो भक्तिरेव मुख्या न साङ्ख्यादिः ॥१-२-२॥

ननु-दर्शने सत्येव सर्वकर्मक्षयः श्रूयते । दर्शनं च साङ्ख्य-योगाभ्यां स्यात् । तत् उपयोगस्तयोर्मुक्तौ न्याय्यः । भक्तेस्तु न प्रसङ्गस्तत्रेत्याशङ्क्य परिहरति—

सू० दर्शने न तेन व्यवधानात् ॥१-२-३॥

सत्येव दर्शने मुक्तिः श्रूयते नाम । तत्र च न साङ्ख्यस्य योगस्य वा अन्यस्य वा केवलस्योपयोगः, कुतः ? तेन-परमपुरुषव-रणेन, व्यवधानात् । " तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् " इति हि श्रूयते । वरणं च भक्त्येकलभ्यम् । तदन्यथासिद्धता तयोर्भक्त्या । दर्शनेन तु न भक्तेः, द्वारमात्रं हि तत् ।

સ્મૃતિઓ પણ કહે છે-" હે અર્જુન ! આવી રીતે હું વેદોથી નથી પમાતો તેમ જ તપથી, દાનથી અને યજ્ઞાદિકથી પણ નહિજ, પરન્તુ-અનન્ય-એકાંતિકી ભક્તિથીજ હું આ પ્રમાણે દેખાઇ શકું છું અને પામી શકાઉં છું " એમ । "હે પાર્થ ! તે પરમ પુરૂષ પરમાત્મા અનન્ય ભક્તિથીજ પમાય છે " એમ । તેજ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં-" દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય-પઠનપાઠન અને નયમ, તથા બીજા પણ અનેક પ્રકારના શ્રેય સાધનોથી કૃષ્ણ ભગવાનને વિષે ભક્તિજ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે અને નદીઓ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે જતી હોવા છતાં પણ આખરે સમુદ્રમાંજ જઇને જેમ વિરામ પામેછે, તેજ પ્રમાણે સઘળો વેદસમુદાય, યોગ, સાંખ્ય-જ્ઞાન, ત્યાગ, તપ, દમ અને સત્ય, એ સઘળો સાધનસમુદાય પણ એ પરમાત્મામાં સ્નેહથી મનનો નિરોધ કરવો એજ અન્ત—ફળ જેનું માનેલું છે, એવો છે " એતદન્ત--ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્નેહપૂર્વક મનનો નિરોધ કરવો એજ અન્ત-સમાપ્તિ--ફળ જેનું છે **સમામ્નાય**-વેદ, **યોગ**-અષ્ટાંગ યોગ, **સાંખ્ય**-આત્મા અનાત્માનો વિવેક, **ત્યાગ** સંન્યાસ, **તપ-સ્વધર્મ**, **દમ**-ઇન્દ્રિયદમન, માર્ગભેદ છતાં પણ સર્વ સાધનનું

भा-परे त्वेवं व्याचक्षते-परोक्षापरोक्षभेदेन भिन्नयोः परमात्मविज्ञानयोर्यत् परम्-अपरोक्षलक्षणं विज्ञानं, तस्यैव मुक्तिसाधनत्त्वं श्रुतिमतं नाम। तथा च श्रूयते-"भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादि। तच्चापरोक्षं विज्ञानं साङ्ख्ययोगगम्यं नाम, तथा च श्रूयते-"अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा"इति । अध्यात्ममिति साङ्ख्यमुच्यते, योग इति च स्फुटम्, तयोरधिगमेन-लाभेन देवं मत्वा साक्षात्कृत्येति तदर्थः। तदेवं सति न भक्तेः प्राधान्यमित्यत्राह—दर्शने नेति। दर्शने—अध्यात्मयोगलभ्ये भक्तिरसवर्जिते दर्शने सति, न तावन्मात्रेण परमा मुक्तिः। कुतः? तेन-तथाविधेन दर्शनेन, व्यवधानात्-अन्तरितत्त्वात् । साक्षात्कर्तुरात्मनः साक्षात्क्रियमाणेन परमात्मना अन्तरस्य भेदप्रतिभानस्यानपगमादित्येतत्। सत्यप्यात्मपरमात्मभेदे अपृथग्दर्शनमेव हि परममुक्तये साधनं भवति। "आत्मेत्येव तूपगृह्णीयात्"। "आत्मेत्येव तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च"। ईदृशञ्च परमप्रेमान्धस्यैव परमभक्तस्य भवेत् नान्यस्य। यथा च गाढस्नेहेन तादात्म्यभावनं शुकादीनामभून्न तथा अन्येषाम्। तथा च भागवते सूतः--"तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः" इति । विष्णुपुराणे प्रह्लादवाक्यम्—"सर्वगत्त्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः। मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने" इति। "तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं कक्षीवान्नृषिरस्मि विप्रः" इति ॥ १-२-३ ॥

એક ભકિતમાંજ પર્યવસાન હોવામાં દૃષ્ટાન્ત-નદીઓ ભિન્નભિન્ન માર્ગે વહેવા છતાં પણ આખરે જેમ એક સમુદ્રમાંજ પહોંચેછે. એ પ્રમાણે શ્લોકનો અર્થ છે. । વળી-- "જે પરમાત્માને સાંખ્યથી, યોગથી, દાન, વ્રત, તપ અને યજ્ઞ-યાગાદિકથી, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસ-સર્વસ્વદાન, એનાથી યત્ન કરવા છતાં પણ નથી પામતો." વળી-"જે મને ભકિતથીજ પામ્યા હતા." એમ પૂર્વશ્લોકથી અધુરો અર્થ જાણી લેવો. માટે ભકિત એજ મુખ્ય સાધન છે. પણ સાંખ્યાદિક નથી. ॥ ૧-૨-૨ ॥

નનુ-શંકા, પરમાત્માનું દર્શન થયેજ સર્વ કર્મનો સમૂળ ક્ષય સાંભળવામાં આવે છે. અને તે દર્શન તો સાંખ્ય અને યોગથીજ થાય, તો તે સાંખ્ય અને યોગનોજ મુકિતમાં ઉપયોગ ન્યાયયુક્ત-ઘટિત છે. તેમાં ભક્તિનો તો પ્રસંગ છેજ નહિ. એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનો પરિહાર કરે છે -

દર્શનમાં નહિ, તેનાથી વ્યવધાન છે માટે. ॥ ૧-૨-૩ ॥

री-मनुश्रूयते, तदेवं स्फुटमवगम्यमाने मुक्तिसाधने भक्तेर्न मुख्योपायतेत्याशयः ।
न्याय्य इति । ज्ञानपूर्वकतया ध्यानस्य ध्यानातिशयलभ्यत्वाच्च दर्शनस्य दर्शने नयो रुपयोगो युक्तियुक्तः, न भक्तेस्तु तथेत्याशयः ॥

नामेति । अनेन--सत्यं भगवत्साक्षात्कारेणैव सर्वग्रन्थिप्रणाशः, अत एव तस्मिन् मुक्तिविलम्बः, सति च तस्मिन्ननुक्षणमेव मुक्तिश्च । नात्र विप्रतिपत्तिः । यत्तु मन्यते-तत्र साङ्ख्ययोगयोरेव ज्ञानध्यानलक्षणयोरुपयोगो, न भक्तेरिति तत्रैव विप्रतिपत्तिर्व्यज्यते, तामेवोपपादयति-तत्र चेति । अयम्भावः-"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेने"ति प्रेमातिशयरहितानां श्रवणादीनां हेतुत्वप्रतिक्षेपपूर्वकं " यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्"इति वरणस्य प्राधान्यमवबोध्यते । तेन च-विना वरणं श्रवणादीनामकार्यकरत्वज्ञापनेन वरणेन व्यवधानमवगम्यते श्रवणादीनाम् । वरणञ्च प्रेमातिशयगर्भस्तैरिति भक्तिरूपतामापन्नेनैव ध्यानेन दर्शनसिद्धिरिति भक्तेरेव प्राधान्यमवगतमिति ! तदन्यथासिद्धता नयोर्भक्त्येति । तदेवं भक्तिमन्तरा भगवद्विषयतनुसाक्षात्कारासम्भवेन भक्तेरेव नैयत्यात्तयोपसर्जनीभूतयोस्साङ्ख्ययोगयोरन्यथासिद्धतेति भावः ।
ननु-दर्शनेन विना कर्मप्रक्षयासम्भवात् प्रधानेन दर्शनेन भक्तेरन्यथासिद्धता स्यादित्याशङ्क्य परिहरति-दर्शनेन त्विति । द्वारमात्रं हि तदिति । योऽसौ सर्वकर्मप्रक्षयाव्यवहितपूर्वक्षणभावी साक्षात्कारः स तु भक्तेर्व्यापारमात्रम्, व्यापारेण तु व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति यावत् ।

"दर्शने नेति चेन्न तेन व्यवधानात्"-इति पाठेऽप्ययमेवाशयः । सर्वग्रन्थिनाशकतया श्रुते दर्शने न भक्तेरुपयोगो घटते किन्तु साङ्ख्ययोगयोरेवेति चेन्न तेन व्यवधानादिति शब्दार्थः ॥ १-२-३ ॥

वरणमिति परमात्मकृतं वरणम् । न तावतेति । स्याद्यात्र चरणमन्तरा न तत्स्वरूपसाक्षात्कार इति तदपेक्षा, तत्र च वरणे तत्स्वरूपविज्ञानतत्प्रणिधानलक्षणयोगयोरेवोपयोगो युक्तः । नात्र भक्तेः प्रसङ्गः । " नायमात्मा प्रवचनेने " त्यादिनिषेधस्य तु न ध्यानादिविषयता समुचिता । अन्यथैव तु तस्य निर्वाहः कार्य इत्याशयः ॥

प्रियतम एवेत्यादि । स्वामिनि क्रियमाणप्रीत्यतिशयस्यैव स्वामिप्रीणनरूपतया स्वामिना क्रियमाणे-" ममायम् " इत्यस्मिन् वरणविशेषे साधनत्वं लोकदृष्टमिति भक्तेर्वरणे हेतुत्वं न्याय्यमिति भावः ॥

पूर्वसूत्रे परे त्वित्यादिना यद्व्याख्यानान्तरं कृतं तदनुसारेण व्याख्यानान्तरमाह-परे त्वित्यादिना ॥ १-२-४ ॥

श्रुतेरिति । " नान्यः पन्था अयनाय विद्यते " इत्यादिना ज्ञानादन्यस्य साधनत्वनिरासश्रवणादिति भावः । ननु-" नायमात्मे"ति श्रूयते तत्र का गतिरित्यत्राह-प्रेमेति । नेयं श्रुतिर्ध्यानलक्षणस्य ज्ञानस्य साधनत्वं प्रतिषिध्य भक्तेरर्थान्तरस्य साधनत्वं स्थापयति । किन्तु-प्रेमलक्षणभक्त्या ज्ञानस्यैवातिशयविशेषाधानमावेदयतीति न स्वातन्त्र्येण भक्तेः साधनत्वं प्राप्यत इति भावः ।

भा० ननु--श्रूयते नाम "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति। तेन च वरणं साधनं विज्ञायते। न तावता भक्तेरुपयोगः सिद्ध्यतीत्यत्राह-दृष्टत्वाच्चेति॥

सू० दृष्टत्वाच्च ॥ १-२-४ ॥

प्रियतमं एव वरणीयो भवति। यस्यायं निरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवतीत्येतल्लोके दृष्टं चेत्यर्थः। चकाराद्भक्तेर्मुख्यसाधनत्वज्ञापकगीतावचनस्य समुच्चयः॥

ખરું છે કે-પરમાત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન થયેજ મુક્તિ થયાનું સંભળાય છે. પરન્તુ-તેમાં સાંખ્યનો કે યોગનો કે બીજાનો એકલાનો ઉપયોગ નથી. કેમકે-તે પરમ પુરૂષ પરમાત્માના વરણનું-ઇચ્છવાનું વ્યવધાન છે માટે. "એ પરમાત્માજ તે પ્રેમપાત્રને પોતાની મૂર્તિ-ભાગવતી તનુ આપે છે." એમ શ્રુતિ કહે છે. અને તે વરણ એક ભક્તિથીજ મળે છે. માટે ભક્તિની અપેક્ષાએ તે-સાંખ્યયોગને અંન્યનિરપેક્ષતા નથી. અને દર્શનને લીધે તો ભક્તિને અન્યસાપેક્ષતા ન કહેવાય, કારણ કે-દર્શન તો દ્વારમાત્ર છે. સાક્ષાત્ સાધન તો ભક્તિજ છે.।

બીજાઓ તો આ સૂત્રનું આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરે છે-" પરોક્ષ અપરોક્ષ એવા ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન જણાતા પરમાત્મવિજ્ઞાનમાં જે પર-અપરોક્ષલક્ષણ વિજ્ઞાન છે, તેનુંજ મુક્તિમાં સાક્ષાત્ સાધનપણું શ્રુતિસમ્મત પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ ! તેજ પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે-" ત્યારે હૃદયની ગ્રન્થિઓ ભેદાઇ જાય છે, સર્વ સંશયો છેદાઇ જાયછે અને સઘળી કર્મગ્રન્થિઓ પણ ત્યારેજ ક્ષય પામી જાય છે, કે જ્યારે તે પરાવર તત્ત્વ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે." એ આદિક.। અને તે અપરોક્ષ વિજ્ઞાન, સાંખ્ય અને યોગથીજ પ્રાપ્ત કરાય છે. અને શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે- " અધ્યાત્મયોગ-સાંખ્યજ્ઞાન અને યોગ પ્રાપ્ત થયા પછી દેવ-ભગવાનને સાક્ષાત્ કરીને " તો આમ હોવાથી **ભક્તિનું** પ્રાધાન્ય ન કહેવાય. એમ શંકા કરીને તેના સમાધાનમાં કહે છે-" **દર્શન થાય તો પણ નહિ.** " અધ્યાત્મયોગથી પ્રાપ્ત થતું, પરન્તુ-**ભક્તિરસથી** રહિત હોવાથી તે દર્શન થાય તો પણ તેટલા માત્રથી કાંઇ મુક્તિ થાય નહિ, શાથી ? તો કે- તેવા પ્રકારના [1] દર્શનથી વ્યવધાન-મધ્યે આવરણ છે. માટે, એટલે કે સાક્ષાત્ કરનારા આત્માને, સાક્ષાત્ કરાતા પરમાત્માની સાથે અન્તર-ભેદ ટળી ગયો નથી માટે.। જો કે-આત્મા-પરમાત્માનો ભેદ વાસ્તવિક છે, તો પણ પરમાત્માની સાથે અપૃથક્ દર્શનજ પરમ મુક્તિને માટે સાધન થાયછે. "ઉપાસક પુરૂષ **આત્મા**-એ પરમાત્મા હું પોતેજ છું. એમજ ગ્રહણ કરે." " એ પરમાત્માને **આત્મારૂપે**-પોતારૂપેજ ગ્રહણ કરે છે. અને બીજાઓને પણ

૧ ભેદભાવના પ્રધાન.

भा० परे तु—एवं गाढानुरागेण यथा भगवता तादात्म्यभावनम्-निमग्नहृदयत्त्वम्, न तथा साङ्ख्ययोगाभ्यामित्याह—दृष्टत्त्वाचेति। यथा कान्तैकपरायणायाः कान्तायास्तस्मिन्ननुरागातिशयेन तद्भावापत्तिर्दृष्टा, चन्द्रादौ च चकोरादेरिति ॥ १–२–४ ॥

ननु—प्राधान्यं साङ्ख्ययोगयोरेव समुचितम्, "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतेः । प्रेमातिशयलक्षणस्य भक्तिस्वरूपस्य तु तदुपसंस्करणेन भवतूपयोग इत्यत्राह—अत एवेति ॥

એમજ ગ્રહણ કરાવે છે." આવું અભેદભાવનાપ્રધાન દર્શન તો પરમ પ્રેમાન્ધ બનેલા પરમ ભકતનેજ થાય, પણ બીજાને ન થાય. જેમ કે-ગાઢ સ્નેહથી તાદાત્મ્યભાવના શુકદેવાદિકને થઇ હતી તેવી બીજાઓને થયેલી સાંભળવામાં આવતી નથી. જુઓ! ભાગવતમાં સૂત પુરાણી કહે છે-" તે રાજાએ સંભારી આપેલા અનન્ત એવા ભગવાનમાં ખેંચાઇ ગયાંછે સમગ્ર ઇન્દ્રિયો જેમનાં " એમ.। વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદજીનું વાકય છે-" અનન્ત એવા પ્રભુ સર્વમાં રહેલા છે, માટે તે રૂપે હુંજ રહેલો છું. માટે આ બધું મારા થકીજ પ્રવર્તે છે. અને સર્વરૂપ હુંજ છું. અને સનાતન એવા મારે વિષેજ આ સઘળું રહેલુંછે." એમ. । "તે એ બ્રહ્મને જોનાર ઋષિ વામદેવ એમ માનતા હતા કે-હુંજ મનુ હતો અને કક્ષીવાન ઋષિ-બ્રાહ્મણ પણ હુંજ છું." ॥ એમ. ॥ ૧-૨-૩ ॥

નનુ-શંકા-શ્રુતિમાં તો એમ સંભળાય છે-" એ પરમાત્માજ જેને વરેછે-ઇચ્છેછે તેનાથીજ પમાય છે." અને તેથીજ વરણ એજ મુક્તિમાં સાધન જણાય છે. પરન્તુ-તેટલાથી કાંઇ ભકિતનો ઉપયોગ સિદ્ધ થતો નથી. એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે-

દેખવામાં પણ એમજ આવે છે માટે. ॥ ૧-૨-૪ ॥

પ્રિયતમ હોય એજ વરવા-ઇચ્છવા યોગ્ય થાય છે. **જેને**-જે ભકતને આ પરમાત્મા અતિશય પ્રિય હોયછે, તેજ ભકત એ પરમાત્માને પણ અતિશય પ્રિયતમ થાયછે. અને એ તો લોકમાં પણ એમજ દેખવામાં આવે છે, એ અર્થ છે. । સૂત્રમાં च હોવાથી ભકિતનુંજ મુખ્ય સાધનત્વ જણાવનારૂં ગીતાવચન પણ અહીંઆં ભેગુંજ જાણવું એમ સૂચવે છે. ॥

બીજાઓ તો એમ કહે છે-આ પ્રમાણે ગાઢાનુરાગથી જેવી ભગવાનની સાથે તાદાત્મ્યભાવના-હૃદયની અત્યન્ત નિમગ્નતા થાય છે. તેવી સાંખ્યથી કે યોગથી પણ થતી નથી એમ કહે છે-" **લોકમાં એમજ દેખાય છે.** " જેમ કાન્તૈકપરાયણ એવી કાન્તાને પોતાના કાન્તમાં અનુરાગના અતિશયપણાને લીધે તદ્ભાવાપત્તિ દેખવામાં આવે છે. વળી-જેમ ચન્દ્રાદિકમાં ચકોરાદિકને હોય છે. તેમ. ॥ ૧-૨-૪ ॥

નનુ-શંકા-મુકિતના સાધનમાં પ્રાધાન્ય તો સાંખ્ય અને યોગનુંજ યોગ્ય લાગે છે, કેમ કે-" મુકિતને માટે જ્ઞાન સિવાય બીજો માર્ગજ નથી " એમ શ્રુતિ કહે છે માટે.

सू० अत एव वल्लवीनाम् ॥ १–२–५ ॥

भा–यत एव न साङ्ख्ययोगयोर्मुख्यसाधनत्त्वम्, अत एव वल्लवीनाम् तयोस्साङ्ख्ययोगयोरभावात्, केवलेन प्रेमातिशयेन, तद्भावभावापत्त्या निःश्रेयसलाभः सुसम्पन्नः। तदुक्तं दशमस्कन्धे–"दुःसहप्रेष्टविरहतीव्रतापधुताशयाः। ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥ तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गताः। जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः" ॥ इति ॥ "न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः। या माभजन् दुर्जरगेहश्रृङ्खलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना" इति ॥ एकादशस्कन्धे—"रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः। विगाढभावेन

અને પ્રેમાતિશય લક્ષણવાળા ભક્તિસ્વરૂપનો તો તે જ્ઞાનને સંસ્કાર આપનાર તરીકે ભલે ઉપયોગ હોય. એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે–

માટેજ ગોપાંગનાઓને (કેવળ પ્રેમથી મુક્તિ મળી હતી.) ॥ ૧–૨–૫ ॥

જે કારણથીજ સાંખ્ય અને યોગનું મુક્તિમાં મુખ્ય સાધનત્વ નથી, માટેજ ગોપાંગનાઓને તે સાંખ્ય અને યોગનો અભાવ હોવા છતાં પણ કેવળ પ્રેમના આધિક્યથીજ તે ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રેમપ્રાપ્તિ થવાથી આત્યન્તિક શ્રેયનો લાભ સુખેથી–અનાયાસેજ સમ્પન્ન થયો હતો. । તે વાર્તા દશમસ્કન્ધમાં કહી છે–" પોતાના પ્રિયતમ ભગવાનના દુઃસહ વિરહરૂપ તીવ્ર તાપથી ધોવાઇને પવિત્ર થયાં છે અંતઃકરણ જેમનાં, તેમજ ધ્યાનથી સાક્ષાત્ થયેલા અચ્યુત ભગવાનના સંબન્ધના અનુપમ પરમાનન્દથી જેમના પુણ્યનો પણ અવધિ આવ્યો હતો. એવી તે ગોપીઓ તેજ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને જારબુદ્ધિથી પામી હતી તો પણ તુરતજ બન્ધનમાત્ર જેમનાં તુટી ગયાં છે. એવી થઈને ગુણમય શરીરનો ત્યાગ કરીને પરમ કલ્યાણને પામી ગઇ હતી." ॥ " (ભગવાન કહે છે–) મારે વિષે નિર્દોષભાવથી જોડાનારી તમારા સત્કાર્યનો બદલો વાળવા માટે દેવતાઓના આયુષ્યથી પણ હું પાર પામી શકું તેમ નથી, કે જે કોઇથી પણ ન તોડી શકાય એવી ગૃહબન્ધનરૂપ સાંકળોને તોડી નાંખીને તમે મારી પાસે આવી. માટે તે તમારા સત્કાર્યનો બદલો તમારા સત્કાર્ય થીજ ઉપકાર રૂપે રહો. " ॥ એકાદશ સ્કંધમાં-ભગવાન કહેછે–" જ્યારે અક્રૂરજી બળદેવજીએ સહિત મને મથુરાપુરીમાં લઇ ગયા ત્યારે મારે વિષે અતિ અનુરાગયુક્ત ચિત્તવાળી ગોપિકાઓ મારામાં અતિગાઢ ભાવને લીધે મારા વિયોગની તીવ્ર મનઃપીડાને લીધે મારા સિવાય બીજાને સુખદાયક[1] તરીકે નહોતી દેખતી. મારામાંજ દ્રઢ અનુરાગથી

[1] અર્થાત્–મારા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ તેમને સુખદાયકજ નહોતી લાગતી.

भा-न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ॥ यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे" ॥ इति भगवदुक्तगोपीकर्तृकानिरतिशयप्रेमरूपफलं भक्तेर्भगवतैव सविस्तरं निरूपणात् ॥ तथा "गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः । कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने । क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवत्" ॥ तथा-"यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ती"ति ॥ तथा विष्णुपुराणे--" तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया सती । तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ॥ चिन्तयन्ती जगन्मूर्तिं परब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका"इति च ॥ १-२-५ ॥

બન્ધાઈછે બુદ્ધિ જેમની એવી તે-ગોપિકાઓ-મુનિઓ જેમ સમાધિમાં પોતાના નામરૂપને, તથા સમુદ્રના જળમાં પ્રવેશ કરી ગયેલી નદીઓ જેમ પોતાના નામરૂપને નથી જાણતી. તેજ પ્રમાણે પોતાને, પોતાના શરીરને, તથા આ સઘળા વિશ્વને પણ નહોતી જાણતી." આ પ્રમાણે ભગવાને કહેલો ગોપીઓએ કરેલો નિરતિશય પ્રેમ એજ ભક્તિનું ફળ છે. એમ ભગવાનેજ ખૂબ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું છે. । તેમજ-"કૃષ્ણ વનમાં(ગાયો ચારવા)જાય ત્યારે તે કૃષ્ણની પાછળ દોડી ગયેલા ચિત્તવાળી ગોપીઓ કૃષ્ણની લીલા ગાતી ગાતી ઘણા દુઃખથી દિવસો ગાળતી હતી. । ગોપીઓને જ્યારે ગોવિન્દ ભગવાનનાં દર્શન થતાં ત્યારે પરમ આનન્દ થતો હતો. કે---જે ગોપીઓને જે કૃષ્ણ સિવાય એક ક્ષણ પણ સો યુગ જેવો લાંબો થઇ પડતો હતો." । વળી-" જે કૃષ્ણનાં દર્શન કરતી વખતે આંખો ઉપર પાંપણો કરનારા[1] બ્રહ્માને પણ ગાળો દેતી હતી." એમ પણ કહ્યુંછે. ॥ તથા વિષ્ણુપુરાણમાં પણ-" પરમાત્માના ચિન્તવનના વિપુલ આહ્લાદથી જેનો પુણ્યસંચય ક્ષીણ થઇ ગયો હતો. તેમજ-ચિન્તવન કરતાં પણ તે પરમાત્માની અપ્રાપ્તિના મહાદુઃખની વ્યથાના અનુભવથી સમગ્ર પાતકો પણ જેનાં વિલીન થઇ ગયાં હતાં, એવી એક બીજી ગોપકન્યકા જગન્મૂર્તિ એવા પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ પરમાત્માનુ ચિન્તવન કરતી કરતી (અવિચ્છિન્ન સ્મરણ વેગના આવેશથી) નિરૂચ્છવાસ થઇ જવાથી મુક્તિ પામી ગઇ હતી. " એમ પણ કહ્યું છે. ॥ ૧-૨-૫ ॥

૧-મટકાં ભરવાના સહજ સ્વભાવથી પાંપણો કૃષ્ણદર્શનમાં વિઘ્ન કરે છે માટે તે પાંપણો કરનારાને શાપ આપતી હતી. ।

टी० साङ्ख्ययोगयोर्न मुख्यसाधनत्वमिति । परम्परयोपकारकत्वं तु कचिदस्त्येवेत्याशयः। तदभावादित्यनेनोपलक्ष्यमर्थमाह-केवलेनेति। तद्भावभावापत्त्येति । तदेकनिमग्नतेत्यर्थः । अयम्भावः--विसजातीयप्रत्ययानन्तरिताविच्छिन्नप्रेमातिशयरूपतापन्नदर्शनसमानाकारतद्भावनाविशेषो भक्तियोगः । अयमेव च "नायमात्मे"त्यादिनाभिहितः । अस्य ज्ञानजातीयतया "नान्य" इत्यादिश्रुतेश्च न विरोधः । इह च तृणारणिमणिन्यायेन प्रायः साङ्ख्ययोगयोरपेक्षास्ति नाम । कचित्तु परमपुरुषकृपातिशयकृतप्रेमान्ध्येन भवति नापेक्षा--यथा वल्लवीनाम् । इत्थं च निःश्रेयसे तयोः साक्षात्प्राधान्येन साधनत्वं दूरापास्तमिति । वल्लवीषु तन्नैरपेक्ष्यं निदर्शयति-तदुक्तमित्यादिना ॥ १-२-५ ॥

नन्विति शङ्कितुरयमाशयः-सत्यम्, " नायमात्मे "त्यादि श्रूयते । अथापीयं श्रुतिर्न कण्ठरवेण श्रावयति भक्तिम् । लिङ्गं स्यान्नाम वरणसापेक्षतावगमेन । भगवद्वचनं तु भक्तेर्ज्ञानद्वारतामेव साक्षादवगमयति । तथा चैतदुपबृंहणानुगुण एवार्थः श्रुतेर्नेय इति ॥

सोऽयमिति साक्षात्कार इति । अयम्भावः -"भक्त्या मामभिजानाती"ति हि वचनम्, न तु भक्त्या जानातीति. अभिपूर्वकश्च ज्ञाधातु. प्रत्यभिज्ञायां स्वरसः, पूर्वानुभूतस्य संस्कारसहकृतप्रत्यक्षसामग्र्या जायमानं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, अभिज्ञा प्रत्यभिज्ञेति च पर्यायः । परमात्मनः पूर्वं गुरुमुखाच्छ्रुतस्य मतस्यासकृत्समाहितेन मनसानुस्मृतस्य, असकृदनुस्मरणाहितातिशयसंस्कारविशेषसहकृतयालौकिकचाक्षुषसामग्र्या जायमानं सोऽयमित्यलौकिकचाक्षुषमिहाभिज्ञाशब्दबोध्यम्, तच्च भक्त्या भवतीत्युच्यते । विना भक्त्या श्रवणादिभिर्दुर्लभो ह्ययम् । इममेवार्थं श्रुतिराह--"नायमात्मे" ति । " विवृणुते तनुं स्वाम् " इति हि श्रूयते । स्वतनुविवरणं च तत्त्वतस्साक्षात्कारापादनम्, तच्च भक्त्यैवेति । न चैतावता यद्विज्ञानं भक्त्यङ्गमुक्तं तस्य प्राधान्यं सिद्ध्यति, तत्तु--त्रिगुणविलक्षणविज्ञानात्मविज्ञानं, परमात्मनश्च श्रवणमननादिलक्षणम् । अङ्गभावोऽप्यस्य भक्तिविशेषे, विनापि तद्वल्लवीनां परमात्मप्रसादेन भक्तिलाभात्, तृणारणिमणिन्यायेन च तस्य तत्र तथात्वमित्युक्तं प्रागेव । तदेवं सति ज्ञानस्य क प्राधान्यप्रसङ्गः? इति । उपसर्गस्यार्थान्तरमाश्रित्यापि अभिजानातेः प्रत्यक्षपरतामाह-अभित इति । प्रत्यक्षपरिदृष्टे हि निरवशेषावभासः, तदनेन साधर्म्येण प्रत्यक्षपरताभिप्रेता ।

ननु-अपगतश्च भक्तेर्निःश्रेयसे साक्षादुपयोग इति, प्राप्तं त्वपरोक्षभूते ज्ञानेऽङ्गत्वमिति, तत्र व्याचष्टे-साहचर्यादित्यादि । सौत्रस्य साहचर्यपदस्य साहचर्यनियमपरतामभिप्रेत्य व्याचष्टे-अभिव्यक्तिर्भक्तेर्न व्यभिचरतीति यावदिति । अयम्भावः--भक्तेर्निःश्रेयसकरणस्योक्तलक्षणः साक्षात्कारो व्यापारमात्रं चक्षुष इवाध्यक्षकरणस्य सन्निकर्षः, यागस्येव स्वर्गकरणस्यापूर्वम् । व्यापारेण च व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः, वस्तुतश्चेद्विचार्येत न भक्तितो व्यभिचरति तथाविधः साक्षात्कारः । यथा अपूर्वं निष्पाद्य यागोऽस्तमेति, यथा वा परेषां मते कर्म ज्ञानमुत्पाद्य स्वयमपसर्पति, न तथा भक्तिः साक्षात्कारमुत्पाद्य स्वयमस्तमेति, अपि तु अनुवर्तत एव सा । तत्र

भा० ननु—"भक्त्या मामभिजानाती"ति भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्वं गम्यते, तत्कथं भक्तेः प्राधान्यम्? इत्यत्राह—भक्त्येति।

सू० भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञप्त्या साहचर्यात् ॥ १-२-६ ॥

भक्त्या जानाति—"भक्त्या मामभिजानाती"ति भगवद्वचनाद्भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्वमेव युक्तमिति चेन्न। अभिज्ञप्त्या साहचर्यात्। अभिज्ञप्तिः—तत्त्वतस्सोऽयमिति साक्षात्कारः, अभितः—साकल्येन ज्ञप्तिरिति वा। साक्षात्कार इत्येतत्। तया सह साहचर्यात्। अभिज्ञप्तिर्भक्तेर्न व्यभिचरतीति यावत्। "भक्त्या मामभिजानाती" त्यस्य चायमर्थः—स्वरूपतस्स्वभावतश्च योऽहम्, गुणतो विभूतितश्च यावांश्चाहम्, तं मामेवंरूपया भक्त्या तत्त्वतोऽभिजानाति। तत्त्वतोऽभिज्ञाय, ततः—भक्तितः, मां विशते—स्वरूपस्वभावविभूतिदर्शनोत्तरकालभाविन्या अनवधिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीति। अयम्भावः—पर्वभेदेन साध्यसाधनभावापन्ने नाम भक्तिज्ञाने, तयोर्भे-

શંકા—"ભક્તિથી મને જાણે છે." એમ ભક્તિને જ્ઞાનનું અંગપણું જણાય છે, તો પછી ભક્તિનું (મુક્તિ સાધનમાં) પ્રાધાન્ય કેમ કહેવાય? એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

ભક્તિથી જાણે છે, એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ, અભિજ્ઞપ્તિની સાથે સાહચર્ય છે, માટે. ॥ ૧—૨—૬ ॥

ભક્તિથી જાણેછે, એટલે કે "ભક્તિથી મને સર્વપ્રકારે જાણેછે." એવું ભગવાનનું વચન હોવાથી ભક્તિને જ્ઞાનની અંગતાજ યોગ્ય લાગેછે, એમ જો તમે કહેતા હો તો કે નહિ, એમ નથી. કારણ કે—અભિજ્ઞપ્તિની સાથે સાહચર્ય છે માટે. અભિજ્ઞપ્તિ એટલે તત્ત્વથી તે પરમાત્મા આ છે, એમ સાક્ષાત્કાર થવો તે, અથવા સર્વ પ્રકારથી જાણવું તે, એનો અર્થ પણ સાક્ષાત્કારજ છે.। તે અભિજ્ઞપ્તિની સાથે સાહચર્ય છે માટે. એટલે કે—અભિજ્ઞપ્તિ ભક્તિથી ક્યારેય વ્યભિચાર[૧] પામતી નથી એ એનો ખરો અર્થ છે.। અને "ભક્તિથી મને જાણે છે." એ વાક્યનો[૨] અર્થ આ છે—સ્વરૂપથી અને સ્વભાવથી હું જે અને જેવો છું, તેમજ ગુણથી અને વિભૂતિઓથી હું જેવો અને જેવડો છું, તેવો તો મને આવા પ્રકારની ભક્તિથી તત્ત્વથી—વાસ્તવિક જાણેછે. અને તત્ત્વથી જાણીને તે ભક્તિથી મને પામે છે. એટલે કે—મારૂં સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને વિભૂતિઓનું દર્શન થયા પછીજ થનારી (થયેલી) નિરવધિકાતિશય પ્રેમરૂપ ભક્તિથી મને પામે છે. એજ એનો ગલિતાર્થ છે. ભાવાર્થ એ છે કે—જો કે ભક્તિ અને જ્ઞાન એ પર્વ ભેદથી સાધ્યસાધનભાવને પામેલાં

૧—પૃથક્ રહી શકતીજ નથી.। ૨—બાકીનું વાક્ય મેળવીને અર્થ કરે છે.—।

भा–क्तिरेव नियताद्दितातिशया साक्षात्प्राप्तिसाधनमिति न ज्ञानस्याङ्गं भक्तिरिति ॥ १–२–६ ॥

पूर्वोक्तार्थमेव द्रढीकरोति—प्रागिति।

सू० प्राग्ज्ञानाद्भक्त्युपदेशात् ॥ १–२–७ ॥

" अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्। विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्"॥ इति ह्युक्तम्। तथा च ब्रह्मज्ञानान्तरं भक्तिरुत्पद्यत इति स्थितम्, न तु भक्त्या ज्ञानस्योत्पत्तिरिति पुनर्ज्ञानोपदेशस्त्वभिज्ञोपदेश इति व्याख्यातम्॥

" भक्त्या जानातीति चेन्न, प्राग्ज्ञानाद्भक्त्युपदेशात् " इति पाठे त्वयमर्थः–"भक्त्या मामभिजानाती"ति वचनाद्भक्तेर्ज्ञानसाधनत्वस्य श्रवणाद्भक्तेर्ज्ञानाङ्गतैव प्राप्तेति न निःश्रेयसे प्राधान्यमिति चेन्न,।

છે ખરાં, પરંતુ-તેમાં-ભક્તિ એજ નિયત અને પરમપ્રેમલક્ષણ સંસ્કારવિશેષને પામીને પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં **સાક્ષાત્**–મુખ્ય સાધન થાય છે, માટે ભક્તિ જ્ઞાનનું અંગ ન કહેવાય. ॥ ૧–૨–૬ ॥

પૂર્વે કહેલા અર્થનેજ દ્રઢ કરે છે.–

પ્રથમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછીજ ભક્તિનો ઉપદેશ છે માટે. ॥ ૧-૨-૭ ॥

" અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહ, એ સર્વને સર્વથા ત્યાગ કરીને નિર્મમત્વ થઇને શાન્ત થયેલો પુરૂષ બ્રહ્મભાવને માટે કલ્પાય છે. અને બ્રહ્મભૂત થયેલો પ્રસન્ન ચિત્તવાળો પુરૂષ (ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થવાથી) શોક પામતો નથી, તેમજ કોઈ વસ્તુની આકાંક્ષા પણ રાખતો નથી એવો સર્વ ભૂતમાં સમભાવ પામેલો (જ્ઞાની) જન મારી પરા–પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પામે છે. " એમ કહેલું છે. માટે આ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછીજ ભક્તિ ઉપજે છે એમ નિશ્ચિત થયું, પણ ભક્તિથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ તો નહિજ.

(હવે આ સૂત્રનો પાઠભેદથી થતો બીજો અર્થ કહે છે–)

" ભક્તિથી જાણે છે, એમ જો તમે કહેતા હો તો કે નહિ, પૂર્વ વાક્યમાં જ્ઞાન થયા પછીજ ભક્તિનો ઉપદેશ છે માટે. "

આવો પાઠ હોય તો આ અર્થ જાણવો–" ભક્તિથી મને જાણે છે " આવું વચન હોવાથી ભક્તિને જ્ઞાનનું સાધનપણું શ્રવણ થાય છે, માટે ભક્તિને જ્ઞાનની અંગતાજ પ્રાપ્ત થઇ. માટે આત્યન્તિકી મુક્તિમાં પ્રાધાન્ય નહિ કહેવાય, એમ જો તમે કહેતા હો તો કે નહિ, **પ્રાક્**–પૂર્વ વાક્યમાં જ્ઞાનથીજ ભક્તિની ઉત્પત્તિનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે.

टी-भक्तिं विना क्षणमपि साक्षात्कारं एकरूपस्थास्यति, साक्षात्कारसमये तदुत्तरं वा सा ह्यनुवर्तत एव, न केवलमनुवर्तते; अपि तु-उत्तरोत्तरस्मरणेन संस्कारेऽतिशय-विशेष इव भक्तिनिष्पन्नेनानेन साक्षात्कारेण भक्तावतिशयविशेष आधीयत इति सुपरिपक्वैव भवति भक्तिः, सैव च निःश्रेयसाय प्रभवति। साक्षात्कारानन्तरमप्यनुवर्तनं भक्तेस्तस्या एव च साक्षात्साधनत्वं वचनेन एव ज्ञापयन् वचनं व्याचष्टे-अयमर्थ इति । पर्वभेदेनेति । एकजातीययोरपि परिपाकभेदान्मिथःसाध्यसाधनभावाश्रयणात् नान्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति भावः ।

यत्तु-क्वचिद्भक्तेरन्तःकरणनैर्मल्यमात्रोपयोगस्मरणं, तत्प्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणगौणभक्तिपरं विज्ञेयम् ॥ १-२-६ ॥

दृढीकरोतीति । पूर्ववाक्यपरामर्शेनेति शेषः ।

एतेन-"भक्तेः कर्मणामिव निष्कामानामन्तःकरणनैर्मल्याधानद्वारा ज्ञान एवोपयोगान्निःश्रेयसे बहिरङ्गत्वमेवास्य, तत इत्यस्य च ज्ञात्वेत्यनेनैवान्वयस्यौचित्याद्विशत इत्यनेन न सम्बन्धः । ज्ञानसाधनत्वस्यैव भक्तावुक्तस्यायमनुवादः" इति शङ्का परास्ता । पूर्ववाक्यानुगुणस्यैवार्थस्यौचित्यादिति भावः ॥

शान्त इत्यन्तं कर्मादिसामग्रीनिष्पन्नस्यान्तःकरणनैर्मल्यस्यानुवादः । "ब्रह्मभूयाय कल्पते" इति ब्रह्मात्मकत्वात्मज्ञानसिद्धयुक्तिः । "ब्रह्मभूत" इत्यादिना ब्रह्मज्ञानाद्भक्तिनिष्पत्त्युक्तिः । तथा चेति । अन्तःकरणनैर्मल्यसम्पाद्यज्ञानान्तरभाविन्त्वस्य भक्तौ विधानेनेत्येतत्। एतेन-कर्मणामिव भक्तेरन्तःकरणनैर्मल्यमात्रे उपयोगेन बहिरङ्गतेत्येतदपास्तम् । पुनरिति । भक्त्या मामभिजानातीत्यनेन। व्याख्यातमिति । उपसर्गस्वारस्यपर्यालोचनया साक्षात्कारपरत्वेन व्याख्यातमिति यावत् ।

पाठान्तरे सूत्रं व्याचष्टे-भक्तयेत्यादि । पूर्वपक्षे न विशेषः ।

सिद्धान्तं व्याचष्टे-प्रागित्यादिना । सूत्रद्वयमेकीकृत्यार्थसौकर्याय व्याचष्टे । सङ्ग्रह्य भावमवगमयन्नाह-ज्ञानाद्भक्तिरित्यादिना ॥ १-२-७ ॥

दर्शनात्—वचनदर्शनात् । प्रदर्शितपूर्वापरवचनाभ्यामिति यावत् ॥

अङ्गाङ्गिभावेति-पूर्वापरवचनयोरुक्तप्रकारेण वाक्यैकवाक्यतायां सत्यां तदतिलङ्घनस्य दुर्घटनयाङ्गाङ्गिभावस्यैव सिद्धेर्विकल्पवादस्यासम्भवात्तदाश्रयणमसङ्गतमिति भावः । समुच्चयवाद इति । परास्तो ज्ञेय इति शेषः । समप्राधान्ये ह्यङ्गाङ्गिभावः । द्वारद्वारिभावापन्नयोर्न तत्सम्भव इति भावः ॥ १-२-८ ॥

विरोधम्—इन्द्रादिदेवभक्तेर्यथावस्थितार्थप्रकाशकत्वानुपपत्त्या तत्र तद्वचनप्रवृत्तेरनुपपत्तिम् ॥

गुरुपदेनेति । दार्ष्टान्तिकावबोधकेनेति शेषः । अयम्भावः-यदि देव इन्द्रादिस्स्यात्, तदौपम्येन गुरोर्ग्रहणं न युज्येत्, नारायणरूपता हि गुरोः स्मर्यते-" आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् " इति ।" आचार्योऽयं हरिः साक्षाच्चररूपी न संशयः " इति च । तदस्मिन्नारायणौपम्यमेव न्याय्यं न त्विन्द्राद्यौपम्यमिति तदृष्टान्तघटकवाक्यस्थस्य देवशब्दस्य भगवत्परत्वमेव युक्तमिति भावः । तदेनमाशयं हृदि विधायाह-गुर्वहीति ॥ १-२-९ ॥

भा–प्राक्-पूर्ववाक्ये ज्ञानाद्भक्त्युत्पत्तेः स्पष्टमुपदेशात् न ज्ञानस्याङ्गं भक्तिः । इह तु वचने—ज्ञाननिष्पन्नाया भक्तेः, अभिज्ञप्तौ—साक्षात्कारे साधनत्वमुच्यते, नापि तस्या अभिज्ञप्तेरेव साक्षात्प्रवेशहेतुत्वमुच्यते, किन्तु भक्तावेव साक्षान्निःश्रेयसे साधनभूतायामतिशयसम्पादनद्वारा साहाय्याचरणमुच्यते । ज्ञानाद्भक्तिः, तया दर्शनम्, तेन च सैव भक्तिर्निरतिशया भवति, ततश्च विशतीति यावत् । तथा च सिद्धं भक्तेरेव प्राधान्यमिति ॥ १–२–७ ॥

ननु—तुल्यबलवदुभयत्र दर्शनाद्भक्तिज्ञानयोर्मुक्तिं प्रति विकल्पोऽस्त्वित्याशङ्कां परिहरति—एतेनेति ॥

सू० एतेन विकल्पोऽपि परास्तः ॥ १–२–८ ॥

एतेन—अङ्गाङ्गिभावसमर्थनेन तयोर्विकल्पोऽप्यपास्तः । अपिशब्दात्समुच्चयवादः ॥ १–२–८ ॥

ननु—" यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः " ॥ इत्याद्याथर्वणश्रुतौ अर्थ-

માટે ભકિત જ્ઞાનનું અંગ ન કહેવાય. અને આ વચનમાં તો–જ્ઞાનથી નિષ્પન્ન થયેલી ભકિતનું અભિજ્ઞપ્તિમાં–સાક્ષાત્કારમાં સાધનપણું કહેવામાં આવે છે. પણ–તે અભિજ્ઞપ્તિનુંજ સાક્ષાત્ નિઃશ્રેયસમાં સાધનભૂત એવી ભકિતમાંજ અતિશયતા સમ્પાદન કરવા દ્વારા સહાયતા કરવાનું કહેલું છે. એટલે કે–જ્ઞાનથી ભકિત, ભકિતથી દર્શન અને તે દર્શન થયા પછીજ તે ભકિત નિરવધિકાતિશય એવી સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. અને તે પરા ભકિતથી પરમાત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરેછે–પરમ સામ્યને પામે છે. તો આ રીતે ભકિતનુંજ પ્રાધાન્ય છે. એમ સિદ્ધ થયું. ॥૧–૨–૭ ॥

શંકા–બંનેમાં સમાન બળવત્તા જોવામાં આવે છે, માટે ભકિત અને જ્ઞાન એ બંનેનો મુકિતના પ્રત્યે કારણતામાં વિકલ્પ માનો ! !

એ શંકાનો પરિહાર કરે છે– એ સૂત્રથી. ॥

એથી વિકલ્પ પણ પરાસ્ત (નિર્મૂળ) થઇ ગયો. ॥ ૧—૨—૮ ॥

એથી–જ્ઞાન અને ભકિતનો અંગ-અંગિભાવ સમર્થન કરવાથી એ બંનેનો મુકિતના કારણમાં વિકલ્પ પણ ટળી ગયો. અને અપિ શબ્દથી એ બંનેનો સમુચ્ચયવાદ-(એક સાથે કારણવાદ) પણ પરાસ્ત-(ખંડન) થઇ ગયો. ॥ ૧–૨–૮ ॥

શંકા–" જે પુરૂષને દેવને વિષે પરા–સર્વોત્કૃષ્ટ ભકિત થઇ છે. અને જેવી દેવમાં તેવીજ જો ગુરૂમાં ભકિત થાય, તો તે ઉદારબુદ્ધિ મહાત્માને આ પૂર્વે કહેલા સઘળા

भा–प्रकाशहेतुतया श्रुता देवे या परा भक्तिः, सा किमिन्द्रादिदेव-विषया? अथवा सर्वेश्वरपरमात्मदेवविषया? इत्याशङ्क्य भगवद्देव-विषयेति विरोधं परिहरति—

सू० देवभक्तिरितरविषया, साहचर्यात्. ॥१–२–९॥

" यस्य देवे परा भक्ति " रिति श्रुतावर्थप्रकाशहेतुत्वेनोक्ता देवभक्तिः, इतरविषया–इन्द्रादिदेवेभ्य इतरो यो भगवांस्तद्विषया। कुतः ? " यथा देवे तथा गुरौ " इति गुरुपदेन साहचर्यात्। गुरुर्हि भगवतो रूपान्तरमिति ॥ १–२–९ ॥

ननु—मास्तु ज्ञानं साक्षान्मुक्तिसाधनम्, योगस्तु तथा स्यादित्यत आह—

सू० योगस्तूभयार्थमपेक्षणात् प्रयाजादिवत् ॥ १-२-१० ॥

योगस्तूभयार्थम्–ज्ञानार्थं भक्त्यर्थं च। तथा च योगो ज्ञानस्य भक्तेश्चाङ्गं, तत्तदर्थं क्रियमाणत्वात्। तत्र हेतुमाह–अपेक्षणात्। तं

અર્થ પ્રકાશ–પ્રાપ્ત થાય છે." એ આદિક આથર્વણ શ્રુતિમાં અર્થપ્રકાશમાં હેતુપણે સાંભળવામાં આવતી દેવને વિષે જે પરા ભક્તિ, તે પરા ભક્તિ શું ઇન્દ્રાદિક દેવવિષયક છે ? અથવા સર્વેશ્વર એવા પરમાત્મવિષયક છે ? એમ આશંકા કરીને તે ભક્તિ સર્વનિયન્તા પરમેશ્વર–દેવવિષયક છે. એમ વિરોધનો પરિહાર કરે છે. ॥

દેવભક્તિ ઇતર (સર્વેશ્વર) વિષયક છે, (ગુરૂપદનું) સાહચર્ય છે માટે. ॥ ૧—૨—૯ ॥

" જે પુરૂષને દેવને વિષે પરા ભક્તિ છે. " એ શ્રુતિમાં અર્થપ્રકાશમાં હેતુપણે કહેલી દેવભક્તિ, ઇતરવિષયક–ઇન્દ્રાદિક દેવોથી ઇતર–જુદા જે ભગવાન સર્વેશ્વર, તદ્વિષયક છે. કેમ કે–" यथा देवे तथा गुरौ " એમ ગુરૂપદની સાથે સાહચર્ય છે માટે. ગુરૂ તો ભગવાનનું બીજું રૂપ–સ્વરૂપજ છે, માટે. ॥ ૧–૨–૯ ॥

શંકા–ભલે જ્ઞાન મુક્તિમાં સાક્ષાત્ સાધન ન થાય, પણ યોગ તો તેમ–મુક્તિમાં સાધન થાય ને ? એના સમાધાનમાં કહે છે–

યોગ તો બંને (જ્ઞાન અને ભક્તિ) ને માટે (સાધન) થાય, અપેક્ષા છે માટે. પ્રયાજાદિકની પેઠે. ॥ ૧ – ૨—૧૦ ॥

યોગ તો બંનેને માટે છે, જ્ઞાનને માટે અને ભક્તિને માટે પણ, તો એ રીતે યોગ જ્ઞાનનું અને ભક્તિનું પણ અંગ થાય છે, કેમ કે–જ્ઞાનને માટે અને ભક્તિને માટે પણ યોગ કરવામાં આવે છે માટે. । તેમાં હેતુ કહે છે–અપેક્ષા છે માટે. યોગ

भा-विना यतस्ततो विक्षिप्तचित्तानां ज्ञानयोगस्य भक्तियोगस्य चासम्भवात् । ननु—भक्त्यङ्गभूतस्य योगस्य कथं भक्त्यङ्गभूतस्य ज्ञानस्याङ्गत्वम् ? अङ्गानां हि मिथोऽङ्गाङ्गिभावो न भवतीत्यत आह—प्रयाजादिवत् । यथा प्रयाजाख्यः कर्मविशेषो वाजपेयस्याङ्गं, तदङ्गभूतदीक्षणीयादेरप्यङ्गं, तथा योगो भक्तेर्भक्त्यङ्गभूतस्य ज्ञानस्य चाङ्गं स्यात् ॥ १-२-१० ॥

ननु—" समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् " इति पतञ्जलिसूत्र ईश्वरप्रणिधानात्मकस्येश्वर भजनस्य समाधिस्वरूपयोगहेतुत्त्वमुक्तमिति भक्तेर्योगाङ्गत्त्वमुचितं, न तु योगस्य भक्त्यङ्गत्त्वमित्यत आह—गौण्येति ॥

सू० गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥ १—२—११ ॥

गौण्येति । गौण्या तु । तुशब्दो वैलक्षण्ये । यां परः समाधिसाधनतया मन्यते सा अन्यैव गौणी भक्तिः, न प्रधाना । या चेयं गौणी—श्रवणकीर्त्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेद-

---

સિવાય ચોતરફથી વિક્ષેપ પામતા ચિત્તવાળા મનુષ્યોને જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગનો અસંભવ છે માટે ।

શંકા—ભક્તિના અંગભૂત યોગને, ભક્તિના અંગભૂત જ્ઞાનનું અંગત્વ કેમ થાય ?—કહેવાય ? કેમકે—અંગોને પરસ્પર અંગ-અંગિભાવ તો નજ થાય; એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે—**પ્રયાજાદિકની પેઠે.** જેમ—પ્રયાજ નામનું અમુક કર્મ વાજપેયાદિકનું અંગ થાય અને તેના અંગભૂત દીક્ષણીયાદિકનું પણ અંગ થાય. તેજ પ્રમાણે યોગ પણ ભક્તિનું અને ભક્તિના અંગભૂત જ્ઞાનનું પણ અંગ થાય. ॥ ૧-૨-૧૦ ॥

શંકા—" સમાધિની સિદ્ધિ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી થાય છે " એ પતંજલિ મુનિના સૂત્રમાં ઇશ્વરપ્રણિધાનરૂપ ઇશ્વરભજનનું, સમાધિસ્વરૂપ યોગમાં હેતુપણું કહેલું છે, માટે ભક્તિને યોગનું અંગપણું ઉચિત—યોગ્ય રીતે બંધબેસતું લાગે છે. પરન્તુ—યોગને ભક્તિનું અંગપણું તો નહિજ. એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે—

સમાધિની સિદ્ધિ તો ગૌણી (ભક્તિ) થી (થાય છે.) ॥ ૧-૨-૧૧ ॥

" ગૌણ્યા તુ " આ સૂત્રમાં રહેલો તુ શબ્દ વૈલક્ષણ્યરૂપ અર્થમાં જાણવો. જે. ભક્તિને સામા—યોગવાળા સમાધિના સાધનપણે માને છે, તે જુદીજ ગૌણી ભક્તિ છે. એ પ્રધાન—મુખ્ય ભક્તિ નથી. । અને જે આ ગૌણી ભક્તિ—શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદનરૂપ નવ પ્રકારની છે, તે

टी-यद्यपि—"सा मुख्येतरापेक्षत्वा" दिति सूत्रेणैव योगस्य प्राधान्यं प्रतिक्षिप्तं, विवृतश्चैतत्तद्विवरणे । तथापि साङ्ख्ययोगयोर्मध्ये योगस्य विशेषं ज्ञापयन्नधिकाशङ्कां परिहरतीत्याशयेनाशङ्कामुखेनावतारयति-नन्वित्यादिना । ज्ञानम्-तल्लक्षणं साङ्ख्यम् । तुशब्ददतिशयो व्यज्यते । भगवता पतञ्जलिना निःश्रेयसे प्रधानसाधनं प्रदर्शयता योगो निरूपितः, अस्य प्रथमप्रवर्त्तकश्च भगवान् हिरण्यगर्भ इति । अयमेवातिशयः पुनराशङ्काबीजम् । ज्ञानार्थम् प्रकृतिविलक्षणब्रह्मात्मकस्वात्मसाक्षात्कारफलकज्ञानयोगार्थम् । भक्त्यर्थम्—अत्यर्थप्रीतिरूपापन्नदर्शनसमानाकारपरमात्मध्यानलक्षणभक्तियोगार्थम् । अपेक्षणमुपपादयति—तं विनेत्यादिना ।

अयम्भावः—आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो ज्ञानयोगो ह्यात्मध्याननिष्पाद्यः, ध्यानं च प्रत्ययस्यैकतानता, एकविषयप्रवाहः, स चायमुक्तलक्षणात्मविषयः प्रत्ययप्रवाह आत्मध्यानमुच्यते । तदेव ध्यानं प्रकर्षात्परिपाकातिशयात्साक्षात्काररूपतापन्नं कर्तृकरणाद्यनुसन्धानरहितमात्मैकस्फुरणरूपमात्मसमाधिरुच्यते । तस्यास्य ध्यानस्याव्यवहितसाधनं धारणा । तस्यास्य धारणाध्यानसमाधित्रयस्यैकविषयस्य संयमशब्दाभिलप्यस्य यमनियमादिपूर्वपूर्वयोगाङ्गापेक्षावर्जनीयैवेति, ज्ञानयोगे योगस्यापेक्षास्तीति॥

एवमेव भक्तियोगेऽपि बोध्यम्—स चात्मविषयः, अयञ्च परमात्मविषयः परमप्रेमगर्भश्चेत्येव विशेषः। अन्यद्धारणादि तुल्यम् , तद्भक्तियोगेऽपि तदपेक्षास्त्येवेति। भक्तेर्भक्त्यङ्गभूतस्य ज्ञानस्य चेति ।

अत्रेदं बोध्यम्-यमनियमाद्यात्मनाष्टधावस्थिते मिथोऽङ्गाङ्गिभावापन्ने योगे प्रत्याहारान्तस्य ज्ञानयोगे भक्तियोगे चाङ्गभावे न लेशतोऽपि विशेषः । धारणादित्रये जीवात्मपरमात्मभेदेनालम्बनांशे भेदेऽपि न स्वरूपे विशेष इति ।

एतेन—ज्ञानयोगभक्तियोगयोरालम्बभेदेन धारणादित्रये भेदात् कथं भक्तियोगाङ्गस्य योगस्य ज्ञानयोगाङ्गत्वमिति शङ्का परास्ता ॥

इदमत्र बोध्यम्-यद्यपि समाधिरात्मस्वरूपे निष्पाद्यमाने ज्ञानयोगकाष्ठैवेति न योगस्य समाधिलक्षणस्य ज्ञानयोगाङ्गता । परमप्रेमगर्भदर्शनसमानाकारपरमात्मध्याननैरन्तर्यलक्षणभक्तियोगस्य परमात्मनि निष्पद्यमाने समाधावेव पर्यवसानात्समाधिलक्षणस्य योगस्य साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वनिरासो न घटेत, न घटेतापि भक्तियोगे योगस्याङ्गता । अथापि धारणान्तस्यात्मसमाधावङ्गत्वमभिप्रेत्य ज्ञानयोगाङ्गतोक्तिः, तस्यैव तु साक्षान्निःश्रेयसहेतुत्वं पराभिमतं प्रतिक्षिप्यतेऽत्र । तथा प्रेमरूपतापत्तिविधुरस्य केवलपरमात्मधारणाध्यानसम्पाद्यस्य परमात्मसमाधिलक्षणस्य योगस्य साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वं यद्वै पराभिमतं तच्चात्र प्रतिक्षिप्यते। अत्रापि धारणान्तस्याङ्गतामभिप्रेत्य च योगस्याङ्गतोच्यत इति ।

पराभिमतस्य (पातञ्जलाद्यभिमतस्य) आत्मनि परमात्मनि वा प्रेमविधुरकेवलसमाधिलक्षणस्य साक्षान्निःश्रेयसहेतुतामात्रमत्र प्रतिक्षिप्यते ॥ १-२-१० ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—नन्वित्यादिना । सूत्र इति । योगाङ्गतया निर्दिष्टानां यमनियमादीनां यथाक्रमं स्वरूपनिरूपणप्रसङ्गे—"शौचसन्तोषतपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः" इत्युपक्रान्ते नियमनिरूपणे यथाक्रमं शौचादीनामुपयोगं वर्ण-

भा-नरूपा नवविधा, तया भगवति निर्भरसान्द्रस्नेहरूपा निर्विकल्पसमाधिरूपा परा भक्तिर्भवत्यतो न जिज्ञासिता भक्तिरियम् ॥१-२-११॥

ननु-भक्तिर्निःश्रेयसाय साक्षात्प्रभवतीत्येतदनुपपन्नमित्याशङ्कामुद्भाव्य परिहरति—

सू० हेया रागत्त्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्त्वात् ॥ १—२—१२ ॥

परानुरक्तिलक्षणा सा भक्तिर्मुमुक्षाभिर्हेया—सर्वदा नानुवर्त्तनीया, रागत्त्वात् । इति चेन्न, सा ह्युत्तमास्पदा । अनर्थाधायको हि रागो हेयः । उत्तमास्पदस्तु रागो न तथा । परमात्मा च न केनाप्यनुत्तमः, आनन्दमयो ह्ययम् । निःश्रेयससिद्धिश्चास्याधिगमेनैव । अधिगमोऽपि सेवापर्यन्तः ।

एतेन-अनिर्देश्ये निर्गुणे परोक्षे भगवति परानुरक्तिर्भवतु नाम, परन्तु प्रत्यक्षे नराकृतौ भगवति परानुरक्तिर्हेया । मायिकाका-

---

(સાધનરૂપ) ભકિતથી ભગવાનને વિષે અત્યંત ગાઢ સ્નેહરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે, માટે અહીંઆં " अथातो भक्तिजिज्ञासा " એ સૂત્રમાં કહેલી જીજ્ઞાસાવિષયક ભકિત અંગભૂત ભકિત નહિ, (પરંતુ અંગીભૂતજ જાણવી.) ॥ ૧-૨-૧૧ ॥

નનુ-શંકા-ભકિત પરમ મુક્તિમાં **સાક્ષાત્** સાધનરૂપ થાય છે, એ ઘટતું નથી, એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનો પરિહાર-સમાધાન કરે છે-

(પરાનુરાગરૂપ ભકિત) હેય છે, રાગરૂપ છે માટે. તો કે નહિ, (એનો) આશ્રય ઉત્તમ છે, માટે. ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

પરાનુરાગરૂપ તે ભકિત મુમુક્ષુઓએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એટલે કે સર્વદા અનુસરવા યોગ્ય નથી, કેમકે-રાગરૂપ છે માટે. । તો કે નહિ, તે ભકિત તો ઉત્તમ આશ્રયવાળી છે. । અનર્થ આપનારોજ રાગ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, પણ ઉત્તમ આશ્રયવાળો તો રાગ તેવો-હેય નથી. । અને પરમાત્મા તો કોઇથી પણ અનુત્તમ છેજ નહિ, (એ તો સર્વોત્તમજ છે.) અને વળી એ પરમાત્મા આનન્દમયજ છે. । અને પરમનિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ પણ એ પરમાત્માની પ્રાપ્તિથીજ છે. અને તે પ્રાપ્તિ પણ સેવાપ્રાપ્તિપર્યન્તની માનેલી છે. (એટલે કે સેવા એજ મુકિત છે.)

एतेन-આમ પ્રતિપાદન કરવાથી-"અનિર્દેશ્યસ્વરૂપ એવા નિર્ગુણ પરોક્ષ ભગવત્સ્વરૂપમાં પરાનુરાગ ભલે હોય, પરન્તુ-પ્રત્યક્ષ એવા નરાકૃતિ ભગવત્સ્વરૂપમાં તો પરાનુરાગરૂપ ભકિત ત્યાજ્યજ સર્વથા તજવા યોગ્યજછે. કેમકે-માયિક આકારવિષયક રાગ હોવાથી. જેમ

भा-रविषयकरागत्त्वात्। स्त्रीपुत्रधनादिविषयकमायिकरागवदित्याशङ्का निरस्ता। साप्युत्तमास्पदैव हि। तथा हि—अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याणगुणगणनिधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यानित्याद्भुतनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिर्वाङ्मनसापरिछेद्यस्वरूपस्वभावोऽपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यमहोदधिरनालोचितपात्रापात्रजनशरण्यः, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यैकजलधिरजत्त्वाव्ययत्त्वलोकनियन्तृत्त्वादिकाजहत्स्वस्वभावः, सर्वज्ञः, सत्यसङ्कल्पो, निखिलजगदेककारणं, परमकारुणिकतया ब्रह्मादिदेव-

---

કે-સ્ત્રી પુત્ર અને ધનાદિક સંબંધી માયિક રાગ ત્યાજ્ય છે, તેમ. " એવી આશંકા ટળી ગઇ. । કારણ કે-તે ભકિત પણ ઉત્તમ આશ્રયવાળીજ છે. । તે આ રીતે-।નરવધિકાતિશય-જ્ઞાન, બળ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શકિત અને તેજ, એ વિગેરે અસંખ્યાત કલ્યાણ ગુણગણોના નિધિ, પોતાને અભિમત, અનુરૂપ અને સદાય એકરૂપ, એવું અને અચિન્ત્ય, નિત્ય અદ્દભુત અને નિર્દોષ, એવું નિરતિશય ઐાજ્જ્વલ્ય, સૌન્દર્ય, સૌગન્ધ્ય, સૌકુમાર્ય, લાવણ્ય અને યૌવન, એ આદિક અનન્ત ગુણોના નિધિરૂપ, જેનું સ્વરૂપ અને સ્વભાવ, વાણી અને મનથી પણ (આવુંજ છે એમ) નિશ્ચય કરી શકાતું નથી, અપાર કારૂણ્ય, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય અને ઐશ્વર્યના મહોદધિસમા. પાત્ર અપાત્રના વિચાર અને વિભાગ સિવાયજ સકળ જનના શરણ્ય-(શરણાગતરક્ષક) પ્રણત જનની પીડામાત્રને હરનારા, આશ્રિત જનો ઉપર વાત્સલ્યના તો એક મહાજળનિધિસમા, અજત્વ, અવ્યયત્ત્વ અને લોકનિયન્તૃત્વ, એ આદિક સ્વસ્વભાવનો ત્યાગ નહિ કરનારા એવા અને સર્વજ્ઞ, સત્યસંકલ્પ, સકળ વિશ્વના એક કારણરૂપ, પરમ કારૂણિક-ભાવને લીધેજ બ્રહ્માદિક દેવ અને મનુષ્યો વિગેરે સર્વને આશ્રય કરી શકાય તેટલા માટે માનુષી તનુને આશરીને સકળ મનુજની નયનવિષયતાને-ઇન્દ્રિયગોચરતાને પામેલા અને અશેષ દોષમાત્રનો ગન્ધ પણ જેને સ્પર્શ કરી શકતો નથી, દિવ્યાકૃતિ, દિવ્ય જન્મકર્મવાળા, એવા પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ ભગવાન છે. તે ભગવાનના સ્વરૂપ સંબંધી અનુરાગનું રાગત્વ[1] હોય તો પણ તે ત્યાજ્ય નથી, પરંતુ તેનું ઉપાદેયત્વજ છે. ।

---

[1] ભગવાનમાં કરેલો સ્નેહ ભલે **રાગરૂપ** હોય તો પણ એ ઇચ્છવા યોગ્યજ છે, પણ કોઇ રીતે તજવા યોગ્ય નથી. કેમકે—માયિક વસ્તુમાંથી રાગ ટાળીને ભગવાનમાં રાગ કરવો એ તો મુખ્ય પુરૂષાર્થજ છે. અને " **या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी। त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु** " એ વિગેરે વાક્યો વિચારતાં પરમ ભકતોની તો એજ માગણી છે. તો પછી તેને **હેય-રાગ** કેમ કહેવાય ? એ અભિપ્રાય છે. ॥

टीक्यता सूत्रमिदमुपनिबद्धम्। अयमस्यार्थः-ईश्वरे मनोवाक्कायवृत्तीनां प्रकर्षेण निधानम्—प्रेमपूर्वकं योजनम्, तेन समाधेर्वक्ष्यमाणलक्षणाया सिद्धिर्लाभ इति। प्रणिधानं चेदं भक्तेरनतिरिक्तं, तद्भक्तेर्योगोपकारकतया योगाद्भक्तेर्निःश्रेयसपथे प्राधान्यवादोऽनुचित इत्याशङ्काशय। तथा च पातञ्जलस्मृतिविरोध आशङ्काबीजम्।

सत्यम्—वयमपि ब्रूम समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानाद्भवतीति। न तावता नो व्याघात, तदनुपदमावृत्त्या सूत्रविवेचने प्रतिपादयिष्यामः परं पातञ्जलैर्यस्मिन्नीश्वरप्रणिधाने समाध्यङ्गत्वमिष्यते न सा मुख्यास्माभिर्जिज्ञास्यतया प्रस्तुता भक्ति, किन्तु गौणी, तत्र भक्तेर्निःश्रेयसपथेऽप्राधान्यशङ्कानवकाश इत्याशयेनाह-गौण्या त्वित्यादिना। वैलक्षण्यमेव ज्ञापयति-यां पर इत्यादिनान्यैवेत्यन्तेन। परः-पतञ्जलि। अन्यैव-या जिज्ञास्यतयास्माभिरुपन्यस्ता परमेश्वरे परानुरागलक्षणा ततोऽन्यैव। पतञ्जलिर्हि ईश्वरप्रणिधानं प्रणवार्थभावनलक्षणमाह-तद्वाचकः प्रणवः, तज्जपस्तदर्थभावनमिति। तत्र च प्रेमलेशस्य विद्यमानतया गौणो भक्तिशब्दव्यवहारः। तदेतदाह-गौणी भक्तिरिति। यद्यप्यस्ति मनोवाग्व्यापारयोः परमेश्वरालम्बनता तस्मिन्प्रणिधाने तथापि न सा प्रधाना भक्तिः, परानुरागलक्षणा हि सा[1]। परमप्रयोजनतयाभिमतं तु कैवल्यं, तत्रैव तु परानुरागोऽस्य[2] पक्षे युज्येत, न परमेश्वरे, स हि नान्वीयते फलकोटावेषाम्[3]। इत्थञ्च मुख्याया भक्तेः समाध्यङ्गत्वानुक्तेर्न पातञ्जलस्मृतिविरोधोऽपीत्याशयः। ननु—का सा मुख्या भक्तिः? यस्या निःश्रेयसपथे प्राधान्यं भवानाह। न हि समाधिमप्यतीत्य कश्चिन्निःश्रेयसपथे स्यादपेक्षितः। निष्पन्नसमाधीनां हि कृत्यकृत्यता सर्वत्र गीयते। समाधिश्च योगकाष्ठा। कथं वा सा गौणी? या समाधिसिद्धौ साधनतयेष्यते, प्रणवार्थभावनलक्षणेत्यत श्चेत्, तत्समानयोगक्षेमा—"श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्" इति या नवप्रकारोक्ता भक्तिः सा वा कथं मुख्या स्यात्। ताश्च विविधा मनोवाक्कायादिवृत्तिलक्षणा एव। प्रणवजपतदर्थभावनलक्षणे ईश्वरप्रणिधाने मनोवाचोरीश्वरे प्रणिधानम्। इह त्वन्येषामपि, न तावता विशेषः कश्चित्। समकोटित्वात्। द्वयोरुक्तिश्रयाणां चतुर्णां वोपलक्षकैव। प्रेमानुबन्धे वा को वा विशेषोऽत्र भवता दृश्यते? सापि चेद्गौणीष्येत, का मुख्या ततोऽन्या?। नवधैव हि सा विभक्ता। यस्मिन्नत्रापि दृश्यन्ते स हि भक्तेषु प्रथमो गण्यते, इत्याशङ्कायामावृत्त्या सूत्रस्याशयमाह-या चेयमित्यादिना। अयमाशयः-इयं सा मुख्या भक्ति, यस्मिन् प्रेमसारे परितः परमात्मैकावभासके समुपरतसकलबाह्येन्द्रियवृत्तौ व्यपेतध्यातृध्येयविभागे परमानन्दघनपरमचेतनैकाकारतापन्नचेतोवृत्तिमात्रलक्षणे स्थितो नात्मानमन्यं वा वेद। इमामेव निर्विकल्पकसमाधिं वयमाचक्ष्महे। ईदृशीं प्रधान भक्तिरूपां समाधिमभिप्रेत्यैव च तत्र तत्र समाधेर्निःश्रेयसपथे प्राधान्यमुच्यते, प्रतिषिध्यते चान्यः पन्थाः। केश्चित्पातञ्जलैर्याभिमता योगकाष्ठा, सा हि परमानन्दघनं परमचेतनं परमेश्वरमप्यभिसम्बद्धुमसहमानान्ततश्चेतोविलयलक्षणा। नेमां निःश्रेयसे प्रधानां मन्महे। आत्मकैवल्यमात्रफलकं हि तत्। आनन्दमयपरमात्मलाभो हि

१-प्रधाना भक्तिः। २-पातञ्जलस्य। ३-पातञ्जलानाम्।

भा-मनुष्याणां सर्वेषामाश्रयणीयत्त्वाय मानुषीं तनुमाश्रितः सकल-जननयनविषयतां गतोऽस्पृष्टाशेषदोषगन्धो, दिव्यरूपो, दिव्यजन्म-कर्मा, परंब्रह्म, पुरुषोत्तमः, तत्स्वरूपविषयानुरक्तेः रागत्त्वेऽपि न हेयत्त्वं, किन्तूपादयेत्त्वमेव ॥

किं बहुना, यो येन केनापि भावेन प्रत्यक्षमूर्त्तौ श्रीकृष्णे मनः संयोजयति स तन्मयतां यातीति स्वयं भगवतैवोक्तं दशमस्कंधे—" न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते । भर्जिताः कथिता धानाः प्रायो बीजाय नेष्यते " इति । षष्ठस्कन्धे चित्रकेतुवाक्यं सङ्कर्षणं प्रति—" कामधियस्त्वयि रचिता न परम ! रोहन्ति यथा करम्भबीजानि । ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वन्द्वजालानी"ति । श्रीशुकयोगीन्द्रेणाप्युक्तम्—"कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च। नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि त " इति। उक्तं च सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरं प्रति नारदेन-"कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः । आवेश्य तदघं हित्त्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । सम्बन्धाद्वृष्णयः

બહુ કહેવાથી શું ? જે કોઇ પ્રાણી હરકોઇ ભાવથી પ્રત્યક્ષમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મમાં મનને જોડે છે, તે પ્રાણી તન્મયતાને પામી જાય છે, એમ સ્વયં ભગવાનેજ દશમસ્કંધમાં કહ્યું છે-" મારે વિષે જેમણે બુદ્ધિ પ્રવેશ કરાવી છે એવા પ્રાણીઓનો કામ પણ કામને માટે કલ્પાતોજ નથી, શેકેલા અને ઉકાળેલા દાણા ઘણું કરીને જેમ અંકુર ફુટવાને માટે યોગ્ય રહેતાજ નથી, " એમ. । પષ્ઠસ્કંધમાં સંકર્ષણના પ્રત્યે ચિત્રકેતુનું વાક્યછે-"હે સર્વોત્તમ-પરમેશ્વર! તમે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને પ્રાકૃત માયિક ગુણવર્જીત હોવાથી તમારે વિષે કલ્પેલી કામબુદ્ધિ પણ ભુંજેલાં બીજની માફક બીજા દેહોને ઉત્પન્ન કરતી નથી. અને આ જીવાત્માને માયાના ગુણસંબંધથીજ સુખદુઃખાદિક દ્વન્દ્વજાળ પ્રાપ્ત થાય છે. " । યોગીન્દ્ર શ્રીશુકદેવજીએ પણ કહ્યું છે-" શ્રીહરિને વિષે નિરંતર કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય કે સુહૃદ્ભાવ, કરનારા મનુષ્યો શ્રીહરિની સાથે તન્મયતાનેજ પામી જાય છે. " । વળી-સપ્તમ સ્કંધમાં યુધિષ્ઠિરના પ્રત્યે નારદજીએ કહ્યું છે-" પરમેશ્વરને વિષે ભક્તિથીજ જેમ, એમ કામથી, દ્વેષથી, ભયથી કે સ્નેહભાવથી પણ મનને જોડીને-જોડવાથી, તેજ મનથી પ્રથમ થયેલાં પાપને ટાળીને ઘણાક તે ભગવાનની ગતિને પામી ગયા છે. જેમ કે-ગોપીઓ કામથી, કંસ ભયથી, શિશુપાળ વિગેરે રાજાઓ દ્વેષબુદ્ધિથી, યાદવો સંબંધથી, સ્નેહભાવથી તમે (યુધિષ્ઠિરાદિક) અને હે સમર્થ રાજન્ ! અમે

भा-स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो!" इति॥ वेदस्तुतौ च-"निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात्। स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः" ॥ इति। प्रथमस्कन्धे भीष्मस्तुतौ च—"ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः। कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाः प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः"॥ इति। पुनर्दशमस्कन्धे ब्राह्मणीः प्रति स्वयं भगवान्—"नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः। अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥ प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः। यत्संपर्कात्प्रिया आसन् ततः कोऽन्वपरः प्रियः" ॥ इति ॥ शुकदेवश्च—"सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिम्। स

(નારદાદિક) ભક્તિથી." ॥ વેદસ્તુતિમાં પણ-" પોતાના પ્રાણ મન અને ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને દ્રઢ યોગ સાધનારા મુનિઓ પોતાના હૃદયમાં જે પરબ્રહ્મ તત્ત્વનું ઉપાસન કરે છે. તેજ તત્ત્વને તમારા શત્રુઓ-તમારામાં શત્રુબુદ્ધિ કરનારા પણ સ્મરણમાત્રથી પામે છે. તેમજ મહાસર્પના શરીરસમા સુન્દર તમારા ભુજદણ્ડમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી ગોપાંગનાઓ પણ તમારા સ્વરૂપને પામી ગઇછે, તો આવા સમદ્રષ્ટિવાળા તમારે તમારા ચરણકમળને સારી રીતે હૃદયમાં ધારણ કરનારી અમે પણ સમાનજ છીએ." એમ કહેલું છે. । વળી પ્રથમસ્કંધમાં ભીષ્મસ્તુતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલું છે-" સુન્દર ગતિ, મનોહર વિલાસ, મનોજ્ઞ મન્દહાસ અને પ્રેમપૂર્વક જોવું, એ વિગેરેથી બહુ સન્માન આપેલી અને શ્રીકૃષ્ણની સાથે તદાત્મકભાવને લીધે ગોવર્ધનધારણ વિગેરે ચરિત્રોનું અનુકરણ કરવાથી અતિ મદાન્ધ બની ગયેલી ગોપીઓ પણ નિશ્ચેજ જેના સ્વરૂપને પામી ગઈ હતી." ।

વળી-દશમસ્કંધમાં બ્રાહ્મણપત્નીઓ પ્રત્યે સ્વયં ભગવાનેજ કહ્યુ છે-"હે દ્વિજપત્નીઓ ! કેવળ સ્વાર્થનેજ જોનારા એવા કુશળ પુરૂષો તો ફળાનુસન્ધાનરહિત અને વ્યવધાન સિવાયની નિષ્કામ ભક્તિ પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ પ્રિય એવા સાક્ષાત્ તમારે વિષે સર્વ પ્રકારે કરે છે. કારણકે-પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન, દેહ, દારા, દીકરા અને ધનાદિક પદાર્થો પણ જેના સંબંધથીજ પ્રિય થાય છે, તો તેથી બીજો કોણ પ્રિય-પ્રેમાસ્પદ હોઇ શકે" ॥ શ્રીશુકદેવજી પણ એમજ કહેછે-" જે ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રતિમા એકજ વાર હૃદયમાં ધારણ કરવાથી પોતાની મનોવાંછિત ભાગવતી ગતિ આપે છે, તો નિત્ય આત્મસુખના અનુભવથી માયાના સમ્બન્ધથી રહિત એવા પરમોત્કૃષ્ટ-સ્વરૂપ એજ પરમાત્મા સ્વભક્તોને ભાગવતી દિવ્ય ગતિ આપે એમાં કહેવુંજ શું ?" ॥

भा-एव नित्यात्मसुखानुभूत्या व्युदस्तमायः परमोऽङ्ग ! किं पुन" रिति ॥ इत्यादिस्मृतिवाक्यकदम्बैर्यत्सम्बन्धिनः कामादयोऽपि निरतिशय-निःश्रेयसकराः, तस्मिन् भगवति साक्षात्परमानन्दमूर्त्तौ परानुरागः कथं ? हेयः स्यात् । तदितरविषयकस्त्वनुरागो हेय एव भवति ॥ एतेन-अर्चारूपे भगवत्यनुरागस्य हेयत्त्वाशङ्कापि प्रतिक्षिप्ता । तत्र दृष्टान्तः—सङ्गवत् । यथा सङ्गत्त्वाविशेषेऽपि असत्सङ्गो हेयः, सत्सङ्गश्चोपादेयः । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे स्वप्रसूं प्रति कपिलदेवेन— " यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः । आस्थितो रमते जन्तु-स्तमो विशति पूर्ववत् ॥ सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ह्रीः श्रीर्यशः क्षमा । शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥ तेष्वशान्तेषु

આ આદિક સ્મૃતિવાક્યોના સમૂહોથી જે ભગવાન સંબંધી કામાદિક વિકારો પણ આત્યન્તિક શ્રેયને આપનારા છે, તો સાક્ષાત્ પરમ આનન્દમયમૂર્તિ તે ભગવાનને વિષે કરેલો પરાનુરાગ કેમ ત્યાજ્ય કહેવાય ? માટે તે ભગવાન વિના બીજા પદાર્થમાં થયેલો અનુરાગ એજ ત્યાજ્ય છે. ॥

આનાથી—અર્ચાસ્વરૂપ ભગવાનને વિષે અનુરાગની હેયત્વાશંકાનો પણ નિષેધ થઇ ગયો. । તેમાં દ્રષ્ટાન્ત બતાવે છે-સંગના પેઠે. । જેમ કે-સંગપણામાં વિશેષ-તફાવત નથી તો પણ અસત્-સંગ હેય છે. અને સત્-સંગ ઉપાદેયછે. તેમ. । તે તૃતીય સ્કંધમાં પોતાની માતા પ્રત્યે કપિલદેવ ભગવાને કહ્યું છે-" મોક્ષમાર્ગે ચાલનારો પ્રાણી જો શિશ્નોદરને માટે ઉદ્યમ કરનારાઓની સાથે આશ્રય લઇને રમે છે, તો તે પ્રથમની પેઠેજ ગાઢ અજ્ઞાનાન્ધકારમાં પેસી જાય છે. માટે જેનો સંગ કરવાથી સત્ય, શૌચ, દયા; મૌન, બુદ્ધિ, લજ્જા, લક્ષ્મી, યશ, ક્ષમા, શમ, દમ અને ઐશ્વર્ય, એ સઘળું નાશ પામી જાય છે. તેવા અશાન્ત, મૂઢ, સ્ત્રીઆદિકના વિષયોથી ખંડિત મનવાળા, તેમજ અફસોસ કરવા લાયક એવા અસાધુ પુરૂષોમાં, તથા સ્ત્રીઓના ક્રીડામૃગ-રમકડા જેવા વિષયાતુર મનુષ્યોમાં પણ કયારેય સંગ-સોબત કરેજ નહિ. કારણ કે-આ પુરૂષને તેવો મોહ અને તેવો બન્ધ-બન્ધન, બીજાના પ્રસંગથી થતોજ નથી, કે-જેવો સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી થાય છે, તથા જેવો તે સ્ત્રીઓમાં આસકત-અણુ પુરૂષોના પ્રસંગથી થાય છે." ॥ તથા- " જીવાત્માને પિતા-પુત્રાદિકમાં જેવો અજર પાશ બંધાયેલો કવિ-અનુભવી પુરૂષો જાણે છે. એવોજ પાશ જો સાધુજનોને વિષે કરે છે, તો તેને મોક્ષનું દ્વાર-માર્ગ ખુલ્લું થઇ જાય છે. તે સાધુજનો-તિતિક્ષાવાળા, સહજ કરૂણામય સ્વભાવવાળા, સર્વપ્રાણીઓના સુહૃદ્-અપ્રેરિત હિત કરનારા, જેમના હૃદયમાં કોઇ તરફ શત્રુભાવ તો ઉત્પન્નજ થતો નથી, શાન્ત સ્વભાવવાળા, સારા સ્વભાવવાળા, સાધુતા એજ ભૂષણ-શોભા આપનારૂં

टी-निःश्रेयसं मुख्यं तत्र चोक्तलक्षणनिर्विकल्पकम्माध्यात्मकभक्तिविशेष एव प्रधानं साधनमिति न कोऽपि विरोधः । ईदृशभक्तावन्तरङ्गसाधनत्वात्प्रेमस्वरूपानुप्रवेशाच्च श्रवणकीर्त्तनाद्योऽपि भक्तिशब्देन व्यवह्रियन्ते । नवानामपि श्रवणादीनां यस्मिन्नशेषतस्समवायो भक्त्यन्तरङ्गोपायैः सर्वतः परिपूर्ण इति सिद्धवत्कृत्य भक्तेषु प्राथम्यमस्य क्वचिच्छ्रूयते । ततएवैग्विास्माभिरप्यस्य गौणीत्वमेवाभिमतमिति न काचित् क्षतिरिति ॥ १-२-११ ॥

निःश्रेयसायेत्यादि, निःश्रेयसं हि मोक्षः, स च भवबन्धात्, रागस्तु तद्बीजम्, रक्तो हि वासनया बद्ध्यते, परानुरक्तिलक्षणा चेयं भक्तिः, परमेश्वरे तु सेति चेत् सा चेतसि विशेषमाधाय निवर्ततां नाम, समाधावपि सा चेदनुवर्तमाना संस्कारमेवावहेदिति दूषणमेव सा स्यादित्याशयः ।

सा हीति । भक्तिर्हि । उत्तमास्पदेति । उत्तमः—असङ्कोचन्यायात् स्वरूपेण गुणैश्च । नन्वालम्बनस्योत्तमत्वेन किम्, रागत्वं हि स्वरूपतो दूषकमित्यत्राह–अनर्थाधायक इति । न रागत्वं दूषकताबीजम्, किन्त्वनर्थाधायकत्वमित्यर्थः । अयमाशयः—रागश्चायं नेच्छापर्यायः । किन्तु प्रीतिलक्षणः । इच्छा हि विषयसिद्धौ व्यपैति । प्रीतिस्तु तत्संश्लेषेऽपि वर्धते । ज्ञानशाखाविशेषोऽयम् । स चालम्बनदोषमन्तरा स्वरूपतः कथं प्रदूष्येत । स्वरूपतश्चेत् ज्ञानस्यापि तथात्वापातः । "आत्मतृप्तश्च मानवः" "आत्मन्येव च सन्तुष्टः" इत्याद्यपि वचनं मुक्तेषु मुक्तप्रायेषु च नोपसर्पेत् । तदालम्बनदोषैकमूलत्वाद्रागदोषस्य, भक्तिस्वरूपस्य चालम्बनदोषाभावान्नानर्थावहतेति न हेयत्वप्रसङ्ग इति । आलम्बनगुणमेवोपपादयति–परमात्मेत्यादि । सत्यम्, अयमानन्दमयः । यन्निःश्रेयसं मोक्षः, तत्र नास्यान्वय इति तदर्थिनामेतदनुरागोऽप्यन्ततो हेय एवेत्याशङ्कां वारयन्नाह–नि श्रेयससिद्धिश्चेत्यादि । न वयं कापिलादिवदात्मकैवल्याविर्भावमात्रलक्षणां मुक्तिमाचक्ष्महे, किन्तु-परमानन्दमयपरमात्मप्राप्तितत्परिचरणलक्षणाम् । तदीदृशमोक्षस्वरूपाधिगमे उक्तलक्षणा भक्तिरत्यन्तानुकूलैवेति भावः। मोक्षस्वरूपञ्चैतल्लक्षणमवसरे निरूपयिष्यामः ।

धर्मत्राणाय कृतावतरणस्य भगवतो या भक्तिः क्रियते, सा तु न साक्षान्निःश्रेयसायेत्याशयेनाशङ्कां सम्भाव्यमानां प्रतिक्षिपन्नाह–एतेनेत्यादिना । अनिर्देश्ये निर्गुणे परोक्ष इति विशेषणत्रयेण प्राकृतदोषानास्पदत्वेन भक्तेस्तत्रौचित्यं व्यज्यते । अनिर्देश्य इत्यनेन विकारकृतनामभेदस्पर्शः प्रतिक्षिप्यते । निर्गुण इत्यनेन तत्कृतगुणसङ्गः प्रतिक्षिप्यते । परोक्ष इत्यनेन प्राकृतचक्षुर्गोचरत्वनिबन्धनप्राकृतरूपसङ्गः प्रतिक्षिप्यते । अवतरतो भगवतो रूपं तु न तथेत्याह–परन्त्वित्यादिना । धर्मत्राणाय कृतावतरणस्य रूपममायिकमेवेत्याशयेनाह–सापीति । अमायिकत्वमेवोपपादयति–तथा हीत्यादिना । मानुषीं तनुमिति । मानुषसंस्थानसजातीयसंस्थानं तनुमित्यर्थः । एतेन संस्थानसाम्येऽपि वपुस्तु तदसाधारणं दिव्यमेवेति भावः । तथा च वचनम्–"न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमज्जास्थिसम्भवा" ॥ इति ॥

इदमुक्तं भवति–अवतरणस्वरूपमजानतामियमाशङ्का । धर्मसंरक्षणाय कृतसङ्कल्पो भगवान् स्वयमेव कदाचिदवतरति । कदाचिदात्मनाहितशक्तिकान् मुक्तान-

भा–मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु। सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ॥ न तथास्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः । योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ” ॥ तथा—“ प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् । अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः॥ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम्। मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः॥ मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च । तपन्ति विविधास्तापा नैतान् मद्गतचेतसः॥ त एते साधवः साध्वि! सर्वसङ्गविवर्जिताः। सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते”॥ सतां प्रसङ्गान्ममवीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः । तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ” ॥ तथैकादशस्कन्धे चोक्तं भगवता स्वयमेव—“ सङ्गं

જેમને છે, વળી–જે મારે વિષે અનન્ય–એકાન્તિક ભાવથી દ્રઢ ભક્તિ કરે છે, જેઓ મારે માટે સર્વ કર્મનો ત્યાગ१ કરનારા છે, તેમજ સ્વજન અને બાન્ધુજનોનો પણ મારે માટે ત્યાગ કરનારા છે, મારા સંબંધવાળી મીઠી મીઠી કથાઓ સાંભળે છે, તેમજ બીજા શ્રોતાઓને કહી સંભળાવે છે, આ પ્રમાણે મારામાંજ જેમનું ચિત્ત લાગેલું છે, એવા એ સાધુજનોને અધ્યાત્માદિક વિવિધ તાપો કાંઈ પણ પરિતાપ પમાડી શકતા નથી. હે સાધ્વિ! માતાજી! તે આ પૂર્વે કહેલા મારા સાધુઓ સર્વસંગથી વિવર્જીતછે-(અર્થાત્ કોઈનો દુઃસંગ એમને લાગતો નથી.) માટે તમારે પણ તેવા સાધુઓમાં સંગ થાય એમ પ્રાર્થના કરવી? કારણ કે—બીજાઓના દુઃસંગથી થયેલા દોષમાત્રને તે હરનારાછે.”। “ મારાં પરાક્રમ ભરેલાં ચરિત્રોને સમ્યક્ પ્રકારે જણાવનારો એવો સાધુજનોનો પ્રસંગ થવાથી હૃદય અને કર્ણને રસાયનની પેઠે હિત કરનારી સુન્દર કથાઓ થાય છે. અને તે કથાઓનું અથવા તે સાધુઓનું સેવન કરવાથી તુરતજ મોક્ષમાર્ગમાં શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને

१—મારી નવધા ભક્તિ સિવાયનાં કોઈ કર્મ નહિ કરનારા, અથવા –“ यत्करोषि यदश्नासि...तत्कुरुष्व मदर्पणम् ” “ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः...ब्रह्मकर्मसमाधिना ” “ यत्कृतं यत्करिष्यामि न तत् सर्वं मया कृतम्। त्वमेव कर्त्ता फलभुक् त्वमेव मधुसुदन ! ” ॥ એ આદિક વચનોથી કહેવા પ્રમાણે પોતાની આહાર વિહારાદિક સર્વ સહજક્રિયાઓ પણ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથીજ કરનારા, અથવા–“ यस्य नाहङ्कृतो भावो ” —“ गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते ” એ વિગેરે વચનો પ્રમાણે કર્મ કરવા છતાં પણ તેમાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ વિગેરે અહંકૃત ભાવો છોડી દઇને “ कर्मण्येवाधिकारस्ते ” કેવળ કર્મ કરવામાંજ મને અધિકાર છે, એમ ઇશ્વરાજ્ઞા માનીને, ફલાશાનો વિચાર નહિ કરતાં સર્વ કર્મ કરનારા. ।

भा-न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां क्वचित् । तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धानुगान्धवत् ॥ ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् । सन्त एवास्य छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः ॥ सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः । निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः" ॥ इति । एतदेवोक्तं भारत उद्योगपर्वणि हंसगीतायां च—"यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव । वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति" ॥ इति ॥ आरण्यके पर्वणि च—" बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमै"रिति ॥ स्कान्दे वासुदेवमाहात्म्ये च—" यादृशां यस्य सङ्गः स्याच्छास्त्राणां वा नृणामपि । बुद्धिः स्यात्तादृशी तस्य कार्योऽतो नासतां हि सः" ॥ इति दिक् ॥ १-२-१२ ॥

ભક્તિ એ અનુક્રમે થાયછે. " ॥ તથા એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને પોતેજ કહ્યું છે-"શિશ્ન અને ઉદરનીજ કેવળ તૃપ્તિ કરનારા એવા અસત્પુરૂષોનો સંગ કયારેય ન કરે, કેમકે-તે અસત્ માણસની પાછળ ચાલનારો માણસ આંધળાની પાછળ જનારા આંધળાની માફક ગાઢ-અન્ધ તમમાંજ પડે છે, માટે બુદ્ધિમાન માણસ તે દુઃસંગ છોડી દઈને સત્પુરૂષોમાંજ જોડાય. અને તે સત્પુરૂષોજ એ પુરૂષના મનમાં રહેલા વ્યાસંગને-વિવિધ વિષયોમાં આસક્તિને અનેક ઉપદેશનાં વચનોથી છેદી નાખે છે. અને તે મારા સાધુઓ કોઈની પણ અપેક્ષા નહિ રાખનારા, એક મારામાંજ ચિત્ત રાખનારા, સર્વથા શમપરાયણ શાન્ત જીવન ગાળનારા, પ્રાણીમાત્રમાં સમદ્રષ્ટિ રાખનારા, મમત્વે રહિત, અહંકાર પણ જેમને ટળી ગયો છે, સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, એ વિગેરે દ્વન્દ્વ-ધર્મથી રહિત, તેમજ કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ નહિ કરનારા," એવાછે. । વળી-એજ વાત ભારતમાં ઉદ્યોગપર્વમાં હંસગીતામાં કહી છે-" કોઈ પણ મનુષ્ય જો સન્તને સેવે છે, અથવા જો અસન્તને સેવે છે, અથવા તો જો તપસ્વીને કે ચોરનેજ સેવે છે-સંગ કરે છે, તો તે મનુષ્ય ધોળું વસ્ત્ર જેમ જેવા જેવા રંગમાં બોળવાથી તેવા તેવા રંગવાળું થઈ જાય છે, તેમ તે પણ તેનાજ વશપણાને પામી જાય છે. " । આરણ્યક પર્વમાં પણ-"નીચની સાથે સમાગમ-સહવાસ કરવાથી પુરૂષોની બુદ્ધિ હીન-નીચ થઈ જાય છે, મધ્યમની સાથે સહવાસથી મધ્યમ પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે. અને ઉત્તમ પુરૂષોની સાથે સહવાસ રાખવાથી શ્રેષ્ઠપણાને પામે છે. " એમ કહ્યું છે. । સ્કન્દ પુરાણમાં રહેલા વાસુદેવમાહાત્મ્યમાં પણ કહ્યું છે-"જે મનુષ્યને જેવાં શાસ્ત્ર અથવા જેવા પુરૂષોનો સંગ થાય છે, તે મનુષ્યની તેવીજ બુદ્ધિ થાય છે. માટે કયારેય અસત્પુરૂષોનો સંગ તો કરવોજ નહિ. " આ પ્રમાણે દિશમાત્ર જાણવું. ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

भा-एवं परमेश्वरप्रीतिलक्षणानुरागपूर्वकं भगवद्भजनं सर्वेभ्योऽपि मुख्यमित्याह-तदेवेति ॥

सू० तदेव सर्वतोऽपि मुख्यमाधिक्यशब्दात् ॥ १-२-१३ ॥

तदेव—परानुरक्तिपूर्वकं भगवद्भजनं । सर्वतः-तपःप्रभृतिसर्वसाधनेभ्योऽपि । मुख्यम्-श्रेष्ठम् । कुतः ? आधिक्यशब्दात्—"तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" ॥ इति भगवद्भजनस्यैवाधिक्यशब्देन स्मरणात् । तपोज्ञानयज्ञादिकर्मवद्भ्योऽष्टाङ्गयोगवान् अधिकः । तेभ्योऽपि मद्गतेन मनसा मत्प्राप्तौ श्रद्धावान्-त्वरावान् सन्, यो माम्-विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगस्थानपरिपूर्णं भजते, स मे युक्ततमो मतः-स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति मे-मया मत इति श्लोकद्वयसमुदायार्थः ॥ १-२-१३ ॥

આ પ્રમાણે પરમેશ્વરમાં પ્રીતિરૂપ અનુરાગપૂર્વક ભગવદ્દભજન એજ સર્વ સાધનો કરતાં પણ મુખ્ય છે. એમ કહેછે—

તેજ (ભગવદ્દભજનજ) સર્વ (સાધન) કરતાં પણ મુખ્ય છે. આધિક્ય શબ્દ છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૩ ॥

તેજ—પરાનુરાગપૂર્વક કરેલું ભગવદ્દભજનજ, સર્વથી-તપ વિગેરે સર્વ સાધન કરતાં પણ મુખ્ય-શ્રેષ્ઠ છે. । શાથી ? તો કે-અધિકભાવને કહેનારો શબ્દ છે માટે. । ગીતામાં-" યોગી-કર્મયોગી તપસ્વીઓ કરતાં અધિક-શ્રેષ્ઠ છે, તેમજ જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ અધિક માનેલો છે. વળી-એ તો કેવળ કર્મ કરનારાઓ કરતાં પણ અધિકજ છે, માટે હે અર્જુન ! તું પણ યોગી-કર્મયોગી થા ? ॥ સર્વ યોગીઓના મધ્યે પણ જે પુરૂષ શ્રદ્ધાવાળો થઈને મારામાજ નિમગ્ન થયેલા મનવડે મને ભજેછે, તે ભકત મેં અતિશય યોગ્યતાવાળો માનેલો છે. " ॥ આ પ્રમાણે ભગવદ્દભજનનેજ અધિક-ભાવને કહેનાર શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે માટે. । કહેવાનું એ છે કે-તપ. જ્ઞાન અને યજ્ઞાદિક કર્મ કરનારાઓ કરતાં અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કરનાર પુરૂષ અધિક-શ્રેષ્ઠ છે. । તે કરતાં પણ મારામાંજ મન રાખીને મારી પ્રાપ્તિમાં શ્રદ્ધાવાળો—વિશ્વાસપૂર્વક ત્વરાવાળો થઈને, જે પુરૂષ મને-વિચિત્ર અનન્ત ભોગ્ય, ભોક્તૃવર્ગ, ભોગનાં ઉપકરણ અને ભોગસ્થાન, એથી પરિપૂર્ણ (આત્મારામ અને પૂર્ણકામ) એવો જાણીને ભજેછે-ઉપાસના કરેછે, તે ભકત મેં અતિ યોગ્ય માનેલો છે, એટલે કે-તે ભકત સર્વ કરતાં અતિ શ્રેષ્ઠ છે, એમ મેં માનેલો છે. એમ આ બંને શ્લોકનો ભેગો અર્થ છે. ॥૧-૨-૧૩ ॥

टी-वतारयति । तत्रायमवतरणं साक्षात् स्वेनैव रूपेण. तत्तत्संस्थानमात्रयोगस्तु विशेषः । तदेवंविधस्य स्वरूपे परस्वरूपालेशतोऽप्यविशिष्टे भक्तिर्निःश्रेयसाय स्यादेव । यच्च-आहितशक्तिचेतनमुखेनावतरणं, तत्तु नैवोपास्यमिति न काचित्क्षतिरिति ॥

कैमुतिकन्यायेन तस्मिन् क्रियमाणाया भक्तेर्निःश्रेयसहेतुत्वं द्रढयन्नाह-किम्वहुनेति। कामवेगेन क्रोधवेगेन वा केनापि प्रकारेण तस्मिन्नविरतमनोयोगेन निःश्रेयसो हि तैस्तैर्लब्ध इति तस्मिन्परमप्रेमलक्षणभक्तिं कुर्वतां निःश्रेयसे किं वक्तव्यमिति समुदितार्थः ॥

एतेन-जगदनुग्रहायावतीर्णस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्याजहत्स्वस्वभावतया हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वोभयलिङ्गोपेतत्वेन तस्मिन् परानुरागस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वयोगाद्धेयत्वसमर्थनेन। प्रतिक्षिप्तेति । मानुषसंस्थानयोगमात्रेऽपि यथा भगवति परमानन्दलक्षणे न स्वरूपस्वभावप्रच्यवः, एवमेवार्चासजातीयसंस्थानयोगेऽपि न तत्राविर्भावं प्राप्ते भगवतः स्वरूपे मात्रयापि वैलक्षण्यमिति तस्मिन्नपि क्रियमाणः परानुरागो भक्तिलक्षणो निःश्रेयसैकसाधनभूत इति न तस्य हेयतेति भावः॥

सूत्रशेषं व्याचष्टे-तत्रेत्यादिना । सङ्गस्य-न स्वतो दूषकता गुणाधायकता वा, किन्त्वालम्बनतः, तथा ज्ञानविशेषलक्षणानुरागविशेषस्यापीति भावः । इदमेव वचमैरुपपादयति—तदुक्तमित्यादिना ॥ १-२-१२ ॥

हेयत्वाशङ्काप्रतिक्षेपेण दृढीकृतं भक्तेः प्राधान्यं शब्दादपि दृढीकुर्वन्नाहेत्याशयेनावतारयत्युत्तरसूत्रम्—एवमित्यादिना । एवमिति हेयत्वाशङ्काप्रतिक्षेपस्यानुवादः,मुख्यमिति,शब्दादवगमयन्निति शेषः । एतेन-भक्तेर्मुख्यत्वं "सा मुख्ये"ति पूर्वसूत्रेणैव समर्थितमिति पुनः कः प्रसङ्गोऽत्रेति शङ्का निरस्ता ॥

तपःप्रभृतिसर्वसाधनेभ्य इति । तत्तत्फलसाधनेभ्य इत्यर्थः । कोऽयमाधिक्यशब्दः ? तमेव दर्शयति—" तपस्विभ्योऽधिक " इति । वचनार्थमाह-तपोज्ञानेत्यादिना । तपः—कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणम् । पर्णाशनतादिलक्षणकायक्लेशपूर्वकतत्तद्देवताप्रसदनोपायनिष्ठा वा । ज्ञानमिह्रात्मव्यतिरिक्तालम्बनं तत्तच्छास्त्रजन्यम् । आत्मावलम्बि वा परोक्षभूतम् । मद्गतेन मनसेति । मय्येव गतम्, न मत्तोऽन्यस्मिन्, गतम्-स्वयमेवोपसर्पत्, न बलाद्योजितम्, विषयेष्वविवेकिनामिव मय्येव स्वयमुपसर्पत् । अनेन प्रेमातिशयो व्यज्यते । एतद्व्यञ्जनायैव मद्गतेनान्तरात्मनेति विशेषनिर्देशः । मनसो भजनोपकरणत्वमात्रस्य मां भजत इत्यनेनैव सिद्धेः । त्वरावानिति । क्षणमपि मद्विश्लेषमसहमान इत्येतत् । एतेन-भक्तेः परा काष्ठा ज्ञाप्यते । मे मत इति । यस्य निःश्वसितं वेदास्तस्य मे मत इति यावत् ॥ १-२-१३ ॥

ननु-अर्थवादोऽयम्, योगसाधनेभ्य इतरेभ्यो भगवद्भजनस्योत्कर्षं ज्ञापयितुमिदमुच्यते—" योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः " ॥ इत्याशङ्कां वारयन्नाहेत्याशयेनावतारयति-तदेतद्द्रढयतीति ॥

भा—तदेतद् दृढयति—

सू० प्रश्नोत्तराभ्याम् ॥ १-२-१४ ॥

" एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ?"॥ एवं–" मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः। निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव !" ॥ इत्यादिनोक्तप्रकारेण सततयुक्ता भगवन्तं त्वामेव परमप्राप्यं मन्वाना ये भक्तास्त्वां सकलविभूतियुक्तमनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते। ये च तपःप्रभृतिसाधनयुक्ताः सन्तोऽक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपमुपासते। तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः ? इत्यर्जुनप्रश्ने " मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः" ॥ इत्युत्तरम्। इति प्रश्नोत्तराभ्यां स्वभजनस्यैवाधिक्यनिरूपणात् ॥ १—२—१४ ॥

તેજ વાતને વધારે દૃઢ કરેછે--

તેવાજ પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૪ ॥

" આ પ્રમાણે સતત તમારા સ્વરૂપમાં જોડાઇને જે ભકતો તમારી સમ્યક્ ઉપાસના કરેછે. અને જે અવ્યકત-સ્વરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરેછે, તે એમાંથી કોણ યોગવિત્તમ-ખરેખરા યોગ જાણનારા છે ? " । તેમજ-" હે પાંડુપુત્ર-અર્જુન ! મારા સંબંધવાળુંજ કર્મ કરનારો, મનેજ પ્રધાન માનનારો, સંગવર્જીત, સર્વ ભૂતમાત્રમાં વૈર નહિ રાખનારો, આવો જે મારો ભકત છે તેજ મને પામેછે. " ઇત્યાદિક વચનોથી કહેવા પ્રમાણે સતત યુકત--સાવધાન થઇને સમર્થમૂર્તિ-ભગવાન તમનેજ પરમ પ્રાપ્ય માનનારા જે ભકતો તમને-સકળવિભૂતિપરિપૂર્ણ, અસંખ્યકલ્યાણગુણગણભંડાર, આત્મારામ અને પૂર્ણકામ, એવા સમઝીને ઉપાસના કરેછે. અને વળી-જે તપ આદિક સાધનોથી સમ્પન્ન થકા પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ-અક્ષરની ઉપાસના કરેછે. આ બે પ્રકારના ઉપાસકોમાંથી શ્રેષ્ઠ યોગવિત્ કોણ જાણવા ? આ અર્જુનના પ્રશ્નમાં—" સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાથી મારામાંજ મન એકાગ્રભાવથી પરોવીને જે નિરન્તર સાવધાન થકા મારી ઉપાસના કરેછે, તે ભકતો મેં અતિશય યોગ્ય માન્યા છે. " આ ઉત્તર આપેલો છે. માટે આવા પ્રશ્નોત્તરથી ભગવાને પોતાના ભજનનુંજ સર્વાધિક ભાવથી નિરૂપણ કર્યું છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૪ ॥

નનુ—શંકા, " શ્રદ્ધા એજ ભકિત થવાને-હોવાને યોગ્ય છે. " એમ આશંકા ઉઠાવીને સમાધાન કરે છે—

શ્રદ્ધા (તો) નહિજ, સાધારણ્ય-સર્વસમાનતા હોવાથી. ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

भा० ननु—श्रद्धैव भक्तिर्भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—

सू० नैव श्रद्धा साधारण्यात् ॥ १-२-१५ ॥

नैवेति। सा-प्रीतिलक्षणा भगवद्भक्तिः, श्रद्धा नैव. श्रद्धास्वरूपा न भवत्येव। तत्र हेतुः—साधारण्यात्। श्रद्धायास्तपोज्ञानकर्मयोगादीन् प्रति समानत्वात्। अतः श्रद्धा भक्तिर्न भवति। "योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" ॥ "श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः। ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति" ॥ "सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी। तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा" इत्यादिवाक्येषु भक्तिज्ञानकर्मादीन् प्रति श्रद्धायाः साधारणत्वोक्तेः ॥ १—२—१५ ॥

एवं भक्तिश्रद्धयोर्भेदेऽनुकूलं तर्कमभिधाय, तयोरभेदे प्रतिकूलं तर्कमाह—

सू० तस्यां तत्त्वेऽनवस्थानात् ॥ १-२-१६ ॥

तस्यां तत्त्वे—भक्तौ श्रद्धाया अभेदे। अनवस्थानात्—अनवस्थितिप्रसङ्गात्। स्मर्यते तु गीतायाम्—"श्रद्धावान् भजते यो

તે-પ્રીતિલક્ષણ ભગવદ્‌ભક્તિ, શ્રદ્ધા નહિજ-શ્રદ્ધાસ્વરૂપ નજ થાય। તેમાં કારણ કે-સર્વસમાનતા છે માટે। શ્રદ્ધાનું તપ, જ્ઞાન, કર્મ અને યોગ એ વિગેરેના પ્રત્યે સમાનપણે વિધાનછે માટે.। માટે શ્રદ્ધા એ ભક્તિ ન થાય-કહેવાય.। "સર્વ યોગીઓમાં પણ જે મારામાંજ અન્તરાત્મા-મન રાખીને શ્રદ્ધાવાળો થઇને મને ભજે છે, તે મેં અતિશય યુક્ત-યોગ્ય માનેલો છે."। "તદ્દેકપર થઇને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ રાખનારો શ્રદ્ધાવાન પુરૂષજ જ્ઞાનપામે છે. અને જ્ઞાન પામ્યા પછી થોડાજ સમયમાં પરમ શાન્તિને પામી જાયછે."। "આત્મસ્વરૂપમાં રાખેલી શ્રદ્ધા સાત્વિકી છે, કર્મમાં શ્રદ્ધા એ રાજસી છે, અધર્મમાં જે શ્રદ્ધા છે તે તામસી છે અને મારી સેવામાં રાખેલી શ્રદ્ધા તો નિર્ગુણ-સર્વોત્તમ છે." ઇત્યાદિક વાક્યોમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ આદિકના પ્રત્યે શ્રદ્ધાનું સાધારણપણું કહેવામાં આવ્યું છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

આ પ્રમાણે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા એ બેનો ભેદ માનવામાં અનુકૂળ તર્ક કહીને હુવે તે બેનો અભેદ માનવામાં પ્રતિકૂળ તર્ક કહેછે-

તેમાં(ભક્તિમાં) શ્રદ્ધાનો અભેદ માને તો અનવસ્થા થાય માટે.॥૧-૨-૧૬॥

भा० मां स मे युक्ततमो मतः"। "मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः" इति॥ "यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्त्वं प्राप्य पुरुषः। यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे"॥ "श्रद्धाभक्तिसमन्वितः" इति च भागवते श्रद्धा-भक्त्योः पृथगुपादानेन श्रद्धा भक्तिर्न भवत्येव॥१-२-१६॥

ननु-कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञानकाण्डभेदेन त्रिधा हि प्रवर्त्तते वेदः। तत्रोपासनाकाण्डस्य स्यान्नाम भक्तिशाखायां समावेशः। अन्तिमस्तु ज्ञानकाण्डो ब्रह्मकाण्डलक्षणोऽतिरिच्यत इत्याशङ्कायामाह—ब्रह्मकाण्डं त्विति॥

सू० ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तदनुज्ञानाय वा सामर्थ्यात्॥१-२-१७॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्॥ १-२॥

ભક્તિમાં શ્રદ્ધાનો અભેદ માને, તો અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે માટે.। ગીતામાં ભગવાન કહેછે-"જે શ્રદ્ધાવાન થઇને મને ભજેછે. તે પુરૂષ મેં અતિશય યોગ્ય માનેલો છે."। "મારામાં મન રાખીને જે પુરૂષો પરમ શ્રદ્ધાએ યુક્ત થઇને નિરંતર સાવધાન થકા મારી ઉપાસના કરેછે, તે પુરૂષો મેં અતિશય યોગ્ય માનેલા છે."। આ પ્રમાણે ગીતામાં। તેમજ-"પોતાના વેદે કહેલું-વિધાનથી બતાવેલું દ્વિજત્વ પામીને પુરૂષ મારૂં જેવી રીતે ભક્તિથી યજન-પૂજન કરે, તે મારા થકી શ્રદ્ધાથી સાંભળો!"। "શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી સમન્વિત-યુક્ત થઇને" આ પ્રમાણે ભાગવતમાં પણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું પૃથક્ ઉપાદાન-ગ્રહણ કરવાથી શ્રદ્ધા એ ભક્તિ નજ થાય. ॥૧-૨-૧૬॥

નનુ-શંકા, કર્મકાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ, એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારે વેદ પ્રવર્તેછે.। તેમાં ઉપાસનાકાણ્ડનો ભલે ભક્તિશાખામાં સમાવેશ થાય, પરન્તુ છેલ્લો જ્ઞાનકાણ્ડ તો, કે-જેનું બ્રહ્મકાણ્ડ એવું લક્ષણ છે, તે તો જુદોજ છે. એ આશંકાના સમાધાનમાં કહેછે.-

બ્રહ્મકાણ્ડ તો ભક્તિ પ્રધાન માની એટલે તેના અનુબોધન માટેજ છે. વસ્તુસામર્થ્યને લીધે. ॥૧-૨-૧૭॥

ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રરૂપ શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભક્તિસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયનું દ્વિતીય આહ્નિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૧-૨ ॥

સમાપ્તઃ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

टी-प्रश्नवचनार्थमाह-"एव" मित्यादिना । एवमिति मूलपदं निर्दिश्य तस्यार्थमाह-" उक्तप्रकारेणे"ति । प्रकारोक्त्यनुवादो "मत्कर्मकृदि"ति । सततयुक्ता इत्यस्य विवरणं भगवन्तं त्वामेव परमप्राप्यं मन्वाना इति । असति तस्य परमप्राप्यत्वे न हि तेन नित्ययोगप्रसङ्गः । त्वामित्यस्याशयमाह-" सकले"ति । परमप्राप्यत्वौपयिकगुणनिरूपणम् । परीत्युपसर्गाशयमाह-"परिपूर्ण"मिति । इदञ्च क्रियाविशेषणम् । " योगवित्तमा " इति । फलतः साधनतश्चेति बोध्यम् ॥ १-२-१४ ॥

श्रद्धैव भक्तिर्भवितुमर्हतीति । " श्रद्धावान् भजते यो मा"मिति वचने श्रद्धाप्रसङ्गादियमाशङ्का । " श्रद्धावान् भजते यो माम् " " श्रद्धया परयोपेता " इति च निर्देशात् श्रद्धैव भक्तिर्भवितुमर्हतीति शङ्कावकाशः ॥ अर्थसिद्धं निषेधस्यानुयोगिनमाह—" सा प्रीतिलक्षणे"ति । एतेन-त्वराविशेषस्वरूपस्य प्रीतिविशेषलक्षणभक्तिस्वरूपत्वं वस्तुस्वरूपविचारे दुर्घटमिति व्यज्यते । विभेदकं लिङ्गं साधारण्यं व्याचष्टे-"श्रद्धाया"इत्यादिना । साधारण्यव्यापकं वचनमाह-"योगिनामपी"त्यादिना॥१-२-१५॥

उत्तरं सूत्रमवतारयति-" एव " मिति ॥

सूत्रे—तत्त्वे-श्रद्धात्वे । भावार्थमाह-" भक्तेः श्रद्धाया अभेद " इति । अनवस्थाप्रसङ्गमुपपादयन्नाह-" स्मर्यते त्वि"ति । तुशब्दो वैषम्ये । भक्तेः श्रद्धास्वरूपत्वे प्रतिकूल एवार्थः—श्रद्धाभक्त्योरङ्गाङ्गिभावलक्षणः स्मर्यत इत्येतत् । अयमाशयः—गीतावचनेन भक्तौ श्रद्धाया अङ्गत्वं ज्ञाप्यते । अभेदे च तयोरङ्गाङ्गिभावो नोपपद्यते, तदुपपादनाय चेत् भक्तिलक्षणा श्रद्धा श्रद्धान्तरमपेक्षेत, तुल्यन्यायात्सापि श्रद्धान्तरमित्यनवस्था स्यादिति । अनवस्थाप्रसङ्गस्य बाधकान्तरोपलक्षकतामभिप्रेत्याह—" यदा स्वनिगमेनोक्त " मित्यादिना ॥ १-२-१६ ॥

" कर्मकाण्डे"ति । कर्मयोगाववोधक इह कर्मकाण्ड उच्यते । ज्ञानेन सह परिगणनात् काम्यं कर्म ज्ञानं चेति हि मिथो विरुद्धम् । निःश्रेयससौधमारुरुक्षतामधिरोहनक्रमो हि क्रमशः काण्डत्रयेण विवक्षितः । स१ च-"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः " इत्याद्याः । उपासनाकाण्डः-वैश्वानरविद्याप्रभृतयः । ज्ञानकाण्डः—" सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्याद्याः । स्याद्यामेति । प्रीतिविशेषगर्भितस्मरणनैरन्तर्यलक्षणतया भक्तौ समावेशः स्यादिति भावः । अन्तिमस्त्विवति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " "तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! " " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इत्यादिर्योऽयमपास्तसमस्तभेदाद्वितीयब्रह्मात्मबोधनैकप्रवृत्तोऽत एवान्तिमः-सर्वेषामन्ते उपरि प्रवर्त्तमानो ब्रह्मकाण्डलक्षणोऽतिरिच्यते । साक्षान्निःश्रेयसावहत्त्वादिति भावः ॥

" भक्तौ तु प्रधानभूताया " मिति। यद्यपि-कर्मकाण्ड उपासनाकाण्डो-ब्रह्मकाण्ड इति विभज्यते नाम वेदः कैश्चित् । न तावता प्राधान्यं ज्ञानकाण्डस्य, परानुरागलक्षणा भक्तिर्हि परमात्मनि न तत्स्वरूपविज्ञानमन्तरा भवति । ज्ञाते हि रागः, तत्प्रधानभूतायां भक्तौ विज्ञानस्यापेक्षितं, तामनु तस्य बोधनाय तथा विभागः, न तु स्वातन्त्र्येण निःश्रेयसाय प्रकल्पते इति । न हि स्वरूपविज्ञानमात्रेण बन्ध-

१ कर्मकाण्डश्च ।

भा-भक्तौ तु प्रधानभूतायां, तस्य-ज्ञानस्य, अनुज्ञानाय-अनुबोधनाय। वाकार एवार्थः। ब्रह्मकाण्डं-ज्ञानकाण्डं पृथगुक्तं भवति। तत्र को हेतुः ? वस्तुसामर्थ्यात्।

"प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव ! । नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहम्" ॥ इत्यादिशतशोवाक्येषु भगवत्प्रसन्नतां प्रति भक्तेरेवातितरां सामर्थ्यस्योक्तत्त्वात्। "ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः। द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः" ॥ इति ज्ञानभक्त्योरभेदनिर्णयाच ।

यद्वा-कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डश्चेति द्वेधैव विभागो वेदस्य। तदनन्तर्गतो भक्तिकाण्डो न श्रौत इत्याशङ्कां परिहरति-ब्रह्मकाण्डं त्विति।

ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ-यद्यपि ब्रह्म प्राधान्येनाधिकृत्य "प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इति श्रूयते। तथा भगवता बादरायणेन प्रकृतं च-"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति। अथापि तत्प्राप्तेर्भक्त्येकसाध्यतया तत्प्राधान्येनायमारम्भः। भक्तिश्च ब्रह्मविद्यैव। बादरायणोऽपि साधनाध्याये विद्याविभेदं विचारयन्, भक्तेरेव विभेदं

ભક્તિ પ્રધાનભૂત સતે તો તેના-જ્ઞાનના, અનુજ્ઞાન-અનુબોધન માટે. । વાકાર એવ-નિશ્ચયરૂપ અર્થમાં જાણવો,। બ્રહ્મકાણ્ડ-જ્ઞાનકાણ્ડ પૃથક્ કહેવામાં આવ્યો છે.। તેમાં શો હેતુ ?। વસ્તુનું સામર્થ્ય એજ.।

"હે ઉદ્ધવ ! ઘણું કરીને ભક્તિયોગ અને સત્સંગ સિવાય બીજો કોઇ સારો ઉપાય છેજ નહિ. કારણ કે-મારા એકાન્તિક સાધુઓને હુંજ પરમ આશ્રયરૂપ છું."। ઇત્યાદિક સો એ સો વાકયોમાં ભગવાનની પ્રસન્નતા પ્રત્યે ભક્તિનુંજ અતિશય સામર્થ્ય કહેવામાં આવ્યું છે માટે.। "નિર્ગુણ એવા મારા સ્વરૂપ સંબંધી જ્ઞાનયોગ તેમજ ભક્તિયોગ એ બંનેનું એકજ પ્રયોજન અથવા ફળ છે. ભગવત્ શબ્દની સાથે બંનેનું જોડાણ છે માટે."। આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિને અભેદપણે નિર્ણય કરેલો છે માટે.।

અથવા-(પ્રકારાન્તરે શંકા કરેછે-) કર્મકાણ્ડ અને બ્રહ્મકાણ્ડ, એમ બે પ્રકારેજ વેદનો વિભાગ છે, તો એબેમાં સમાવેશ નહિ પામતો ભક્તિકાણ્ડ શ્રૌત-શ્રુતિવિહિત ન કહેવાય, એ આશંકાનો પરિહાર "બ્રહ્મકાણ્ડ તો" એ સૂત્રથી કરે છે-

જો કે-મુખ્યત્વે બ્રહ્મનેજ અધિકાર કરીને-ઉદ્દેશીને "તે-પરા બ્રહ્મવિદ્યાનો યથાર્થપણે ઉપદેશ કર." એમ શ્રુતિમાં કહેછે. । તેમજ-ભગવાન બાદરાયણમુનિએ પણ "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" "હવે-કર્મજ્ઞાન થયા પછી બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા." એમજ આરંભ કર્યોછે. ।

टी-निवृत्तिः, यदि वन्धो रज्जुसर्पवत्काल्पनिकः स्यात्, स्यात्तदा तन्मात्रेण तन्निवृत्तिः। वन्धो हि न तथा, स ह्यनादिकालारब्धकर्मवासनामूलकः। स हि परमात्मप्रसादादृते न निवर्त्तेत। तत्र च तस्मिन् परानुरागलक्षणो भक्तियोग एव तूपायः । तद्वस्तुसामर्थ्यात्परमप्रेमगर्भप्रणिधानलक्षणभक्तिनिष्पत्तिशेषतया परमानन्दमयपरमात्मस्वरूपज्ञानाय प्रवृत्तो भागो ज्ञानकाण्ड इति विभज्यते इति भावः । ब्रह्मकाण्डमित्यस्य व्याख्यानम् ज्ञानकाण्डमिति । ब्रह्मस्वरूपाववोधनपरत्वाद्ब्रह्मकाण्डमिति, ज्ञानकाण्डमिति चोच्यते ॥ सामर्थ्यमेवास्याः स्मृत्योदाहरति-" प्रायेणे"त्यादि ॥

ज्ञानकाण्डस्योपासनाविशेषलक्षणभक्तिकाण्डादपार्थक्यमुदाहरति — स्मृत्या-" ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठ " इति ॥

अयमर्थः--गुणेभ्यो विलक्षणमत एव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयातीतं जन्मजरामरणादिविकारानास्पदं विज्ञानघनमात्मनः स्वरूपमधिकृत्य प्रवृत्तः, सोऽयं नैर्गुण्यो ज्ञानयोगः, स एव चेन्मन्निष्ठः--मयि सर्वान्तरात्मनि निष्ठा यस्य तथाभूतः, विज्ञानघनस्य चेतनस्याप्यन्तरात्मतया मामवबुध्य निर्गुणे केवलात्मनि ज्ञानयोगस्य सीमानमविन्दन्मय्येव वासुदेवः सर्वमिति यदा ज्ञानस्य निष्ठां नितरां प्राधान्येनावलम्बनतया स्थितिं प्राप्नोति तदा मन्निष्ठो ज्ञानयोगो भवति । तदन्तरात्मानमविजानतां ज्ञानयोगोऽन्य इव. ये तु जानन्ति, तेषां तु द्वयोरप्येक एवार्थः—आस्पदभूतोऽर्थः, स च भगवच्छब्दलक्षणः-भगवच्छब्देन लक्ष्यते असाधारणरूपेण बोध्यते यः, सकलहेयप्रत्यनीकस्सर्वैकल्याणगुणाश्रयः । " ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभि"रिति ॥

यद्वेति " परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या " मित्यनेन कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डश्चेति द्वेधा विभागो विज्ञायते । अत एव जैमिनिना पूर्वभागविचाराय प्रवृत्तेन " अथातो धर्मजिज्ञासे " त्यारभ्य कर्मविचाररूपं शास्त्रं प्रवर्त्तितम् । उत्तरभागं विचारयता भगवता वादरायणेन " अथातो ब्रह्मजिज्ञासे " त्यारभ्य ब्रह्मविचाररूपं शास्त्रं प्रवर्त्तितम् । अथ यदिदं प्रवर्त्स्यते "अथातो भक्तिजिज्ञासे"ति तद्वेदतो वहिर्भूतमित्याशयः ।

" प्राधान्येने"ति । प्राप्यतया प्राधान्येनेत्यर्थः । तत्प्राधान्येनेति । उपायस्वरूपप्राधान्येनेत्येतत् । "भक्तिश्चेति" । ब्रह्मस्वरूपाववोधकभागस्येव तत्प्राप्त्युपायप्रतिपादकस्यापि ब्रह्मविद्यात्वमविवादग्रस्तमिति भावः । चस्त्वर्थे वा, अयमर्थः-अन्यत्रैव न साध्यसाधनयोरत्यन्तविभेदः, स्वर्गो हि सुखविशेषलक्षणः, तत्साधनञ्च क्रियाविशेषः, इह तु निरवधिकानन्दमयब्रह्मानुभवः साध्यः, साधनञ्च तथाविधे ब्रह्मणि परानुरागलक्षणस्मरणनैरन्तर्यम्, तन्नास्य फलपर्वतोऽत्यन्तविभेदः, तद्भक्तिस्तु ब्रह्मविद्यैवेति । "वादरायणोऽपी"ति । यथा तत्र तत्र तन्त्रे प्रमाणप्राधान्येन निरूपणे प्रवृत्ताः कतिचन निबन्धाः, कतिचन प्रमेयप्राधान्येन, न तावता तेषां मिथो विभिन्नतन्त्रता ।

भा-विचारितवान्। तस्मात् ब्रह्मकाण्डं तु-ब्रह्मविषयकविचारोऽपि। भक्तौ, तस्य-ब्रह्मणः, आलम्बनतया अनुज्ञानाय। तत् ब्रह्मकाण्ड एव भक्तिकाण्डस्य समावेशः। भक्तेरेव ब्रह्मप्रापणसामर्थ्यात्॥ १-२-१७॥

इति श्रीपरभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमकृपापात्र—सकलविद्वज्जनसाधुजनपूजित—सद्गुरुवर्य—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिते श्रीशाण्डिल्यसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १—२ ॥

समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

टी-एवमेव ब्रह्मविद्यानिरूपणे प्रवृत्ताः कतिचन ब्रह्मप्राधान्येन, कतिचन तद्भक्तिप्राधान्येन। नैतावता भिन्नार्थपरता। ब्रह्मविद्यैव तु सर्वेति न ब्रह्मकाण्डादस्यात्यन्तभेदः, येनावैदिकत्वाशङ्का स्यादिति ॥ १-२-१७॥

इति श्री परमसद्गुरुश्रीनित्यानन्दमुनिशिष्यकृष्णजीवनदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीय पादः ॥ १-२ ॥

समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

તો પણ તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિની એક ભક્તિથીજ સાધ્યતા હોવાથી તે ભક્તિની પ્રધાનતાથીજ આ-"अथातो भक्तिजिज्ञासा" એમ આરંભ કર્યો છે.। અને ભક્તિ એ બ્રહ્મવિદ્યાજ છે.। બાદરાયણમુનિએ પણ સાધનાધ્યાયમાં વિદ્યાના વિવિધ ભેદ વિચારતાં ભક્તિનાજ વિવિધ ભેદ વિચારેલા છે.। તેથી બ્રહ્મકાણ્ડ તો-બ્રહ્મવિષયક વિચાર પણ ભક્તિમાં તે બ્રહ્મનુંજ આલંબન હોવાથી બ્રહ્મના અનુજ્ઞાન માટેજ છે.। માટે બ્રહ્મકાણ્ડમાંજ ભક્તિકાણ્ડનો સમાવેશ છે. કેમ કે-ભાકતનેજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવવામાં સામર્થ્ય છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૭ ॥

ઇતિ શ્રીપરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમકૃપાપાત્ર-સકળવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજીત-સદ્ગુરૂવર્ય--શ્રીનિત્યાનંદમુનિવિરચિતે શ્રીશાંડિલ્યસૂત્રભાષ્યે પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥૧-૨॥

સમાપ્તઃ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

द्वितीयोऽध्यायः—

भा० भक्त्येकलभ्यं भक्तेशं भक्तनेत्राब्जभास्करम्।
भक्तानन्दकरं ध्याये रमेव भक्तिधर्मजम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये परमेश्वरे गाढानुरागरूपा या परानुरक्तिरभिहिता, तत्राङ्गानि विचार्यन्ते द्वितीये। तत्र प्रधानाप्रधानविभागं ज्ञापयन्नाह—बुद्धीति।

सू० बुद्धिनिष्पत्तये श्रवणादीन्याविशुद्धेरवघातवत् ॥२–१–१॥

बुद्धिनिष्पत्तये—विघ्नशतैरप्यनभिभवनीयभगवत्स्वरूपैकनिष्ठतारूपा या निश्चयात्मिका बुद्धिस्तस्या निष्पत्तये–सिद्धये, श्रवणादीन्यवश्यमनुष्ठेयानि। तानि सकृदनुष्ठेयान्यसकृद्वेत्याकाङ्क्षायामाह—आविशुद्धेः। विशुद्धिः—दुर्वासनादिकमनोमालिन्यनिरसनद्वारा बुद्धिदार्ढ्यं, तत्पर्यन्तं तदाचरणमित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—

અધ્યાય ૨ જો.

પારમૈકાન્તિકી ભક્તિથીજ એક પામવા યોગ્ય, આત્મીય ભક્તોના પતિ–રક્ષક, નિજભક્તોનાં નેત્રરૂપ કમળને આનંદ આપીને પ્રફુલ્લિત કરવામાં સૂર્યસમાન, સ્વભક્તોને દર્શનાદિકથી આનંદ આપનારા, એવા ભક્તિધર્મના પુત્ર શ્રીહરિનું હું લક્ષ્મીજીની પેઠે પરમ પ્રેમથી ધ્યાન કરૂં છું–હૃદયમાં ધારૂં છું. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે પ્રથમાધ્યાયમાં પરમેશ્વરમાં ગાઢ અનુરાગરૂપ જે પરાનુરક્તિ પ્રતિપાદન કરી, તેમાં ઉપયોગી અંગ આ બીજા અધ્યાયમાં વિચારાય છે. તે અંગોમાં પ્રધાન અપ્રધાનનો વિભાગ જણાવતાં કહે છે—

બુદ્ધિની સિદ્ધિ માટે શ્રવણાદિક (કરવાં જોઇએ) (મનની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થતા સુધી અવઘાતની પેઠે. ॥૨–૧–૧॥

બુદ્ધિની નિષ્પત્તિ–તૈયારી માટે–એટલે કે–સો એ સો વિઘ્નોથી પણ પરાભવ નજ પામે એવી ભગવત્સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠતારૂપ જે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ તેની સિદ્ધિ માટે, શ્રવણાદિક (સાધનો) અવશ્ય આચરવાંજ જોઇએ. હવે–તે એકજ વાર આચરવાં જોઇએ, કે વારંવાર? એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે–સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થતા સુધી. વિશુદ્ધિ –દુર્વાસનાદિક મનના માલિન્યને દૂર કરવા દ્વારા બુદ્ધિની દૃઢતા–અડગતા થાય, ત્યાં સુધી તેનું આચરણ કરવું. એ અર્થ છે. તેમાં દૃષ્ટાન્ત– અવઘાત–ડાંગર ખાંડવાની માફક. જેમ કે–યાગના અંગભૂત પુરોડાશ બનાવવા માટે ડાંગરને છોડાં વિનાની કરવા માટે

भा० अवघातवत्—यथा यागाङ्गपुरोडाशार्थकव्रीहिवैतुष्यार्थं व्रीहीनवहन्तीत्युक्तम्, स च व्रीहिवैतुष्यात्मकोऽवघातः प्रकृष्टवैतुष्यपर्यन्तं विधीयते तद्वत् ॥ २-१-१ ॥

अथ बुद्धिदार्ढ्यपर्यन्तं बुद्ध्यङ्गानां श्रवणादीनामेवानुष्ठानम्, उत—तदङ्गभूतानां सद्गुरूपसदनादीनामपि, इत्याकाङ्क्षायामाह—तादिति ।

सू० तदङ्गानां च ॥ २-१-२ ॥

तेषाम्—श्रवणादीनाम्, अङ्गानि-सद्गुरूपसदनादीनि, तेषामाचरणम्-अनुष्ठानम्, आबुद्धिदार्ढ्यमवश्यं कर्त्तव्यमिति दिक्। बुद्धिः—"वासुदेवः सर्वम्" इति दृढाध्यवसायः, तन्निष्पत्तये श्रवणकीर्त्तनस्मरणादीनि, तानि चाविशुद्धेरवघातवदनुष्ठेयानि.। तदङ्गाचरणं चाभक्तिदार्ढ्यमित्यपरे. ॥ २-१-२ ॥

अथ या बुद्धिर्भक्तेर्मुख्यतोऽङ्गं तां विचारयितुमाह—तामिति।

ડાંગર ખાંડવામાં આવે છે, તે–ડાંગરને છોડાં સિવાયની કરવા રૂપ ખાંડવાનો વિધિ જેમ સારી રીતે છોડાં સિવાયની થઇ જતા સુધી કરવામાં આવેછે તેમ. ॥ ૨-૧-૧ ॥

હવે–બુદ્ધિની દ્રઢતા થતા સુધી બુદ્ધિનાં અંગભૂત શ્રવણાદિકનું જ અનુષ્ઠાન કરવું ? કે તે શ્રવણાદિકના અંગભૂત સદ્‌ગુરૂપસદનાદિકનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું ? એ આકાંક્ષા –જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા સારૂં કહેછે—

તેનાં અંગોનું પણ. ॥ ૨-૧-૨ ॥

તે શ્રવણાદિકનાં અંગો–સદ્‌ગુરૂપસદન વિગેરે, તેમનું પણ આચરણ–અનુષ્ઠાન બુદ્ધિની દ્રઢતા થતા સુધી અવશ્ય કરવુંજ જોઇએ. ઇતિ દિક્. । વળી–બુદ્ધિ એટલે "મારે તો સઘળું વાસુદેવજ છે" એવો દ્રઢ અધ્યવસાય, તેની સિદ્ધિ માટે શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ વિગેરે, તે સાધનો સમ્પૂર્ણ મનઃશુદ્ધિ થતા સુધી "અવઘાતવત્" (તદ્દન સ્વચ્છ ચોખા થતા સુધી ડાંગરને ખાંડે છે તેમ.) અનુષ્ઠાન કરવાં–આચરવાં. । વળી તેનાં અંગભૂત (ગુરૂપસત્તિ વિગેરેને) પણ ભકિતની દ્રઢતા થતા સુધી આચરવાં. એમ કેટલાક માને છે. ॥ ૨-૧-૨॥

હવે–જે બુદ્ધિ ભકિતનું મુખ્યત્વે અંગ છે, તેને વિચારવા માટે કહે છે—

તે બુદ્ધિ ઐશ્વર્યપ્રધાન (છે, એમ) કાશ્યપ માને છે. (પરમેશ્વરનું) પરપણું છે, માટે. ॥૨-૧-૩

टी० "मङ्गलादयो मङ्गलमध्या मङ्गलान्ताश्च निबन्धाः प्रथन्त" इत्यभिप्रेत्य मध्ये मङ्गलमाचरति--"भक्त्येके"ति। "भक्तेश"मिति। भक्तानां रक्षकमित्येतत्। रक्षणञ्चेष्टप्रापणमनिष्टनिवारणञ्च। आह च भगवान् गीतायाम्--"तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्" इति। भक्ता ईशा यस्येति वा। भक्तपराधीनमित्येतत्।"भक्तने त्राब्जभास्कर"मिति। अनेन--निरुपाधिकः प्रणयो भक्तानां भगवति व्यज्यते। न हि गगनचरस्य भास्करस्य सरसिजस्य च कश्चन सम्बन्धः, अथापि विकसति पतङ्गस्योदये पुण्डरीकम्, तदिदमव्याजसौहार्दम्। भक्तानां भगवत्संश्लेषैकसुखादुःखस्वभावता च व्यज्यते। "भक्तानन्दकर"मिति। स्वयमानन्दमयत्वात्स्वानुभवाधानेन भक्तानानन्दयतीति यावत्। "एष ह्येवानन्दयती"ति च श्रूयते। "रमेवे"ति। अनेनानन्यार्हशेषता स्वस्य व्यज्यते। रमावदिति पाठान्तरम्। "भक्तिधर्मज"मिति। भक्तिधर्मयोः पुत्रभावेनावनाववतीर्णं पुरुषोत्तममित्यर्थः॥

वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोरध्याययोः सङ्गतिमाह-एवमित्यादिना। अभिहिता-या जिज्ञास्यतया प्रक्रान्ता सा स्वेतरव्यावृत्तेन रूपेण निरूपिता। तस्याः स्वरूपमाशङ्कानिरसनमुखेन निर्धारितमित्येतत्। अङ्गानि-अपेक्षितानि। प्रधानाप्रधानेति। प्रधानमन्तरङ्गम्, अप्रधानं-बहिरङ्गम्,साक्षादपेक्षितं परम्परयापेक्षितमित्येतत्। भगवत्स्वरूपैकनिष्ठेति। भगवत्स्वरूपमेव निष्ठा प्रधानालम्बो यस्या बुद्धेः, बुद्धेर्हि सर्वत्र साध्यं साधनमित्युभयमालम्भः, तत्र प्रधानालम्बस्तु साध्यम्, तदर्थत्वात्साधनविचारस्य, तथा च भगवत्स्वरूपमेव परमप्रयोजनतयालम्ब्य या प्रवृत्ता सा भगवदेकनिष्ठा बुद्धिरुच्यते। तस्या भावस्तत्ता, तदेव रूपमसाधारणो धर्मो यस्यास्ताम्। परमप्रयोजनलक्षणभगवत्स्वरूपबुद्धिरित्येतत्। विघ्नशतैरप्यनभिभवनीयेति विशेषणादध्यवसायविशेषात्मिका बुद्धिरुक्ता। श्रवणादीनीति। श्रवणमननभावनाः। सर्व एव दुःखादुद्विग्नाः सुखाय स्पृहयन्ते। तत्र सुखभ्रमात्प्रवर्त्तन्ते विषयविषास्वादाय। विषया हि न स्वतस्सुखरूपाः, प्रत्युत दुःखैकास्पदाः। परब्रह्म तु स्वयमानन्दस्वरूपमनन्तम्। यः पुनः कृतेभ्यो विषयेभ्यो वस्तुतो दुःखैकास्पदेभ्यो निर्विण्णः, स हि परमानन्दघनमकृतं कमपि श्रोतुं प्रवर्त्तते। यदा च श्रवणमननादिना च परब्रह्मानवधिकमत्यानन्दमयं दृढमध्यवस्यति, भवति तस्मिन् सपदि गाढानुरागलक्षणं परमं प्रेम, न ह्यानन्दादन्यत्प्रेमास्पदम्, न च परब्रह्मणोऽन्यदानन्दघनम्। तदर्थस्वाभाव्यात्परमप्रेमलक्षणे भक्तियोगे परमानन्दमयपरब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिरप्रकम्प्याव्यवहितसाधनमिति बुद्धिविशेष अन्तरङ्गसाधनं, तत्र च श्रवणादीनीति बहिरङ्गसाधनान्युच्यन्ते। तान्येतानि यावदुक्तबुद्धियोगदार्ढ्यं कर्त्तव्यानीति भावः। भक्तिदार्ढ्यमित्यपि क्वचित्पाठः, तदापि भक्तिदार्ढ्यमपि बुद्धिदार्ढ्यायत्तमिति तुल्य एवाशयः॥ २-१-१॥

तेषां श्रवणादीनामिति। यानि बुद्धियोगेऽपेक्षिततयोक्तानि तेषाम्। गुरूपसदनादीनीति। आदिशब्दात्प्रशान्तचित्ततादयः। "प्रशान्तचित्ताय शमान्विताये" ति हि श्रूयते॥

सू० तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वात् ॥ २–१–३ ॥

भा० काश्यपो मुनिस्तां बुद्धिमैश्वर्यपरां, ऐश्वर्यम्—सर्वज्ञत्वादि, तत्पराम्—तत्प्रधानालम्बां मन्यते। "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्"। इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तपरमैश्वर्यावलम्बिनी बुद्धिर्निःश्रेयसाय। सैव तु भक्तिमुपकुर्वाणा सती भगवत्परमप्रसन्नतारूपां मुक्तिमपि प्रयोजयतीति काश्यपमतम्।

तत्र हेतुः–परत्वात्। "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न

કાશ્યપ મુનિ તે બુદ્ધિને ઐશ્વર્યપ્રધાન–ઐશ્વર્ય–સર્વજ્ઞત્વાદિક, તે પર–પ્રધાન અવલમ્બન જેમાં છે એવી માને છે. । "જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્–એકકાળાવચ્છિન્ન સર્વનું જ્ઞાન ધરાવે છે." "આ પરમેશ્વરની પરા–સર્વોત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધ પ્રકારની સંભળાય છે." "આ પરમેશ્વરના ભયથી વાયુ નિયમિત વાય છે, એનીજ બીકથી સૂર્ય નિયમિત રીતે ઉદય પામે છે, એનીજ બીકથી અગ્નિદેવ, ઇન્દ્ર અને પાંચમા મૃત્યુદેવ–યમરાજા નિયમ પ્રમાણેજ પોતપોતાની ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે." "આ સઘળાં ભૂતો જેના થકી ઉપજે છે અને તે ઉપજેલાં ભૂત જેને લીધે જીવે છે, તેમજ આખરે જેના પ્રત્યે જાય છે અને જેમાં સર્વ પ્રકારે લય પામી જાય છે." "સર્વનું કારણ–ઉત્પત્તિસ્થાન હુંજ છું અને મારા થકીજ બધુંય પ્રવર્તે છે." "આ સઘળું જગત્ હું મારા એક અંશ (પરા–અપરા પ્રકૃતિરૂપ ચિત્–અચિત્‌ના સંઘાતભૂત સ્વાંશરૂપ શરીર) થી ધારીને રહ્યો છું."। એ આદિક શ્રુતિ–સ્મૃતિઓમાં કહેલા પરમ ઐશ્વર્યને અવલમ્બનારી બુદ્ધિ પરમ કલ્યાણને માટે છે.। અને એજ બુદ્ધિ ભક્તિને ઉપકાર કરતી સતી ભગવાનની પરમ પ્રસન્નતારૂપ પરમ મુક્તિને પણ સિદ્ધ કરી આપે છે, એમ કાશ્યપ–મુનિનો અભિપ્રાય છે.।

તેમાં હેતુ—(ભગવાનનું) પરપણું છે માટે.। "માયાપતિ ભગવાન એ માયારૂપ શક્તિથીજ આ વિશ્વ સર્જે છે. અને તેમાં બીજો (જીવાત્મા) માયાથી બંધાયેલો છે." "ક્ષર–પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળું પ્રધાન–માયા છે, હર–વિષયોને ગ્રહણ કરનાર ચેતન, અમૃત અને અક્ષરસ્વરૂપ છે. અને એ ક્ષર અને આત્મા એ

भा–चाधिपः” “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” “पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम् शाश्वतं शिवमच्युतम्” “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ” “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्” “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा” “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्त्वमेति” “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्। अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” “समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः।

બન્નેને એક–અદ્વિતીય દેવ–પરમાત્મા નિયમમાં રાખે છે.” । “તે પરમાત્મા સર્વના કારણ અને કરણાધિપ–ચેતનના પણ અધિપ નિયન્તા–શેષી છે, પરંતુ–એ પરમાત્માને કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર નથી, તેમ એનો કોઈ આધિપાન–નિયન્તા પણ નથી.” । “એ ભગવાન પ્રધાન–માયા અને ક્ષેત્રજ્ઞ–ચેતનવર્ગ, એ બંનેના પતિ–સ્વામી છે. અને ગુણ–ગુણકાર્યભૂત વિશ્વના ઇશ–નિયંતા અને પ્રેરક છે.” । “એ ભગવાન વિશ્વના પતિ, આત્માના ઇશ્વર, સદાય એક–અવિકારિસ્વરૂપ, સુખમયમૂર્તિ અને અખંડસ્વરૂપ છે.”। “જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એવા બે અજ–આત્માઓ છે, તેમાં એક ઇશ–નિયંતા છે અને બીજો અનીશ–તેના તાબામાં રહેલો છે.” । “નિત્ય૧–અવિનાશી એવા ઘણા ચેતનોના કામને–કર્મફળને, જે એક–અદ્વિતીય નિત્ય ચેતન પરમાત્મા સર્જી આપે છે.”।

૧—શ્રુતિઓના અર્થ કરવામાં હંમેશાં સ્વસ્વમતાગ્રહ પ્રમાણે દ્રષ્ટિભેદ સ્વાભાવિકજ રહે છે. અને મતની સાથેજ આગ્રહ રૂઢ થયેલો હોવાથી મતાગ્રહ પ્રમાણે દ્રષ્ટિભેદ રહે એની પણ ના નહિ. પરન્તુ—જે શ્રુતિ જે મતને અનુકૂળ હોય તે શ્રુતિને તે મતની એકદમ સામીજ બાજુમાં મુકી દેવી એ સર્વથા અનુચિતજ કહેવાય, આ શ્રુતિ પણ આવીજ શ્રુતિઓમાંની એક છે.આ શ્રુતિને ભેદવાદીઓ પોતાની આગવી માને છે, ત્યારે અભેદવાદીઓને પણ એનો અર્થ પોતાના મતને અનુકૂળ છે એમ પરાણે પણ જણાવ્યા સિવાય છૂટકોજ નથી. પરંતુ–ઉપપત્તિ અનુપપત્તિના તફાવતની તુલના કરતાં જે અર્થ વધારે સોપપત્તિક લાગે એજ અર્થ ખરો માનવો જોઇએ.

હવે જુઓ ! આ શ્રુતિનો અર્થ–“ નિત્યોનો નિત્ય, ચેતનોનો ચેતન, એવો એક (પરમાત્મા) બહુનાં કામ કરે છે–કર્મફળ રચી આપે છે.” આવો અર્થ એકત્વવાદીઓ કરે છે. કારણકે–**नित्यानां बहूनां चेतनानाम्** એમ એક માથે આવેલું આ ત્રણેય શબ્દનું બહુવચન એમને ખૂંચે છે. તેથી આ પ્રમાણે નિત્યોનો નિત્ય અને ચેતનોનો ચેતન એવો ઉપલક સામાન્ય અર્થ કરીને ચાલ્યા જાય છે. પણ એમ અર્થ કરવાથી કયો અપૂર્વ અર્થ કહેવા શ્રુતિ પ્રવર્તી છે તે સમજાતું નથી. વળી આગળ“ **तमात्मस्थं** ” એમ અર્ધા મંત્રથી તે સ્વાત્મસ્થ અન્તર્યામી પરમાત્માને જે સાક્ષાત્ કરે છે તેમનેજ શાશ્વત શાન્તિ મળે છે, પણ તે ઉપાસક સિવાયના બીજાઓને નહિ એમ પણ શ્રુતિ પોતે કંઠરવથીજ સંભળાવે છે, માટે સંસ્કૃત–ભાષાના નિયમ પ્રમાણે **यत्–तत्** શબ્દનો પૂર્વાપર બંધબેસતો સંબંધ વિચારીને જો આ આખા મંત્રનો અખંડ અર્થ કરવામાં

भा-जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः"। इत्यादिभिर्जीवात्मभ्योऽनन्तकल्याणैकतानगुणैश्वर्यादिभिरत्यन्तं परतरो हि परमात्मा श्रूयते। अतस्तत्सम्बन्धिनी बुद्धिः परमप्रेमलक्षणां भक्तिं जनयतीति ॥ २—१—३ ॥

"ભોકતા-જીવાત્મા ભોગ્યભુત જગત્ અને સર્વના પ્રેરક પરમાત્માને મનનરૂપ ઉપાસન કરીને." "તે બેમાંથી એક-જીવાત્મા સ્વાદુ પિપ્પલીઓ-કર્મ ફળને અનુભવે છે. અને બીજો-પરમાત્મા કર્મફળને નહિ અનુભવતાં સાક્ષીરૂપે જોયા કરે છે." "ઉપાસક પુરૂષ આત્માને-સ્વસ્વરૂપને તથા પ્રેરિતા-પરમાત્માને, પૃથક્-(જીવ બદ્ધ, પરતન્ત્ર અને કર્મને આધીન છે અને પરમાત્મા નિત્યમુકત, સદા સ્વતન્ત્ર અને સ્વયં સમર્થ છે, એમ વિવેકપુરઃસર) માનીને-ઉપાસન કરીને નિર્મળ થઇને તે પછી પરમાત્મપ્રસાદથી અમૃતત્વ-મુકિતને પામે છે." "રક્ત, શુકલ અને કૃષ્ણ વર્ણવાળી અને પોતાને તુલ્ય-વિચિત્ર ઘણીક પ્રજાઓને ઉપજાવનારી એવી એક **અજા-માયાને** એક **અજ**-જીવાત્મા સેવતો થકો તેમાં સપડાય છે. અને બીજો **અજ-પરમાત્મા ભુકતભોગા**-તેનો સારાંશ જાણી લીધેલો હોવાથી તેને છોડી દેછે-તેનાથી સ્વતંત્ર વર્તે છે." "એકજ વૃક્ષ-શરીરમાં વસેલો પુરૂષ-જીવાત્મા અનીશા-ઈશ્વરથી પૃથક્ રહેલી જડ માયાથી મોહ પામતો થકો શોક કરેછે. અને જ્યારે પ્રસન્ન થયેલા **અન્ય-સ્વરૂપ**, **સ્વભાવ**, **વિભૂતિ** અને **ઐશ્વર્યથી** સર્વવિલક્ષણ એવા પરમેશ્વરને જુએછે-ઉપાસનાદ્વારા સાક્ષાત્ કરેછે, ત્યારે એ ઉપાસક

આવે તો તો ખૂલ્લી રીતે ખેંચતાણ સિવાય પણ **"विशिष्टाद्वैत"** મત પ્રમાણે શરીર-શરીરિભાવ સાથે અન્તર્યામિભાવ, સવનાં કર્મના ફળને આપનારા, એવા પરમાત્માને જે ઉપાસકો સ્વાત્મામાંજ પ્રત્યક્ષ જુએ છે-અનુભવેછે, તેજ શાશ્વત શાન્તિ પામનારા પરમ ભાગ્યશાળીછે, પરન્તુ-તે સિવાયના બીજા નહિ, વળી-નિત્ય-અનાદિસિદ્ધ એવા એક ચેતનરૂપ પરમાત્મા સર્વથી વિલક્ષણ સ્વતંત્રમૂર્તિછે. અને કર્મવશ્ય ઘણા ચેતનો નિત્ય હોવાથી સ્વાભાવિકપણેજ પરમાત્માથકી ભિન્ન-જુદાજ છે; તેજ પરમાત્મા સર્વ કર્મના ફળપ્રદાતા છે, માટે સર્વનિયન્તા પણ એજ છે, તેજ પરમાત્મા સર્વના શરીરી હોવાથી આત્મમાંજ રહેલા છે, તેને જે ઉપાસક અખંડ ધ્યાનરૂપ ઉપાસનાથી જુએ છે-સાક્ષાત્ કરે છે, માટે એ સદા સાકારમૂર્તિજ છે. વળી-ઉપાસકજ મુકિત પામેછે, પરન્તુ બીજો નહિ માટે એકની મુકિતથી સર્વની મુકિત માનનારાઓ પણ ભૂલાજ પડેછે. વળી **अनुपश्यन्ति** એ પદ ઉપરથી જોનારા મુકતાત્માઓ પણ મુકિતદશામાં ભાગવતી તનુથી સાકારજ વર્તે છે. એવા ઘણા અપૂર્વ અર્થ સ્પષ્ટ રીતે જોવા-જાણવામાં આવે છે. વળી-**कीटभ्रमर** ન્યાયે "**निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति**" એ શ્રુતિ પણ આ શ્રુતિની સાથે કેવી સુન્દર રીતે બંધબેસતી આવેછે. તેમજ-કીટભ્રમર ન્યાય પણ આ પ્રમાણે **"विशिष्टाद्वैत"** મતમાં માનેલી પરમસામ્યરૂપ મુકિતનોજ આબેહુબ ખ્યાલ આપે છે. પણ એકત્વવાદમાં માનેલી કૈવલ્ય-મુકિતને એકાંશે પણ બંધ બેસતો નથી, વળી-એ કીટભ્રમર દ્રષ્ટાન્ત તૈલધારાવત્ અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિસન્તાનરૂપ પરમાત્મોપાસનનો પણ કેવો સુન્દર સર્વાંશે બંધબેસતો ખ્યાલ આપે છે? આ બધું દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે પણ મતાગ્રહીઓને ન દેખાય એ પણ તેટલુંજ સ્વાભાવિક છે.

टी- सूत्रद्वयं प्रकारान्तरेण व्याचक्षाणानां मतमनुवदति-"बुद्धि"रिति।"वासुदेवः सर्व"मिति। ये लोके सुखास्पदतयाभिमन्यन्ते गृहारामक्षेत्रादयः, सर्वमेतन्मम भगवान् वासुदेव एव नान्यदित्यर्थः। गृहवत्, क्षेत्रवत्, आरामवत्, अन्नपानादिवत्, तैस्तैः सर्वैः प्रकारैर्भगवत्येवानुकूल्याध्यवसायविशेषो बुद्धिरिह विवक्षितेति यावत्। तन्निष्पत्त्या च परा भक्तिः। यस्यां स्थितो नात्मानमन्यद्वा वेद, नाक्षताप्रम्, आनन्दामृतस्वरूपात् परमेश्वरात्। तदेतन्निष्पत्तये "श्रवणं कीर्तनं विष्णो"रित्यादिना विधीयमानानि श्रवणकीर्त्तनादीनि प्रेमाङ्कुरलक्षणान्यवश्यमनुष्ठेयानि। श्रवणकीर्तनादिभिर्हि भगवत्स्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्याद्यनुभवातिशयेन, भगवत्येवानुकूल्याध्यवसायोऽन्वहं वर्धमानो दृढतरो भवेत् प्रीतिश्च तथैव भगवति। आभक्तिदार्ढ्यमस्यानुवृत्तिरुचिता नामेति भावः। अत एव तदङ्गानाम्--तस्मिन् श्रवणाद्यपेक्षितानां गुरूपसेवनसत्समागमादीनामाभक्तिदार्ढ्यमनुष्ठेयता च॥

अपर इत्यनेन उत्तरसूत्रेणास्य पक्षस्य न सौसाङ्गत्यमित्यरुचिर्व्यज्यते। श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनादिलक्षणा तु गौणी भक्तिः, न तां विचारयति काश्यपो वा बादरायणो वा॥ २-१-२॥

मुख्यतोऽङ्गमिति। अन्तरङ्गतयापेक्षितेत्यर्थः। तां विचारयितुमाहेति। विप्रतिपत्तिनिरसनमुखेन तत्त्वनिर्णयो विचारः, तदर्थमाह। मतभेदमिति शेषः।

सूत्रे तच्छब्दः श्रवणमनननिष्पाद्यत्वेन पूर्वोक्तेन रूपेण बुद्धिं परामृशति, न तु भक्त्याद्यन्तरङ्गभावेनापि। एतेन बुद्धेर्निःश्रेयसे साक्षादेव साधनत्वं बादरायणो मन्यते इति पक्षे१ तामित्यस्य नानन्वयः२। उपलक्षकतया चैतत्परामर्शः,३ स्यान्नाम। भाष्ये-तां बुद्धिमिति। या श्रवणमनननिष्पाद्या तां बुद्धिमित्यर्थः। तत्प्रधानालम्बामिति। यद्यपि निःश्रेयससाधने ज्ञानयोगे देहातिरिक्तज्ञानैकाकारस्य प्रत्यगात्मनोऽपि वेद्यतास्ति। अथापि स न प्रधानालम्बभूतः। तस्याप्यन्तरात्मा परः सर्वेश्वर एव तु तथा। तच्छेषतया तु प्रत्यगात्मनोऽपि वेद्यता। एतदभिप्रेत्य प्रधानशब्दः। ऐश्वर्यमुदाहरति--"यः सर्वज्ञ" इत्यादिना। सकलजगदुदयविभवलयलीले सर्वान्तरात्मनि सर्वेश्वरे या बुद्धिः श्रवणमननादिरप्रकम्प्या निष्पाद्यते सैव निःश्रेयसायेति भावः। सा किं साक्षान्निःश्रेयसायेत्यत्राह--सैव त्विति। भक्तिमुपकुर्वाणेति-भक्त्याद्यन्तरङ्गतया साधनीभूतेत्यर्थः। परभक्तिरूपतया पर्यवसन्नेति भावः। परतरत्वे प्रमाणान्युदाहरति-"अस्मान्मायी"त्यादिभिः॥ २-१-३॥

ईशेशितव्यादिविकल्पशून्यामिति एकशब्दाशयः। अयमर्थः-आत्मा एकः परो विषयो यस्या बुद्धेः। निःश्रेयसाय या बुद्धिस्तस्या ईशेशितव्यादिविकल्पावलम्बो ह्यपरो विभागः, सैव चोपासनालक्षणा भक्तिः, सा चात्मनोऽनन्यत्त्वेन सर्वेश्वरमुपास्यमवलम्बमाना सुसंस्कृता सत्यव्यवधानेनात्मैक्यापरोक्षलक्षणां बुद्धिमावहति। या परा बुद्धिः--विषयपारम्यात्, इयमेव च निःश्रेयसमव्यवधानेनावहति। तथा च

---

१ पक्षे इति--वस्तुतस्तस्यापि तथा न हार्दमित्याशयः॥ २--" आत्मैकपरां बादरायण" इत्यनन्तरसूत्रे॥ ३--तस्य--अङ्गभावस्य परामर्शः॥

सू० आत्मैकपरां बादरायणः ॥ २-१-४ ॥

भा-भगवान् बादरायणः, आत्मैकपराम्-ईशेशितव्यादिविकल्पशून्याम्, अनन्यात्मपरामित्येतत्। बुद्धिं निःश्रेयसाय मन्यते ॥२-१-४॥

सू० उभयपरां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥ २-१-५ ॥

आत्मानं नाम्ना निर्दिशति महर्षिः—शाण्डिल्य इति। उभयपराम्—नात्मैकपराम्। ईशेशितव्यविभागो हि नैसर्गिकः, आत्मा चायं सर्वस्य, अतः सर्वेश्वरत्त्वात्मत्त्वोभयपरां बुद्धिं निःश्रेयससाधनतया शाण्डिल्यो मन्यते। कुतः ? शब्दात्—ईश्वरत्त्वे आत्मत्त्वे च शब्दात् श्रौतात्। उपपत्तेश्च—स्मृतेश्च।

શોકમોહનો ત્યાગ કરીને એ પરમાત્માના મહિમાને-પરમસામ્યરૂપ પરમમુક્તિને પામે છે." ઇત્યાદિક શ્રુતિઓથી જીવાત્માઓ કરતાં અનન્ત કલ્યાણ-ગુણગણોના એક આધારભૂત હોવાથી પોતાના અસાધારણ ગુણ-ઐશ્વર્યાદિકથી અત્યન્ત પર થકી પણ પર શ્રુતિઓમાં સંભળાય છે. માટેજ તે પરમ ઐશ્વર્યના સંબંધવાળી બુદ્ધિ પરમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે.। એમ, ॥ ૨-૧-૩ ॥

બાદરાયણ આત્મૈકપરા (બુદ્ધિ માને છે.) ॥ ૨-૧-૪ ॥

સમર્થ બાદરાયણમુનિ **આત્મૈકપરા**-ઇશ-ઇશિતવ્ય વિગેરે વિકલ્પવિભાગ સિવાયની, એટલે કે અનન્ય **આત્મપરાજ** બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસ-પરમકલ્યાણને માટે માનેછે. ॥ ૨-૧-૪ ॥

શાણ્ડિલ્ય (તો) શબ્દ અને ઉપપત્તિ હોવાથી બન્ને પ્રધાન બુદ્ધિ (માનેછે.) ॥ ૨-૧-૫ ॥

સૂત્રકાર મહર્ષિ પોતાને **શાંડિલ્ય** એવા નામથી નિર્દેશ કરે છે.। બન્ને-પ્રધાન, એટલે આત્મૈકપરા નહિ.। ઇશ-ઇશિતવ્ય એવો વિભાગ તો નૈસર્ગિક-સ્વાભાવિકજ છે. આ-પરમેશ્વર સર્વના આત્મા છે, માટે સર્વેશ્વરત્વ અને આત્મત્વ એ બન્ને પ્રધાન-મુખ્ય જેમાં છે એવી બુદ્ધિ નિઃશ્રયસના સાધન તરીકે શાંડિલ્યમુનિ માને છે. શાથી? તો કે-શબ્દછે માટે. ઇશ્વરભાવ કહેવામાં અને આત્મભાવ કહેવામાં શ્રુતિઓના શબ્દ છે માટે.। ઉપપત્તિ-સ્મૃતિવાકયો પણ છે માટે.। અથવા તો-કેવળ શબ્દજ છે એમ નહિ, પરંતુ-ઉપપત્તિ-યુક્તિવાદ સાથે સ્મૃતિવચન પણ છે. કેમકે-ઇશ્વર ન હોય તે આત્માજ ન સંભવે, તેમજ-આત્મા ન હોય તે ઇશ્વર ન થઇ શકે।

(માટે-આત્મત્વ અને ઇશ્વરત્વ એ બંનેએ યુકત પરમાત્મા છે, એવી બુદ્ધિજ પરમનિઃશ્રેયસ આપનારી છે, એમ સ્વયં સૂત્રકાર શાંડિલ્યમુનિ માનેછે. માટે કેવળ ઐશ્વર્યપ્રધાન

भा-यद्वा न केवलं शब्दः, उपपत्तिश्च। न ह्यनीश्वर आत्मा। अनात्मा वा ईश्वरः ॥ २-१-५ ॥

ननु-कथमिदं युज्यते? उभयपरा बुद्धिरिति। आत्मतया विभावनं हि "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते! अहं वै त्वमसि भगवो देवते!" इत्युपासकादनर्थान्तरत्त्वमुपास्यस्यावलम्बते, भवतो हि मते तयोरत्यन्तवैषम्यम्, इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

सू० वैषम्यादसिद्धमिति चेन्नाभिज्ञानवदवैशिष्ट्यात् ॥ २-१-६ ॥

वैषम्यात्—उपास्योपासकयोरत्यन्तवैषम्यादिष्यमाणात्। असिद्धम्-बुद्धेरुभयपरत्त्वम्। आत्मतया प्रतिपत्तिरित्येतत्। श्रुतिर्हि तां प्रतिपत्तिमहंग्रहेण निरूपयति इति चेन्न, कुतः? अवैशिष्ट्यात्-अव्यावर्त्तनात्। यश्चायमहंग्रहेणात्मत्त्वोपदेशः-"त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते!" इत्यादिः, तेन अर्थस्य धर्मिणोऽव्यावर्त्तनात्-अन्यत्त्वेनाज्ञापनात्। देवतात्त्वेनावगतमेव हि स्वात्मतयाहमित्यभिजा-

બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસ કરનારી છે એમ માનનાર કાશ્યપમુનિ; અને કેવળ આત્મૈકપ્રધાન બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસ આપનારી છે એમ માનનાર **વ્યાસમુનિ**, એ બન્ને કરતાં **ઉભયપ્રધાન** બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસ આપનારી છે એમ માનનાર સ્વયં **શાંડિલ્યમુનિ**નો મત શ્રેષ્ઠ છે એમ આ સૂત્રથી જણાવેછે. એ અભિપ્રાય છે.) ॥ ૨-૧-૫ ॥

નનુ-શંકા-" આ કેમ ઘટતું આવે? બન્નેપ્રધાન બુદ્ધિ એ.। અને આત્મભાવથી વિભાવના તો-" હે સમર્થ દેવતા! તું તે હું જ છું. હે સમર્થ દેવતા! હું તે તું જ છે." આ પ્રમાણે ઉપાસકથી અભિન્નતાજ ઉપાસ્યસ્વરૂપની જણાય છે, ત્યારે તમારા મતમાં તો તે બેનું-(ઉપાસક અને ઉપાસ્યનું) અત્યન્ત વૈષમ્ય-ભિન્નતાજ જણાય છે." આમ શંકા ઉઠાવીને તેનું સમાધાન કરે છે.—

વૈષમ્ય હોવાથી અસિદ્ધ છે. એમ જો કહે તો કે નહિ, વ્યાવૃત્તિ નથી કરી માટે. અભિજ્ઞાનની પેઠે. ॥ ૨-૧-૬ ॥

વૈષમ્ય છે માટે-ઉપાસ્ય અને ઉપાસકનું અત્યન્ત વૈષમ્ય ઇચ્છેલું છે માટે. અસિદ્ધ-બુદ્ધિનું ઉભયપ્રધાનપણું અસિદ્ધ છે. એટલે કે-આત્મભાવથી પ્રતિપત્તિ થાયછે એજ.।

શંકા-" શ્રુતિજ તે પ્રતિપત્તિને અહંગ્રહથી નિરૂપણ કરે છે." એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ,। કેમ નહિ? વૈશિષ્ટ્ય નથી માટે, એટલે કે-વ્યાવૃત્તિ કરવામાં આવી નથી માટે.। જે આ-" હે સમર્થ દેવતા! તું તે હું જ છું." ઈત્યાદિક અહંગ્રહથી આત્મભાવનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી ધર્મી પદાર્થનો વિભાગ કરવામાં આવતો નથી, એટલે કે-અન્યભાવથી જણાવવામાં નથી આવ્યો માટે.। દેવતારૂપે જાણેલા

भा- ग्राहयन्ति श्रुतयः—"आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद" ++ ++ "सर्वं तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" +++ "इदं सर्वं यदयमात्मेति" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेत्केन कं +++ स्पृशेत्केन कं विजानीयात्" "एष ते आत्मा सर्वान्तरः" "तत्त्वमसि श्वेतकेतो !" "अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमेवोत्तरत अहमेवेदं सर्वम्" "आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वम्" "स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवती"ति ॥ अभ्युपगच्छन्ति च तथा—"त्वं वाहमस्मि भगवो देवते ! अहं वै त्वमसि भगवो देवते !" "योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि" इति । तस्मान्निःश्रेयसाय साक्षात्प्रभवन्ती बुद्धिरात्मैकपरैव या श्रवणमननादिनिष्पाद्येति बादरायणस्य मतमिति । काश्यपादस्य बुद्धावङ्गाङ्गिभावे च विशेषः ॥ २-१-४ ॥

नाम्ना निर्दिशतीति । शैली तु सूत्रकृतामियम्—यदात्मनो नाम्नैव निर्देशः । बादरायणपक्षे स्वस्यानभिमतांशमाह-नात्मैकपरामिति । आत्मपरत्वं त्वभिमतम्, एकशब्दव्यावर्त्यं त्वनभिमतमित्याशयः । ईशेशितव्यादिविकल्पशून्यता त्वनभिमतेति यावत् । अनभिमतौ हेतुमाह—ईशेशितव्यविभागो हीति । नैसर्गिक इति । चिदचितोर्भोक्तृभोग्यात्मनोः परमात्मानमपेक्ष्येशितव्यत्वम्, परमात्मनश्च ते अपेक्ष्येशितृत्वं नाविद्याकल्पितम्, त्रयाणामेव परमार्थतया नैसर्गिकत्वादिति भावः । आत्मा चायमिति । अयम्-यः सर्वेश्वरः आत्मा च, सर्वस्येति शेषः । सर्वमन्तः प्रविश्य नियमयन्नयं कश्चित्परमश्चेतनः । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" "विद्वान् पुण्यपापाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च दैवतम्" "एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा" इत्येवमादिः श्रौतः शब्दः, "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति" "अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः" इत्येवमादिः स्मार्त्तः शब्दः । उपपत्तिशब्दस्योपबृंहणपरतामभिप्रेत्योक्तम्-स्मृतेश्चेति । अस्वारस्यादाह-यद्वेति । शब्दो ह्यनुत्पन्नेऽर्थे न प्रभवति, "यस्तर्केणानुसन्धत्ते" इति हि स्मर्यते । इत्याशङ्कां वारयन्नाह-न केवलं शब्दः, उपपत्तिश्चेति । उपपत्तिमेवाह—न हीत्यादिना । न ह्यनीश्वर इति । ईशितृत्वगुणानर्हः । यो ह्यन्तः प्रविश्य नियमयति स आत्मा, श्रावयति च श्रुतिः, "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरमेष त आत्मान्तर्याम्यमृत" इति । उषस्तप्रश्ने च—"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" "य आत्मा सर्वान्तर" इति । सर्वान्तरत्वं चान्तः प्रविश्य नियमनम् । परे ब्रह्मणि प्रवर्त्तमान आत्मशब्दो नियमनविशेषलक्षणसर्वान्तरत्वगुणयोगेनैव प्रवृत्त इति । तस्येश्वरत्वं चेदौपाधिकमात्मेति श्रौतो व्यवहारो गौणः स्यादिति भावः । अनात्मा वेति । आत्मनोऽन्यस्मिन्नीशितृत्वमनुपपन्नम्, न हि प्रभवति राजापि भृत्यं नियमयितुम्, इच्छयैव तु तद्वशगा इव ते ॥ २-१-५ ॥

भा-नाति, अहंग्रहस्य भूमिश्च स एव सर्वात्मा.। निदर्शनमाह-अभिज्ञानवदिति। यथा-"सोऽयं देवदत्त" इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानेन तत्तयावगम्यमानोऽर्थो नेदन्तया व्यावर्त्त्यते, किन्तु-विशेषणान्तरयोगेनावबोध्यते, तथा. ॥

यद्वा-अवैशिष्ट्यात्- विशिष्टम्-प्रकारि, विशिष्टादन्यदविशिष्टम्-प्रकारः, परमात्मैव तु विशिष्टम्, यस्तु जीवात्मा स तु-अभिज्ञानवत्-अभिज्ञायते अनेन वस्तुस्वरूपमिति अभिज्ञानम्—स्वरूपनिरूपको जात्यादिरपृथक्सिद्धो धर्मः, तद्वत्. । अविशिष्टं तत्त्वमेव-प्रकारभूतं तत्त्वम्, तस्यापि परमात्मापेक्षया शरीरत्त्वात्। अविशिष्टस्य भाव अवैशिष्ट्यम्—प्रकारतैकस्वरूपत्त्वमित्येतत् । तस्मादहंग्रहस्य-अहंशब्दस्य पर्यवसानभूमिस्तु सर्वान्तरात्मा परमात्मैवेति तत्त्वं विजानतां "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते!" इत्ययं निर्देशो न विरुद्ध्यते ॥ २-१-६ ॥

પરમાત્માનેજ પોતાના આત્મપણે अहम्-એ હુંજ છું એમ અનુસંધાન કરે છે.। અહંગ્રહનો આધાર તો એ સર્વાત્મા પરમેશ્વરજ છે. । તેમાં દ્રષ્ટાન્ત કહે છે-અભિજ્ઞાનની પેઠે. । જેમ-"**તેજ આ દેવદત્ત**" આવા પ્રત્યભિજ્ઞાનથી तत् શબ્દના સંબંધવાળો જણાતો અર્થ इदम् શબ્દના સંબંધવાળા અર્થથી જુદો નથી પડાતો, પરંતુ-तत् શબ્દના સંબંધરૂપ એક વિશેષણ આપેલા અર્થને इदम् શબ્દના સંબંધરૂપ બીજા વિશેષણના યોગથી સમઝાવવામાં-ઓળખાવવામાં આવે છે, તેમ. ।

અથવા-અવૈશિષ્ટયનો અર્થ આમ કરવો-વિશિષ્ટ-પ્રકારી, વિશિષ્ટથી અન્ય તે અવિશિષ્ટ, એટલે પ્રકાર, હવે-પરમાત્મા તો વિશિષ્ટજ છે, અને જે જીવાત્મા તે તો-અભિજ્ઞાનવત્, જેનાથી વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ સમજાય તે અભિજ્ઞાન કહેવાય, તો એવો વસ્તુસ્વરૂપ નિરૂપણ કરનારો જાત્યાદિક અપૃથકિસદ્ધ ધર્મજ છે. આ રીતે અવિશિષ્ટ[1] તત્ત્વ એજ પ્રકારભૂત-વિશેષણભૂત તત્ત્વ છે. કેમકે-તેને પણ પરમાત્માની અપેક્ષાએ શરીરપણુંજ છે માટે. । અવિશિષ્ટનો ધર્મ તે અવૈશિષ્ટ્ય, એટલે પ્રકારતા એજ એક સ્વરૂપ જેનું છે, એજ એનો ખરો અર્થ છે. । માટે આ રીતે અહંગ્રહ-અહંશબ્દની પર્યવસાનભૂમિ તો સર્વાન્તરાત્મા એવા પરમાત્માજ પોતે છે. । માટે એ રીતે તત્ત્વને વાસ્તવિકપણે જાણનારાઓને "હે સમર્થ દેવતા! તું તે હુંજ છું." આવો-(આવા પ્રકારના "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म" વિગેરે સઘળા.) નિર્દેશ વિરૂદ્ધ લાગતોજ નથી. ॥ २-१-६ ॥

१-न विशिष्टम् अविशिष्टम्-એમ સમાસથી વિશિષ્ટ-પ્રકારીભૂત વસ્તુ થકી ભિન્ન એટલે બીજો પ્રકારી પદાર્થ નહિ, પરંતુ પ્રકારભૂતજ પદાર્થ જાણવો. ।

टी० कथमिदं युज्यत ? इति। ननु-कुतो न युज्यते ? स हि सर्वस्येश्वरः सर्वस्य चान्तरात्मा च। तत्राह-आत्मतयेति। आत्मपराया बुद्धेराकारं श्रुतिरुपपादयति, तदविरोधेनैव तु सा घटयितव्येति भावः

इष्यमाणादिति। भवतेष्यमाणत्वादिति यावत्। श्रुतिरिति। "त्वं वा अहमस्मी"ति श्रुतिः। अहंग्रहेण निरूपयतीति। अहंग्रहश्च प्रतिपत्तारमेवावलम्बते। तदात्मतया ततोऽन्यस्य सर्वेश्वरस्य कथमिह ग्रहणावकाश इति भावः। अवैशिष्ट्यादिति। विशिष्टम्-व्यावृत्तम्, अविशिष्टमव्यावृत्तम्, तस्य भावोऽव्यावृत्तिः, इत्यभिप्रेत्यार्थमाह-अव्यावर्त्तनादिति। अहमित्यभिजानातीति। ननु-सत्यं देवतामेवाहमित्यभिजानाति। अहंग्रहगोचरादुपासकाद्देवतायां भेदमभिमन्वानानामिदं नोपपद्यत इति हि शङ्क्यते,। इत्यत्राह-अहंग्रहभूमिश्च स एव सर्वान्तरात्मेति। भूमिः-प्रधानालम्बः। सर्वस्यात्मा-सर्वशरीरी। अयम्भावः-यावन्न वेत्ति सर्वस्य चेतनाचेतनवर्गस्य परमात्मशरीरताम्, अत एव च सर्वस्य परमात्मप्रकारतयैव सत्ताम्, तावदयं तत्तद्ग्रहैस्तत्तदर्थानेव स्वातन्त्र्येण गृह्णाति। यदा तु जात्यादिवदस्वतन्त्रतां परमात्मैकप्रकारतां वेत्ति तदा तु सर्वैरेव शब्दैः सर्वैरेव च ग्रहैः तत्तदर्थद्वारेण तमेवाभिलक्षयति, अपृथक्सिद्धप्रकारवाचिनां शब्दानां तद्ग्रहाणां च प्रकारिण्येव पर्यवसानम्। जात्यादेरिव शरीरस्याप्यपृथक्सिद्धप्रकारतयैव तु शरीरसत्ता। शरीरता च परमात्मानमपेक्ष्यास्य सर्वस्यान्तर्यामिब्राह्मणे श्रूयते—"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यः पृथिवीमन्तरो यमयति यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम्" "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो य आत्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीर"मिति। तदहंग्रहेण परमात्मन एव परामर्शान्न कश्चिद्विरोध इति।

आशङ्कापरिहारे उपपत्तिस्तु अहंग्रहस्य पर्यवसानभूमिः परमात्मैवेति। अयमर्थस्तु प्रधानः, स च न सूत्राक्षरैर्लभ्यते, प्रत्यभिज्ञाया निदर्शनत्वं तु न परिहारः, तदुपष्टम्भकमाशङ्काया अपीत्यस्वारस्यं मनसि निधायाह-यद्वेति॥

इदमिहावधेयम्-नैतन्मतं बादरायणस्य-यद्ब्रह्म जीवाद्नार्थान्तरमिति, अतिपतितपारमैश्वरस्वभावं ब्रह्मेति च; यदाह स एव-"नेतरोऽनुपपत्तेः" "भेदव्यपदेशाच्च" "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" "कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च" "शब्दविशेषात्" "न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च" "उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" "विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ" "भेदव्यपदेशात्" "स्थित्यदनाभ्यां च" "इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात्" "अनुकृतेस्तस्य च" "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन" "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इति। "जन्माद्यस्य यतः" "अत्ता चराचरग्रहणात्" "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" "सा च प्रशासनात्" "धृतेश्चास्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः" "पत्यादिशब्देभ्यः" इति च। किं बहुना-तत्र तत्र जगत्कारणत्वासाधारणमैश्वर्ययोगमेव विशेषतः समर्थितवान्। तत्-जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्याभिप्रायेण ईशेशितव्यादिभेदस्यास्तमयमभिप्रेत्य वा नात्मैकपरां बुद्धिमाह, किन्तु-सति च परमात्मनः सर्वेश्वरत्वे आत्मत्वप्रधाना या बुद्धिः—"त्वं वाहमस्मि

भा—आत्मपरायां बुद्धौ दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरति न चेति—

सू० न च क्लिष्टोऽनन्तरं विशेषात् ॥ २-१-७ ॥

परमात्मन्यहंग्रहो ह्यन्तर्यामितया, सा च जीवदेशमभिव्याप्यैव, तथा च शरीरसम्बन्धात्क्लेशादिदोषभाजनं परमेश्वरः स्यादिति न च वाच्यम्। अनन्तरं विशेषात्—यत्रान्तर्यामितोपपाद्यते तत्रैवानुपदं विशेषस्य क्लेशादिदोषानास्पदत्वलक्षणस्योक्तेः। "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यमृतशब्देन दोषाभावो ह्युक्तः।

यद्वा—उभयोः शरीरसम्बन्धमुक्त्वानन्तरं "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति विशेषस्योक्तेः ॥२-१-७॥

વળી—આત્મૈકપ્રધાન બુદ્ધિ માનવામાં બીજો દોષ પણ આવે. એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનો પરિહાર કરેછે—

ક્લેશવાળો નહિ થાય, પછીના ભાગમાં વિશેષ છે માટે. ॥ ૨-૧-૭ ॥

પરમાત્મામાં અહંગ્રહ અન્તર્યામિપણાને લીધેજ થાય છે. અને તે અન્તર્યામિપણું જીવના હૃદયપ્રદેશને અભિવ્યાપીનેજ છે. તો એ રીતે શરીરનો સમ્બન્ધ હોવાથી (જીવગત) ક્લેશાદિક દોષના પાત્ર પરમેશ્વર પણ થાય, એમ કેમ ન કહેવાય ?

તો કે—પરમાત્માનું જ્યાં અન્તર્યામિપણું ઉપપાદન કર્યું છે, ત્યાંજ પાછળના વાક્યમાં ક્લેશાદિક દોષના અનાસ્પદપણારૂપ વિશેષ કહેવામાં આવ્યો છે માટે. । જુઓ— "જે આત્મામાં રહેછે અને આત્માની અંદર પણ છેજ, જેને આત્મા જાણતો નથી અને આત્મા જેનું શરીર છે અને જે આત્માને અંદર રહીને નિયમન કરેછે. તે અમૃતસ્વરૂપ પરમાત્મા તારા અન્તર્યામી છે." આ પ્રમાણે અમૃત શબ્દથી દોષનો અભાવ કહ્યોછે. ।

અથવા આત્મા અને પરમાત્મા એ બન્નેને એક શરીરમાં રહેવારૂપ શરીરસમ્બન્ધ કહીને પછીના વાક્યમાં—"તે બેમાંથી એક કર્મફળને સ્વાદપૂર્વક ખાયછે—અનુભવેછે. અને બીજો—પરમાત્મા કર્મફળ નહિ ભોગવતાં જોયા[1] કરે છે" એમ જીવાત્મા કરતાં પરમાત્મામાં વિશેષ કહેવામાં આવ્યો છે માટે. ॥ ૨-૧-૭ ॥

નનુ—શંકા, જો માયિક ક્લેશાદિક માયાતીત-પરમાત્મામાં ન હોય, તો ઐશ્વર્યપણ તેમજ સમઝવું—એટલે કે નજ હોય. એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનું નિરાકરણરૂપ સમાધાન કરે છે—

૧—સાક્ષીરૂપે.

भा० ननु—यदि मायिकाः क्लेशादयो मायातीते न सन्ति तदैश्वर्यमपि तथैव भवत्वित्याशङ्क्य निराकरोति—ऐश्वर्यमिति ॥

सू० ऐश्वर्यमपि तथेति चेन्न तस्य स्वाभाव्यात् ॥२-१-८॥

जगत्कर्तृत्त्वादिलक्षणमैश्वर्यमपि मायायोगोपाधिकमतः क्लेशादिवत्तदपि मास्त्विति चेन्न । तस्य जगत्कर्तृत्त्वसर्वनियन्तृत्त्वादिलक्षणस्यैश्वर्यस्येश्वरे, स्वाभाव्यात्—वह्नेरुष्णत्त्ववज्जलस्य शीतत्त्ववत् पृथिव्या गन्धवत्त्ववत्परमात्मन्यैश्वर्यं स्वभावसिद्धमेव ।"यः सर्वज्ञः सर्ववित्" "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "भीषास्माद्वातः पवते" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिभिः श्रुतिभिरैश्वर्यं स्वाभाविकत्त्वेन प्रतिपाद्यत इति तस्य स्वाभाविकत्त्वान्न कदापि बाध इत्यर्थः ॥ २-१-८ ॥

ननु—परमात्मन्यैश्वर्यमिव जीवे क्लेशादयः स्वाभाविकाः किं ? न स्युरिति चेत्तत्राह—अप्रतिषिद्धमिति ।

सू० अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यं तद्भावान्न चैवमितरेषाम् ॥ २-१-९ ॥

ઐશ્વર્ય પણ તેમજ (જાણવું.) એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ, તેનું સ્વાભાવિકપણું-સ્વભાવસિદ્ધપણું છે. માટે. ॥૨-૧-૮॥

જગત્કર્તૃત્વાદિક લક્ષણ ઐશ્વર્ય પણ માયાના યોગરૂપ ઉપાધિથી થયેલું છે, માટે ક્લેશાદિકની પેઠે તે પણ ન હોય, એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ, તે જગત્કર્તૃત્વ અને અને સર્વનિયન્તૃત્વ વિગેરે રૂપ ઐશ્વર્યનું ઈશ્વરને વિષે સ્વાભાવિકપણું છે માટે. । જેમ-અગ્નિનું ઉષ્ણત્વ, જળનું શીતત્વ અને પૃથ્વીનું ગન્ધવત્વ, એ સહજસિદ્ધ છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મામાં ઐશ્વર્ય સ્વભાવસિદ્ધજ છે. । " જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્ છે." " આ પરમેશ્વરની જ્ઞાન, બળ અને ક્રિયા વિગેરે વિવિધ પ્રકારનીજ સ્વાભાવિકી પરા શક્તિ સાંભળવામાં આવે છે." " આના ભયથી વાયુ વાય છે." " જેનાથી આ સઘળાં ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે." । ઈત્યાદિક શ્રુતિઓથી ઐશ્વર્ય સ્વાભાવિકપણેજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, માટે તે ઐશ્વર્યનું સ્વભાવસિદ્ધપણું છે માટે કદાપિ બાધ થાયજ નહિ એ અર્થ છે. ॥ ૨-૧-૮ ॥

નનુ—શંકા, " પરમાત્માને વિષે ઐશ્વર્યજ જેમ, એમ જીવને વિષે ક્લેશાદિક સ્વાભાવિક કેમ ન હોય ? " એમ જો કહે તો તેમાં કહે છે—

પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય સ્વાભાવિક હોવાથી નિષેધ નથી કર્યું. અને બીજાઓનું (જીવાત્માઓનું) એમ નથી. ॥ ૨-૧-૯ ॥

टी-भगवो देवते ! अहं वै त्वमसि भगवो देवते !" इत्यहंग्रहलक्षणा, तस्या एव निःश्रेयसेऽन्तरङ्गोपायतामभिप्रेत्यात्मैकपरां बुद्धिमाह-आत्मैव-आत्मानन्यतयेत्येतत् परः प्रधानो विषयो यस्या बुद्धेस्ताम् । इममेवाशयमभिसन्धायाह-"आत्मैकपरां बादरायण" इति । स्वमतमाह-उभयपरामिति । नायं नियमः-अहंग्रहेणोपासनमेव निःश्रेयसेऽन्तरङ्गमिति, न चायं नियमः-अहंग्रहानयबुद्धायाः पारमैश्वर्यप्रधानावलम्बाया एवान्तरङ्गोपायतेति, किन्तु—उभयपराम्-आत्मैकपराम्[1]-ऐश्वर्यपरां च विकल्पेन शाण्डिल्यो मन्यते । उत्तरसूत्रं तु यथाव्याख्यातमिति । परव्याख्यानमनुसृत्य वेदम् ॥ अस्तु वा महर्षिरयं बादरायणस्य मतं तथा मन्यत इति । बोधायनप्रभृतिभिर्महर्षिभिः सूत्रं व्याचक्षाणैर्बादरायणस्य मतमखिलान्तर्यामिणा सर्वेश्वरेण चेतनाचेतनप्रपञ्चस्यैकात्म्यमेवेति प्रकटितं नाम ॥२—१-६॥

आत्मपरायामिति—अहंग्रहेण बुद्धावित्येतत् ।

परमात्मन्यहंग्रहो हीति । उपास्ये सर्वान्तरात्मनि सर्वेश्वरे " त्वं वै अहमस्मि भगवो देवते ! अहं वै त्वमसि भगवो देवत !" इत्यहंग्रहो हि । अन्तर्यामितयेति । अहमर्थस्य प्रत्यगात्मनोऽप्यन्तर्यामितया । पर्यवस्यतीति शेषः । सा च जीवदेशमभिव्याप्यैवेति । जीवस्य यो देशो हृदयलक्षणः, तमभिव्याप्यैव । जीवे निरवयवेऽन्तःप्रवेशाश्रयमेव, अन्तः प्रविश्य नियमनमेव तु शरीरशरीरिभावलक्षणम् " य आत्मनि तिष्ठनि"त्यादिना श्राव्यते च । " य आत्मानमन्तरो यमयति " इत्येनैव विशेषसिद्धेः अनन्तरमित्यस्वरसमित्यभिप्रेत्य यद्वेत्याह-॥ २-१-७ ॥

मायिकाः—माया-त्रिगुणात्मिका विचित्रकार्यकरी, तत्संसर्गप्रभवा मायिकाः । तथैव भवत्विति ।.यत्सुखदुःखादिक्लेशजातं तज्जीवस्य मायासंसर्गकृतमिति न परमात्मनि चेत्सम्बद्ध्यते तथैव ऐश्वर्यमपि मायानियमनलक्षणोपाधिकृतमिति न तत्परमात्मनः स्वतः स्वरूपे इति तेनैश्वर्येण तस्योपासनमप्यवरमित्याशयः ॥

वह्लेरित्यादि । अयम्भावः-सत्यम् मायायोगेनैव भवति नाम सृष्टिः, कोऽसौ योगः ? इति विवेच्यम्, न जीवस्येवास्य तयावरणम्, किन्तु तस्या नियमनम्, तच्च श्रूयते-" हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे करवाणी"ति । नियमनं नामरूपव्याकरणञ्च महत्स्वातन्त्र्यम्, " तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये"ति सङ्कल्पश्च तथा । सर्वज्ञस्य परमात्मनः सङ्कल्पविशेषाश्च सहजा एव. तदस्थाने मायोपाधिकत्ववादारम्भ इति । ऐश्वर्यस्य स्वाभाविकत्वे श्रुतीर्निदर्शयति —" य " इत्यादि ॥ २—१—८ ॥

गुणाधिष्ठानवैलक्षण्यनिबन्धनस्य सृष्ट्यादिकारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे गुणावरणपरम्यनिबन्धनस्य सुखदुःखादेरपि कुतो न स्वाभाविकता ? धर्मिस्वरूपे सम्बद्धत्वस्योभयत्राविशेषादित्याशयेनाशङ्कते—नन्वित्यादिना ॥

नन्वप्रतिषेधे गमके तद्गम्यस्य स्वाभाविकत्वस्य तद्भावादिति कथं हेतुतया निर्देश इति शङ्कां परिहरन्नाशयमाह-यत इत्यादिना । चस्त्वर्थ इत्याशयेनाह-न त्वेवमिति ।

---

१ प्रत्येकमभिप्रेत्येदम् ।

भा-परस्य-ईश्वरस्य, ऐश्वर्यम्-जगत्कर्तृत्वतन्नियन्तृत्वलक्षणम्, अप्रतिषिद्धम्। तद्भावात्—तस्य-जगत्कर्तृत्वादिलक्षणैश्वर्यस्य, भावात्-स्वाभाविकत्त्वादित्येतत्। यतः स्वाभाविकमैश्वर्यमत एव श्रुतिषु क्वापि न तत्प्रतिषेध इति यावत्। न चैवमितरेषाम्—न त्वेवं जीवानाम्, जीवानां क्लेशादयस्तु नैवमप्रतिषिद्धाः प्रत्युत प्रतिषिद्धा एव ॥

यद्वा—ननु—क्लेशादय इव जीवस्य, ऐश्वर्यमपि परस्य ब्रह्मण औपाधिकमेव, यत्प्रतिषिध्यते ऐश्वर्यम् "अथात आदेशो नेति ने"त्याशङ्कायामाह—अप्रतिषिद्धमिति। परस्य ब्रह्मण ऐश्वर्यमप्रतिषिद्धम्, कुत अवगम्यते? तद्भावात्-तस्य-ऐश्वर्यस्यैव नेति नेतीतिवाक्यानन्तरं भावात्-बोधनात्। "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य" मित्यैश्वर्यस्यैवावबोधनात्पूर्ववाक्यस्य नैश्वर्यप्रतिषेधपरता युक्ता, किन्तु पूर्वेण रूपानिरूपणेन यदाशङ्क्यमानं परिच्छिन्नत्वं तत्प्रतिषेधपरतैव तस्य वाक्यस्य समु-

પરનું-ઇશ્વરનું, ઐશ્વર્ય-જગત્કર્તૃત્વ અને તન્નિયન્તૃત્વરૂપ, નિષેધ કર્યું નથી, કારણ કે-તે જગત્કર્તૃત્વાદિક ઐશ્વર્યનો ભાવ-સ્વાભાવિકપણું છે માટેજ. । જે કારણથી (પરમેશ્વરનું) સ્વાભાવિકજ ઐશ્વર્ય છે, એ હેતુ માટેજ શ્રુતિઓમાં ક્યાંઇ પણ તે ઐશ્વર્યનો પ્રતિષેધ નથી, એજ એનો અર્થ છે. । બીજાઓનું-(જીવાત્માઓનું) તો એમ નથી. । જીવાત્માઓના ક્લેશાદિક તો એ પ્રમાણે નિષેધ નથી કર્યા એમ નહિ, પણ નિષેધ કર્યાજ છે. ।

અથવા-નનુ-શંકા, "જીવાત્માને કલેશાદિકજ જેમ, એમ પરબ્રહ્મનું ઐશ્વર્ય પણ ઉપાધિકૃતજ છે, કે જે ઐશ્વર્યનો-"હવે અહીંથી ઉપદેશ કે 'नेति नेति' એમ નહિ. એમ નહિ," એમ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ।

એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે-"अप्रतिषिद्धमिति" પરબ્રહ્મનું ઐશ્વર્ય નિષેધ નથી કર્યું, શાથી જણાય? "तद्भावात्" તે ઐશ્વર્યનોજ नेति नेति એ વાક્ય પછી ઉપદેશ જણાવવામાં આવ્યો છે-। "હવે (બ્રહ્મનું) નામ. સત્યનું સત્ય, પ્રાણીઓ બધા સત્ય છે, તેમનો એ-બ્રહ્મ સત્ય છે." એ રીતે ઐશ્વર્યનુંજ અવબોધન થાય છે માટે એનાથી પહેલા વાક્યની ઐશ્વર્યનિષેધપરતા કહેવી તે કોઇ રીતે યોગ્ય નથી. પરંતુ-પ્રથમ કરેલા રૂપનિરૂપણથી પરિચ્છિન્નપણું જે આશંકા કરવામાં આવતું હતું તેનો નિષેધ કરવામાંજ પ્રધાનતા તે વાક્યની સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે. આજ અર્થને

भा–चिता। इममेव चार्थं बादरायणोऽप्याह–" प्रकृतैतावत्"दित्यनेन। इतरेषाम्—जीवानां नैवमप्रतिषेधः, किन्तु प्रतिषेध एवेति न जीवक्लेशं दृष्टान्तीकृत्याशङ्काप्रसरणगन्धोऽपीति ॥ २–१–९ ॥

नन्वस्तु परस्य ब्रह्मण ऐश्वर्यम्, अथापि न तन्नित्यम्। ऐश्वर्यं हि ईशितव्यसापेक्षम्। सर्वेषां जीवानां मुक्तौ नावशिष्यते किञ्चिदीशितव्यम् इत्याशङ्क्य प्रतिविधत्ते–सर्वेति ॥

सू० सर्वामृते किमिति चेन्नैवम् ॥ २–१–१० ॥

सर्वेषामैश्वर्यनिरूपकानां जीवानाममृतत्त्वे सन्ति क्षित्यादीनामप्यनवस्थानात्किमैश्वर्यम्? विद्यमानमपि न किञ्चित्–अविद्यमानमिव भवेदिति चेत्।

नैवम्—एवं न–सर्वेषां मोक्ष इत्येवं न। सर्वामृतत्त्वमित्येतदेवासम्भवतीति यावत्। नेहोपपादकमुपदेष्टव्यम्। अनाद्यनन्तो ह्ययं भवप्रवाहः प्रथितः ॥ २—१—१० ॥

બાદરાયણમુનિ પણ કહે છે–" प्रकृतैतावत्" એ સૂત્રવાક્યથી. । " इतरेषाम्" જીવાત્માઓને એમ અપ્રતિષેધ નથી, પરંતુ–પ્રતિષેધજ છે, માટે જીવાત્માઓના ક્લેશને દ્રષ્ટાન્ત કરીને આશંકાના પ્રવેશનો ગન્ધ પણ નથી. ॥ ૨–૧–૯ ॥

નનુ–અર્ધ અંગીકાર, ભલે પરબ્રહ્મનું ઐશ્વર્ય છે એમ માનો !। તો પણ તે ઐશ્વર્ય નિત્ય તો નથીજ. । કેમ કે–ઐશ્વર્ય બધું ઇશિતવ્ય વર્ગની અપેક્ષાવાળું છે. બધા જીવાત્માઓની મુક્તિ થયા પછી કંઇ પણ ઇશિતવ્ય બાકી રહેતું નથી. । એમ આશંકા લાવીને સમાધાન કરે છે—

સર્વની મુક્તિ થયે શું ? એમ જો કહે તો કે નહિ,
એમ થતુંજ નથી. ॥ ૨–૧–૧૦ ॥

જેને લીધે (પરમેશ્વરનું) ઐશ્વર્ય નિરૂપણ કરાય છે એવા સર્વ જીવાત્માઓની મુક્તિ થયા પછી પૃથ્વી વિગેરે પણ નથી રહેતું, તો (તે વખતે) ઐશ્વર્ય શું કહેવાય ? હોય તો પણ કંઇ નહિ, નહિ જેવુંજ કહેવાય, એમ જો કહેતા હો તો કે–એમ નહિ, એમ બનેજ નહિ, સર્વનો મોક્ષ થાય એમ તો બનેજ નહિ. । સર્વની મુક્તિ થઇ જાય એ વાતજ સંભવે નહિ, એજ એનો ખરો અર્થ છે. ।આમાં કાંઇ ઉપપાદક–સમઝાવવાનું હોયજ નહિ, કેમ કે–આ ભવપ્રવાહ આદિ અન્ત સિવાયનોજ પ્રસરેલો છે. ।

(બીજાંકુર–ન્યાયે સતત ચાલુજ હોવાથી એ કયારે ઉત્પન્ન થયો અને કયારે થઇ રહેશે એ કહેવાય એવુંજ નથી. માટે પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય પણ સદા સર્વથા સહજ સિદ્ધપણે અખંડિતજ–ચાલુજ રહે. એ અભિપ્રાય છે.) ॥ ૨–૧–૧૦ ॥

टी-प्रकरणानुगुण्यसिद्धमर्थं योजयन्नाह-क्लेशादयस्तु नैवमिति। यत्तु गुणाधिष्ठानमीश्वरस्य, यच्च त्रिगुणयवनिकावरणं जीवस्य, तन्मिथोऽत्यन्तं विषमम्। पूर्वं त्वैश्वर्यमावहति, अपरं त्वनीशताम्। गम्यते च तदिदं वैषम्यं सूत्रस्थेन चशब्देन।

प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे—यद्वेति। यत्प्रतिपिद्धयत ऐश्वर्यमितीति। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तमेव च" इत्यादिना काल्पनिकमौपाधिकं वा ऐश्वरं रूपं व्यावहारिकधर्मेणोपदिश्य पारमार्थिकेन स्वरूपेण ब्रह्मोपदेष्टुं प्रवृत्ता श्रुतिः पूर्वप्रस्तुतं तदेवैश्वरं रूपं प्रतिषेधति-" अथात आदेशो नेति नेती " त्यादिनेति भावः। भावादित्यस्य तात्पर्यवृत्तिगम्यमर्थमाह-बोधनादिति। वाक्येऽर्थस्य सत्ता हि बोध्यबोधकसम्बन्धेन। ततस्तात्पर्यवृत्त्या गम्यते बोधनादिति। ऐश्वर्यस्यैवावबोधनादिति। प्राणाः-जीवात्मानः, ते ह्यविकारितया कालत्रयेऽप्येकस्वरूपतया सत्यमित्युच्यन्ते। तेषामप्येष परमात्मा सत्यम्-तत्सत्ताधायकत्वात्। तथा च जीवान्तर्यामितालक्षणमैश्वर्यमेवोत्तरवाक्येनोक्तं भवतीति भावः। यद्येवं नेतीति वचनं कथं नीयत ? इत्यत आह-किन्त्विति। अस्यैवार्थस्य भगवद्बादरायणाभिमततामाह-इममेवेति ॥ २-१-९.॥

नित्यमिति। सार्वकालिकमित्यर्थः। नावशिष्यते किञ्चिदिति। सर्गस्य जीवप्रारब्धाधीनतया सकलजीवकर्मप्रणाशे जगदसम्भवादिति भावः।

क्षित्यादीनामपीति। अपिर्भिन्नक्रमः। क्षित्यादीनामनवस्थानादपीत्यन्वयः। अपिना मुक्तानां ब्रह्मभावापत्तिः समुच्चीयते। चिदचिदुभयात्मकेऽस्मिन् प्रपञ्चे चेतनानां सर्वेषामेव मुक्तौ ब्रह्मभावाद्य तदपेक्षया ऐश्वर्यमिति गम्यते। क्षित्यादीनामनवस्थानादित्यनेनाचेतनवर्गापेक्षयाप्यैश्वर्यासम्भवप्रसङ्ग इत्यर्थः। किमैश्वर्यमिति। किमिति प्रतिक्षेपे, ऐश्वर्यं दुर्घटमिति भावः। ऐश्वर्यस्य नियामकतालक्षणस्य नियाम्यसापेक्षतया नियाम्याप्रसिद्धौ नियामकता क्व स्यादिति भावः। ननु-यथा वह्नेर्दाह्यासन्निधानत्वेऽपि दाहजननशक्तिलक्षणं दाहसामर्थ्यमनपायं, तथा ईशितव्यासन्निधानमात्रेण ईशनशक्तिलक्षणमीशितृत्वं कुतो न स्यादित्यत आह-विद्यमानमपि न किञ्चिदिति, अकार्यकरमित्येतत्। यदि पुनर्नियमनस्य प्रसङ्गे घटेत सा वा शक्तिः स्वीकार्या। स चेन्न, शक्तिरूपा वा सा वर्त्तत इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणमिति भावः।

सर्वामृतत्वं यदि स्यात्तदा घटेतेयमाशङ्क्या, असम्भावितं ह्येतत्। तदाशङ्क्य नावतरतीत्याशयेन व्याचष्टे नैवमिति। इति चेन्नेत्येतावतैव निषेधे सिद्धे एवमित्यधिकनिर्देशस्य तात्पर्यं गमयन्नन्वयमुखेन निर्दिशति-एवं नेति। ननु सर्वामृतत्वासम्भवे हेतुर्नोक्त इत्यत्राह-नेहेति। सति हि सर्वामृतत्वसम्भावनाप्रसङ्गे तदभावसाधनाय हेतुरन्वेष्टव्यो भवेत्, तदवसर एव नास्तीति किमुपपादकान्वेषणेनेति भावः। इदमेवाधिकनिर्देशस्वारस्यम्। अनवसरमेवोपपादयति-अनाद्यनन्तो ह्ययमिति। भवप्रवाह इति। चिदचिन्मिश्रप्रपञ्चलक्षणोऽयं भवः प्रवाहतो ह्यनादिरनन्तश्चेति यावत्। अयम्भावः-श्रुतीनामनादिनिधनत्वमिच्छतां सर्वेषामेव वेदान्तिनां श्रुतेरर्थानपेतत्वपरिहारायार्थानां प्रवाहतोऽनादिनिधनत्वमभिमतमेवेति न सर्वामृतत्वसम्भावनावसर इति॥ २—१—१०॥

भा–इतश्चैश्वर्यं नित्यमित्याह–बुद्धीति ॥

सू० बुद्ध्यानन्त्यात् ॥ २–१–११ ॥

न च मुक्तौ जीवात्मनां परब्रह्मभावः, अपि तु बुद्धेः–ज्ञानस्यानन्त्यमात्रम् । कर्मणा सङ्कुचितमस्य ज्ञानं सङ्कोचककर्मापाये परितो निरवधि प्रसरति नाम । तदयं सर्वज्ञत्वादिभिः परमं साम्यमुपैति । तत् तान्मुक्तान्प्रत्यस्त्येवास्यैश्वर्यम् ॥

" सर्वामृतत्त्वे किमिति चेन्नैवं बुद्ध्यानन्त्या"दि त्येकमेव वा सूत्रम् । किमित्यन्तस्य पूर्वपक्षग्रन्थस्य स एवाशयः । नैवमित्यादेस्तु

આથી પણ ઐશ્વર્ય નિત્ય છે, એમ કહે છે–

(મુક્તિદશામાં) જ્ઞાનનોજ વિકાસમાત્ર છે માટે. ॥ ૨–૧–૧૧ ॥

મુક્તિદશામાં જીવાત્માઓને કાંઇ પરબ્રહ્મભાવ થઇ જતો નથી, પરંતુ–બુદ્ધિનું–જ્ઞાનનુંજ આનન્ત્યમાત્ર–વિકાસમાત્રજ થાય છે. । કર્મથી સંકોચ પામેલું એ જીવાત્માનું જ્ઞાન સંકોચ પમાડનાર કર્મનો અપાય–વિનાશ થયેથી ચોતરફ નિરવધિકપણે પ્રસરે છેજ. । અને તેથી આ જીવાત્મા સર્વજ્ઞત્વાદિક ગુણોથી પરમાત્માની સાથે પરમ સામ્ય પામેછે. તો આ રીતે તે મુક્તોના પ્રત્યે પણ (ઇશ્વરનું) ઐશ્વર્ય છેજ–સર્વદા–નિત્યસિદ્ધ છેજ.

(આ સમાધાન સર્વની મુક્તિ માનીને આપેલું છે. । અને " स चानन्त्याय कल्पते " આ શ્રુતિ જીવાત્માને મુક્તિદશામાં જ્ઞાનનો વિકાસજ ચોકખાળીને કહે છે. । વળી–" परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " આ શ્રુતિ તો પરમાત્માને પામ્યા પછી સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવરૂપ મૂળ–અસલ સ્થિતિ જીવાત્માને મળે છે, એમજ સ્પષ્ટ જણાવે છે. । અને " मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ". એ મુક્તિસ્વરૂપનું વર્ણન પણ આ ઉપરની શ્રુતિઓનો આમ અર્થ કરવાથીજ, બરોબર બંધબેસતો આવે છે.

જેમ સુવર્ણને અગ્નિમાં શુદ્ધ કરતાં તેની અન્તિમ સ્થિતિ સોળવલ્લા કંચન પર્યંતની થાય અને તે પછી તેમાં કોઇ જાતનો હેયાંશ અવશેષ ન રહે એ એનું કુન્દન–અવસ્થારૂપ મૂળ–અસલ સ્વરૂપ કહેવાય, તેમ જીવાત્માને પણ પરમાત્મોપાસના કરતાં કરતાં સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવપૂર્વક પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય એજ મુક્તિ–અન્તિમ સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ છે. । અને "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" એ શ્રુતિ તો મુક્તિદશામાં જીવાત્માને પરમાત્માની સાથે પરમ સામ્યભાવ પ્રાપ્ત થાયછે, એમ સ્પષ્ટ પોકારીને કહે છે. । વળી કીટભ્રમરનું દ્રષ્ટાંત પણ આ સામ્યાપત્તિરૂપ મુક્તિ-

भा-विशेप उच्यते-नैवम्--ऐश्वर्यं नेत्येतत् न, मुक्तानां बुद्ध्यानन्त्यमात्रात्, परब्रह्मभावाभावादित्यर्थः। मुक्त्यवस्थायामपि चेतनानां तदेकनियाम्यत्त्वादस्त्येवैश्वर्यम्।

किञ्च--सर्वेपाममृतत्त्वमित्यपि न सम्भवति, बुद्ध्यानन्त्यात्। अत्र बुद्धिशब्देन प्रकृतेर्विकारो महदादिवर्गो लक्ष्यते, लक्ष्यते च बुद्धिविशिष्टो जीवः, तेपामानन्त्यादित्यर्थः। यान्यण्डानि प्रकृतेर्विकारभूतानि, ये च तत्र संसरन्तो बुद्धिवैचित्र्यमापन्ना जीवाः, तेपामसङ्ख्यत्त्वान्न सर्वामृतत्त्वसम्भावनाप्रसङ्ग इति यावत्।

સ્વરૂપને સમઝાવવામાં જેવું સર્વાંશે બંધ બેસે છે, તેના શતાંશે પણ ઐક્યાપત્તિરૂપ કૈવલ્યમુક્તિને સરખાવવામાં કે સમઝાવવામાં બીલકુલ બંધ બેસતુંજ નથી.। કેમકે-જે કીટ જે ભ્રમરીનું ધ્યાન કરે છે તે કીટ તે ભ્રમરી રૂપે પોતે થતો નથી, પણ તેના સર્વાંશે સામ્યભાવને પામીને તેના જેવીજ બીજીજ નવીજ ભ્રમરી બને છે.। માટે આ " कीटभ्रमर " દ્રષ્ટાન્ત ધ્યાનનો પ્રભાવ અને ધ્યેયસ્વરૂપની સાથે સામ્યભાવ બતાવવા માટેજ ગ્રન્થકારોએ ગ્રહણ કરેલું છે. તો એ રીતે એનો મૂળ ઉદ્દેશ સમઝાઈ જાય તો પછી દ્રષ્ટાન્તના ઉપર ઉપરના દેખાતા અર્થોની ખેંચાખેંચમાં બુદ્ધિવાદનો આગ્રહ રહેજ નહિ એ દેખીતું છે.)

અથવા-"સર્વની મુક્તિ થઇ જાય તો શું? એમ તો કે નહિ, બુદ્ધિનું-જ્ઞાનનુંજ આનન્ત્ય-વિકાસમાત્ર છે માટે." આમ આખું એકજ સૂત્ર માનવું. તેમાં "किमिति" એ પદ સુધીના પૂર્વપક્ષસૂત્રનો આશય તો પૂર્વે કહ્યો એજ છે. " नवम " ઇત્યાદિક પદોનો વિશેષ બતાવે છે-" नवम् " પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય નથી એમ નહિ, કેમકે-મુક્ત થયેલા આત્માઓની બુદ્ધિનોજ વિકાસમાત્ર છે માટે.। એટલે કે-પરબ્રહ્મની સાથે એકમેક થઇ જવાનો અભાવ છે માટે એ અર્થ છે.। મુક્તિદશામાં પણ ચેતન-આત્માઓને તદેકનિયામ્યતા હોવાથી ઐશ્વર્ય છેજ.।

વળી-બધાઓની મુક્તિ થાય એ પણ સંભવતું નથી, બુદ્ધિનું આનન્ત્ય છે માટે.। અહીંઆં બુદ્ધિ-શબ્દથી પ્રકૃતિના વિકારભૂત મહત્તત્ત્વ વિગેરેનો સમુદાય લક્ષ્ય કરાય છે, તેમજ બુદ્ધિવિશિષ્ટ જીવ પણ લક્ષ્ય કરાય છે.। તેમનું (મહત્તત્ત્વાદિકનું અને જીવોનું) અનન્તપણું છે માટે.। પ્રકૃતિનાં વિકારભૂત જે અંડો-બ્રહ્માણ્ડો અને તેમાં સંસૃતિ પામતા બુદ્ધિવૈચિત્ર્યને પામેલા જે જીવાત્માઓ, તેમનું અસંખ્યપણું હોવાથી સર્વની મુક્તિ થવાની સંભાવનાનો પ્રસંગજ નથી એજ અર્થ છે.। વળી-બ્રહ્માણ્ડોનું અને તેમાં રહેલા જીવાત્માઓનું અનન્તપણું-અસંખ્યાતપણું સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે-" મહત્તત્ત્વાદિક સોળ વિકારોએ યુક્ત આ અણ્ડકોશ બહારથી પચાશ કરોડ યોજનના

भा-तथा चाण्डानां तद्गतजीवानां चानन्त्यं स्मर्यते-"विकारैः सहितो युक्तैर्विशेपादिभिरावृतः। आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः॥ दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत्। लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः॥ तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्। विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः"॥ इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे। "यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिः। तदनन्त" इति षष्ठस्कन्धे। "क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः। क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम्"॥ इति दशमस्कन्धे॥ "द्युपतय

વિસ્તારવાળો છે. । અને તે ઉત્તરોત્તર-એક-બીજાથી દશ-ગણાં મોટાં પૃથ્વી આદિક આઠ આવરણભૂત તત્ત્વોથી વીંટાયેલો હોઇને, જેના રોમછિદ્રમાં પ્રવેશ કરતો પરમાણુ જેવો જણાય છે. । આવી બીજી અણ્ડકોશોની કરોડો કરોડ રાશિઓ-સમૂહો પણ જેની અંદર રહેલી છે અને તે પણ પરમાણુ જેવીજ જણાય છે, તે **અક્ષર બ્રહ્મ** એમ કહેવાય છે અને તે સર્વ કારણનું પણ કારણ છે. આવું અક્ષર બ્રહ્મ સાક્ષાત્ પરમ પુરૂષ મહાત્મા વિષ્ણુ ભગવાનનું પરમ ધામ છે."। આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત-તૃતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે.। "જેમાં બ્રહ્માંડોની કોટિઓને કોટિઓ અણુની માફક પડે છે-ઉડયા કરે છે, તે અનન્ત...છે."। એમ ષષ્ઠ સ્કંધમાં કહેલું છે.। "પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી, એ આઠ આવરણોથી વીંટાયેલા બ્રહ્માંડ રૂપ ઘડાની અંદર સાત વેંતના શરીરવાળો હું ક્યાં? અને આવાં અગણિત બ્રહ્માંડો રૂપ પરમાણુઓને ફરવાના માર્ગરૂપ રોમવિવરો જેમના છે એવા આપનો મહિમા ક્યાં?।" આ પ્રમાણે દશમ સ્કંધમાં બ્રહ્માએ ભગવાનને સાક્ષાત્ કહેલું છે । સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને વિભૂતિથી આપ અનંત-અપાર હોવાથી સ્વર્ગાદિકના આધકાતા બ્રહ્માદિક દેવો પણ તમારા મહિમાના પારને પામતાજ નથી. એટલુંજ નહિ પણ આપ પોતે પણ આપના મહિમાના પારને પામતા નથી. (એટલે કે આપનામાં એટલું અજ્ઞાન છે એમ નહિ, પરંતુ-આપનો મહિમા **અપાર** છે માટે અપારનો પાર નજ પમાય એ અભિપ્રાય છે.। જેમ કે-સમુદ્ર અગાધ કહેવાય છે તો તેનો ગાધ-તળ અથવા અંત કેમ હાથ આવે? અને જો ગાધ આવે તો તે અગાધ ન કહેવાય, માટે જે વસ્તુ જેવી હોય તે વસ્તુને તેવીજ જાણવી એનુંજ નામ જ્ઞાન, માટે આપ સર્વજ્ઞત્વાદિક કલ્યાણગુણોથી ભરપૂર છો એમાં કોઇ જાતનો વિવાદ કે વિરોધ છેજ નહિ.) કે-જે આપના સ્વરૂપમાં-(શરીરભૂત અક્ષર-ચિદાકાશમાં) પૃથ્વી આદિક અષ્ટ આવરણવાળાં બ્રહ્માણ્ડોના સમૂહો વાયુએ ઉડાવેલા રજઃકણો આકાશમાંજ જેમ, એમ એક સાથેજ અખંડ ઉડયા કરે છે અને આખરે

टी-इतश्च-वक्ष्यमाणाद्धेतोरपि।

अभ्युपगम्य सर्वामृतत्वं परिहरत्याशङ्कां न चेत्यादिना। प्रसरतीति "स चानन्त्याय कल्पते" इति श्रुतेरिति भावः। सर्वज्ञत्वादीति आदिशब्दादपहतपाप्मत्वादेः परिग्रहः।

विशेषः—अर्थविशेषः। बुद्ध्यानन्त्यादित्यस्यावृत्त्या बोधनविवक्षयाह-किञ्चेति। बुद्धिशब्दस्य मुख्यार्थेऽनुपपत्तिमभिप्रेत्य लक्ष्यार्थमाह-अत्रेति। बुद्धिश्च बुद्धिश्च बुद्धी इत्येकशेषमाश्रित्य व्याचष्टे-लक्ष्यते चेति। आनन्त्ये प्रमाणं प्रदर्शयति-तथा चेति॥ २-१-११॥

घटशरावादिषु मृत्त्वानुवृत्तावपि पिण्डत्वोपमर्दपूर्वकं कम्बुग्रीवाद्याकारान्तरयोगेनावर्जनीयो विकार इति भावः। न हि कुलाल अक्रियो निमित्तमिति। दण्डव्यापारणादिविकारो ह्यस्तीति भाव। नियत एव विकृत्येति। शारीरायासलक्षणविकृतिसम्बन्धस्त्वन्ततोऽवर्जनीय इति यावत्॥

प्रथमं पदार्थमाह-अन्तरालमिति। ननु-निमित्तता स्याद्व्यवहितेऽपि, चक्रभ्रमणेन व्यवहितो दण्डादिर्घटे निमित्तम्। कुलालश्च तैः। उपादानता तु नैव घटेत, परिणामो ह्युपादानस्वरूपेऽपेक्षते इत्यतो भावमाह-यदुपादानत्वमिति। सूत्रे तदुपादानत्वमित्यत्र सदिति पदच्छेदोऽभिप्रेतः। तच्छब्दप्रतिसम्बन्धिनिर्देशोऽयं यदुपादानत्वमिति। न ब्रह्मस्वरूपमात्र इति। अविशेषिते ब्रह्मणीत्येतत्। किन्त्वित्यादि। अयमर्थः-परब्रह्म हि स्वयं ज्ञानानन्दस्वरूपं स्वाभाविकज्ञानबलक्रियादिभिः स्वभावविशेषैरिव स्वापृथक्सिद्धप्रकारभूतैः प्रकृतिपुरुषकालैर्विशिष्टमेव वर्तते। तत्रोपादानता न केवलेन ज्ञानानन्दरूपेण, किन्तु-प्रकृतिपुरुषविशिष्टतारूपेण। प्रकृतिपुरुषविशिष्टं ब्रह्मैव स्वविशेषणभूतप्रकृतिपुरुषगतस्थौल्यसौक्ष्म्यलक्षणावस्थायोगेन स्वयमप्यवस्थाभेदमुपगतं सदुपादेयोपादानभावं प्राप्नोतीति नामरूपादिविकारयोगो न ब्रह्मस्वरूपे साक्षात्प्रसजति। ईदृशमेव चोपादानत्वं—"यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति"। "यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि"। इति श्रौतोदाहरणाभ्यामवगम्यते। न हि पृथिवी स्वयं साक्षाद्विकृतिमुपगम्य औषधिरूपेण भवति, न वा शिरःपाण्यादिलक्षणः पिण्डविशेषः पुरुषशब्दाभिलप्यः स्वयं साक्षादुपगम्य विकृतिं केशलोमात्मना भवति। किन्तु-जातमात्रायां वृष्टौ सपदि समङ्कुरितविविधौषधिका भवति पृथिवी। तत्, सदा सन्निहितविविधौषधिबीजविशिष्टा समङ्कुरितविविधौषधिका भवति। एवं पुरुषशब्दाभिलप्यपिण्डविशेषोऽपि सूक्ष्मकेशलोमादिविशिष्ट एव कालेन समङ्कुरितस्थूलकेशादिविशिष्टो भवति। तथैव परब्रह्म सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टमेव स्थूलचिदचिद्विशिष्टात्मना भवति सर्गसमय इति॥ अन्तरालपदं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-यद्वेति। अनुपदमिति। चित्स्वरूपेणेति सूत्रशेषे। (सूत्रशेषतः) परिनिष्पन्नमर्थमभिप्रेत्य भावमाह-प्रकृतिशरीरकस्यैवेति। अवस्थाभेदसिद्धेरिति। स्थूलचिदचिच्छरीरकत्वसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वलक्षणावस्थाभेदसिद्धेरित्यर्थः। किन्तु शरीरारम्भावेनेति। एतेनोपादानत्वस्य भाक्तत्वशङ्का परास्ता। शरीरसत्तायाः शरीरिसत्तैकायत्तत्वात्। शरीरगतस्थौल्यसौक्ष्म्यभेदाद्योऽवस्थाभेदः स शरीरद्वारा भवन्नपि मुख्य एवेति

भा–एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः। ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः" ॥ इति वेदस्तुतौ ॥ २–१–११ ॥

नन्वस्य जगत्कारणत्त्वलक्षणं यदैश्वर्यमुच्यते तत्तु न सम्भवति, विकारित्त्वप्रसङ्गात्, न ह्यविकृतमुपादानं भवति । नापि निमित्तम्, न ह्यक्रियं निमित्तं भवति, न हि कुलाल अक्रियो निमित्तम्, न च दण्डादिः। सक्रियस्तु नियत एव विकृत्येत्याशङ्कायामाह—प्रकृत्यन्तरालादिति ॥

આપનામાંજ લય પામનારી અમે શ્રુતિઓ પણ "नेति नेति" એમ તમારાથી પૃથગ્ભૂત અતત્ વસ્તુનો નિષેધ કરવાથી–કરતાં કરતાં એ સર્વનિષેધના શેષભૂત આપનામાંજ ફળે છે–આપના સ્વરૂપનુંજ વર્ણન કરીને વિરામ પામીએ છીએ." । આ પ્રમાણે વેદસ્તુતિમાં કહેલું છે. ॥ ૨–૧–૧૧ ॥

નનુ–શંકા, આ પરમાત્માનું જગત્કારણત્વરૂપ જે ઐશ્વર્ય કહોછો, તે તો સંભવે નહિ, કારણ કે–વિકારિપણાનો પ્રસંગ આવે માટે. । કોઈ પણ વસ્તુ પોતે વિકાર પામ્યા સિવાય ઉપાદાન થાયજ નહિ. । તેમ–પરમાત્મા નિમિત્ત પણ થાય નહિ, કારણ કે-ક્રિયા–વ્યાપાર કર્યા સિવાય કોઈ નિમિત્ત થાયજ નહિ. । નહિ કે–કુલાલ પોતે ચક્રભ્રમણાદિક વ્યાપારરૂપ ક્રિયા કર્યા સિવાયજ નિમિત્ત કારણ થાય છે. । તેમજ દણ્ડાદિક પણ અક્રિય હોઈને નિમિત્ત કારણ થતા નથી. । માટે સક્રિય છે તે તો નિયતપણે વિકાર પામીનેજ કારણ થાય છે । એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે–

(અભિપ્રાય એ છે કે–ઉપાદાન કારણ હંમેશાં વિકાર–સ્વરૂપથી અન્યથાભાવ પામીનેજ કાર્યરૂપે બને છે. । જેમ કે–ઘટરૂપ કાર્યમાં મૃત્તિકા ઉપાદાન કારણ છે. તો તે મૃત્તિકાજ પોતે વિકાર પામીને કમ્બુગ્રીવાદિક આકારસંપન્ન ઘટરૂપે થાયછે. અને એમ તૈયાર થયેલા ઘટરૂપે જણાતી કાર્યાવસ્થામાં પણ મૃત્તિકાજ ગ્રહણ કરાય છે. અને "उपादीयते कार्यदशायां यत्तदुपादानम्" એમ શબ્દસ્વરૂપનું પર્યાલોચન કરતાં પણ એજ અર્થ સિદ્ધ થાય છે.। માટે પરમાત્માને જગતનું કારણ કહેતાની સાથેજ તેમાં ઉપાદાન કારણ પણ એજ છે, એટલે તેમના સ્વરૂપમાં વિકારિપણાનો પ્રસંગ અનિવાર્યપણે આવવાનોજ.। અને જો એકલું નિમિત્ત કારણજ માનવામાં આવે તો તો કુલાલ જેમ ચક્રભ્રમણાદિક વ્યાપાર કરીને ઘટ બનાવીને વેગળો રહે છે, તેમાં તેને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી, તેમ પરમાત્મા પણ આ સઘળું વિશ્વ સંકલ્પમાત્રથી રચીને વેગળા રહે તો તો ચાલે.। વળી–કુલાલને તો ઘટનિર્માણમાં શારીર આયાસ પણ કરવો પડેછે, પરંતુ–પરમાત્માને તો એ પણ નથી. કેમકે–સંકલ્પ માત્રથીજ સઘળું બની જાય છે માટે.। પણ આમાં તો ઉપાદાન કારણ પણ એજ છે, એમ કહેવાથી આ ભાંજગડ ઉભી થાય છે.। અને આ ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત

सू० प्रकृत्यन्तरालात्तदुपादानत्वमिति तस्यावैकार्यं चित्स्वरूपेण प्रकृतेरनुवर्त्तनात्तदुपयोगात् ॥ २—१—१२ ॥

भा—अन्तरालं—व्यवधानम् । प्रकृत्या व्यवधानात्तदुपादानत्वमिति तस्य ब्रह्मणोऽवैकार्यम् । परमात्मनो यदुपादानत्वं—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतिवचनेषु श्रूयते, तत्तु न ब्रह्मस्वरूपमात्रे साक्षात्, किन्तु—स्वविशेषणभूतप्रकृत्या व्यवहिते । योऽयमुपादानोपादेयभावानियतावस्थाभेदः, स विशेषणद्वारक इति न मृत्स्वरूपस्येवास्य विकारित्वप्रसङ्ग इति भावः।

यद्वा—प्रकृत्यन्तरालात्—प्रकृतिमध्ये वर्तनात्। प्रकृतिमध्ये वर्तनं चात्मतयैवेत्यनुपदं ज्ञाप्यते। प्रकृतिशरीरकस्यैव ब्रह्मण उपादानत्वाद्विशेषणीभूतप्रकृतेः स्थौल्यसौक्ष्म्याभ्यामेव ब्रह्मणोऽवस्थाभेदसिद्धेरुपादानोपादेयभाव इति न विकारप्रसङ्ग इति भावः । विशेष्यविशेषणभावश्चानयोर्न दण्डकुण्डलादेरिव, न वा राजराष्ट्रयोरिव.।

કારણ એ બંને પરમાત્મા પોતેજ છે એ વાત સર્વ સમ્મત હોવાથી તેનું સમાધાન સૂત્રકારજ પોતે આપે છે.)

પ્રકૃતિના વ્યવધાનથી તેને (ઇશ્વરને) ઉપાદાનપણું છે, માટે એ રીતે તેને અવિકારિપણું છે. (અને) ચિત્સ્વરૂપથી પ્રકૃતિનું અનુવર્તન છે. (અને એ રીતે જ) તેનો ઉપયોગ છે માટે. ॥ ૨-૧-૧૨ ॥

અન્તરાળ એટલે વ્યવધાન, પ્રકૃતિનું વ્યવધાન હોવાથી તે સાથેજ પરમેશ્વરનું ઉપાદાનપણું છે, માટે એ રીતે તે બ્રહ્મને નિર્વિકારિપણું છે.। એટલે કે-પરમાત્માનું જે ઉપાદાનપણું "આ સઘળાં ભૂત જેના થકીજ ઉપજે છે," એ આદિક શ્રુતિવચનોમાં સંભળાય છે, તે તો એકલા બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ નથી, પરંતુ-પોતાના વિશેષણભૂત પ્રકૃતિથી વ્યવહિત સ્વરૂપમાં છે.। અને જે આ ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવની સાથે લાગુ થયેલો અવસ્થાભેદ છે, તે ભેદ વિશેષણદ્વારા છે માટે મૃત્સ્વરૂપની પેઠે એ પરમાત્માને વિકારિપણાનો પ્રસંગજ નથી એ ભાવ છે.।

અથવા-પ્રકૃતિના અન્તરાળમાં-મધ્યમાં વર્તવું અને તે પણ પ્રકૃતિના આત્મપણેજ વર્તવું એમ પછીના વાક્યથી જણાવે છે.। પ્રકૃતિ જેનું શરીર છે એવા બ્રહ્મનું ઉપાદાનપણું હોવાથી વિશેષણભૂત પ્રકૃતિની સ્થૂળતા અને સૂક્ષ્મતાનેજ લીધે બ્રહ્મની અવસ્થાઓના ભેદ સિદ્ધ થાય છે માટે ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ છે. અને એ રીતે બ્રહ્મને વિકારનો પ્રસંગ નથી એ અભિપ્રાય છે.।

વળી-આ બ્રહ્મનો અને પ્રકૃતિનો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ તે દણ્ડ અને કુણ્ડલ વિગેરેના જેવો નથી, અથવા રાજરાષ્ટ્રના જેવો પણ નથી.। પરંતુ-શરીર-આત્મભાવથીજ

भा–किन्तु शरीरात्मभावेनेत्याह–चित्स्वरूपेण प्रकृतेरनुवर्त्तनादिति। स्वं रूपं स्वरूपम्, असाधारणो धर्मः, चितः–चेतनस्य योऽसाधारणो धर्मः–चेतयितृत्त्वम्–आत्मत्त्वामित्येतत्, तेन रूपेण प्रकृतेरनुवर्त्तनात्। अनुवर्त्तनं च प्रकृतेर्वर्त्तनमनुवर्त्तनम्। प्रकृतेर्वर्त्तनं नैतद्वर्त्तनरहितमिति यावत्। एतेनापृथक्सिद्धविशेषणत्त्वमुक्तं भवति, तच्चात्मशरीरभावेनेति चित्स्वरूपेणेत्यनेनोक्तं भवति। तदेवम्भूतवर्त्तनप्रयुक्तोपादानत्त्वमैश्वर्यविशेष एव पर्यवस्यतीति न विकारप्रसङ्ग इति भावः।

श्रूयते च शरीरशरीरिभावो वृहदारण्ये—"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम् यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "योऽप्सु तिष्ठन् अद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरम् योऽपोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत :" "योऽग्नौ तिष्ठन् अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरम् योऽग्निमन्तरो यमयति स

છે એમ "चित्स्वरूपेण प्रकृतेरनुवर्त्तनात्" પ્રકૃતિનું ચિત્–સ્વરૂપથીજ અનુવર્તન–અનુસરીને રહેવાપણું છે માટે, એ વાક્યથી કહે છે.। સ્વરૂપ એટલે પોતાનું રૂપ–અસાધારણ ધર્મ, ચિત્–ચેતનનો જે અસાધારણ ધર્મ–ચેતન પમાડવાપણું–આત્મપણું એજ, તે રૂપ–સ્વરૂપથી પ્રકૃતિનું અનુવર્તન છે માટે.। હવે–તે અનુવર્તન પણ પ્રકૃતિનું વર્તન એજ અનુવર્તન જાણવું, એટલે કે–પ્રકૃતિનું વર્તન એ બ્રહ્મના વર્તનથી રહિત–જુદું નથી, એજ એનો છેલ્લો ખરો અર્થ છે.। અને એમ કહેવાથી પ્રકૃતિનું બ્રહ્મનું અપૃથક્સિદ્ધ–વિશેષણપણું કહેવામાં આવે છે.। અને તે (અપૃથક્સિદ્ધ વિશેષણપણું) પણ આત્મ–શરીરભાવથીજ છે, એમ "चित्स्वरूपेण" એ પદથી કહેવામાં આવે છે.। માટે આવા વર્તનને લીધે ઉપાદાનપણું કહેવું એ પરમાત્માના ઐશ્વર્યવિશેષમાંજ –(કોઇ એક ખાસ વિલક્ષણ મહાસામર્થ્યમાંજ) પર્યવસાન પામે છે, માટે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિકારનો પ્રસંગજ નથી એ અભિપ્રાય છે.।

જગતનો પરમાત્માની સાથેનો આ શરીર–શરીરિભાવ બૃહદારણ્યકમાં સંભળાય છે–"જે પૃથ્વીમાં રહે છે છતાં પૃથ્વીથી ન્યારો છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનું શરીર છે, જે પૃથ્વીને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે જળમાં રહે છે છતાં જળથી ન્યારો છે, જેને જળ જાણતાં નથી, જળ જેનું શરીર છે, જે જળને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે અગ્નિમાં રહેલા છે છતાં અગ્નિથી ન્યારા છે જેને અગ્નિ જાણતો નથી,

भा-त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "य आकाशे तिष्ठन् आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरम् य आकाशमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरम् यो वायुमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरम् य आदित्यमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरम् यो दिशोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यो विद्युति तिष्ठन् विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्न वद यस्य विद्युच्छरीरम् यो विद्युतमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यः स्तनयित्नौ तिष्ठन् स्तन-

---

અગ્નિ જેનું શરીર છે, જે અગ્નિને અંદર રહીને નિયમન કરેછે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે આકાશમાં રહે છે છતાં આકાશથી ન્યારો છે, જેને આકાશ જાણતો નથી, આકાશ જેનું શરીર છે, જે આકાશને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે વાયુમાં રહેલા છે છતાં વાયુથી ન્યારા છે, જેને વાયુ જાણતો નથી, વાયુ જેનું શરીર છે, જે વાયુને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે આદિત્યમાં રહેલા છે છતાં આદિત્યથી ન્યારા છે, જેને આદિત્ય જાણતો નથી, આદિત્ય જેનું શરીર છે, જે આદિત્યને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે ચન્દ્ર અને તારાઓમાં રહેવા છતાં તે ચન્દ્ર અને તારાઓથી ન્યારો છે, જેને ચન્દ્ર અને તારાગણ જાણતો નથી, જેનું ચન્દ્ર અને તારાગણ શરીરછે, જે ચન્દ્ર અને તારાગણોને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે" જે દિશાઓમાં રહે છે છતાં દિશાઓ થકી ન્યારો છે, જેને દિશાઓ જાણતી નથી, દિશાઓ જેનું શરીર છે, જે દિશાઓને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે વિદ્યુત્‌માં રહે છે છતાં વિદ્યુત્‌થી ન્યારો છે, જેને વિદ્યુત્ જાણતી નથી, જેનું વિદ્યુત્ શરીર છે, જે વિદ્યુત્‌ને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે મેઘમાં રહેલો છે છતાં મેઘથી ન્યારો છે, જેને મેઘ જાણતો નથી, જેનું મેઘ શરીર છે,

भा-यित्नोरन्तरो यं स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् यः स्तनयित्नुमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इत्यधिदेवतम्। अथाधिलोकम्—" यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यं सर्वे लोका न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरम् यः सर्वाँल्लोकानन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यं सर्वे वेदा न विदुर्यस्य सर्वे वेदाः शरीरम् यः सर्वान् वेदानन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यं सर्वे यज्ञा न विदुर्यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरम् यः सर्वान् यज्ञानन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरम् यः

જે મેઘને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." । આ પ્રમાણે દેવતાઓમાં રહેલું પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમઝાવ્યું ।

હવે—લોકમાં રહેલું પરમાત્મસ્વરૂપ સમઝાવે છે—" જે સર્વ લોકમાં રહેલો છે છતાં સર્વ લોકથી ન્યારો છે, જેને સર્વ લોકો જાણતા નથી, જેનું સર્વ લોક શરીર છે, જે સર્વ લોકને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે સર્વ વેદોમાં રહેલો છે, વળી સર્વ વેદોથી ન્યારો પણ છે, જેને સર્વ વેદો નથી જાણતા, સર્વ વેદો જેનું શરીર છે, જે સર્વ વેદોને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે સર્વ યજ્ઞોમાં રહેલા છે, છતાં સર્વ યજ્ઞોથી ન્યારા પણ છે, જેને સર્વ યજ્ઞો જાણતા નથી, સર્વ યજ્ઞો જેનું શરીર છે, જે સર્વ યજ્ઞોને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે સર્વ ભૂતોમાં રહેલા છે છતાં સર્વ ભૂતથી ન્યારા છે, જેને સર્વ ભૂતો જાણતાં નથી, સર્વ ભૂત જેનું શરીર છે, જે સર્વ ભૂતને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે પ્રાણમાં રહેલા છે, છતાં પ્રાણથી ન્યારા છે, જેને પ્રાણ જાણતો નથી, પ્રાણ જેનું શરીર છે, જે પ્રાણને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે વાણીમાં રહેલ છે છતાં વાણીથી ન્યારા છે, જેને વાણી જાણતી નથી, વાણી જેનું શરીર છે, જે વાણીને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા

भा-प्राणमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः " " यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरम् यो वाचमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः " " यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरम् यश्चक्षुरन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः " " यः श्रोत्रे तिष्ठन् श्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरम् यः श्रोत्रमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः " " यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरम् यो मनोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः " " यस्त्वचि तिष्ठन् त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरम् यस्त्वचमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः " " यस्तेजसि तिष्ठन् तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरम् यस्तेजोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः " " यस्तमसि तिष्ठन् तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरम् यस्तमोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः "

" જે ચક્ષુમાં રહે છે છતાં ચક્ષુથી ન્યારો છે, જેને ચક્ષુ જાણતું નથી. ચક્ષુ જેનું શરીર છે, જે ચક્ષુને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે શ્રોત્રમાં રહે છે છતાં શ્રોત્રથી ન્યારોછે, જેને શ્રોત્ર જાણતું નથી, શ્રોત્ર જેનું શરીર છે, જે શ્રોત્રને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." " જે મનમાં રહેલા છે, છતાં મનથી ન્યારા છે, જેને મન જાણતું નથી, મન જેનું શરીર છે, જે મનને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." " જે ત્વચામાં રહેલો છે, છતાં ત્વચાથી ન્યારો છે, જેને ત્વચા જાણતી નથી, ત્વચા જેનું શરીર છે, જે ત્વચાને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." " જે તેજમાં રહેલા છે, છતાં તેજથી ન્યારા છે, જેને તેજ જાણતું નથી, તેજ જેનું શરીર છે. જે તેજને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." " જે તમમાં રહે છે છતાં તમથી ન્યારો છે, જેને તમ જાણતું નથી, તમ જેનું શરીર છે, જે તમને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." "જે રેતસ્‌માં રહેલો છે છતાં રેતસ્‌થી ન્યારો છે, જેને રેતસ્ જાણતું નથી, રેતસ્ જેનું શરીર છે, જે રેતસ્‌ને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત–સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." " જે આત્મામાં રહેલા છે છતાં આત્માથી ન્યારા છે, જેને આત્મા જાણતો નથી, આત્મા જેનું શરીર છે, જે

भा-"यो रेतासि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरम् यो रेतोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इत्यादिः। निमित्तभावोऽप्यस्य कुलालादिवन्न शारीरव्यापारणाद्यायाससापेक्षः। चित्स्वरूपेण तदुपयोगात्—चेतनासाधारणचैतन्यस्वभावमात्रेण—सङ्कल्पमात्रेण प्रकृतेर्महदादिकार्याधाने उपयोगात्–उपयोजनात्। यदा कुलालो घटं कुर्वन् मृदमुपयुङ्क्ते, तदा हि शारीरायासेनोपयुङ्क्ते। परमात्मा तु महदादिकार्यं कुर्वन्, न प्रकृतिं शारीरेण चलेन पादहस्तविक्षेपादिनोपयुङ्क्ते, किन्तु सङ्कल्पमात्रेणैव। तस्मान्न कथञ्चन विकारप्रसङ्गावकाश इति भावः॥ २-१-१२॥

ननु–विशिष्टस्योपादानत्वे जगदिदं कार्यं किं ? विशेषणांशे प्रकृतौ स्थितमीश्वरे वेत्याशङ्क्याह—तदिति।

सू० तत्प्रतिष्ठानमविरुद्धम् गृहपीठवत्॥ २—१—१३॥

આત્માને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે." એ આદિક ॥

વળી—સૃષ્ટિનિર્માણમાં આ પરમાત્માનો નિમિત્તભાવ પણ કુલાલાદિકની પેઠે શરીરના વ્યાપાર વિગેરે આયાસની અપેક્ષાવાળો નથી, કારણ કે–ચિત્સ્વરૂપથી તેનો ઉપયોગ કરે છે માટે-ચેતનના અસાધારણ ધર્મભૂત ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવમાત્રથી, એટલે કે સંકલ્પમાત્રથીજ પ્રકૃતિનો મહત્તત્ત્વાદિક કાર્ય કરવામાં ઉપયોગ કરે છે માટે.। અભિપ્રાય એ છે કે–કુલાલ ઘટ બનાવતી વખતે જ્યારે મૃત્તિકાનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે શરીરના પ્રયાસથીજ ઉપયોગ કરે છે. અને પરમાત્મા તો મહદાદિક સૃષ્ટિકાર્ય કરતી વખતે પ્રકૃતિનો ઉપયોગ પાદહસ્તાદિક અવયવોના વિક્ષેપાદિકથી–હલાવવા વિગેરે વ્યાપારથી કરતા નથી, પણ સંકલ્પમાત્રથીજ કરે છે, માટે કોઇ રીતે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિકારના પ્રસંગનો અવકાશજ નથી. ॥ ૨-૧-૧૨ ॥

નનુ-શંકા, વિશિષ્ટ-સ્વરૂપ એવા પરમાત્માનું ઉપાદાનપણું હોય, તો કાર્યભૂત આ જગત્ શું વિશેષણભૂત-અંશરૂપ પ્રકૃતિમાં રહેલું છે ? કે વિશેષ્યભૂત પરમાત્મામાં ? એમ આશંકા કરીને સમાધાન આપે છે—

તેમાં (પરમાત્મામાં જગતનું) રહેવું અવિરૂદ્ધ છે, ગૃહમાં વર્તતા પીઠની પેઠે ॥ ૨-૧-૧૩ ॥

भा०-तस्मिन् परमात्मनि जगत्प्रतिष्ठानं जगदवस्थानमाविरुद्धम्। तत्र दृष्टान्तः—गृहपीठवत्, यथा गृहमध्यस्थपीठे स्थितः पुरुषो गृहे तिष्ठतीति व्यपदिश्यते, तथा ईश्वरशरीरभूतायां प्रकृतौ स्थितं जगदीश्वरस्थमिति व्यपदिश्यते। तदेतदुक्तं भगवद्गीतायाम्-" मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानि सर्वभूतानी" ति ॥२-१-१३॥

ननु-प्रकृतिशरीरकेश्वरो जगदुपादानं भवितुं नार्हति। जगद्धि जडजीवोभयात्मकम्, यचोपादानतानिर्वाहकं रूपं, तत्तु प्रकृतिशरीरकत्वमात्रम्। इत्याशङ्कायामाह-मिथ इति॥

सू० मिथोऽपेक्षणादुभयमपि ॥ २-१-१४ ॥

यत्पूर्वमुक्तं प्रकृत्यन्तरालादिति, तत्र प्रकृतिरिति न प्रधानमात्रं निर्दिष्टम्, किन्तु उभयमपि–या त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्या च जीवभूता प्रकृतिस्तदेतदुभयमपि। कस्मात्? मिथोऽपेक्षणात्। एतदुभयं हि भोक्तृभोग्यात्मकम्, न हि भोक्तारमन्तरा भोग्यसम्पत्तिः, न वा भोग्यमन्तरा भोक्तृसम्पत्तिः। अत एव च भोक्तृभोग्यात्मकस्यास्य

તેમાં-પરમાત્મામાં, જગત્પ્રતિષ્ઠાન-જગત્‌નું રહેવું અવિરૂદ્ધ છે. । તેમાં દ્રષ્ટાંત-ગૃહપીઠવત્, જેમ ગૃહના મધ્યમાં રહેલા પાટલા ઉપર રહેલો પુરૂષ ગૃહમાં રહેછે એમ વ્યપદેશ કરાય છે, તેમ ઇશ્વરના શરીરભૂત પ્રકૃતિમાં રહેલું જગત્ પણ ઇશ્વરમાંજ રહેલું છે, એમ વ્યપદેશ કરાય છે. । તે આ ભગવદ્‌ગીતામાં કહેલું છે–" અવ્યકતમૂર્તિ એવા મેં આ સઘળું જગત્ વિસ્તાર્યું–રચ્યું છે, માટેજ સર્વભૂત મારામાં રહેલાં છે." એમ ॥ ૨-૧-૧૩ ॥

નનુ-શંકા, પ્રકૃતિશરીરક એવા ઇશ્વર જગત્‌નું ઉપાદાન થવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે-જગત્ તો જડ-જીવરૂપ ઉભયાત્મક છે. અને જે ઉપાદાનતાનું નિર્વાહક સ્વરૂપ તે તો એકલી પ્રકૃતિજ શરીર જેનું છે એવું છે, એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

પરસ્પર અપેક્ષા હોવાથી બંને પણ (કારણ છે.) ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

પ્રકૃતિનું અંતરાલ-વ્યવધાન છે માટે, એમ જે પ્રથમ કહ્યું, તેમાં પ્રકૃતિ એટલે પ્રધાનમાત્ર એમ નથી કહ્યું, પરંતુ બંને પણ–એટલે કે–જે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ અને જે જીવભૂત પ્રકૃતિ એ બંને પણ.। શાથી? તો કે-પરસ્પર અપેક્ષા છે માટે.। ભોકતૃવર્ગ અને ભોગ્યસમૂહ એ બન્નેય એવાં છે કે-ભોકતા સિવાય ભોગ્યની સિદ્ધિજ ન કહેવાય, તેમજ ભોગ્ય સિવાય ભોકતાની સિદ્ધિ પણ ન મનાય. । અને એ હેતુથીજ ભોકતૃ-ભોગ્યરૂપ આ પ્રપંચની પ્રકૃતિ-મૂળ એ બંનેય છે, કે જે એ બંનેથીજ-પ્રધાન અને

दी-मुख्यमेवास्योपादानत्वम् । अत एव च श्रौतमिदमुदाहरणं सुसङ्गतम्-" यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चे "ति । अनुवर्त्तनमनुसरणं पारतन्त्र्यलक्षणमस्यार्थो मा भूदिति व्याचष्टे—अनुवर्त्तनं चेति । न कथञ्चनेति । प्राकृतपुरुषोदाहरणेन दिव्याकारेऽपि न विकारशङ्काया अवसर इति भावः । एतेन—सङ्कल्पमात्रेणैव जगत्सृष्टृत्वोक्त्या दिव्याकारयोगो नास्तीति भ्रमः परिहृतः ॥ २-१ १२ ॥

विशिष्टस्योपादानत्व इति । अयम्भावः—विशिष्टस्योपादानत्वे विशेषणांशस्याप्युपादानत्वानपायादुपादेयस्य जगतो विशेषणविशेष्योभयनिष्ठता स्यात्, उपादेयं ह्युपादाननिष्ठं लोके प्रथितम्, यथा कटकमुकुटादि सुवर्णप्रतिष्ठम्, घटशरावादि मृत्प्रतिष्ठम्, तथा च जगतो विशेषणीभूतप्रकृतिप्रतिष्ठत्त्वम्, विशेष्यभूतब्रह्मप्रतिष्ठत्वं चेत्युभयं स्वीकार्यं स्यात्, एकस्योभयनिष्ठता च दुर्घटा । तर्हि प्रकृतिप्रतिष्ठत्वमात्रं स्वीक्रियत ? उत परमात्मप्रतिष्ठत्वमात्रम्? विनिगमनाविरहात्तु न तद्भवेत् । तस्माद्विशिष्टस्योपादानत्त्वाश्रयणमसङ्गतमिति ॥

यथा गृहमध्यस्थेति । यदिदं महदादिभूतभौतिकान्तं कार्यं तत्स्वप्रकृतिभूतप्रधानप्रतिष्ठमपि तत्प्रधानं स्वशरीरिणि परमात्मन्येव प्रतिष्ठितमिति कार्यस्य तस्य परमात्मप्रतिष्ठितत्त्वमविरुद्धम् । स्वतन्त्रप्रकृतिप्रतिष्ठितत्त्वे हि तदन्यप्रतिष्ठितत्त्वं विरुद्ध्येत । न च स्वतन्त्रं प्रधानं प्रकृतिः, शरीरन्तु परमात्मन इत्युक्तम् । तद्गृहमध्यस्थपीठनिषण्णस्य गृहप्रतिष्ठितत्त्ववन्मुख्यमेव तु परमात्मप्रतिष्ठितत्त्वमिति भावः । भगवतैव तदुक्तमित्याह—तदेतदिति । मया ततमिति । अव्यक्तमूर्तिना-अव्यक्तं-प्रधानं तदेव मूर्तिः शरीरं यस्य । तथाभूतेन मया-प्रकृतिशरीरकेण मया । इदम्—प्रकृतिकार्यमिदं सर्वं, व्याप्तमात्मतया । तस्मात्सर्वाणि भूतानि प्रकृतेर्विकाररूपाण्यपि मत्स्थानि-मत्स्थान्येवेत्याशयः ॥

एवमपि[१] सूत्रमिदं सुनेयम्, तथा हि-ननु जीवात्मपरमात्मनोरत्यन्तभेदमाश्रयतां शरीरशरीरिभावाश्रयणेनोपादानोपादेयभावनिरूपणं दुर्घटम्, तथा सति परिदृश्यमानकार्यवर्गेषु आत्मद्वित्वापातात्, यदेव जीवात्मनः शरीरम् तदेव परमात्मनोऽपीति ह्यभ्युपगमः । आत्मद्वित्वे च आत्मद्वयप्रतिष्ठत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । आत्मैकप्रतिष्ठत्वमेव तु शरीरस्य लक्षणम् । एकस्य शरीरस्य आत्मद्वयप्रतिष्ठत्वं त्वनुपपन्नम् । एकात्माधिष्ठितत्त्वाश्रयणे तु जीवात्मपरमात्मभेदसिद्धान्त भङ्ग इत्यत्राह—

तत्प्रतिष्ठानमविरुद्धम् गृहपीठवत् ॥

तत्तज्जीवात्मप्रतिष्ठस्यापि तत्तच्छरीरस्य तत्तज्जीवात्मनामप्यात्मभूतो यः परमात्मा तत्प्रतिष्ठितत्त्वं गृहैकाधारपीठनिषण्णस्य गृहप्रतिष्ठत्त्ववदविरुद्धमिति । अस्यां योजनायां गृहपीठपुरुषाणामाधाराधेयानां मिथोऽन्योऽन्यानामुदाहरणतया प्रदर्शनस्य स्वारस्यं सिद्ध्यति ॥ २—१—१३ ॥

नन्विति । अयम्भावः-यदुक्तं प्रकृत्यन्तर्गतत्वादुपादानत्वमीश्वरस्योपपद्यते इति तदेतदसङ्गतम् । या प्रकृतिर्गुणमयी तच्छरीरकोऽयमीश्वरः स्वशरीरभूतत्रिगुणद्रव्यगतसौक्ष्म्यस्थौल्यविभागेनोपादानोपादेयभावमुपगच्छतीत्येतावता सिद्ध्यत्येतावत्-

१ एवमपि—वक्ष्यमाणप्रकारेणापि ।

भा-प्रपञ्चस्य प्रकृतिरुभयमपि। याभ्यामुभाभ्यां प्रधानपुरुषाभ्यां, इदं जगत्प्रक्रियते-आरभ्यते, तावुभौ प्रकृती उच्येते। तदुक्तं गीतायाम्-"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूतां महाबाहो! ययेदं धार्यते जगत्" ॥ २-१-१४ ॥

नन्वस्ति कालः, यद्विशिष्टोऽयमीश्वरो जगत् सृजति, तदीश्वरस्य जगत्सृजतः प्रधानपुरुषाविव कालोऽप्युपकरणं भवतीति कथमुभयमित्युक्तमित्यत आह—चेत्येति ॥

सू० चेत्याचितोर्न तृतीयम् ॥ २-१-१५ ॥

सत्यम्—अस्ति कालः, भवति तच्छरीरकः परमात्मा कारणम्। किन्तु उपादानभावं प्रकृत्य प्रकृत्यन्तरालादित्युक्तम्, तत्र प्रकृतिपदेनोभयोः प्रधानपुरुषयोरेव युक्ता विवक्षा। न हि तयोः परापरयोः प्रकृत्योस्तृतीयम्, यत्प्रकृत्यन्तरतयोपादाननिर्वाहकतया

પુરૂષથીજ આ જગત્ આરંભાય છે, માટે એ બંને પ્રકૃતિ-મૂળદ્રવ્ય કહેવાય છે. । તે ગીતામાં કહ્યું છે—" પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન અને બુદ્ધિ, તેમજ અહંકાર, આ પ્રમાણે આઠ વિભાગથી રહેલી આ મારી પ્રકૃતિ છે અને તે **અપરા** (જડ હોવાથી બીજા નંબરની છે, અથવા ચેતનની અપેક્ષાએ કનિષ્ઠ કોટિની) છે. અને આનાથી તો જુદીજ એવી મારી જીવભૂત પરા પ્રકૃતિ છે, તેને પણ જાણ! કે હે મહાબાહો! જે પરા પ્રકૃતિરૂપ જીવવર્ગથી આ જગત્ મેં ધારણ કરાય છે. " એમ ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

નનુ-શંકા, (ત્રીજો) કાળ છે ને ? કે જે કાળથી વિશિષ્ટજ એવા આ પરમેશ્વર જગત્ સર્જે છે. તો ઈશ્વરને જગત્ સર્જતી વખતે પ્રધાન અને પુરૂષની પેઠેજ કાળ પણ ઉપકરણ થાય છે, તો બેજ કારણ છે, એમ કેમ કહ્યું ? એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે—

જડ અને ચેતન એ બેમાં ત્રીજું નહિ. ॥ ૨-૧-૧૫ ॥

सत्यम्—સાચું, કાળ એ પણ એક કારણ છે અને તેના પણ શરીરી થકાજ પરમાત્મા સૃષ્ટિમાં કારણ થાય છે. (એની ના નહિ) પરંતુ-ઉપાદાનભાવ કહેવાનો આરંભ કરીને "પ્રકૃતિનો અંતરાળ છે માટે." એમ જે કહ્યું છે તેમાં પ્રકૃતિ પદથી પ્રધાન અને પુરૂષ એ બેનેજ કહેવાની ઇચ્છા હોવી એ યોગ્ય છે. પણ નહિ કે-તે **પરા-અપરા** પ્રકૃતિમાં ત્રીજાને કહેવાની ઇચ્છા છે, કે જે એક બીજી-સ્વતંત્ર પ્રકૃતિરૂપ હોઇને ઉપાદાન કારણના નિર્વાહકપણે[1] ત્રીજાની ગણનામાં આવે. ॥

૧-સિદ્ધ કરી આપનાર તરીકે છેવટ સુધીના સહાયક તરીકે. ।

भा-तृतीयतामाप्नुयात्। अत एव भगवता द्वयमेवोक्तम्। सहकारिकारणभावे तु कालशक्तेरुपयोगः।

अयमत्र पदार्थः—चेत्या-न स्वयं चैत्यलक्षणा, अपि तु परेण चेत्यते, तच्चैत्या-जडं त्रिगुणात्मकं प्रधानम्, या अपरा प्रकृतिरुक्ता। चित्-जीवभूता प्रकृतिः, या परोक्ता। अनयोर्न तृतीयम्-प्रकृतिभावेन समकक्षम् ॥ २-१-१५ ॥

तयोश्चेत्याचितोर्विशेषमाह-युक्ताविति ॥

सू० युक्तौ साम्परायात् ॥ २-१-१६ ॥

युक्तौ—स्वयमेव युक्तौ, न केनचित्कदाचिद्योजितौ। अविनाभूतावित्येतत्। कौ? चेत्याचितावित्यनुवर्त्तते। यावुपादानभावद्वारभूतावुक्तौ प्रकृतिपुरुषौ, तौ द्वावित्यर्थः। द्वावेतौ नित्यं मिथो युक्तौ, न कादाचित्कयोगभाजाविति यावत्। कुतः? साम्परायात्। तयो-

---

અને એટલા માટેજ ભગવાને બેજ પ્રકૃતિ કહી છે.। અને સહકારિ-કારણભાવમાં તો (ભગવાનને) કાળ-શકિતનો ઉપયોગ છેજ. આ સૂત્રમાં પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-चेत्या-પોતે ચૈતન્ય ધર્મવાળું નહિ; પણ બીજાએ[1] ચૈતન્ય ધર્મયુકત કરેલું, એવું જડ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન દ્રવ્ય, કે જે-અપરા પ્રકૃતિ નામે કહેલું છે.। चित्-જીવભૂત પ્રકૃતિ કે જે-પરા પ્રકૃતિ નામે કહેલી છે.। આ બેમાં ત્રીજું નહિ, એટલે કે-પ્રકૃતિભાવથી સમ કક્ષામાં મુકી શકાય એવું ત્રીજું નહિ ॥ ૨-૧-૧૫ ॥

હવે-અપરા અને પરા પ્રકૃતિરૂપ ચેત્યા અને ચિત્‌ની કાળની અપેક્ષાએ વિશેષતા કહે છે.

(પરસ્પર પોતેજ) જોડાયેલાં છે, અનાદિ છે માટે. ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

જોડાયેલાં છે-એટલે પોતાની મેળેજ જોડાયેલાં છે. પણ નહિ કે-કોઇકે ક્યારેક જોડી આપેલાં છે.। એક-બીજા સિવાય નહિજ રહી શકનારાં એજ એનો ખરો અર્થ છે। કોણ તે બે? चेत्याचितौ એટલું પદ પાછલા સૂત્રનું આમાં અનુવર્તે છે.। ઉપાદાનભાવમાં દ્વારભૂત એવાં જે-પ્રકૃતિ અને પુરૂષ તે બે, એ અર્થ છે.। એ બન્નેય સદાય-અનાદિથીજ પરસ્પર જોડાયેલાં છે, પણ જાણે કે ક્યારેક યોગ પામ્યાં છે એમ તો નહિજ, એ એનો

૧-સર્વાન્તરાત્મા સર્વશરીરક પરમાત્માએ વ્યાપ્ત હોવાથી જણાતું ચૈતન્યવાળું, અથવા સર્વનિયામક પરમાત્માએ તે તે કર્મના તે તે ફળ ભોગવાવવા માટે તે તે શરીરમાં નિયંત્રિત કરેલા તે તે ચેતનોની સત્તાથી ચૈતન્ય ધર્મવાળું જણાતું. પરમાત્માનો જગતની સાથેનો આ શરીર શરીરિભાવરૂપ સંબંધ विशिष्टाद्वैत-સંપ્રદાયગમ્ય હોવાથી તેના જીજ્ઞાસુઓએ એ સંપ્રદાયના તત્ત્વવેત્તાઓ થકીજ જાણી લેવો.।

दी-सृष्टेः प्राक् सूक्ष्मत्रिगुणद्रव्यशरीरकः परमात्मा बहु स्यामिति सङ्कल्प्य स्वयं स्थूलत्रिगुणद्रव्यशरीरकः प्रादुर्भवतीति । तथा च महदादिजडमपञ्चमात्रस्योपादेयकोटौ प्रवेशः प्राप्तः। अयं प्रपञ्चस्तु जीवजडोभयमिश्रः। अत्र तूपादानत्वं न प्राप्तमीश्वरस्येति॥

ननु तदुभयमपीति । तथा च चिदचिदुभयात्मकविशेषणविशिष्टवेषेणैवोपादादानोपादेयभावविवक्षया न क्षतिरिति भावः। उभयस्य कथं प्रकृतिशब्देन निर्देश? इत्यत्राह-याभ्यामिति । नायं रूढः शब्दः, किन्तु यौगिक इत्यर्थः । न च रूढेरिह प्राबल्यम्, उपादेयप्रकरणात् । परिभाषा चेयमवयवार्थनिबन्धेति न दौर्बल्यम्। भगवतश्चेयं परिभाषा-" इतस्त्वन्या परा प्रकृति " रिति ॥ २-१-१४ ॥

यद्विशिष्टोऽयमिति । प्रधानपुरुषयोरिव कालस्यापि शरीरत्वात् प्रधानपुरुषवैशिष्ट्यमिव कालवैशिष्ट्यमपि कारणतानिरूपकं रूपमिति तत्कुतो नेह गृहीतम्? इति भावः

इदमस्य परमात्मन प्रकृष्टमैश्वर्यम्, यदस्य विचित्ररचनस्य जगतः स्वयमेवोपादानं निमित्तं सहकारि च भवति । तत्र प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वविशिष्टवेषेणोपादानता, सार्वज्ञ्यादिगुणविशिष्टवेषेण निमित्तता, कालशरीरकत्वविशिष्टवेषेण च सहकारिकारणता । तदेवं व्यवस्थितं कारणताविभागमभिप्रेत्य समाधत्ते-सत्यमिति । युक्ता विवक्षति। उपादानतावच्छेदककोटौ कालस्याप्रवेशात् सहकारिकारणतावच्छेदककोटौ हि तस्य प्रवेशः समुचितः। यत्प्रकृत्यन्तरतयेति । गच्छतोरनयोर्देवदत्तयज्ञदत्तयोरयं तृतीय इति प्रयोगो हि नागच्छता भवति, न वा गच्छता पशुना, किन्तु गच्छता मनुष्येण । तथैवेहोपादानतामुपपादयतोः चेत्याचितोः प्रकृतिपदाभिलप्ययोस्तृतीयेन भवता भाव्यं प्रकृतिपदाभिलप्येनोपादानतामुपपादयता च । न च कालस्तथा। तदाह सूत्रकारः—चेत्याचितोर्न तृतीयमिति २-१-१५

तयोः--परमात्मनः शरीरतया विशेषणीयोपादानतां निर्वहतोः । विशेषम्-शरीरशरीरिभावे कालाद्विशेषम् । अनेनास्य सूत्रस्य-उपादानविचारलक्षणैकाधिकरणप्रवेशः सूचितो भवति । केचित्तु-प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः कदेति जिज्ञासया सूत्रमवतारयन्ति, तेषां तु सूत्रमेतदप्रासङ्गिकं भवेत् ॥

युक्ताविति निर्देशो योजिताद्वयावृत्तिं गमयतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-न केनचिदिति। ननु न केनचिद्योजितौ, किन्तु कदाचित्स्वयमेव युक्तावित्येतद्वयावर्त्तयति-अविनाभूतावित्येतदिति । पान्थयोरिव वृक्षमूले नैतयोर्विप्रयुक्तयोः संयोग इति यावत्। नित्यं मिथो युक्ताविति । नित्यमित्यस्याशयमाह-न कादाचित्केति । तयोरनादित्वादिति । एकस्यानादित्वेऽपरस्य सादित्वे स्यात्तयोः संयोगः कादाचित्कः, ततश्चैकस्यापरेण विनाभावोऽपि। न च तथा, उभावप्यनादी । अनादित्वेऽपि तयोर्द्वयोश्चिरं विश्लिष्टयोरेव सतोः सम्भाव्येतापि संयोगः कादाचित्कः, यद्ययं संसारस्तत्संयोगलक्षणोऽनादिर्न स्यात् । अनादिश्चायम् । न च वाच्यमनवरतसर्गप्रलयचक्रपरिभ्रमणवशवर्त्तिनोरनयोः संयोगविप्रयोगौ पुनः पुनः पर्यायेण भवन्तावपि प्रवाहतोऽनादितां संसारस्य न प्रतिरुन्धत इति । अप्रक्षीणकर्मवासनोऽयं गुणनियन्त्रितः कथं गुणमयमपहायान्यत्रापसर्पेत्? यदि ततोऽपसृतः, मुक्त एव सः।

भा-रनादित्त्वात्तत्संयोगलक्षणसंसारस्याप्यनादित्त्वात्। तथा च वचनम्-"प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्ध्यनादी उभावपि"। "पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुञ्चति कर्हिचित्" इति। श्रूयते च-"गौरनाद्यन्तवती"। "न जायते म्रियते वा विपश्चित्"। "धाता यथापूर्वमकल्पयत्"। श्रुतिश्च-"संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरञ्च"। क्षरं प्रधानम्। अक्षरं-पुरुषः। अनेन मिथः संसृष्टत्त्वस्वभावकथनात् तुपातण्डुलयोरिवैकीभूय बीजभावः परमात्मन उपादानभावे द्वारमिति विशेषश्चेत्याचितोर्दर्शितः॥ २-१-१६॥

ननु—न पारमार्थिकमिदमैश्वर्यम्, व्यवहारतस्त्वेतत्। अनृतं हि तदुभयम्, इत्यत्राह-शक्तित्त्वादिति॥

सू० शक्तित्त्वादनृतं न वेद्यम्॥ २-१-१७॥

છેલ્લો અર્થ છે । કેમ એમ? તો કે-साम्परायात्। તે બેનું અનાદિપણું હોવાથી તે બેના સંયોગરૂપ સંસારનું પણ અનાદિપણું છે માટે. । જુઓ ! શાસ્ત્રવચન પણ તેવુંજ છે- "પ્રકૃતિ-માયા અને પુરૂષ-જીવાત્મા, એ બંનેય અનાદિ છે એમ જાણ"। "હે બ્રહ્મન્! પ્રકૃતિ પુરૂષને કયારેય મુકતીજ-છોડતીજ નથી," એમ. । શ્રુતિમાં પણ સંભળાય છે— "આદિ-અંત સિવાયનીજ અખંડ પ્રવાહરૂપે વહેતી[1] આ પ્રકૃતિ છે."। "જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા—જીવાત્મા નવો ઉપજતોય નથી તેમ મરતોય નથી."। "ધાતા-જગત્સ્રષ્ટા બ્રહ્માએ પ્રથમ-કલ્પની પેઠેજ બધું કલ્પી કાઢયું-રચ્યું"। શ્રુતિપણ આ સંયોગભાવને કહે છે—"આ ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને સંયુકત—જોડાયેલુંજ છે."। ક્ષર એટલે પ્રધાન, અને અક્ષર એટલે પુરૂષ-જીવાત્મા, । આ વાકયથી પરસ્પર મળેલુંજ હોવારૂપ સ્વભાવ કહેવાથી ત્વક્ અને બીજની પેઠેજ એકરૂપ થઇને-હોઇને બીજભાવ પરમાત્માના ઉપાદાનભાવમાં દ્વાર છે એવો ચેત્યા-અચિત્ અને ચિત્નો વિશેષ[2] દર્શાવ્યો છે.॥૨-૧-૧૬॥

નનુ-શંકા, પરમાત્માનું આ ઐશ્વર્ય પારમાર્થિક-વાસ્તવિક નથી, પરન્તુ-વ્યવહારથી એ દેખાવામાત્ર છે. કેમકે-એ બન્નેય અનૃત છે-સત્ય નથી.। એના સમાધાનમાં કહે છે-

(પરમાત્માની) શક્તિ છે માટે અનૃત (મિથ્યા) ન જાણવું. ॥૨-૧-૧૭॥

તે બન્નેય અનૃત છે એમ ન માનવું. શાથી? શકિત છે માટે, એટલે કે-શકિત કેમ મિથ્યા હોઇ શકે? શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે વચન છે-"પોતાના ગુણોથી પૂર્ણ

૧-"गच्छति-प्रवाहरूपेण अविरतं चलति इति गौः। એમ ગો શબ્દ હોવાથી માયાની અનાદિ-પ્રવાહરૂપતા મનાય છે.

૨-ભગવાન સર્વશરીરક હોવાથી કાળ પણ ભગવાનનું શરીર તો છેજ, પરંતુ-સૃષ્ટિ કરવામાં ઉપાદાનભાવમાં ચિત્ અચિત્નો સાક્ષાત્ દ્વારભાવ છે, એ રૂપ વિશેષ संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च" એ શ્રુતિથી બતાવ્યો છે. ।

भा-तदुभयमनृतमिति न मन्तव्यम्। कुतः? शक्तित्वात्। शक्तिः कथं मिथ्या भवितुमर्हति?। तथा च श्रूयते—"देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्"। "एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा। परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्"। "विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा। यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप! सर्वगा"। "स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च"। अतः स्वाभाविकमेव परस्य ब्रह्मणः परमेश्वरत्वम्। अत एव च तेनैव रूपेण तस्यावबोधने श्रुतिस्मृती प्रवर्त्तेते। यथा—"क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः"। "प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी। पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि। परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः। विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते"॥ इति ॥ २–१–१७॥

एवं मायाजीवेशानां स्वरूपस्वभावनिर्णयमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति—

रहेली एवी देवनी–भगवाननी पोतानी शकितने"। "एक स्थानमां रहेला अग्निनी ज्योत्स्ना जेम विस्तार पामीने सर्वत्र रहेछे, तेज प्रमाणे आ सघळु जगत् परब्रह्मनी शकितभूत छे."। "हे नृप! विष्णु–भगवाननी क्षेत्रज्ञ नामे परा शकित कहेली छे, तथा अपरा नामे बीजी शकित छे, जे अपरा शकितथी सर्वमां वर्तती क्षेत्रज्ञ रूप शकित वींटायेली–आवरण पामेली छे."। "परमात्मा पोतानी शकितरूप मायाथी युकत थका आ विश्वने सर्जेछे, लय करे छे अने रक्षण पण एज करेछे."। माटे परब्रह्मनुं परमेश्वरपणुं[1] स्वाभाविकज–सहजसिद्धज छे.। अने वळी ए हेतुथीज ते परमात्माने तेवाज स्वरूपथी समजाववामां श्रुति–स्मृतिओ प्रवर्ते छे.। जेम–"क्षर एटले प्रधान, अने अमृत अने अक्षर एवो हर–जीवात्मा, ए क्षर अने आत्मा ए बन्नेने एक देव–परमात्मा नियमन करे छे."। "व्यकत अने अव्यकत–स्वरूपे रहेली जे प्रकृति में कही ते अने पुरुष–जीवात्मा ए बन्ने परमात्मामां लय पामेछे अने ए परमात्मा तो सर्वना आधार अने सर्वना परम ईश्वर–नियामक छे. एज परमात्मा वेद–वेदान्त विगेरे शास्त्रोमां विष्णु नामे कहेला छे."। एम. ॥ २-१ १७॥

आ प्रमाणे माया, जीव अने ईश्वर, एमना स्वरूप अने स्वभावनो निर्णय कहीने हवे चालता प्रकरणने अनुसरे छे—

१–परम ऐश्वर्य सम्पन्नता–विशिष्टता।

टी किन्तु कारागृहोपरुद्ध इव पुरुषः, पुरुषोऽयं जीवस्तमसि प्रसुप्त इव निरुद्धचेष्टस्तत्रैव निपतितो वर्त्तते। व्यक्ते तु महत्यहरागम इव गुणनिगडनियन्त्रित एवेतस्ततः प्रसर्पति। तत्सिद्धं सम्परायाल्लिङ्गात्तयोर्युक्तत्वम्। लिङ्गज्ञापकं वचनमाह—तथा चेति। संयोगस्यानादित्वे प्रमाणमाह-धातेति। न केवलं लिङ्गम्, श्रुतिरप्यस्तीत्याह-श्रुतिश्चेति। तुषातण्डुलयोरिवेति। अन्तस्तण्डुलरहितं तुषामात्रं न प्ररोहाय प्रभवति, नाप्यवहततुषं तण्डुलमात्रम्, किन्त्वविभक्ततुषतण्डुलो व्रीहिशब्दवाच्यः प्रभवति प्ररोहाय। एवं न जीवानधिष्ठितमव्यक्तं प्रभवति व्यक्तप्ररोहाय। नाप्यव्यक्तविशिष्टो जीवः प्रभवति कार्यभावाय। तदन्तर्जीवगर्भमेवाव्यक्तं प्रभवति व्यक्तस्यास्य प्ररोहाय। न चान्यथासिद्धः परमात्मा। न हि द्वारेण द्वारिणोऽन्यथासिद्धिः, न हि शक्त्या शक्तिमतोऽन्यथासिद्धिः। शक्तिस्त्विदमुभयं परमात्मनः। कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणं हि शक्तिः। शरीरत्वाचापृथक्सिद्धविशेषणता।

इदमत्रावधेयम्—य इदानीं क्षेत्रज्ञाः कर्मवासनाप्रचुरा यथाकर्म सुखाद्यनुभवन्तो भवप्रवाहे परिभ्रमन्ति त एते प्रलयसमये स्वस्वाधिष्ठितैर्भौतिकैः स्वस्वकारणेषु लीयमानैर्गुणगतिपरवशाः पृथिव्यप्तेजोवाय्वादिपूर्वपूर्वकारणलक्षणनिलयनस्थानक्रमेण तमो नीयन्ते। अत एव श्रूयते-"तदानीं तम आसी"दिति। न च तदानीमेषां कर्मवासनावरणं प्रक्षीणम्, ततः प्रसुप्ता इव विलुप्तस्मृतयो वयमिहेदानीं स्म इति विवेक्तुमसमर्था अचिद्विशेषिता इव वर्त्तन्ते। सर्गसमये च तमसा महदादिक्रमेण व्यक्तीभावमापद्यमानेनोत्तरोत्तरस्वविकारक्रमेण प्रत्यानीयन्ते च भौतिकानि। तदा चैते समधिगतसकलोपकरणास्तेषामधिष्ठातारो भवन्ति। तथा च परमात्मन उपादानभावे मिलित्वैवानयोर्द्वारभाव इति। प्रकृतिशरीरित्वं पुरुषशरीरित्वं चेति द्वयं प्रत्येकं नोपादानतावच्छेदकम्, किन्तु प्रकृतिपुरुषोभयशरीरित्वमेकमिति यावत्॥ २-१-१६॥

ननु-"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते"। "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्" इति श्रुतेः प्रकृतेर्मिथ्यात्वमवगम्यते। अत एव च मायातरङ्गप्रतिफलनकृतश्च पुरुषभेदः। तथा चैश्वर्यं मायैककल्पनमिति कथमुभयपरां शाण्डिल्य आहेत्याशयेन शङ्कते नन्विति। यद्यपि भाष्ये प्राक्[१] सूत्रतात्पर्यसिद्धोऽयमर्थ उपपादितः। इह तु सूत्रकारः स्वयं शङ्कापरिहारमुखेन स्वाभिप्रेतमर्थं दृढयतीति विशेषः। स्वोक्तार्थे श्रुतेः प्रातिकूल्यशङ्कानिरसनमुखेनानुकूल्यसमर्थनमिति च विशेषः॥

शक्तिः कथं मिथ्या भवितुमर्हतीति। कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धं विशेषणं शक्तिः। अपृथक्सिद्धं विशेषणं चैतदखिलं सर्वात्मनः परमात्मनः। शरीरं हि नात्मनः पृथक्सत्तामर्हति, सृष्ट्यादिकार्ये चोपयोगि। तदस्य चिदचिज्जातस्य परमात्मापेक्षया शक्तित्वं सिद्धम्। न च शक्तस्य शक्तिर्मिथ्या दृष्टा। दाहशक्तिर्वह्नेः सहजा। तदयं शक्तिशब्देन निर्देशः परमेश्वरत्वं पारमार्थिकं गमयतीति। शक्तित्वज्ञापकवचनान्युदाहरति-तथा चेत्यादिना। देवात्मशक्तिमिति। देवः-क्रीडापरः, सृष्ट्यादिक्रीडायां प्रवृत्त इत्येतत्। स चायमात्मा सर्वस्यास्य। अत एवास्य शरीरतया सृष्ट्याद्युपकरणभावापन्नया शक्तिभूताम्, स्वगुणैः-सत्वादिभिर्निगूढां व्याप्तामित्यर्थः। स्वशक्त्या

१ उभयपरामित्येतत्सूत्रविवरणावसरे॥ २ उभयपरामित्येतत्सूत्रतात्पर्यसिद्धः॥

सू० तत्परिशुद्धिश्च लिङ्गेभ्यो गम्या लोकवत् ॥ २-१-१८ ॥

भा-तस्याः-भक्तेः, या परिशुद्धिः-अनन्यप्रयोजनत्वेन रसघनता, परानुरागलक्षणाया भक्तेः परा काष्ठेत्येतत् । चस्त्वर्थे । सा लिङ्गेभ्यः-तन्नामोच्चारणतत्कथाश्रवणादिसमसमयं समुद्भवद्भयो रोमोद्गमहृद्द्रवणनेत्रजलहसनरोदनोद्गायननर्त्तनादिभ्यो गम्या । तत्रोदाहरणमाह-लोकवदिति । यथा लोके प्रियतममनुस्मरन्त्याः पुलकितगात्रतादिभिर्लिङ्गैर्नायके प्रेमातिशयो गम्यते तथा । तथा च भगवद्भक्तलिङ्गान्युक्तानि श्रीमद्भागवते—" शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः" ॥ " एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः । हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः " ॥ इति । एवंविधलक्षणलक्षितः

તે ભક્તિની પરિશુદ્ધિ તો લિંગથી-ચિહ્નોથી જાણવી, લોકમાં જણાય છે તેમ. ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

તે ભક્તિની જે પરિશુદ્ધિ—બીજા કોઈ પ્રયોજન સિવાયપણેજ રસઘનતા—પરાનુરાગરૂપ ભક્તિની પરા કાષ્ઠા-છેલ્લી સ્થિતિ એજ. । च ના અર્થ તો જાણવો, તે પરિશુદ્ધિ તો લિંગથી—ચિહ્નોથી તે ભગવાનનું નામોચ્ચારણ કરતી વખતે તથા તેમની કથાઓ સાંભળતી વખતે સમુદ્ભવને પામતાં એવાં રોમોદ્ગમ—રોમાંચ, હૃદયનું દ્રવવું-પીગળવું, નેત્રમાં હર્ષજળ આવવાં, હસવું, રડવું, ઉંચે સ્વરે ગાવવું અને નાચવું, એ આદિક ચિહ્નોથી જાણવી. । તેમાં ઉદાહરણ કહે છે—જેમ લોકમાં પ્રિયતમનું અનુસ્મરણ કરતી પ્રિયતમાનો પુલકિતગાત્રતા આદિક ચિહ્નોથી તેના નાયકમાં પ્રેમાતિશય જણાય છે તેમ. । તેજ પ્રમાણે ભગવદ્ભક્તોનાં ચિહ્નો શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યાં છે—"ચક્રપાણિ ભગવાનનાં સુન્દર મંગળકારી એવાં જન્મ અને કર્મ લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ ગવાય છે તેને સાંભળતો અને તે જન્મ-કર્મના અર્થવાળાં—વર્ણનવાળાં નામોને પોતે પણ વિલજ્જપણે ગાતો થકો અને સર્વથી અસંગ થકો વિચરે" ॥ "આવા વ્રતવાળો મારો ભક્ત પોતાના પ્રિયતમ ભગવાનનું નામકીર્તન કરવાથી ઉત્પન્ન થયો છે અનુરાગ—સ્નેહ જેને એવો થકો દ્રવિત ચિત્તવાળો થઇને કયારેક ઉંચેથી હસે છે, વળી કયારેક રડે છે, કયારેક ઉંચે સ્વરે ભગવાનને સંબોધે છે, કયારેક ગાય છે, વળી-કયારેક તો ઉન્માદવાળો હોય તેમ લોકથી

૧-ભક્તિજ સર્વાધિક રસરૂપ લાગવાથી એ સિવાય બીજું કાંઇજ પ્રયોજન નહિ, એટલે કે-એજ અન્તિમ લક્ષ્યબિન્દુ. એજ એનો ખરો અર્થ છે. ।

भा-प्रह्लादो नारदेनानुवर्णितोऽस्ति श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे-"गुणैरलमसङ्ख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते। वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः॥ न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया। कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम्॥ आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन् ब्रुवन्। नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः॥ क्वचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः। क्वचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित्॥ नन्दति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित्। क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह॥ क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः। अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामिलितेक्षणः"॥ २-१-१८॥

अन्यान्यपि भगवत्सम्मानादीन्यपि भक्तिलिङ्गान्याह—सम्मानेति॥

सू० सम्मानादिभ्यो बाहुल्यात् ॥ २-१-१९ ॥

વિલક્ષણપણે નાચે છે." એમ.। આવાંજ લક્ષણોથી લક્ષિત-સમ્પન્ન પ્રહ્લાદજી હતા એમ નારદમુનિએ શ્રીમદ્ભાગવત-સપ્તમ સ્કંધમાં વર્ણન કર્યા છે—"અસંખ્યાત શુભ ગુણોથી પૂર્ણ એવા તે પ્રહ્લાદજીનું માહાત્મ્ય કહું છું—વાસુદેવ ભગવાનમાં તો જેને સ્વાભાવિકીજ પ્રીતિ હતી, પોતે બાળક હતા તો પણ રમવાનાં રમકડાં નાખી દઇને તે પરમાત્મામાંજ મન સંલગ્ન થઇ જવાથી જડ જેવા જણાતા હતા. અને કૃષ્ણ રૂપી ગ્રહથી જેમનું ચિત્ત ગૃહિત-તદેકપર થઇ જવાથી આ બાહ્ય જગતને પણ નહોતા જાણતા. વળી-ગોવિન્દ ભગવાનમાં તલ્લીન વર્તવાથી એ પ્રહ્લાદજી બેઠા હોય, ફરતા હોય, ખાતા હોય, સૂઇ ગયા હોય, પાણી પીતા હોય, કે બોલતા હોય, તો પણ તે તે ક્રિયાનું અનુસન્ધાન નહોતા પામતા. વળી-ક્યારેક તો વૈકુંઠ ભગવાનના ચિન્તવનથી વ્યાપ્ત થઇ ગઇ છે બુદ્ધિ જેની એવા થકા રડવા લાગે, વળી-ક્યારેક તે ભગવાનના ચિન્તવનથી આનંદ પામતા થકા હસવા લાગે, ક્યારેક તો ઉંચે સ્વરે ગાવાજ મંડી જાય, ક્યારેક તો બહુજ ઉત્કંઠાથી અતિશય આનંદ પામે, વળી-ક્યારેક વિલજ્જ થઇને નાચવા લાગે, ક્યારેક તો તે ભગવાનની ભાવનાએ યુક્ત થઇને તન્મય બની જઇને ભગવાનનુંજ અનુકરણ કરવા મંડી જતા, વળી-ક્યારેક રોમાંચ યુક્ત થઇને ભગવાનના સંબંધથી આનંદ પામીને મૌનજ બની જતા, વળી ક્યારેક તો તૈલધારાવત્ અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિસન્તાનરૂપ અતિ નિશ્ચળ પ્રણયનાં આનન્દાશ્રુજળથી નેત્ર ઉઘાડાં રાખીને ધ્યાનસ્થ જણાતા હતા." ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

भा-सम्मानादिभ्यो लिङ्गेभ्यो बाहुल्याद्भक्तिरनुमेयेत्यर्थः। तत्र सन्मानः पाण्डवानां दशमस्कन्धे—" दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम्। उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागत " मिति। अतिप्रीतिर्गोपीजनानाम्—" क्षणं युगशतमिव यासां येन विना ह्यभूत् "। " यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ती " ति। प्रीतिर्विदुरस्य—" या नः प्रीतिः पुष्कराक्ष! त्वद्दर्शनसमुद्भवा। सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् " इति। विरहो राधिकायाः—गीतगोविन्दे—" आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते श्वासो निःश्वसितेन दावदहनज्वालाकलापायते। सा वै तद्विरहेण हन्त! हरिणीरूपायते हा कथं कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयञ्छार्दुलविक्रीडित " मिति॥ महिमा यमस्य विष्णुपुराणे—स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले।

ભગવાનનું સન્માન કરવા વિગેરે બીજાં પણ ભક્તિનાં ચિહ્નો કહે છે—

ઘણું કરીને સન્માનાદિક (ચિહ્નો) થી (પણ) (ભક્તિનું અનુમાન કરવું). ॥ ૨-૧-૧૯ ॥

સન્માનાદિક ચિહ્નોથી ઘણું કરીને ભક્તિ અનુમાન કરવા યોગ્ય છે, એ અર્થ છે.। તેમાં પાણ્ડવોએ કરેલું સન્માન દશમસ્કંધમાં—" અખિલ વિશ્વના નિયન્તા તે મુકુંદ ભગવાનને આવેલા જોઇને પૃથાના પુત્ર પાંચેય વીરો એક સાથેજ ઉભા થઇ ગયા, જેમ મુખ્ય પ્રાણ આવે ત્યારે ઇન્દ્રિયો સચેત થઇ જાય તેમ."। આ પ્રમાણે કહેલું છે। અતિપ્રીતિ ગોપીજનોને હતી—"જે ગોપીઓને જે કૃષ્ણ વિના એક ક્ષણ પણ સો યુગ જેવડો જણાતો હતો."। 'જે ભગવાનને લેવામાં પાંપણો આડે આવતી હોવાથી આંખો ઉપર પાંપણો કરનારા બ્રહ્માને શાપ આપતી હતી."। એમ। વિદુરજીની પ્રીતિ પણ-"હે પુષ્કરાક્ષ! તમારાં દર્શન થવાથી સમુદ્‌ભવ પામેલી જે અમારી પ્રીતિ છે તે તમને શું કહેવાય? કેમકે-તમે તો સર્વ દેહધારીઓના અન્તરાત્મા છો."(માટે સઘળું જાણો છોજ) એમ કહી છે.। રાધિકાજીનો વિરહ ગીતગોવિન્દમાં-"આવાસ-સુન્દર ઘર તો વગડા જેવું ભયંકર લાગે છે, પ્રિય સખીઓએ અર્પણ કરેલી માળા પણ જાળ જેવી લાગે છે, નિઃશ્વાસ સાથેનો શ્વાસ દાવાનળની જ્વાળાના સમૂહ-ભડકા જેવો લાગે છે, તે ભગવાનના વિરહથી તે રાધિકા ખરેજ હરિણી જેવી ગરીબ થઇ ગયેલી જણાય છે, હા-ખેદે કેમ એમ? તો કે-કામદેવ પણ તેના તરફ સિંહની પેઠે ક્રુર ચેષ્ટિત કરતો થકો યમરાજા જેવો ભયાનક લાગે છે."। ભગવાનનો મહિમા યમરાજાને હતો તે વિષ્ણુપુરાણમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે—" હાથમાં પાશ લઇને ઉભા

टी–मायया युक्त इति । अनेन–शक्तिशब्दसामानाधिकरण्येन मायाशब्दस्यार्थोऽपि व्याख्यातः । माया हि विचित्रकार्याधायकः शक्तिविशेषः । विचित्रकार्यकरणसामर्थ्यमेव तु मायापदप्रवृत्तिनिमित्तम् । "तेन मायासहस्रं तत् शम्बरस्याशुगामिना" । इत्यादयोऽपि प्रयोगा अत एव मुख्याः ॥ परमात्मनः परमेश्वरत्वस्य पारमार्थिकत्ववेदन एव श्रुतिस्मृतीनां स्वरसा गतिरित्यावेदयन्नाह–अत एव चेत्यादिना । "नासदासीन्नो सदासीत्" इति श्रुतिस्तु न मिथ्यात्वमवगमयति, किन्तु–यदिदं किञ्चिदधुना सत्–कार्यात्मकमाकाशादि । यच्चासत्–कारणात्मकं महदादि, तत्किमपि तदानीं नासीदिति गुणवैषम्यासद्भावं गमयति । अन्यथा व्याहतार्थं स्यात् । न हि सदसद्भ्यां द्वाभ्यामन्या तृतीया कोटिर्घटते । न चोपपत्तिमविचार्य वाक्यार्थवर्णनं न्याय्यम् । तथा सति परब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तस्य "न सत्तन्नासदुच्यत" इत्यस्यापि तदर्थत्वापातात् ॥२-१-१७॥

निर्णयमिति । विवेकमित्यर्थः । तत्र–अप्रतिषिद्धं परैश्वर्यमित्यादिना परमात्मनः सर्वेश्वरस्य स्वभावः, मिथोऽपेक्षणादित्यादिना मायाजीवयोः स्वभाव उक्तः । प्रकृतमिति । भक्तिस्वरूपविचारम् ॥

अनन्यप्रयोजनत्वेन रसघनतेति । भजन्ति नाम त्रयोऽप्येते भगवन्तम्–आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी चेति । न चैषां भक्तिः परिशुद्धा, फलकामनया परिच्छेदात् । अत एव सा न रसघना । फलेन–रसान्तरेण परिच्छेदात् । ये पुनरानन्दमयमनन्यभावेन "वासुदेवः सर्वं" मिति भजन्ते, तेषां तु भगवति भक्तिः स्वयं रसघनरूपैव । स हि वासुदेवो रसघनः, तस्मिन्ननन्यभावेन प्रवृत्ता भक्तिः स्वयं रसघनैव हि भवेत् । चस्त्वर्थ इति । रसघनतायाः स्वादुतमतालक्षणं वैलक्षण्यं ज्ञानपरिशुद्ध्यपेक्षया भक्तिपरिशुद्धावुक्तं भवति । भक्तिप्रकर्षे यानि लौकिकानि लिङ्गानि तानि वचनतोऽवगमयति–भगवदित्यादिना ॥ २–१–१८ ॥

अन्यानीति । अलौकिकदृष्टान्तकानीति यावत् । लौकिकाः–भगवद्भक्तव्यतिरिक्ता, नायकाद्यैः लौकिके प्रेमान्धाः पूर्वं निदर्शनतया गृहीताः, इदानीं तु सम्मानादिविशेषलक्षणे लिङ्गे पाण्डवादयो भगवद्भक्ता एव निदर्शनतया विवक्षिता इत्याशयः। एतेन–पूर्वसूत्रोक्तेभ्यो लिङ्गेभ्यो लिङ्गानामेषां को विशेषः? इति शङ्का परास्ता ॥ आदिपदग्राह्यं व्याचष्टे–अतिप्रीतिरित्यादिना ॥ २–१–१९ ॥

ननु–सूत्रस्यास्य कः प्रसङ्गः ? । न हि द्वेषो भक्तिलिङ्गतासम्भावनास्पदं भवितुमर्हति, अनुरागरूपा हि भक्तिरित्यतः शिशुपालदृष्टान्तेन सूत्रमवतारयति–नन्विति । तत्किमिति । मुक्तिः शिशुपालस्य भक्तिं गमयति, कार्यं हि कारणं गमयति । भक्तिरेव तु मुक्तौ साधनम्, तल्लिङ्गं च बाह्यमस्य द्वेषाद्यान्यदुपलभ्यते, तद्द्वेषस्यापि भक्तिलिङ्गता कथंचित्स्यादिति शङ्कावकाश इति भावः ॥

जले औष्ण्यस्येव भक्ते द्वेषमात्रस्यासम्भावितत्वया भगवति द्वेषादेर्भक्तित्वासम्भव किम्पुनर्न्यायसिद्ध इति बोधयन् भक्ते द्वेषादीनामसम्भवं प्रमाणतोऽवगमयति–भक्तानामित्यादिना ॥

---

१ भोग्यभोगोपकरणादि सर्वमानन्दमयो भगवान् वासुदेव एवेति भजन्ति ।

भा-परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवाना” मिति। तदर्थं प्राणधारणम् हनुमतः-“ यावद्रामकथा लोके तावत्प्राणान्विभर्म्यहं ” मिति। तदीयता वसोरुपरिचरस्य-“ आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा। एतद्भागवतं सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदे”ति। सख्यं द्रौपद्यर्जुनयोः। दास्यमुद्धवे। स्नेहे पृथा। इत्येवं सम्माननादिलिङ्गैरपि भक्तिदार्ढ्यं ज्ञेयमिति ॥ २-१-१९ ॥

ननु-शिशुपालादयो भगवद्विद्वेषिणोऽपि मुक्ता अभूवन्, तत्किं ? द्वेषक्रोधभयादयोऽपि भक्त्यनुमापका भवन्तीत्यत आह-द्वेषादयस्त्विवति ॥

सू० द्वेषादयस्तु नैवम् ॥ २—१—२० ॥

तुशब्दोऽत्यन्तवैषम्यं गमयति। द्वेषादयस्तु नैवम्-भक्त्यनुमापका न भवन्ति। भक्तानां द्वेषादयो न सम्भवतीत्युक्तं भगवता व्यासेन-“ न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः।

રહેલા પોતાના દૂત-પુરૂષને જોઇને યમરાજા તેના કર્ણમૂળમાં ખરેખર કહે છે કે-મધુસૂદન ભગવાનના આશ્રિતોને તમારે છોડી દેવા, કારણ કે-હું તો અન્ય મનુષ્યોનો નિયામક-દણ્ડદાતા છું, પણ નહિ કે-ભગવદ્ભક્ત-વૈષ્ણવોનો.” એમ.। હનુમાનજીને તે ભગવાનને અર્થેજ પ્રાણધારણ હતું-“જ્યાં સુધી આ લોકમાં રામકથા થશે ત્યાં સુધીજ હું પ્રાણ ધારણ કરૂં છું. ” એમ કહ્યું છે.। ઉપરિચરવસુ રાજાને સર્વસ્વની તદાધીનતા હતી-“ પોતાનો દેહ, રાજ્ય, ધન, કળત્ર, તથા વાહન, એ વિગેરે સઘળું ભગવાનનુંજ છે એમ તે રાજા સદાય જોતા-જાણતા હતા.” એમ.। દ્રૌપદી અને અર્જુનને વિષે સખાપણું હતું.। દાસ્ય-ભક્તિ ઉદ્ધવજીમાં હતી.। અને સ્નેહમાં તો પૃથાજ પ્રસિદ્ધ હતાં.। આ પ્રમાણે સન્માનાદિક ચિહ્નોથી પણ ભક્તિની દ્રઢતા જાણવી. એમ.॥ ૨-૧-૧૯ ॥

નનુ-શંકા, શિશુપાળાદિક ભગવાનના વિદ્વેષીઓ પણ મુક્ત તો થયા છે, તો શું ? દ્વેષ, ક્રોધ અને ભયાદિક પણ ભક્તિના અનુ[1]માપક-સૂચક થાય છે. એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે—

દ્વેષાદિક તો એવા નથી. ॥ ૨-૧-૨૦ ॥

તુ-શબ્દ અત્યન્ત વૈષમ્યને જણાવે છે, દ્વેષાદિક તો એવા નથી થતા-ભક્તિના અનુમાપક-અનુમાનદ્વારા જણાવનારા નથી થતા. । એટલે કે-દ્વેષથી ભક્તિ હોવાનું અનુમાન થઇ શકે નહિ, એ અભિપ્રાય છે.। ભક્તોને દ્વેષાદિક વિકાર નથી સંભવતા

---

૧ અનુમાન કરવામાં સાધનભૂત-હેતુભૂત થાય છે ?।

भा-भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे " इति । श्रीमद्भागवते च—" तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि । नास्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि ही"ति ॥ " प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः । न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्मागुणाश्रयः " इति च ॥ द्वेषातिशयसमुद्भूतानवरतस्मरणमहिम्ना तु शिशुपालादयो मुक्ताः ॥ २—१—२० ॥

ननु—सा परानुरक्तिः सर्वाविर्भावकारणकृष्णविषयैव ? वा तत्प्रादुर्भावविषयापि ? इत्याकाङ्क्षायामाह— तद्वाक्यशेषादिति ॥

सू० तद्वाक्यशेषात् प्रादुर्भावेष्वपि सा ॥ २—१—२१ ॥

सा—परानुरक्तिलक्षणा भक्तिः, प्रादुर्भावाः-ये वराहादयः, तद्विषयापि भवति । सापीश्वरे परानुरक्तिरेवेति । भक्तिलक्षणलक्षितैवेति यावत् ।

એમ ભગવાન વ્યાસમુનિએ કહ્યું છે–"પૂર્વપુણ્યસંચયથી સમ્પન્ન એવા પુરૂષોત્તમના ભકતોને ક્રોધ નથી હોતો, તેમજ માત્સર્ય પણ નથી હોતું, તથા લોભ કે અશુભ બુદ્ધિ પણ નથી હોતી." । શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ–"તે પ્રભુના ભકતો પોતે સમર્થ હોય તો પણ એમનો કોઇ તિરસ્કાર કરે, ઠપકો આપે, ગાળો દે, અથવા આક્ષેપ-મિથ્યાપવાદ કરે, કે છેવટ તાડન કરે, તો પણ એનો કોઇ રીતે પ્રતિકાર–સામો ઉપાય કરતા નથી." । એમ કહ્યુંછે. । અને વળી–"ઘણું કરીને લોકમાં સાધુ પુરૂષોને બીજાઓ સુખ–દુઃખાદિક દ્વંદ્વમાં નાખે તો પણ નથી વ્યથા પામતા, કે નથી હર્ષ પામતા. કારણ કે–તે તો એમજ જાણે છે કે–આત્માને એકેય ગુણ–ગુણનું કાર્ય અડતું જ નથી." । એમ પણ કહ્યું છે. । (તો કે શિશુપાળાદિક દ્વેષીઓની મુકિત કેમ થઇ ? તેને માટે કહે છે-) દ્વેષના અતિશયપણાને લીધે થયેલા અખંડ સ્મરણના મહિમાથીજ શિશુપાળાદિક મુકત થયા છે. ॥ ૨-૧-૨૦ ॥

નનુ-શંકા, તે આ પરાનુરાગરૂપ ભકિત સર્વ આવિર્ભાવોના–અવતારોના કારણભૂત કૃષ્ણવિષયક છે ? કે–તેમના પ્રાદુર્ભાવવિષયક પણ છે ? એ જાણવાની આકાંક્ષામાં કહે છે—

તે (અવતારવિષયક) વાકયનું શેષભૂત વાકય છે, તેથી પ્રાદુર્ભાવોમાં પણ તે (ભકિત) જાણવી. ॥ ૨-૧-૨૧ ॥

તે–પરાનુરાગલક્ષણ ભકિત, પ્રાદુર્ભાવો જે વરાહાદિક તદ્વિષયક પણ થાયછે. અને તે પણ ઈશ્વરમાં પરાનુરાગરૂપજ છે એમ જાણવી. । એટલે કે–ભક્તિનાં લક્ષણોથી

भा—कुतः ? तद्वाक्यशेषात्—यत् प्रादुर्भावयाथात्म्यप्रतिपादकं वाक्यं, तस्य वाक्यस्य यत् शेषभूतं वाक्यं तस्मादित्यर्थः। किं तद्वाक्यम् ? किं वा तच्छेषभूतं वाक्यम् ? सूत्रकार एवं तदनुपदं प्रदर्शयिष्यति।

एतदुक्तं भवति—दृश्यते ह्यवतारेष्ववतारिण ऐश्वर्यम् । अवतारिकार्यकरत्वं च । न चावताराणामवतारिस्वरूपतो भेदः, यावत्प्रयोजनमैश्वर्यस्य प्रकाशनात् । कृष्णस्य सकलावतारधारित्वमुक्तं गीतगोविन्दे—

"वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।
पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिधृते कृष्णाय तुभ्यं नमः" इति ॥

गोपीजनैरपि रामावतारवामनावतारधारित्वं कृष्णस्योक्तम्—

"मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः

લક્ષિત-સમ્પન્નજ છે, એજ એનો ખરો અર્થ જાણવો. । શાથી ? તો કે-પ્રાદુર્ભાવોના યાથાત્મ્યને-ખરા સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારું જે વાક્ય છે, તે વાક્યનું જે શેષભૂત વાક્ય છે, તેથીજ. । કીયું તે વાક્ય ? અને તેનું શેષભૂત વાક્ય તે કીયું ? તો કે સૂત્રકારજ પોતે આની પછીના વાક્યમાંજ બતાવશે. ।

કહેવાનું એ છે કે-અવતારોમાં અવતારીનુંજ ઐશ્વર્ય જોવામાં આવે છે, તેમજ અવતારીનું કાર્ય કરવાપણું પણ અવતારોમાં જોવામાં આવે છે, વળી અવતારોનું અવતારિસ્વરૂપથી ભિન્નત્વ-જુદાપણું પણ નથી. । કારણ કે-પ્રયોજન જેટલોજ ઐશ્વર્યનો પ્રકાશ કરવામાં આવેછે માટે. । શ્રીકૃષ્ણને સર્વ અવતાર ધારવાપણું ગીતગોવિન્દમાં કહ્યું છે—" મત્સ્યરૂપે વેદોનો ઉદ્ધાર કરનારા, કૂર્મરૂપે જગતનું નિવહન—ધારણ કરનારા, વરાહરૂપે ભૂગોળને જળ ઉપર લાવીને સ્થાપનારા, નૃસિંહરૂપે દૈત્યરાજ-હિરણ્યકશિપુને ચીરી નાખનારા, વામનરૂપે બળિને છળનારા, પરશુરામરૂપે દુષ્ટ ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કરનારા, રામરૂપે પુલસ્ત્યમુનિના પુત્ર રાવણને જીતનારા, બળરામરૂપે હળરૂપ આયુધને ફેરવનારા, બુદ્ધરૂપે અતિ કારુણ્યને ચોતરફ વિસ્તારનારા, કલ્કિરૂપે મ્લેચ્છપ્રાય થઇ ગયેલી પ્રજાઓને નાશ કરીને પ્રજાશુદ્ધિ કરનારા, આ પ્રમાણે દશેય આકૃતિઓને-અવતારોને ધારનારા અવતારિસ્વરૂપ એવા તમને-કૃષ્ણને નમસ્કાર છે." । ગોપીજનોએ પણ રામાવતાર અને વામનાવતાર ધારવાપણું શ્રીકૃષ્ણનેજ હતું એમ કહ્યુંછે-"પારધીના જેવા નિર્દય સ્વભાવવાળા એણે પારધીની પેઠેજ કપીન્દ્રને-

भा—कामयानाम् । बलिमपि बलिमत्त्वा वेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्यस्तदलम-सितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः" इति । श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे-अक्रूरेणापि मत्स्याद्यवतारधारणं कृष्णस्यैवोक्तम्—" यानि यानीह रूपाणि क्रीडनार्थं बिभर्षि हि । तैरामृष्टधियो लोका मुदा गायन्ति ते यशः " इत्यनन्तरम्—" पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीन्महा-मनाः"। इत्यत्र पुत्रयोर्हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वोर्वधं वराहनृसिंहाव-ताररूपात् कृष्णादित्यर्थः । " एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महा-त्मनः । अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययो " रित्यत्रापि वराहनृसिंहयोः कृष्णशब्देनाभिधानम् ।

" मत्स्यं कूर्मं वराहं कपिलमथ हरिं वासुदेवं च वैन्यं
दत्तात्रेयं च हंसं नरहरिमृषभं वामनं पर्शुरामम् ।
यज्ञं रामं कुमारं हयशिरसमथो नारदं राजराजं
व्यासं कृष्णं च पूर्णं धृतनरवपुषं नौमि नारायणं त्वाम् " ॥

વાળીને વીંધી નાખ્યો હતો, તેમજ સીતારૂપ સ્ત્રીથી જીતાયેલા એણે પોતાની ઇચ્છાથી (અથવા કામબુદ્ધિથી) આવેલી શૂર્પનખા સ્ત્રીને નાક કાપીને વિરૂપ કરી હતી, વળી—જેણે બળિરાજાને પણ એણે સર્વસ્વ અર્પણ કરેલું તે રૂપ એનું બળિ ખાઈને–લઈને પણ કાગડાની પેઠે નિર્દયપણે એને બાંધ્યો હતો, માટે એવાં કાળાં–કુટિલ કર્મ કરનાર એ કૃષ્ણની સાથે મિત્રતાથી બસ છે, (આપણે નથી કરવી) પણ શું કરીએ ! આપણાથીજ તેની કથાઓરૂપી અર્થ છુટે એવોજ નથી. " એમ । વળી–શ્રીમદ્ભાગવતમાં દશમસ્કંધમાં અક્રૂરજીએ પણ મત્સ્યાદિક અવતારનું ધારણ શ્રીકૃષ્ણજીનુંજ કહ્યું છે–" હે ભગવન્ ! આ લોકમાં ક્રીડાઓ કરવા માટે જે જે રૂપ–આકૃતિઓ ધારણ કરોછો, તે તે આકૃતિઓથી શુદ્ધ થઇછે બુદ્ધિઓ જેમની એવા લોકો તમારૂં યશ આનન્દથી ગાય છે. " । આમ કહીને પછીના–"પોતાના બંને પુત્રોનો વધ કૃષ્ણને હાથેજ થયો છે એમ જાણીને દિતિમાતા મહા–પ્રફુલ્લિત મનવાળાં થયાં હતાં." । આ વાક્યમાં પુત્રોનો એટલે હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુનો વધ વરાહાવતાર અને નૃસિંહાવતારરૂપ કૃષ્ણ થકીજ થયોછે. । એ એનો અર્થ છે. । વળી–" બ્રહ્મણ્યદેવ એવા મહાત્મા કૃષ્ણની આ આવતારકથા અતિ પવિત્ર છે, કે જેમાં આદિ દૈત્ય એવા હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુનો વધ વર્ણન કરવામાં આવ્યો છે. " । એમ આ વાક્યમાં પણ વરાહ અને નૃસિંહ કે જે આદિ દૈત્યોનો વધ કરનાર હતા તેમને કૃષ્ણ શબ્દથીજ કહ્યા છે. ।

તેમજ–"મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, કપિલ અને હરિ, વાસુદેવ, વેનના પુત્ર પૃથુ, દત્તાત્રેય અને હંસ, નરહરિ, ઋષભ, વામન, પર્શુરામ, યજ્ઞ, રામ, કુમાર, હયગ્રીવ, અને નારદ,

टी॰अनवरतस्मरणमहिम्ना त्विति। यद्यपि शिशुपालस्य परानुरागगर्भमनवरतानुस्मरणं नासीत्। आसीत्त्वनवरतानुस्मरणम्। स्मर्यमाणभगवन्महिम्ना तु सकलदुरितप्रध्वंसादन्तिमे समये परा भक्तिरपि परमात्मनि समुत्पन्नास्य, ततश्चायमविन्दत मुक्तिमिति न किञ्चिदिहानुपपन्नमिति भावः।

यद्वा—मुक्तौ साक्षादुपायभूतः परमात्मैव, शास्त्रविहितः सर्वोऽप्युपासनादिरुपायः परमात्मनः प्रसादे साधनभावं प्राप्नोति। विकल्पेन साधनभावाच्च न मिथो व्यभिचारः प्रसदनोपायानाम्। शिशुपाले तु भगवान् स्वानुस्मरणनैरन्तर्यप्रणाशितसकलकिल्बिषे स्वयं प्रसन्नो भूत्वा तस्मै मुक्तिं व्यतरदिति न किञ्चिदवद्यमिति।

वस्तुतस्तु शापाभिभूतस्यास्य शापविमोचनान्मुक्तिरिति नेह शङ्कावकाश इति ॥ २-१-२० ॥

सर्वाविर्भावकारणेति। अयम्भाव—योऽयमानन्दमयः, १ सर्वेषामेषां भूतानामुत्पत्तिस्थितिलयहेतुः, २ क्षराक्षरव्यतीतः, ३ पुरुषोत्तमः, ४ परमव्योमनिलयः, ५ सोऽयं सर्वेषामाविर्भावाणां—वाराहनारसिंहादीनां मूलभूतः। सोऽयं पर उच्यते। अस्मिंश्चानन्दमये कृष्णशब्दो योगरूढः। ये चास्यावतारास्ते विभवाः परिभाष्यन्ते। अयमेव परविभवभेद इहावतार्यवतारशब्देन परिभाष्यते। तत्र परानुरक्तिरियमवतारेषु लोके या परिदृष्टा तस्या अपि निःश्रेयससाधनभक्तिस्वरूपान्तर्गतता सम्भवति? उत अवतारिणि परानुरक्तेरेवेति।

वाक्यशेषतात्पर्यसिद्धमर्थमुपपत्त्या समर्थयन्नाह-एतदुक्तं भवतीति। अवतारिण ऐश्वर्यमिति। यत्-षाड्गुण्यं ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःसमुदायलक्षणमविनाभूतं हेयप्रत्यनीकत्वेन, तदवतारेष्वपि दृश्यते। यथा-श्रीवराहादेर्भूगोळसमुद्धरणादिलक्षणमैश्वर्यम्। अवतारिकार्यकरत्वञ्चेति। यदिदं कार्यम्-मुक्तिप्रदत्वलक्षणम्, तदसाधारणमवतारिणः पुरुषोत्तमस्य, तच्च कार्यमवतारेष्वपि कृतम्। यथा-वसुदेवगृहेऽवतीर्णेन भगवता सान्द्रापराधोऽपि शिशुपालः सपदि विमोचितभवबन्धनः प्रापितो मोक्षमहानन्दम्।

ननु-अवतारेषु—मत्स्यादिष्वैश्वर्यतरतमभावो दृश्यते। तदन्यान्यैरेवावतारैर्भाव्यमित्यत्राह-कृष्णस्येति। न स्वरूपतो भेद इति। किन्तु षाड्गुण्यप्रकाशाप्रकाशाभ्यामैश्वर्यतारतम्यावभास इति यावत्। एतदेव सनिमित्तमाह-यावत्प्रयोजनमैश्वर्यस्य प्रकाशनादिति। अवतारावतारिणोः स्वरूपैक्यमभिप्रेत्य प्रवृत्तानि वचनान्युदाहरति-कृष्णस्येत्यादिना। योऽक्षरात्परतः परः पुरुषोत्तमः परमव्योमनिलयस्तस्यायं निर्देशः कृष्णस्येति। कृष्णं च पूर्णमिति।

अत्रेदं बोध्यम्-स्वासाधारणषाड्गुण्यविभूतिभूतकतिपयैश्वर्यांशप्रकाशनादंशावतार इति। कृत्स्नप्रकाशनाच्च पूर्णावतार इति च भेदेन व्यपदेशः। तत्र मत्स्यादयोंऽ-

१ अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः। २ आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। ३ अक्षरात्परतः परः। ४ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः। ५ अक्षरे परमे व्योमन्। ६ स श्रीकृष्णः परब्रह्म सर्वाविर्भावकारणम् ॥

भा-इत्यन्यत्रापि। अतस्तदाविर्भावेषु भक्तिस्तद्भक्तिरेवेति ॥२-१-२१॥

तदेवोपपादयति—जन्मेति।

सू० जन्मकर्मविदो जन्माभाव इति ॥ २-१-२२ ॥

" जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः। त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ! " ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतावाक्ये भगवज्जन्मकर्माणि ये दिव्यानि विजानन्ति तेषां जन्माभाव उक्तः, तत्प्राप्तिरूपं फलं चोक्तम्।

तथा श्रीमद्भागवते चोक्तम्—"एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च। वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ जन्मगुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः। सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यत " इति। अतो न कृष्णतदवतारयोर्भेदः ॥ २-१-२२ ॥

રાજરાજ, વ્યારા, અને પૂર્ણાવતાર એવા કૃષ્ણ, આ સર્વ અવતાર ધારનારા તમે હાલ નરતનુ ધારી રહેલા મારા ઇષ્ટદેવ એવા પ્રત્યક્ષ શ્રીનારાયણ તમને હું નમસ્કાર કરૂંછું."। એમ બીજા (સત્સંગિજીવન વિગેરે) ગ્રન્થોમાં પણ કહ્યુ છે.। માટે તેમના આવિર્ભાવોને વિષે જે ભક્તિ તે તેમનીજ ભક્તિ છે. એમ જાણવું. ॥ ૨—૧—૨૧ ॥

તેજ ઉપપાદન કરીને સમઝાવેછે—

જન્મ કર્મને (દિવ્ય) જાણનારને જન્મનો અભાવ (કહ્યો છે.) એ વાકયશેષ છે. ॥ ૨-૧-૨૨ ॥

" મારૂં જન્મ અને કર્મ એ દિવ્ય છે એમ જે ખરી રીતે જાણેછે, તે પુરૂષ દેહનો ત્યાગ કરીને ફરીથી જન્મ નથી પામતો, પરંતુ-હે અર્જુન ! તે તો મનેજ પામે છે." । એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વાકયમાં ભગવાનનાં જન્મ અને કર્મ તેને જે પુરૂષો દિવ્ય એમજ જાણેછે, તો તેમને જન્મનો અભાવ કહ્યો છે. । અને વળી તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવા રૂપ ફળ પણ કહ્યું છે. । તેજ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે-" અકર્તા અને અજન્મા એવા સર્વના હૃદયના સ્વામી શ્રીહરિનાં આવાં જન્મ અને કર્મ તેને કવિજનો વેદના રહસ્યરૂપે વર્ણન કરેછે. ભગવાનના એ જન્મરહસ્યને જે પુરૂષ સાવધાન થકો ભક્તિથી સાયંકાળે અને પ્રાતઃકાળે ગાયછે, તો તે દુઃખના સમૂહરૂપ સંસાર થકી મુકાય છે." । (આ પ્રમાણે સામાન્યપણે ભગવાનનાં સર્વ જન્મ અને કર્મ તેને દિવ્ય એમ જાણનારને પુનર્જન્મ મટી જવાનું કહેછે,) માટે પરબ્રહ્મ એવા કૃષ્ણ અને તેમના વરાહાદિક આવતારોમાં ભેદ નથી.૧ ॥ ૨—૧—૨૨ ॥

૧—આ અવતારરહસ્યનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય લોયાના અઢારમા વચનામૃતમાં સ્વયં શ્રીહરિએ શ્રીમુખેજ કહ્યો છે તે સમઝવા જેવો છે. ।

भा—ननु-जन्म कर्म भगवतः किमिन्द्रजालवन्मिथ्या? उत सत्यम्? सत्यत्त्वे च कथं तत्प्रकारः? इत्याशङ्कायामाह-तच्चेति॥

सू० तच्च दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवात् ॥ २—१—२३ ॥

तच्चेति। यद्विदो जन्मकर्माभाव उक्तस्तज्जन्मकर्म। चस्त्वर्थे। दिव्यम्-अप्राकृतम्। अतस्तु तद्विज्ञानं प्रभवति जन्ममरणनिवृत्तये भक्तानाम्। दिव्यमिति कुतो गम्यते? आह-स्वशक्तिमात्रोद्भवादिति। स्वस्य शक्तिरिच्छालक्षणा, तन्मात्रेणोद्भवात्। मात्रपदेन कर्म व्यावर्त्यते। उद्भवश्चात्राविर्भावः। स्वेनैवासाधारणेन दिव्येन रूपेण तत्तत्संस्थानसम्पत्त्या स्वेच्छयैवाविर्भावादिति यावत्।

एतदुक्तं भवति-यद्यपि त्रिगुणपरिणतिलक्षणभूतसङ्घातरूपं शरीरं कर्मपरवशस्य स्वस्वरूपानभिज्ञस्य जीवस्य कर्मानुगुणफलोपभोगाय भवति। सत्यसङ्कल्पस्य भगवतस्तु साधुपरित्राणाय स्वेच्छया मानुषादिसजातीयसंस्थानदेहयोगो निःश्रेयसकाङ्क्षिणां निःश्रेयसाय भवति।

નનુ-શંકા, ભગવાનનાં જન્મ અને કર્મ, તે શું ઇન્દ્રજાળની પેઠે મિથ્યા છે? કે સત્ય છે? અને સત્યપણું હોય તો તે કેવા પ્રકારે? એ આશંકાના સમાધાનમાં કહેછે—

તે (જન્મ કર્મ તો) દિવ્ય છે, (શાથી?) પોતાની શક્તિમાત્રથી-સંકલ્પમાત્રથી ઉદ્ભવે છે માટે. ॥૨—૧—૨૩॥

જે જાણનારને જન્મ-કર્મનો અભાવ કહ્યો છે, તે જન્મ કર્મ તો, દિવ્ય-અપ્રાકૃત છે.। અને એથીજ તો તેનું વિજ્ઞાન ભક્તોનાં જન્મ-મરણની નિવૃત્તિને માટે શક્તિમાન થાય છે.।

એ દિવ્ય છે એમ શાથી જાણવામાં આવે? તો કહેછે-પોતાની શક્તિ જે ઇચ્છારૂપ છે, તે માત્રથીજ ઉદ્ભવેછે માટે.। માત્ર પદથી કર્મની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે.—અહીંઆં ઉદ્ભવ એટલે આવિર્ભાવ જાણવો.। પોતાના અસાધારણ દિવ્ય સ્વરૂપથીજ તે તે સંસ્થાન-આકૃતિરૂપે થઇને સ્વેચ્છાથીજ આવિર્ભાવ પામે છે એજ અર્થ છે.।

અભિપ્રાય એ કહેલો છે-જો કે ત્રિગુણ દ્રવ્યના પરિણામરૂપ પૃથિવ્યાદિક ભૂતસંઘાતરૂપ શરીર કર્મથી પરવશ વર્તનારા અને સ્વસ્વરૂપને તાત્વિક દ્રષ્ટિએ નહિજ ઓળખનારા એવા જીવાત્માને સ્વસ્વકર્માનુગુણ ફળના ઉપભોગ માટે થાય છે-રચવામાં આવે છે.। અને સત્યસંકલ્પ એવા ભગવાનને તો પોતાના પરમોપાસક સત્પુરૂષોના પરિત્રાણ માટે પોતાની ઇચ્છાથીજ માનુષાદિકને સજાતીય આકૃતિરૂપ દેહનો જે યોગ-સ્વીકાર, તે તો-પરમ કલ્યાણને ઇચ્છતા મુમુક્ષુઓના પરમ મોક્ષને માટેજ થાયછે.।

भा-देहश्चास्य परस्य ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वरूपस्यानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणवत् स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तकल्याणगुणनिधि दिव्यं रूपमपि स्वाभाविकम्। अपारकरुणानिधिरयमुपासकजनानुग्रहाय तदेव रूपं तत्तदनुरूपसंस्थानयोगेन प्रकाशयति तत्तल्लोकेषु। आह च भगवानस्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वम्—" अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया। परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे " इति॥

अस्यार्थः—" अवतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह—अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया स्वेच्छया सम्भवामि। प्रकृतिः-स्वभावः, स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया सम्भवामी"त्यर्थः।

વળી-નિખિલ હેયના પ્રત્યનીકરૂપ અને કલ્યાણગુણોના એકજ આધારભૂત સ્વરૂપ જેવું છે, એવા એ પરબ્રહ્મનો દેહ પણ, અનવધિકાતિશય એવા અસંખ્યાત કલ્યાણ ગુણોની પેઠેજ, પોતાને અભિમત, અનુરૂપ અને સદાય એકરૂપ-અવિકારી, એવાં અને અચિન્ત્ય, દિવ્ય-અપ્રાકૃત, અદ્ભુત-આશ્ચર્યકારી, નિત્ય, નિર્દોષ અને નિરતિશય, એવું ઔજ્જ્વલ્ય, સૌન્દર્ય, સૌગન્ધ્ય, સૌકુમાર્ય, લાવણ્ય અને યૌવન, એ આદિક અનન્ત કલ્યાણ ગુણોના નિધિરૂપ એવું દિવ્ય રૂપ પણ સ્વાભાવિકજ છે. અપાર કરૂણાના નિધિ એવા એ ભગવાન ઉપાસક જનોના અનુગ્રહ માટે તેજ પોતાના રૂપને-સ્વરૂપને ત તે કાર્યને અનુરૂપ એવા સંસ્થાનયોગથી-શરીરયોગથી ત ત લોકમાં પ્રકાશ કરેછે.। અને તે આ પ્રકરણમાંજ પૂર્વે ભગવાને કહ્યું છે-" હું અજ-અજન્મા અને અવ્યયાત્મા-અવિકારી છું, તેમજ ભૂતપ્રાણીમાત્રનો નિયન્તા છું. તો પણ હું મારા અસલ-મૂળ સ્વભાવને અનુસરીને મારી ઇચ્છાથીજ પ્રગટ થાઉં છું. હું મારા સાધુઓના પરિરક્ષણ માટે, તેમજ તે સાધુઓના અને ધર્મના દ્રોહી એવા દુષ્કર્મી અસુરોના વિનાશ માટે, તથા મારા પારમૈકાન્તિક ભાગવત ધર્મના સમ્યક્ સ્થાપનને માટે યુગો-યુગ પ્રગટ થાઉંછું. "। એમ. આ બંને શ્લોકનો અર્થ પોતે ભાષ્યકારજ કરેછે-" અહીંઆં-ભગવાન પોતાના અવતારનો પ્રકાર, પોતે ધારેલા દેહનું ખરૂં સ્વરૂપ અને પોતાના જન્મનો હેતુ, એ ત્રણ મુદ્દાઓ કહેછે-જણાવેછે-અજત્વ, અવ્યયત્વ અને સર્વેશ્વરત્વાદિક સઘળા મારા પારમેશ્વર પ્રકારને-સામર્થ્યને ત્યાગ નહિ કરતાંજ હું મારીજ પ્રકૃતિ-

टी शावतारा·, कृष्णस्तु पूर्णावतारः। व्यामनारदजामदग्न्यादयस्तूक्तादुभयस्माद्भिन्नाः सद्वारकावतारः। तत्र हि यथाकर्म प्राप्तदेहविशेषान् त्रिगुणसंसृष्टानेव क्षेत्रज्ञान् द्वारीकृत्यैश्वर्यं प्रकाश्यते। नैतेषामुपास्यता। जीवा ह्यनुपास्याः, उक्तं च भगवता शौनकेन श्रीविष्णुधर्मे–"आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः। प्राणिनः कर्मजनितसंस्कारवशवर्त्तिनः॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः। अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः॥ पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः। नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः" इति। तदिह भगवद्भक्तेरनन्यतयाभिधीयमानावतारविषयिणी भक्तिरंशावतारपूर्णावतारेष्वेवेति। धृतनरवपुषं नौमि नारायणं त्वामिति। अवतारिणो नारायणस्य स्वेनैव रूपेणामानुषेण संसारसन्तापनितान्तभीतसाधुजनपरित्राणाय मानुषसंस्थानेनावतरणं साक्षात्पूर्णावतारलक्षणमुक्तं भवति। विशेषश्चात्र सम्प्रदायगम्यः॥ २-१-२१॥

तदेव—वाक्यशेषादित्येतदेव।

यदिदमवतारयाथात्म्यप्रतिपादनाय प्रवृत्तं वाक्यम्—"अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत!। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युग" इति। तस्यास्य शेषभूतमिदं वचनम्–"जन्म कर्म च मे दिव्य" मिति। यद्यप्यनेन वचनेनावतारेषु क्रियमाणाया भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वं न कण्ठरवेणोच्यते। अथाप्यवतारयाथात्म्यज्ञानस्यापुनर्भवहेतुत्वमभिधीयमानं तदेव गमयति। भक्तिद्वारैव हि तस्य तत्र हेतुत्वमुपपद्यते। यदि तु स्वातन्त्र्येण, किम्पुनर्न्यायसिद्धं तत्र तस्या हेतुत्वमिति भावः॥

सूत्रे—जन्माद्यभाव इत्येतदुपलक्षकम्, "पुनर्जन्म नैति मामेति" इति हि गीतावचनमभिप्रेत्याह—तत्प्राप्तिरूपं चेति।

उपसंहरति—कृष्णेति। तथा चावतारविषयकापि भक्तिरवतारिण एव परस्येति भावः॥ एतदुक्तं भवति—यथोपनिषत्सु दहरविद्या-भूमविद्यान्तरादित्यविद्यादिभेदेन स्थानगुणवैविध्याद्विविधाः श्रूयमाणा ब्रह्मविद्याः, परब्रह्मस्वरूपैकावलम्बिन्यः परोपासनस्वरूपतया निःश्रेयसफलका एवेत्यविशिष्टाः,। एवमन्यान्यावतारविषयकत्वेऽपि स्वरूपैक्यात्परमात्मभक्तिरूपतयाविशिष्टा प्रभवति निःश्रेयसायेति॥ २-१-२२॥

यस्य वाक्यस्य शेषो जन्मकर्मविदो जन्माभावं गमयति तद्वाक्यमभिलक्ष्य प्रवृत्तं सूत्रमवतारयति—नन्विति। किमिन्द्रजालवदिति। जन्मनियते हि प्रियाप्रिये, "अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति श्रूयते। तत्परमात्मनो हेयप्रत्यनीकस्य न वास्तविकं जन्म कर्म घटेत, तदिन्द्रजालवन्मिथ्यैव भवितुमर्हति। मिथ्यात्वे च नावतारविषयणी भक्तिर्निःश्रेयसाय प्रभवेत्। कथं तत्प्रकार? इति। हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोभयलिङ्गविरोधेन कथं शरीरपरिग्रहः?। शरीरं चावतारेषु मानुषादिसंस्थानमेव तु दृश्यते॥

भा-स्वस्वरूपं हि—" आदित्यवर्ण तमसः परस्तात् " " क्षयन्तमस्य रजसः पराके " " य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः " "तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्मयः " " सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि " " भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसः " " महारजनं वासः " इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। आत्ममायया-आत्मीयया मायया। " माया वयुनं ज्ञान " मिति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः। तथा चाभियुक्तप्रयोगः—" मायया सततं वेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभम् " इति। आत्मीयेन ज्ञानेन-आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः। अतोऽपहतपाप्मत्त्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्त्वरूपं सर्वमैशं स्वभावमजहत् स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्कल्पेन देवादिरूपस्सम्भवामि। तदिदमाह—" अजायमानो बहुधा विजायते " इति श्रुतिः। इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेन उक्तप्रक्रियया जायत

સ્વભાવને અવલંબીને હું મારી ઇચ્છાથીજ પ્રગટ થાઉં છું. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, હું મારાજ સ્વભાવ પ્રમાણે-અનુસરીને, મારાજ અસલ-મૂળ સ્વરૂપથી મારીજ ઇચ્છાથી પ્રગટ થાઉં છું." । એ અર્થ છે.। હવે-પોતાનું સ્વરૂપ તો-" માયાના તમથી પર રહેલા અને આદિત્ય જેવા ઉજ્જવળ વર્ણવાળાને " " આ રજોગુણના વિલાસરૂપ જગતની પાર વસનારાને " " જે આ આદિત્ય-મંડળમાં હિરણ્મય-સોના જેવા પ્રકાશમય પુરૂષ-પરમાત્મા છે. " " તેમાં આ પુરૂષ-પરમાત્મા મનોમય-(શુદ્ધ મનથીજ ગ્રહણ કરી શકાય એવા) અમૃતસ્વરૂપ અને હિરણ્મય-સ્વયંપ્રકાશ થકા રહેછે. " "આ સર્વે દેવતા વિગેરે પ્રાણીઓ વિદ્યુત્ જેવા પ્રકાશમય પુરૂષ-પરમાત્મા થકી ઉત્પન્ન થયા હતા." " એ પરમાત્મા પ્રકાશમય, સત્યસંકલ્પ, આકાશ જેવા અસંગ, અથવા સર્વથા પ્રકાશસ્વરૂપ, સર્વ કર્મ કરનારા, સર્વ ઇચ્છાઓથી પૂર્ણ, સર્વ ગન્ધથી પૂર્ણ, સર્વ રસમયમૂર્તિ છે. " । " એ પરમાત્માનું વસ્ત્ર અતિ સુન્દર રંગવાળું છે. " । ઇત્યાદિક શ્રુતિગણોએ ગાયેલું સિદ્ધજ છે.। પોતાની માયાથી એટલે પોતાને આધીન વર્તનારી માયાશક્તિથી. " માયા વયુન અને જ્ઞાન " એમ કોશમાં હોવાથી જ્ઞાન શબ્દનો પર્યાય અહીંઆં માયા શબ્દ જાણવો. । અભિયુક્ત જનોનો પ્રયોગ પણ તેવો જોવામાં આવેછે-" પ્રાણીઓનું સઘળું શુભ અને અશુભ પરમાત્મા પોતાની માયાશક્તિથી અખંડ જાણેછે. " । માટે પોતાના જ્ઞાનથી એટલે પોતાના સંકલ્પથી એમ અર્થ છે. । માટે અપહતપાપ્મત્વાદિક સમસ્ત કલ્યાણગુણાત્મકતા રૂપ સર્વ પોતાનો ઇશ્વરપણારૂપ સ્વભાવ નહિ તજતાં પોતાનાજ મૂળ સ્વરૂપને દેવમનુષ્યાદિકને

भा-इत्यर्थः। "बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन। तान्यहं वेद सर्वाणि" "तदात्मानं सृजाम्यहम्" "जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वत" इति पूर्वापराविरोधाच्च॥

जन्मनः प्रयोजनमाह—साधव उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणां वाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनाद्विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालं कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय, तद्विपरीतानां विनाशाय, क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च, देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे सम्भवामि। कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः"॥

સજાતીય સંસ્થાન-આકૃતિ કરતો થકો પોતાના સંકલ્પથીજ દેવાદિકરૂપે પ્રગટ થાઉંછું.। તેજ આ શ્રુતિ કહેછે–"ઉત્પન્ન નહિ થતાંજ બહુ પ્રકારે વિવિધ રૂપે થાયછે."। અન્ય પુરૂષના જેવું સર્વસાધારણ જન્મ ગ્રહણ નહિ કરતાં દેવાદિક રૂપે પોતાના સંકલ્પથીજ પૂર્વે કહ્યું એ પ્રમાણે પ્રગટ થાયછે. એમ અર્થ છે.। અને આમ અર્થ કરવાથીજ–"હે અર્જુન! તારાં અને મારાં ઘણાં જન્મ વીતી ગયાં, તે સઘળાં હું જાણું છુ." "ત્યારે હું આત્માને–મારા સ્વરૂપને સર્જુંછું–પ્રગટ કરૂંછું."। "મારૂં જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે એમ જે ખરી રીતે જાણેછે."। આ બધાં વાક્યોની સાથે પૂર્વાપર વિરોધ પણ ન આવે.।

હવે—જન્મ ધરવાનું પ્રયોજન કહેછે—સાધુઓ એટલે કહેલાં લક્ષણરૂપ ધર્મપરાયણ વર્તનારા, વૈષ્ણવોમાં અગ્રેસર, મારો સમાશ્રય કરવામાંજ પ્રવર્તેલા, પરન્તુ–મારાં નામ, કર્મ અને સ્વરૂપ, વાણી અને મનને અગોચર–પરોક્ષ હોવાને લીધે મારા દર્શન સિવાય સ્વાત્માનું ધારણ અને પોષણાદિક પણ નહિ પામતા અને તેથીજ ક્ષણમાત્ર કાળને પણ કલ્પસહસ્ર જેવો માનતા થકા સર્વ ગાત્ર જેમનાં પ્રશિથિલ થઈ ગયાં છે એવા થાય છે, માટેજ મારા સ્વરૂપનું દર્શન, મારાં ચેષ્ટિત, મારૂં અવલોકન અને મારી સાથે આલાપ એ સઘળું આપીને–પમાડીને તેમનું પરિત્રાણ કરવા માટે અને તેથી વિપરીત આચરણ કરનારા દુષ્કર્મીઓના વિનાશ માટે, તેમજ ક્ષીણ થઈ ગયેલો મારી આરાધનારૂપ સનાતન વૈદિક ધર્મ, તેને આરાધ્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને આ લોકમાં સ્થાપન કરવા માટે પણ દેવમનુષ્યાદિક રૂપે યુગો યુગ પ્રગટ થાઉં છું.। તેમાં કૃતયુગ કે ત્રેતાયુગ વિગેરે અમુક યુગનો પણ નિયમ નથી. એ અર્થ છે.।

સમર્થ પરાશરમુનિએ પણ કહ્યું છે–"હે નૃપ! આ પૂર્વે કહેલી સમગ્ર શક્તિઓ જે સ્વરૂપમાં રહેલી છે, તે સ્વરૂપ તો આ વિશ્વરૂપથી વિલક્ષણતાવાળું એવું

भा-आह च भगवान् पराशरः-" समस्ताः शक्तयश्चैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमेतद्धरेर्महत् ॥ समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ! । देवतिर्यङ्मनुष्याख्यचेष्टावन्ति स्वमायया ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा"। इत्यवताररूपस्याप्यप्राकृतत्त्वमुच्यते । श्रुतिश्च-" यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म " " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " " आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् " " एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः"। इत्यादिषु निखिलजगदेककारणतयावगतस्य परस्य ब्रह्मणः " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " " विज्ञानमानन्दं ब्रह्म " इत्यादिभिस्स्वरूपम्, " अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः " " न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते " " परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

ભગવાનનું બીજુંજ મોટું સ્વરૂપ છે. અને હે જનેશ્વર ! દેવ, તિર્યક્ અને મનુષ્યરૂપે થઇને અનેક ચેષ્ટાઓ કરનારાં એવાં સમસ્ત શક્તિઓથી સમ્પન્ન સ્વરૂપને–અવતારને પણ તે સ્વરૂપથીજ પોતાની લીલામાત્રથી જગત્‌ના ઉપકાર માટે વખતો વખત ધારેછે, પરંતુ તે અવતારધારણ કર્મરૂપ નિમિત્તને લીધે તો નથીજ. " એમ અવતારસ્વરૂપનું પણ અપ્રાકૃતપણું કહ્યું છે. । શ્રુતિ પણ–" જેનાથીજ આ ભૂત–પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થાયછે, ઉત્પન્ન થયેલાં ભૂત જેને લીધે જીવેછે અને જેમાં જઇને અંદર પ્રવેશ કરી જાયછે–લય પામેછે, તેને જાણો તે બ્રહ્મ છે. " । " હે સોમ્ય–ભાઇ ! આ સઘળું પહેલાં સદ્‌રૂપજ હતું. " " આ વિશ્વ સૃષ્ટિ પહેલાં એક આત્માજ–આત્મારૂપેજ હતું. " । " એક નારાયણજ હતા, પણ નહોતા બ્રહ્મા કે નહોતા શંકર. " । આ વિગેરે શ્રુતિવાક્યોમાં સકળ જગત્‌ના એકજ કારણપણે જાણવામાં આવેલા પરબ્રહ્મનું–" સત્ય સ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્ત એવું બ્રહ્મ છે. "। " એ બ્રહ્મ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ અને આનન્દમય છે. " । ઇત્યાદિક શ્રુતિવાક્યોથી સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. । અને " એ પરમાત્મા પાપલેશથી પણ વર્જીત, જરાએ રહિત, મૃત્યુએ રહિત, શોકે રહિત, એમને ભૂખ પણ નથી તેમજ તરસ પણ નથી, એ સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે. " । " તે પરમાત્માને કંઇ કાર્ય કે કરણ–સાધન પણ નથી, તેને તુલ્ય કે તેથી મોટો પણ કોઇ જોવામાં આવતો નથી." " એ પરમાત્માની મોટી મોટી શક્તિઓ વિવિધ પ્રકારેજ સાંભળવામાં આવેછે, તેમજ સ્વાભાવિકી એવી જ્ઞાનશક્તિ, બળશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ પણ સાંભળવામાં આવેછે. " । " બ્રહ્માદિક ઇશ્વરોના પણ નિયન્તા એવા તે

भा-स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् तं देवतानां परमं च दैवतम्" "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इत्यादिभिः कल्याणगुणयोगम्, "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्" "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि" "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" इत्यादीभिर्दिव्याकारयोगं च वदति। "अजायमानो बहुधा विजायते" इति च प्रादुर्भावम्। तस्मादवतारेषु भक्तिर्निःश्रेयसायेत्येतदनवद्यम्॥

उक्तं च सत्सङ्गिजीवने स्वरूपैक्यप्रकरणे—

"दिव्यं कृष्णस्य रूपं भवति च सततं तस्य लोकोऽपि दिव्यो
दिव्या भोगाश्च भोग्यान्यपि च भगवतस्तस्य दिव्यानि सन्ति॥
दिव्या वै पार्षदाश्च प्रकटितनृतनोः शक्तयस्तस्य दिव्या
दिव्या भक्ताश्च सर्वे जगति यदुपतेः सन्ति दिव्याः क्रियाश्च"ति॥२-१-२३॥

મહેશ્વર-મોટા ઈશ્વરમૂર્તિને અને ઈન્દ્રાદિક દેવતાઓના પણ પરમ દૈવતરૂપ તે પરમેશ્વરને." "તે પરમાત્મા સર્વના કારણ છે, કરણાધિપ-ક્ષેત્રજ્ઞ એવા જીવાત્માના પણ અધિપ-પ્રેરક છે, પણ એમને ઉત્પન્ન કરનાર કોઇ નથી તેમ તેમનો અધિપ-નિયન્તા પણ કોઇજ નથી."। એ આદિકથી કલ્યાણગુણયોગ કહેવામાં આવ્યો છે.। "માયાના તમથી પર રહેલા અને આદિત્યના જેવી ઉજ્જવળ કાંતિવાળા, એવા એ મહાન્ પુરૂષ-પરમાત્માને હું જાણું છું."। "વિદ્યુત્ જેવા પ્રકાશમય પુરૂષ-પરમાત્મા થકી સર્વે નિમેષો ઉત્પન્ન થયેલા છે."। "સૂર્યથી પ્રફુલ્લિત થયેલું કમળ હોય એવાં તો એ પરમાત્માનાં સુન્દર નેત્રો છે."। ઈત્યાદિક શ્રુતિઓથી એ ભગવાનને દિવ્ય આકારનો યોગ-સંબંધ પણ કહેલો છે.। તેમજ-"ઉત્પન્ન નહિ થનારા-અજન્મા છે, તો પણ વિવિધ પ્રકારે દેવમનુષ્યાદિકમાં પ્રગટ થાય છે."। એમ પ્રાદુર્ભાવ પણ કહ્યો છે.। માટે અવતારોમાં ભક્તિ એ પણ નિઃશ્રેયસને માટેજ છે એમ કહેવું તે નિર્બાધ છે.। (અને ભગવાન અવતાર ધારે ત્યારે આ લોકમાં પણ ધામના જેવુંજ તેમનું સઘળું દિવ્ય છે.) એમ સત્સંગિજીવનમાં સ્વરૂપૈક્યપ્રકરણમાં કહ્યું છે- "કૃષ્ણનું રૂપ દિવ્ય છે અને તેમનો લોક પણ સદાય દિવ્યજ છે, તે ભગવાનના ભોગ, ભોગસ્થાન અને ભોગોપકરણ, એ સઘળું પણ દિવ્યજ છે, તેમના પાર્ષદો પણ દિવ્ય છે અને નૃતનુ પ્રગટ કરીને વિચરતા હોય ત્યારે પણ તેમની શક્તિઓ દિવ્યજ છે અને તેમની ઉપાસના કરનારા ભકતો પણ સર્વે દિવ્યજ છે અને યદુપતિ ભગવાનની આ જગતમાં વિસ્તારેલા સર્વ ક્રિયાઓ પણ દિવ્ય-અપ્રાકૃતજ છે."॥ ૨-૧-૨૩॥

टी-भवति दिव्यमिति निर्देशः सुखप्रचुरदेवादिजन्मस्वपि, तद्व्यावृत्तये व्याचष्टे-अप्राकृतमिति । अतस्त्विवति । गुणत्रयातीतत्वादेवेत्यर्थः । प्रभवति जन्ममरणनिवृत्तय इति । गुणमयविज्ञानं हि पुनर्भवाय, गुणातीतस्य विज्ञानं तु गुणकार्यजन्ममरणचक्रापनोदने समर्थमेवेति यावत् । इह शक्तिशब्दः सत्यसङ्कल्पत्वलक्षणशक्तिविशेषपर इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे-शक्तिरिच्छालक्षणेति । कर्म व्यावर्त्यते इति । प्रियाप्रियलक्षणसांसारिकमलोपलेपो हि कर्ममूलकः, यत्कर्मणा प्रापितोऽनीशास्त्वयोनिमेदं शोचति हृष्यति वा, नोपलिप्यते तु स्वेच्छयानुसञ्चरन् परमात्मा॥ "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति"॥ " समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः " । तत्र देहयोगो दूषणमिति भावः ।

ननु-मा भूद्दूषणं स्वेच्छया देहयोगे तस्य, स च देहो मांसमज्जादिमयो गुणपरिणतिरेवेति तद्योगेन योऽयमवतारस्तस्य तद्विशिष्टवेषेणोपासनं कथं ? श्रेयसे स्यादिति भ्रमं परिहरन्नाह-उद्भवश्चेत्यादिना । साधुपरित्राणायावतरतः सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः कर्मणा नीयमानस्य जीवस्येव नापूर्वदेहयोगः, किन्तु स्वासाधारणेन येनाकृतेन रूपेण दिव्ये व्योम्नि प्रकाशते, तेनैव रूपेण मानुषादिलोके प्रकाशमात्रमेव । इदमेव वैलक्षण्यं सूत्रस्थं ' उद्भवा ' दिति पदं द्योतयतीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे-उद्भवश्चाविर्भाव इति। कीदृशं तद्भगवतः स्वासाधारणं रूपम्? किं वा तत्र प्रमाणम्? कथं वा तत्तल्लोकेष्ववतरतस्तस्य तत्तदाकारसजातीयाकारयोगः? इत्यादिशङ्कामपनुदन्नाह-एतदुक्तमिति। स्वस्वरूपानतिभिन्नस्येति। एतेन-अज्ञानमूलककर्मवश्यताधीनप्रियाप्रियोपभोगैकार्थत्रिगुणभूतसङ्घातलक्षणदेहः कथमिव सत्यसङ्कल्पस्य त्विति शङ्का परास्ता। मानुषादिसंस्थानमापादयति। न संस्थानवैलक्षण्यमात्रेण स्वरूपे, भेदः। अजडतया गुणेभ्यो वैलक्षण्यात् । किंरूपं तदसाधारणं रूपम् ? तदाह-देहश्चास्येति । एतेन-हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणैकतानत्वे स्वरूपतः स्वभावतो विग्रहतश्चेत्युक्तं भवति । तत्तदाकारसजातीयाकारयोगप्रकारमुपपादयति-अपारेत्यादिना । अपारकरुणानिधिरिति । अयमुत्तराशयः प्रसङ्गाद्दिहैवाप्तः ॥ दिव्याकारे प्रमाणमाह-आह चेत्यादिना । "अजायमानो बहुधा विजायत " इति । कर्मकृतजनिराहितोऽपि स्वेच्छया साधुजनपरित्राणाय बहुधावतरतीत्यर्थः ॥

उक्तं च सत्साङ्गिजीवन इति । अवतरणेऽप्यप्राकृतस्वासाधारणदिव्यविग्रहादिमत्त्वमुक्तमिति यावत् । उक्तं च तत्रैव लोकानुग्रहायावतरतो मानुषाद्याकृतियोगेऽपि स्वरूपैक्यमस्त्येवेत्यवतारे न भेदबुद्धिः कार्येति । तथा हि-" श्रीकृष्णः परमं ब्रह्म स्वयञ्ज्योतिः परात्परः । ज्ञेयो नारायणो विष्णुर्भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ महेश्वरो वासुदेवो भूमा च परमेश्वरः । आत्मात्मनां चेतनानां चेतनश्च श्रुतीरितः ॥ कालस्य प्रकृतेश्चापि नियन्ता पुरुषस्य च । प्रकाशकश्च सर्वेषां स्वतन्त्रो दिव्यविग्रहः " ॥ इत्यादिना परात्परतरं रूपं प्रस्तुत्य, तदवतारं निरूपयता भगवता इदमभिहितम्—" प्रादुर्बभूव कृष्णाख्यो भूतले मनुजाकृतिः । दिव्यमूर्तिनराकृत्योस्तस्य भेदो न कश्चन ॥ स दिव्यमूर्तिः सत्रैव नरनाट्यं दधौ प्रभुः । तेनैव च स्वरूपेण नोऽभूद्दिव्याकृतिर्मुहुः " रिति ॥ २-१-२३ ॥

भा-तदेवोपपादयति—मुख्यं हीति ।

सू० मुख्यं हि तस्य कारुण्यम् ॥ २–१–२४ ॥

तस्य–भगवतः, अवतरणे मुख्यम् प्रधानम्, निमित्तम्, कारुण्यमेव । निर्निमित्तपरदुःखापाकरणेच्छा कारुण्यम् । जन्मकर्मस्मरणादिना जीवान्निष्पापान् कर्तुं भगवतस्तथा प्रवर्त्तनम् ।

तदुक्तं पञ्चमस्कन्धे नारदेन—" मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार स त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र । यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्य ! " इति ॥ २–१–२४ ॥

ननु—" केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया" इत्यर्जुनकृतध्येयविशेषप्रश्ने " हन्त ! ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतय " इत्यारभ्य, " यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा " इत्यन्तेन ग्रन्थेन ध्येयविभूतयोऽभिहितास्तास्वपि भक्तिः किं मुक्तिदा ? इत्याशङ्कायामाह—प्राणित्वादिति ॥

તેનેજ ઉપપાદન કરેછે—

(અવતારધારણમાં) મુખ્ય (કારણ તો) તે-પરમાત્માનું કારૂણ્યજ છે. ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

તે ભગવાનને અવતરવામાં મુખ્ય-પ્રધાન નિમિત્ત તો કારૂણ્યજ છે. । કોઇ પણ નિમિત્ત-સિવાયજ પરદુઃખને નિવારણ કરવાની ઇચ્છા એજ કારૂણ્ય છે. । પોતાનાં જન્મકર્મના સ્મરણાદિકથી જીવોને નિષ્પાપ કરવાને માટેજ ભગવાનને તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવાનું હોય છે. । તે પંચમ સ્કંધમાં નારદજીએ કહ્યું છે– " તે તમે અમારી ઉપર બહુજ કૃપા કરીને મૂર્તિ–અવતાર ધારણ કરોછો, કે જે તમારા સ્વરૂપને વિષે કાર્યકારણાત્મક આ તત્ત્વસમુદાય અતિ શુદ્ધ ભાસે છે. હે ઉદારવીર્ય પ્રભુ ! જે તમે મૃગપતિ રૂપે થઇને સ્વજનોનાં મન પોતાની મૂર્તિમાં ખેંચવાને માટે નિર્દોષ લીલા વિસ્તારી હતી. " । એમ. ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

નનુ-શંકા-" હે ભગવન્ ! મારે કયા કયા પદાર્થોમાં તમે ચિન્તવન-ધ્યાન કરવા યોગ્ય છો ? " એમ અર્જુને કરેલા મુખ્ય-શ્રેષ્ઠ ધ્યેય કોણ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં- " હન્ત-ખરેજ હે અર્જુન ! હું તને મારી દિવ્ય-સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ કહીશ-કહું છું." એ વાક્યથી આરંભ કરીને "જે જે વિભૂતિવાળું-શક્તિવાળું કે શોભાવાળું, કે હર કોઇ ગુણના ઉત્કર્ષવાળું સત્ત્વ-પ્રાણી હોય " । અહીં સુધીના ગ્રન્થે કરીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય વિભૂતિઓ કહી, તો તે વિભૂતિઓમાં પણ કરેલી ભક્તિ શું મુક્તિ આપનારી છે ? એમ આશંકા ઉઠાવીને તેના સમાધાનમાં કહેછે—

सू० प्राणित्वाद्विभूतिभक्तिर्न परा ॥ २-१-२५ ॥

भा-विभूतिषु-विष्णुरविप्रभृतिषु, या भक्तिः सा परा न-मोक्षप्रदा न भवति। तत्र हेतुः-प्राणित्त्वात्। प्राणिभक्तिर्न मुक्तिप्रदा। भगवदवतारभक्तिस्तु परैव। स्मर्यते च प्राणिनामनुपास्यत्त्वम्—"आब्रह्मस्तम्भपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः। प्राणिनः कर्मजनितसंस्कारवशवर्त्तिनः ॥ यतस्ततो न ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः" इति। उक्तं च विभूतीनामनुपास्यत्त्वम् कण्ठरवेण चित्रकेतुना सङ्कर्षणं प्रति षष्ठस्कन्धे—"विषयतृषो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वाम्। तेषामाशिष ईश! तदनु विनश्यति यथा राजकुल"मिति। व्याख्यातश्चायं श्लोकः श्रीधरस्वामिना-विषयेषु तृट् तृष्णा येषां ते नराकाराः पशवः। कुतः? ये विभूतीरिन्द्राद्या उपासते, न तु परं त्वाम्। ततः किम्? तत्राह-तेषामिति। तदनु-

---

પ્રાણીઓ હોવાથી વિભૂતિઓની ભક્તિ પરા (મોક્ષ આપનારી) નથી. ॥ ૨-૧-૨૫ ॥

વિભૂતિઓમાં-વિષ્ણુ૧ સૂર્ય વિગેરેમાં, જે ભક્તિ, તે પરાભક્તિ નથી-એટલે કે મોક્ષ આપનારી નથી થતી. । તેમાં હેતુ-પ્રાણી છે માટે. । પ્રાણીઓમાં કરેલી ભક્તિ મુક્તિને આપનારી નથી. । અને ભગવાનના અવતારોમાં જે ભક્તિ, તે તો પરાજ-પરા ભક્તિજ છે.। પ્રાણીઓ ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી એમ સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે-"બ્રહ્માથી આરંભીને સ્તમ્ભપર્યન્તના જગત્‌ની અંદર રહેનારા સર્વે પ્રાણીઓ કર્મજનિત સંસ્કારને વશ વર્તનારા છે, માટેજ તે ધ્યાન કરવામાં ધ્યાની પુરૂષોને ઉપકારક-સિદ્ધિ આપનારા થતા નથી." એમ. । અને વિભૂતિઓનું અનુપાસ્યપણું તો ષષ્ઠસ્કંધમાં સંકર્ષણના પ્રત્યે ચિત્રકેતુ રાજાએ કણ્ઠરવથી-ખૂલ્લા શબ્દોથી કહ્યું છે-" વિષયની તૃષ્ણાવાળા જે નરપશુઓ વિભૂતિઓની ઉપાસના કરે છે, પણ સર્વથી પર એવા તમારી ઉપાસના નથી કરતા, તેમની આશિષો-ફળાકાંક્ષાઓ તો, હે ઇશ! જેમ રાજાનો નાશ થતાં રાજકુળ તેની પાછળજ નાશ પામેછે, તેમ તે વિભૂતિરૂપ દેવોની પાછળજ નાશ પામેછે." આ શ્લોકનું શ્રીધરસ્વામીએજ વ્યાખ્યાન કર્યું છે-વિષયોમાં તૃષ્ણા જેમને છે, તે નરાકાર એવા પશુઓજ છે. શાથી? તો કે-જે તમારી વિભૂતિરૂપ ઇન્દ્રાદિકનેજ ઉપાસેછે, પણ નહિ કે સર્વથી પરસ્વરૂપ એવા તમને.। તેથી શું? તો કહેછે-તેની પાછળ એટલે

૧-આ વિષ્ણુ બાર આદિત્યોમાંનાજ એક વિષ્ણુ નામે છે, પણ નહિ કે-ત્રિમૂર્તિમાં પોતાનાજ સ્વરૂપથી અવતાર પામેલા પુરૂષોત્તમ, તેમાં કારણ એજ કે પ્રાણિત્વ-કર્મવશ્યપણું છે માટે, પ્રાણપ્રયોગ છે એ કર્મવશ્યતાની સાથેજ જોડાયેલો છે.।

टी-ननु-सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः सङ्कल्पमात्रेणावतरणमुपपद्येत नाम, यद्यवतरणेन तस्य प्रयोजनं स्यात्। अवाप्तसमस्तकामस्य तु न किञ्चित्प्रयोजनम्। न च लीला, सा हि जगत्सर्गादिना सम्पन्ना। तस्मात्स्वशक्तिमात्रेणोद्भवादित्येतदनुपपन्नमित्याशङ्कापरिहारपरतया सूत्रमवतारयति—तदेवेति। स्वशक्तिमात्रोद्भवादित्येतदेवेत्यर्थः। उपपादयतीति-अवाप्तसमस्तकामस्याप्यवतरणे निमित्तकथनमुखेनोपपादयतीति यावत्॥

मुख्यमित्यस्यार्थमाह-प्रधानमिति। कारुण्यमेवावतरणे प्रधानं कारणमित्यर्थः। यद्यप्यवतरणे भगवतो न स्वार्थः। अवाप्तसमस्तकामो हि सः। अथापि परेषां दुःखापनयनायावतरति कारुण्यात्। तदवतरणे कारुण्यं निमित्तम्। यद्यपि दुष्कृतां संहरणमप्यस्यवतरणकृत्यम्, अथापि तत् साधुपरित्राणशेषभूतमिति मुख्यं कारणं कारुण्यमेवेति भावः। निर्निमित्तपरदुःखापाकरणेच्छा कारुण्यमिति। स्वार्थलिप्सया कस्यचित्परदुःखापाचिकीर्षा स्यान्नाम, न तत्कारुण्यमत उक्तम्-निर्निमित्तेति। परदुःखासहिष्णुत्वमित्येतत्। परदुःखदुःखित्वं तदिति परे आचार्याः प्राहुः। हेयप्रत्यनीकस्यापि भगवतो नैतदनुपपन्नम्। परदुःखासहिष्णुत्वलक्षणं परदुःखदुःखित्वं हि कल्याणगुणः। अत एव भगवतो गुणवर्णनप्रकरणे "व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः"। इति स्मर्यते। किं तत् परेषां दुःखम्? यदपाकरणेच्छयावतरणम्, कथं वा? तदपाकरणमवतरणेनेत्यत्राह-जन्मकर्मेति। निष्पापानिति। पापमत्र संसृतिबीजं पुण्यपापोभयलक्षणं कर्म। आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमेतदखिलमेव तु तत्त्वदृष्टौ दुःखमयम्, तस्यास्य बीजं दुःखबीजत्वात्पापमेव। दुःखाग्नौ पच्यमानांश्चेतनानवलोक्य परया कृपया स्वयमवतरति तत्तापप्रशमनायेत्येतत्। अवतरणमात्रेण कथं तत्प्रशमनम्? तत्राह-जन्मकर्मस्मरणादिनेति। भगवतो दिव्यानि जन्मकर्मादीन्यनुस्मरन्तश्चेतनाः प्रणष्टदुःखबीजाः प्रशान्तभवतापा भवेयुरिति यावत्। तदुक्तमिति। अवतरणस्य कृपैकहेतुत्वमुक्तमित्यर्थः॥ २-१-२४॥

अवतारेषु चेद्भक्तिर्निःश्रेयसाय प्रभवति, विभूतिष्वपि सा निःश्रेयसाय किं न प्रभवेत्?। अविशेषात्। "केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मये" ति जिज्ञासायां हि विभूतिनिरूपणं प्रवृत्तम्। अतश्च विभूतीनामपि ध्येयतावगम्यत इत्याशयेन शङ्कते-नन्विति॥

विष्णुरविप्रभृतिष्विति। विष्णुरयं द्वादशादित्येष्वन्यतमो विष्णुसंज्ञितः। न त्रिमूर्तिषु स्वेन रूपेणावतीर्णः पुरुषोत्तमः। तत्र हेतुः प्राणित्वादिति। कर्मवश्यत्वादिति यावत्। प्राणयोगो हि कर्मवश्यत्वनियतः। अस्ति नामातिशयो विष्ण्वादिषु विभूतिषु सजातीयेतरापेक्षया। कर्मवश्यतानियतस्तु सः। अकर्मवश्यानामप्युपास्यत्वं प्रतिक्षिप्तम्—"पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः" इति। तर्हि किं वक्तव्यम् कर्मवश्यानामनुपास्यत्व इत्याशयेनाह-स्मर्यते चेति। विभूत्युपासनकानामनर्थं ज्ञापयन्नाह-उक्तं चेति। कण्ठरवेणेति। विभूतित्वेन विभूतीर्निर्दिश्यानुपास्यत्वकथनात्। भगवद्भजनविभूतिभजनयोरर्थानर्थौ ज्ञापयन्नाह—' भेजिरे मुनय " इत्यादिना। क्षेमायेति। अपुनर्भवाय। एतेन—भगवद्भजनस्यापुनर्भवलक्षण अर्थो ज्ञापितः। ऐश्वर्यमजेप्सव इति। एतेन-विभूतिभजनात्पुनर्भवलक्षणोऽनर्थः सूचितः।

मा-उपास्यनाशानन्तरम्, यथा राजकुलमनु-राजकुलनाशानन्तरं यथा तत्सेवकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वदिति। "भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम्। सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह॥ मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ। नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः॥ रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान् भजन्ति वै। पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः॥ वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः। वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः॥ वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः। वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः"॥ प्रपञ्चितं चैतत् प्राक्-"हेया रागत्वात्"इति सूत्रे॥ २-१-२५॥

विभूतित्वमात्रेण भजनीयत्वे बाधकप्रमाणमप्याह-द्यूतेति।

सू० द्यूतराजसेवयोर्निषेधः॥ २—१—२६॥

धर्मशास्त्रे द्यूतराजसेवयोर्निषेधः श्रूयते—"द्यूतं समाह्वयं

કે ઉપાસ્ય-વિભૂતિનો નાશ થયા પછી, જેમ રાજકુળની પાછળ-એટલે કે રાજકુળ નાશ પામ્યા પછી જેમ તેના સેવકોના મનોરથ નાશ પામેછે, તેની પેઠેજ આ પણ જાણવું. । "પૂર્વે થયેલા મુનિઓએ ક્ષેમ-અપુનર્ભવ માટે સર્વથા વિશુદ્ધ અને સત્ત્વમય એવા અધોક્ષજ ભગવાનને ભજ્યા હતા, માટે તે મુનિઓને અનુસરનારા-એમને માર્ગે ચાલનારા જે મુમુક્ષુઓ ઘોરરૂપ એવા ભૂતપતિઓનો ત્યાગ કરીને અસૂયાએ રહિત થઇને શાન્તમૂર્તિ એવી નારાયણની કળાઓને ભજે છે, તે પણ ક્ષેમ-કલ્યાણને માટેજ કલ્પાયછે. અને રજોગુણ તમોગુણ પ્રધાન સ્વભાવવાળા અને તેથીજ લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય અને પ્રજાઓની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો તો પોતાને તુલ્ય સ્વભાવવાળા એવા પિતૃઓ, ભૂતો અને પ્રજાપતિઓ, એ વિગેરેનેજ ભજેછે.।

સર્વ વેદો વાસુદેવપર છે, સર્વ યજ્ઞો વાસુદેવપર છે, સર્વ યોગ વાસુદેવપર છે, સર્વ ક્રિયાઓ વાસુદેવપર છે, જ્ઞાન વાસુદેવપર છે, તપ વાસુદેવપર છે, ધર્મ વાસુદેવપર છે, ગતિ-પ્રાપ્તિ વાસુદેવપર છે."। આ સઘળું પ્રથમ-"હેયા રાગત્વાત્" એ સૂત્રના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨-૧-૨૫॥

ફક્ત વિભૂતિપણાને લીધેજ ભજનીય માનવામાં બાધક એવું શાસ્ત્રપ્રમાણ પણ કહેછે—

દ્યૂત અને રાજસેવાનો નિષેધ છે. ॥ ૨-૧-૨૬॥

ધર્મશાસ્ત્રમાં દ્યૂત અને રાજસેવાનો નિષેધ સાંભળવામાં આવેછે-"દ્યૂત અને સમાહ્વય તેને જે કરે અથવા કરાવે, તે સર્વનો રાજા નાશ કરાવે, તેમજ શૂદ્ર થઇને-હોઇને દ્વિજાતિનું ચિહ્ન ધારે તો તેઓનો પણ રાજા નાશ કરાવે." એમ મનુ કહે છે.।

भा–चैव यः कुर्यात् कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः " इति मनुः । " नाक्षैर्दिव्येन्नाददीतान्यवित्तम् " इति भारते कापिलोक्तेः । " द्यूतसंव्यवहारी च प्राणिहिंसारताश्च ये । वैतरण्यां निपात्यन्ते ये नरा बन्धुघातका " इति यमस्मृतेः । "प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः । दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथाक्रमम् " इति याज्ञवल्क्योक्तेः । " न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् " इत्यादिस्मृतिसमूहैर्द्यूतराजसेवयोर्निषिद्धत्त्वाज्जीवरूपा विभूतिर्न सेव्येत्यर्थः ॥ २–१–२६ ॥

नन्वेवं श्रीवासुदेवः श्रीकृष्णोऽप्यभजनीयः स्यात्तस्यापि विभूतित्त्वादित्यत आह—वासुदेवेऽपीति ॥

सू० वासुदेवेऽपि तुल्यमिति चेन्नाकारमात्रत्त्वात्तस्य ॥२-१-२७॥

यदि विभूतिरभजनीया तर्हि वासुदेवे–श्रीकृष्णेऽप्यभजनीयत्त्वं तुल्यमिति चेन्न, तस्य श्रीवासुदेवस्य कृष्णस्य जगदुपकृतिमर्त्य-

---

વળી ભારતમાં કપિલદેવજીએ પણ–" પાસાઓથી રમવું નહિ તેમજ બીજાઓનું દ્રવ્ય લેવું નહિ. " એમ કહ્યું છે. । વળી–" જે દ્યૂતથી વ્યવહાર કરીને જીવનારો હોય, તેમજ જે પ્રાણીઓની હિંસા કરવામાં પ્રીતિવાળા હોય, તથા જે માણસો પોતાના બન્ધુઓનો ઘાત કરનારા હોય, તેમને વૈતરણીમાં નાખવામાં આવે છે. " એમ યમસ્મૃતિનું વચન છે માટે. । "સૂની–હિંસા કરનારા, ચક્રી–ઘાણી ફેરવનારા, ધ્વજી–દારૂ વેચનારા, વેશ્યા–સર્વની સ્ત્રી અને નરાધિપ, આ બધા અનુક્રમે પ્રતિગ્રહ લેવામાં પહેલા પહેલાના કરતાં ઉત્તરોત્તર દશ દશગણા દુષ્ટ–અધમ માનેલા છે. " એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય-મુનિએ કહ્યું છે માટે.। "રાજા થકી પ્રતિગ્રહ ન લેવો." ઈત્યાદિક સ્મૃતિસમૂહોએ દ્યૂતસેવા અને રાજસેવાનું નિષિદ્ધપણું છે માટે જીવરૂપ વિભૂતિ સેવવા યોગ્ય નથી. એ અર્થ છે. ॥ ૨–૧–૨૬ ॥

નનુ–શંકા, એમ તો શ્રીવાસુદેવ એવા શ્રીકૃષ્ણ પણ અભજનીય થાય–ગણાય, કેમકે તેમને પણ વિભૂતિપણું છે માટે. । એ શંકાના સમાધાન માટે કહેછે—

વાસુદેવને વિષે પણ તુલ્ય છે, તો કે નહિ, તેમને મનુષ્યાકારમાત્રપણું છે માટે. ॥ ૨–૧–૨૭ ॥

જો વિભૂતિ અભજનીય હોય, તો વાસુદેવ-શ્રીકૃષ્ણમાં પણ અભજનીયત્વ તુલ્યજ છે, તો કે નહિ, તે શ્રીવાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને તો–પોતે જગતના ઉપકાર માટે મર્ત્યભાવને પામેલા છે, તો પણ પોતાના મૂળ સ્વભાવને ત્યાગ નહિ કરનારા અને

भा-स्याजहत्स्वस्वभावस्यास्पृष्टाशेषदोषगन्धस्यावाप्तसमस्तकामस्य परब्रह्मणः, सर्वेषां जीवानामाश्रयणीयत्वाय मनुष्याकारमात्रत्वात्। तथा चोक्तं गीतायामर्जुनेन-" परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्। पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे" इति। तथा-" एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतनः। नागपर्यङ्कमुत्सृज्येहागतो मथुरां पुरीम्॥ पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः। साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः॥ ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः। ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम्॥ पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते। पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम्॥ त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः। आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः॥ यत्र नारायणो देवः परमात्मा समाहितः। तत्र कृत्स्नं जगत् पार्थ! तीर्थान्यायतनानि च॥ तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम्। तत्र

તેથીજ અશેષ દોષનો ગન્ધ પણ જેમને સ્પર્શ કરતોજ નથી અને સમસ્ત કામ-મનોરથની સિદ્ધિને તો પામેલાજ, એવા પરબ્રહ્મને સર્વ જીવોને આશ્રય કરવાને યોગ્ય થવાને માટે મનુષ્યાકારે થવામાત્રપણું છે માટે.। તેજ પ્રમાણે ગીતામાં અર્જુને કહ્યું છે–" તમે પરબ્રહ્મ, પરમ ધામ અને પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ પવિત્રમૂર્તિ છો. તમને શાશ્વત, દિવ્ય પુરૂષ, આદિ દેવ, અજ અને વિભુ, એમ બધાય ઋષિઓ કહે છે, તથા દેવર્ષિ નારદમુનિ, અસિત, દેવળ અને વ્યાસમુનિ પણ કહે છે. અને તમે પોતે પણ મને એમજ કહો છો." એમ.।

તથા–" ક્ષીરસમુદ્રમાં રહેનારા આ શ્રીમન્નારાયણ ભગવાન નાગશય્યાનો પરિત્યાગ કરીને અહીંઆં મથુરાપુરીમાં આવેલા છે. પવિત્ર દ્વારકાપુરી ત્યાંજ છે, કે-જ્યાં મધુસૂદન ભગવાન નિવાસ કરીને રહેછે. અને એ સાક્ષાત્ પુરાણ દેવ પરમાત્મા તેજ સનાતન ધર્મ છે. વેદને જાણનારા જે વિપ્રજનો અને અધ્યાત્મ તત્ત્વને જાણનારા જે જ્ઞાનીજનો, તે સર્વે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનેજ સનાતન ધર્મ કહેછે. સર્વ પવિત્ર પદાર્થોમાં ગોવિન્દ ભગવાનજ પરમ પવિત્ર કહેવાય છે, સર્વ પુણ્યકારી વસ્તુઓમાં પણ એજ પરમ પુણ્યકારી છે, સર્વ મંગળોના પણ મંગળ એજ છે અને ત્રિલોકીમાં પણ પુંડરીકાક્ષ-કમળ સરખાં નેત્રવાળા, સર્વ દેવોના પણ દેવ એવા સનાતન શ્રીહરિ અચિન્ત્યસ્વરૂપ મધુસૂદન પ્રભુ ત્યાંજ નિવાસ કરીને રહે છે. અને હે પાર્થ! પરમાત્મા શ્રીનારાયણદેવ જ્યાં વાસ કરેછે, ત્યાંજ સઘળું જગત્ છે, સર્વ તીર્થો અને સઘળાં આયતનો પણ

भा-देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः॥ आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः। पुण्यानामपि तत्पुण्यं मा भूत्ते संशयोऽत्र वै ॥ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः। कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्" ॥ इत्यादीनि हि भूयांसि महर्षिवचनानि श्रूयन्ते। तथा च श्रीमद्भागवते—"अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम्। यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्" ॥ इति ॥२-१-२७॥

तथात्वे हेत्वन्तरमाह-प्रत्यभिज्ञानाच्चेति ॥

सू० प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥ २—१—२८ ॥

"यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति माम्" इति। "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्"। "अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूता-

ત્યાંજ છે. તેજ પુણ્ય-પવિત્ર સ્થાન છે, તેજ પર-મોટું બ્રહ્મ ધામ છે, તેજ તીર્થ અને તેજ તપોવન છે. સિદ્ધ એવા દેવર્ષિઓ અને તપરૂપી ધનવાળા સર્વ તપસ્વીઓ પણ ત્યાંજ છે. અને હે રાજન્! આદિ દેવ એવા મહાયોગી મધુસૂદન પ્રભુ જ્યાં રહે છે, તેજ પરમ પવિત્રમાં પણ પવિત્ર સર્વોત્તમ સ્થાન છે. આમાં તારે સંશય રાખવાની જરૂરજ નથી.। અને અવિકારી એવા કૃષ્ણજ સઘળા લોકોની ઉત્પત્તિ-ઉદય સ્થાન છે. અને આ ચરાચર એવું સઘળું વિશ્વ પણ કૃષ્ણને માટે જ રચાયેલું છે."। આ વિગેરે ઘણાંક મહર્ષિઓનાં વચનો સંભળાય છે.। તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં-"નન્દ અને ગોપ વિગેરે વ્રજવાસીઓનાં અહો ભાગ્ય છે. અહો ભાગ્ય છે. કારણ કે-પરમ આનન્દમય-સ્વરૂપ સનાતન પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્મા એજ જેમના મિત્ર થઇને વર્તે છે."। આ પ્રમાણે બ્રહ્માએજ કહ્યું છે. ॥ ૨-૧-૨૭ ॥

તેમ હોવાનો બીજો હેતુ પણ છે એમ કહે છે –

પ્રત્યભિજ્ઞાન છે તેથી પણ. ॥ ૨-૧-૨૮ ॥

"જેથી ક્ષર-જીવસમૂહને અતિક્રમણ કરીને તેથી પરસ્વરૂપે હું રહેલો છું, અને અક્ષર-મુક્તસમૂહ થકી પણ હું ઉત્તમ-પર છું, માટેજ લોકમાં-શાસ્ત્રમાં અને વેદમાં પણ **પુરૂષોત્તમ** નામે હું પ્રસિદ્ધ છું, માયામોહથી રહિત એવો જે જ્ઞાની ભક્ત આ પ્રમાણે મને-પુરૂષોત્તમને જાણે છે, તે સર્વવિત્ પુરૂષ મને ભજે છે." એમ। વળી—"સર્વ વેદોથી હુંજ જાણવા યોગ્ય છું, વેદાન્ત કરનારો અને વેદને જાણનારો પણ હુંજ છું" હે ગુડાકેશ! સર્વ ભૂતમાત્રના હૃદયસ્થાનમાં રહેલો આત્મા-જીવ હું છું." "હું ક્યારેય ન હતો એમ નહિ, કિંતુ-હતોજ."। "સકળ વિશ્વનો પ્રભવ-ઉત્પત્તિસ્થાન, તથા

भा-शयस्थितः"। "न त्वेवाहं जातु नासम्"। "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा"। "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते"। "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्"। "तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्"। "अहं बीजप्रदः पिता"। "वेदाहं समतीतानि"। इत्यादिषु श्रीकृष्णस्य पूर्णब्रह्मत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानात्—असाधारणलिङ्गैः प्रत्यभिज्ञापनादिति यावत् ॥२-१-२८॥

ननु—तर्हि कथं? विभूतिमध्ये तत्कीर्तनमित्यत आह—वृष्णिष्विति।

सू० वृष्णिषु श्रैष्ठयात्तथाभिधानात् ॥२-१-२९॥

तस्य श्रीवासुदेवस्य भगवतः वृष्णिष्वाविर्भूतस्य, स्वरूपस्वभावगुणैश्वर्यादिभिः श्रैष्ठयात्, तथा-विभूतित्त्वेन, अभिधानात्। श्रेष्ठत्त्वमात्रकथनाय विभूतिषु गणनम्, न तु स्वयं विभूतिरित्यर्थः॥२-१-२९॥

वासुदेवस्यैव विभूत्यन्तर्गता येऽवतारास्तेषां रामचन्द्रादीनां च भक्तिः परैवेत्याह—एवं तत्तदालम्बनापीति॥

પ્રલયસ્થાન પણ હુંજ છું." "હું સર્વનો કારણભૂત છું અને આ બધું મારાથીજ પ્રવર્તે છે." "આ સઘળા જગત્‌ને હું મારા એક અંશથી–શરીરરૂપ ચિત્‌અચિત્‌થી અવષ્ટંભીને–ધારીને રહેલો છું" "તે મારા ભક્તોનો મૃત્યુની પરમ્પરારૂપ સંસાર સાગરથી સમુદ્ધાર કરનાર હું છું." સર્વનો બીજપ્રદ પિતા હું છું." "થઇ ગયેલાઓને–સર્વને હું જાણું છું." ઇત્યાદિક વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણ બ્રહ્મપણે પ્રત્યભિજ્ઞાન—સ્મરણ છે. એટલે કે પરબ્રહ્મનાં અસાધારણ ચિહ્નોથી જણાવ્યા—ઓળખાવ્યા છે. એ એનો ખરો અર્થ છે. ॥ ૨–૧–૨૮ ॥

નનુ–શંકા, ત્યારે કેમ વિભૂતિની અંદર તેમને કહ્યાછે?–ગણ્યાછે? એના સમાધાન માટે કહે છે—

યાદવોમાં (તેમનું) શ્રેષ્ઠત્વ હોવાથી તેમ કહ્યું છે માટે. ॥ ૨–૧–૨૯ ॥

યાદવોમાં આવિર્ભાવ પામેલા તે શ્રીવાસુદેવ ભગવાનનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને ઐશ્વર્યાદિકથી શ્રેષ્ઠત્વ હોવાથી, તથા–"वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि" એમ વિભૂતિપણે અભિધાન છે માટે। વૃષ્ણિઓમાં–યાદવોમાં શ્રેષ્ઠત્વમાત્ર કહેવા સારૂ વિભૂતિઓમાં ગણના કરી છે, પરંતુ–નહિ કે પોતે વિભૂતિ છે. એ અભિપ્રાય છે. ॥ ૨–૧–૨૯ ॥

હવે–વાસુદેવની પેઠેજ વિભૂતિઓમાં જેમની ગણના થઇ છે, તેના શ્રીરામચન્દ્રાદિકની પણ ભક્તિ **પરા** ભક્તિજ છે એમ કહેછે—

टी–इदमत्र बोध्यम्–यद्यपि “ केषु ? केषु ? च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ” इति जिज्ञासायां प्रवृत्तमेतद्विभूतिनिरूपणम्। तथापि नैतद्विभूतेर्भजनीयत्वं गमयति। चिन्त्योऽसीति तु जिज्ञासा, वक्ष्यमाणविभूतिभिश्चिन्त्यता तु भगवत एव गम्यते। तदीयनियमनैश्वर्यविशेषशालितया विष्ण्वादीनां तदीयविभूतिता। तद्विभूतिविशिष्टस्य ध्येयत्वमुक्तं भवतीति ॥ २-१-२५ ॥

ननु—' यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ” ॥ इति स्वतेजोंऽशत्वोक्त्या भजनीयत्वं स्यात्तामेत्याशङ्कां हृदि निधायाह–विभूतित्वेति।

धर्मशास्त्रे द्यूतराजसेवयोर्निषेधः श्रूयत इति। अयम्भावः—गण्यते तु द्यूतमपि विभूतौ–“ द्यूतं छलयतामस्मी"ति। राजा च तथा–“ नराणां च नराधिपः ” इति। न च विभूतिरिति तत्सेवनं युक्तम्, प्रत्युत प्रतिषेधात्। तद्विभूतित्वं न भजनीयत्वे निमित्तम्। तत्तद्विभूतिगततत्तद्नियमस्य भगवत्सङ्कल्पैकदेशायत्तत्वमभिप्रेत्योच्यते "तेजोंऽशसम्भव"मिति। तेन भगवत एवैश्वर्यातिशयावबोधनेन भजनीयता वबोध्यते ॥ २-१-२६ ॥

तुल्यमिति। निमित्तैकत्वयोगेनेत्येतत्। “ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी"ति विभूतिमध्ये गणनाद्विभूतिमत एव चोपास्यतया सूर्यादीनां विभूत्यन्तराणामिवानुपास्यत्वं स्यादिति भावः। मनुष्याकारमात्रत्वादिति। मात्रशब्देन कर्मवश्यजीवभावः शङ्कादिवत्। तथाविधजीवव्यवहितावतारश्च व्यावर्त्यते। भगवतो वसुदेवगृहे साक्षात्पूर्णात्मनावतारे प्रमाणान्याह—तथा चोक्तमिति ॥ २-१-२७ ॥

तथात्वे—परस्य ब्रह्मणः साक्षात्पूर्णात्मना वसुदेवसूनुतयावतीर्णत्वे। प्रत्यभिज्ञायते—अयमेव परं ब्रह्मेति येन लिङ्गेन, तत् प्रत्यभिज्ञानमुच्यते। तस्मात्–परब्रह्मत्वप्रत्यभिज्ञापकासाधारणलिङ्गादित्यर्थः। तदवबोधकानि वचनान्यनुवदति–“ यस्मादि"त्यादिना। पुरुषोत्तमत्वं, सकलवेदवेदान्तवेद्यत्वम्, प्रभवप्रलयादिहेतुत्वम्, इत्यादीनि प्रत्यभिज्ञापकलिङ्गानि ॥ २-१-२८ ॥

श्रैष्ठ्यादिति। विभूतिपरिकीर्तनं हि स्वस्यैश्वर्यविशेषज्ञापनाय, तत्र स्वनियाम्यगतैश्वर्यविशेषस्य स्वसत्ताधीनसत्ताकत्वोपपादनेन स्वस्यैवैश्वर्यं प्रपञ्चितम्। “ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी ” त्यत्र तु स्वस्यैवासाधारणमवतरणकालिकमैश्वर्यं विवक्षितमिति न विभूतिप्रकरणवैरूप्यमिति भावः। वसुदेवसूनुत्वलक्षणमैश्वर्यं विवक्षितमिति तु सारतमम्। “ अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्। परं भावमजानन्त ” इत्यत्र विवक्षितोऽयमेव तु परो भावः ॥ २-१-२९ ॥

विभूत्यन्तर्गता इति। “ रामः शस्त्रभृतामहम् ” इति विभूतिमध्ये परिगण्यमानः। इदमुपलक्षकमवतारान्तराणाम्। छत्रिन्यायेन बहुवचनान्तनिर्देशोपपत्तिः॥

यथा श्रीकृष्णस्येति। अयं कृष्णशब्दः परमव्योमनिलयं परस्वरूपमधिकृत्य प्रवर्त्तते। इममेवाशयं स्फुटयति–सर्वेति। स्वरूपैक्येन भगवतो वसुदेवगृहेऽवतीर्णस्यैव वा परामर्शः। जन्ममरणनिवृत्तये इति। तदुपासनेनापुनर्भवापादनायेति यावत्।

सू० एवं तत्तदालम्बनापि भक्तिः परा ॥ २-१-३० ॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ २-१ ॥

भा-यथा श्रीकृष्णस्य सर्वाविर्भावकारणस्यावतारिणो भक्तिः परा-परमनिःश्रेयसकरी, एवं विभूत्यन्तर्गता येऽन्ये तदवतारा रामचन्द्रादयः, तत्तदालम्बना—तेषां तेषामवताराणां स्वरूपमवलम्ब्य कृता या भक्तिः, सा परैव—परमनिःश्रेयसप्रदैव। कुतः ? भगवदवताराणां, जीवानां जन्ममरणनिवृत्तयेऽनन्ताव्ययसुखप्रदानाय च प्रादुर्भूतत्वादवतारावतारिणोरैक्याच्चेत्यर्थः ॥ २- १—३० ॥

इति श्री परभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्रभूत-सकलविद्वज्जनसाधुजनपूजित-सद्गुरुवर्य श्री नित्यानन्दमुनि-विरचिते श्री शाण्डिल्यसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ २—१ ॥

એજ પ્રમાણે તે તે અવતારના અવલમ્બનવાળી પણ ભક્તિ પરા (ભક્તિ) જ છે. ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રરૂપ શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભક્તિસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયનું પ્રથમ આહ્નિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૨-૧ ॥

જેમ સર્વ આવિર્ભાવના કારણભૂત અવતારી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મની ભક્તિ પરા-પરમ નિઃશ્રેયસને કરનારી છે, એજ પ્રમાણે વિભૂતિઓની અંદર આવેલા જે બીજા તેમના રામચન્દ્રાદિક અવતારો, તે તે અવલમ્બનવાળી, એટલે કે તે તે અવતારોના સ્વરૂપને અવલમ્બીને કરેલી જે ભક્તિ, તે ભક્તિ પણ પરા ભક્તિજ છે. એટલે કે-પરમ નિઃશ્રેયસને આપનારીજ છે. । શાથી ? તો કે-ભગવાનના અવતારોનું જીવોના જન્મમરણની નિવૃત્તિ માટે, તેમજ-અનન્ત અને અવિનાશી એવું સુખ આપવા માટે પ્રગટ થવાપણું છે માટે. અને વળી અવતાર અને અવતારીનું સ્વરૂપથી ઐક્ય છે, માટે પણ એ અર્થ છે ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—સકળવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજીત-સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમમાહ્નિકં સમાપ્તમ્ ॥ ૨-૧ ॥

टी–अनन्ताव्ययसुखेति । ये पुनः परमभक्तास्तेषां स्वीयदिव्यरूपप्रदर्शनेनापरिमित-सुखमापादयितुमिति यावत् ।

यद्वा-प्राप्यकोटौ बन्धनिवृत्तिरपरिमितब्रह्मानन्दानुभवश्चेति यद् द्वैविध्यं तदभि-प्रेत्य जन्ममरणनिवृत्तयेऽनन्ताव्ययसुखप्रदानाय चेत्युक्तम् ।

अवतारावतारिणोरैक्यादिति । परमव्योमनिलयस्य परस्वरूपस्य, साधुपरि-त्राणायावनितलमलङ्कुर्वतोऽवतारस्वरूपस्य च भेदाभावादिति यावत् ।

तथा च सुधासिन्धौ—

" गोलोकाधिपतिर्यो हि स एवास्त्यत्र नेतरः ।
स्वतन्त्रः स्वेच्छयैवासौ नराकारेण दृश्यते ॥
स्वरूपभेदो नास्त्येव ज्ञेयमित्थं मनीषिभिः " ॥
" स प्रभुः कृपया सर्वदेहिनां श्रेयसे नृपु ।
स्वशक्तिपार्षदैश्वर्यैः सहाविर्भवतीह वै ॥
अतः साक्षाद्धरेरूपं रूपं पञ्चाक्षरस्थितम् ।
तयोर्ये न विदुर्भेदं ज्ञानिभक्तास्त उत्तमाः " ॥
" तेजोराशिर्भवत्येकः कोटीन्द्वर्काग्निसप्रभः ।
यमाहुरक्षरं ब्रह्मानन्तं कृष्णस्य धाम च ॥
अस्ति तत्र स्वयं साक्षाद्भगवान् पुरुषोत्तमः ।
अवतारा भवन्त्यत्र तस्मादेवाखिला अपि " ॥
" अतो योऽस्त्यक्षरे धाम्नि गुणातीते हरिः स्वयम् ।
स एवास्त्यत्र प्रत्यक्षो नास्त्यल्पापि तयोर्भिदा " इति ॥

इदमेव सूत्रमन्यैरेवमपि पठ्यते–"एवं प्रसिद्धेषु चे"ति । आशयस्त्वनन्यः ॥२–१–३०॥

इति श्री परमसद्गुरु श्री नित्यानन्दमुनिशिष्य-कृष्णजीव-नदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् समाप्तम् ॥२–१॥

द्वितीयाध्यायस्य--

द्वितीयमाह्निकम्।

भा--श्रवणाद्यङ्गसंसाध्यपरभक्त्येकगोचरः।
जयति सहजानन्दः सर्वाविर्भावकारणम् ॥ १ ॥

अथ परायाः भक्तेरनुकूलानि श्रवणादीन्यभिधीयन्ते-

सू० भक्त्या भजनोपसंहारात् गौणी परायै तद्धेतुत्त्वात् ॥२-२-१॥

श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवार्चनादिरूपा या गौणी भगवद्भक्तिः, सा परायै--परानुरागलक्षणमुख्यभक्त्यै क्रियते। तत्र हेतुः तद्धेतुत्त्वात्-तेषां श्रवणादीनां मुख्यभक्त्युत्पादकत्त्वात्। तथाहेतुत्त्वे प्रमाणमाह-भक्त्या भजनोपसंहारात्। अतश्च "सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते" इत्यत्र श्रवणकीर्तनस्मरणादिभक्तेः प्रेमलक्षणमुख्यभक्तिहेतुत्त्वं प्रतीयते ॥ २--२--१ ॥

આહ્નિક-૨ જું--

શ્રવણાદિક અંગ ભકિતથી સમ્યક્ પ્રકારે સિદ્ધ થતી એવી પરા-પ્રેમભકિતથીજ એક ગોચર-પ્રત્યક્ષ થઇ શકે એવા અને સર્વ આવિર્ભાવોના કારણરૂપ એવા શ્રી સહજાનન્દસ્વામી આ લોકમાં સદાય જયકારી વર્તે છે. ॥ ૧ ॥

હવે-પરા ભકિતને અનુકૂળ એવાં શ્રવણાદિક સાધનો કહેવામાં આવે છે-

ભકિતથી ભજનનો ઉપસંહાર કર્યો છે માટે ગૌણી ભકિત પરા ભક્તિને માટે છે. તેમાં તેનું હેતુપણું છે માટે. ॥ ૨-૨-૧ ॥

શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવા, અર્ચન, એ વિગેરે રૂપ જે ગૌણી ભગવદ્ભક્તિ છે, તે પરાભકિતને માટે છે-પરાનુરાગલક્ષણ એવી મુખ્ય ભકિતની સિદ્ધિ માટે કરવામાં આવેછે. તેમાં હેતુ-તેમાં તેનું હેતુપણું છે માટે-એટલે કે-તે શ્રવણાદિકને મુખ્ય ભક્તિને ઉત્પાદન કરવાપણું છે માટે.। તે પ્રમાણે હેતુપણું હોવામાં પ્રમાણ કહેછે-ભક્તિથી ભજનનો ઉપસંહાર છે માટે.। અને એથીજ-"અખંડ મારૂંજ કીર્તન કરતા, મારે માટેજ પ્રયત્ન કરતા, દ્રઢ વ્રત પાળતા, મનેજ ભકિતથી નમસ્કાર કરતા, એવા થકા નિત્ય સાવધાન થઇને મારીજ ઉપાસના કરેછે." આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણાદિક ભકિતનું પ્રેમલક્ષણા મુખ્ય ભકિતમાં હેતુપણું સ્પષ્ટ જણાય છે. ॥ ૨-૨-૧ ॥

द्वितीयमाह्निकम्—

टी—पराया भक्तेरिति । श्रवणादिषु गौणी भक्तिरिति व्यपदेशमभिप्रेत्य तद्व्यावर्तनाय पराया इति । अनुकूलानीति । अन्तरङ्गाणीत्येतत् । यानि तु— "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति श्रूयमाणानि श्रवणमननादीनि तानि चेत्तदपेक्षया बहिरङ्गाणि । यदेतानि श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनान्यत्यर्थप्रेमगर्भं क्रियमाणानि, सपदि परिपूर्णानन्यप्रेमपरिपाकातिशयलक्षणपरभक्तिस्वरूपेण परिवर्त्तन्ते । श्रवणमननादीनि त्वौपनिषदान्यधिकृताधिकाराण्येतदनपेक्षाणि न प्रभवन्ति परिपूर्णभक्तिनिष्पत्तये । एतत्सम्पत्तौ च सम्पन्नायां नौपनिषदश्रवणाद्यपेक्षा । एतन्निष्पत्तेः पूर्वमेव तदुपयोगः । एतत्सम्पत्तिश्च तन्निरपेक्षा तु कचित् । अत एव परभक्तावधिकारः सर्वेषाम् । दर्शयिष्यति च सूत्रकारः । औपनिषदश्रवणादिप्रतिनियते कर्मयोगज्ञानयोगाङ्गके भक्तियोगे तु भक्तिस्वरूपाविशेषेऽप्यङ्गवैलक्षण्येनाधिकृताधिकारता ॥

परार्थं इत्येतद्व्याचष्टे-परानुरागलक्षणमुख्यभक्त्यर्थं इति । कर्तव्येति शेषः । तत्र हेतुः—कर्त्तव्यतायां हेतुः । तथा हेतुत्वे इति । गौणभक्तेर्मुख्यभक्तिहेतुत्वे । श्रवणादीनां गौणभक्तित्वे, गौण्या मुख्ये साधनत्वे च किं प्रमाणमिति भावः । भक्त्या भजनोपसंहारादिति । अतश्चेति । अयम्भावः--"महात्मानस्तु मां पार्थ ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्" ॥ इति भजनं प्रस्तुत्य "सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते" इति कीर्त्तनादीनां भजने उपकरणभावमुपवर्ण्य "ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्" । इति तदेव भजनं भक्त्या उपसंहृतम् । भक्तिसाध्यतया उपसंहृतम् । ततश्च कीर्त्तनादेर्गौणभक्तित्वं, तस्य च मुख्यभक्तौ साधनत्वमवगम्यते । अन्यथा हि भक्त्या भजन्तीत्यनन्वितं स्यात् । न हि भक्तेर्भक्तौ साधनत्वम्, तृतीयाश्रुतिर्हि साधनभावं गमयति । "श्येनेन यजेत"त्यादाविव धात्वर्थाविवक्षायां स्वारस्यभङ्गः । सामान्यविशेषभेदेन श्येनयागयोरन्वयोऽपि सुघटस्तत्र । इह तु न तथा । तद्गौणभक्त्याः प्रधानभक्तौ साधनत्वम्, कीर्त्तनादेश्च गौणभक्तित्वं सिद्ध्यतीति ॥२-२-१ ॥

कुतस्त्विति प्रक्षेपे । न कुतश्चिदिति यावत् । अयमाशयः-ननु "श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्" इत्यन्यत्र श्रवणर्त्तनादेर्गौणभक्तित्वं प्रसिद्धम् । इह तु भक्त्या भजनोपसंहारप्रकरणे नैतच्छ्रूयते तत्कथं श्रवणादेः साधनत्वमवगम्यत इति ।

भगवति गाढस्नेह इति । परानुरागलक्षणा भक्तिरित्येतत् । स एवार्थो यस्या इति । तच्छेषभूतेति यावत् । शेषस्तदर्थ इति हि शेषलक्षणम् । तदेकातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स शेषः, परः शेषीति च भाषितं भाष्यकारैः । उपादीयते तु कीर्त्तनादिभिरनुरागलक्षणपरभक्तिगतप्रकर्षाधानतेव । तथाभूता या प्रकीर्त्तिः— प्रकर्षेण कीर्त्तनम् इति । "सततं कीर्त्तयन्तो माम्" इत्युक्तलक्षणं निरन्तरकीर्त्तन-

भा-कुतस्तु श्रवणादीनामित्यत आह—रागार्थेति ॥

सू० रागार्थप्रकीर्त्तिसाहचर्यादितरेषां च ॥ २-२-२ ॥

चकारोऽप्यर्थः । रागो भगवति गाढस्नेहः स एवार्थो यस्यास्तथाभूता या प्रकीर्त्तिः-प्रकर्षेण कीर्त्तनम्, तया साहचर्यात्-सह पठनात्, इतरेषामपि-श्रवणादीनामपि परमप्रेमभक्तिहेतुता सिद्धैवेत्यर्थः ॥ २—२—२ ॥

एतदेव विशदयति अन्तराल इति ।

सू० अन्तराले तु सर्वेऽपि शेषाः स्युरुपासनाकाण्डत्वात् ॥२-२-३॥

परभक्त्युपक्रमोपसंहारयोरन्तराले-मध्ये । सर्वेऽपि-कायवाङ्मनोव्यापाराः, कायव्यापाराः-नमस्कारार्चनवन्दनपादसेवनश्रवणरूपाः । वाग्व्यापारः-कीर्त्तनम् । मनोव्यापारः-स्मरणसख्यात्मनिवेदनादिः। इत्येते शेषाः स्युः-मुख्यभक्त्यङ्गभूता भवन्ति । तत्र हेतुः - उपासनाकाण्डत्वात्—भगवद्भक्त्यर्थं कृतानामेतेषामुपासनाकाण्डरूपत्वात् ।

શ્રવણાદિકનું તો હેતુપણું કેમ કહેવાય? એના સમાધાન માટે કહેછે-

રાગાર્થક પ્રકીર્તિની સાથે સાહચર્ય છે, માટે બીજાઓનું પણ (હેતુપણું છે.) ॥૨-૨-૨॥

ચકારનો અપિ અર્થ જાણવો, રાગ-ભગવાનમાં ગાઢ સ્નેહ તેજ અર્થ જેનો છે, તેવી રીતની જે પ્રકીર્તિ પ્રકર્ષપણે સતત કીર્તન, તેની સાથે સાહચર્ય-સહપઠન છે માટે, બીજાં-શ્રવણાદિકની પણ પરમ પ્રેમરૂપ પરા ભક્તિમાં હેતુતા સિદ્ધજ થઇ એ અર્થ છે. ॥ ૨-૨-૨॥

એજ વાત ચોખવટથી કહેછે—

મધ્યે તો સર્વ વ્યાપારો અંતર્ભૂતજ થાય. ઉપાસના કાણ્ડરૂપ છે માટે. ॥ ૨-૨-૩॥

પરા ભક્તિના ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના અન્તરાળમાં-મધ્યમાં રહેલાં, સર્વે પણ-કાય, વાણી અને મનના વ્યાપારો, તેમાં-કાયવ્યાપાર -નમસ્કાર, અર્ચન, વન્દન, પાદસેવન અને શ્રવણરૂપ, વાગ્વ્યાપાર- કીર્તનરૂપ, મનો૦ ્યાપાર-સ્મરણ, સખાપણું અને આત્મનિવેદનાદિકરૂપ, એ બધાય શેષરૂપ થાય-એટને કે-મુખ્ય ભક્તિના અંગભૂત-સહાયભૂત થાય છે. । તેમાં હેતુ—ઉપાસનાકાણ્ડત્વ છે માટે-ભગવદ્ભક્તિની સિદ્ધિને અર્થે કરેલાં એ શ્રવણનમસ્કારાદિકનું ઉપાસનાકાણ્ડપણું-એક વિભાગરૂપતાજ છે માટે. ।

भा-केचिदेवं व्याचक्षते-उपक्रमोपसंहारयोरन्तराले ये उक्ताः—"ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये" इत्यादिना, ते सर्वे न स्वतन्त्राः स्युः, किन्तु भक्तेरेव शेषाः स्युः-कीर्त्तनादिवदङ्गभूताः स्युः। कुतः? उपासनाकाण्डत्त्वात्-भक्तिकाण्डत्त्वात्। उपक्रमोपसंहारयोर्भक्त्येकपरयोर्मध्ये पठ्यमानानां तच्छेषतया तत्काण्डत्त्वमेव हि समुचितमिति ॥ २—२—३ ॥

ननु—पूर्वोक्ताः कायवाङ्मनोव्यापाररूपाः क्रियाः परभक्तौ कथमुपकुर्वन्तीत्याकाङ्क्षायामाह-ताभ्य इति ॥

सू० ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात् ॥ २—२—४ ॥

ताभ्यो, गौणीभक्तिभ्यः। पावित्र्यम्—परमप्रीतिप्रतिबन्धकीभूतदुर्वासनादुरितक्षयरूपमन्तःकरणपावित्रत्त्वं भवति। ततश्च भगवत्स्वरूपे गाढप्रीतिरिति। तत्र हेतुः-उपक्रमात्-भक्तिमुपक्रम्य पावित्र्यविधानात् ॥ २-२-४ ॥

ननु—गौणीषु भक्तिषु भक्तेः साधनत्त्वं स्मर्यमाणं कथं? घटेतेत्याशङ्क्याह—तास्विति।

કેટલાક આમ વ્યાખ્યાન કરે છે-ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર એ બેના મધ્યમાં જે-"જ્ઞાનયજ્ઞથી પણ જે બીજા મને આરાધે છે" ઇત્યાદિક વાક્યથી કહ્યા છે, તે સર્વે સ્વતન્ત્ર નથી, પરન્તુ-ભક્તિનાજ શેષભૂત છે, એટલે કે-કીર્તનાદિકની પેઠે અંગભૂત થાય છે। શાથી? તો કે-ઉપાસનાકાણ્ડતા-ભક્તિકાણ્ડતા છે માટે.। ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર કે જે એક ભક્તિપ્રધાનજ છે, તેના મધ્યમાં જે પઠ્યમાન વાક્યો તેનું શેષપણું હોવાથી તેના કાણ્ડરૂપે છે એમ કહેવું તેજ સર્વથા ઉચિત છે. ॥ ૨-૨-૩ ॥

નનુ-શંકા, પૂર્વે કહેલી કાયવાઙ્મનોવ્યાપારરૂપ સઘળી ક્રિયાઓ પરભક્તિમાં કેવી રીતે ઉપકાર કરે છે?-ઉપકારક થાય છે? એ જાણવાની આકાંક્ષામાં કહે છે-

તે ક્રિયાઓથી પવિત્રતા થાય છે, એવો ઉપક્રમ છે માટે ॥૨-૨-૪॥

તે ગૌણી ભક્તિ થકી પવિત્રતા-પરમ પ્રીતિમાં પ્રતિબન્ધકીભૂત એવાં દુર્વાસનારૂપ દુરિતોના ક્ષયરૂપ અન્તઃકરણની પવિત્રતા થાય છે. અને તે પછી તેનાથીજ ભગવાનના સ્વરૂપમાં ગાઢ પ્રીતિ થાય છે. તેમાં હેતુ-ઉપક્રમ છે માટે, એટલે કે-ભક્તિનો ઉપક્રમ કરીને પવિત્રતાનું વિધાન છે માટે. ॥ ૨-૨-૪ ॥

નનુ-શંકા, શ્રવણાદિક ગૌણી ભક્તિમાં પરા ભક્તિનું સાધનત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તે કેમ ઘટે? એમ આશંકા ઉઠાવીને કહે છે-

द्री-मित्यर्थः। सह पठनादिति। "सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्चे"ति कीर्त्तनादिना सह पाठादित्यर्थः। यतनमिहार्चनादेर्लक्षकम्। अयमाशयः—यद्यप्यत्रान्यत्रेव श्रवणकीर्त्तनस्मरणपादसेवनार्चनवन्दनादि न पठितम्, अथापि कीर्त्तनवन्दनादेः पाठात् प्रत्यभिज्ञायते श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणा गौणी भक्तिरिति॥ २-२-२॥

सर्वेऽपीत्येतद्व्याचष्टे—कायेति। कायादिव्यापारभेदं व्याचष्टे—कायव्यापारा इत्यादिना। उपासनाकाण्डत्वादिति। उपासनाया भक्तेः काण्डत्वात्—भक्तेः शाखोपशाखक्रमेणाभिवर्धकत्वादिति यावत्॥

उपक्रमोपसंहारयोरिति। "महात्मानस्तु मां पार्थ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः। भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्"। इति भक्त्युपक्रमः। "ये भजन्ति तु मां भक्त्ये"ति भजनेनोपसंहारः। "ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये" इत्यादिनेति। अन्ये केचन मद्भजने प्रवृत्ता ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः—पूजयन्तः सन्तो मामुपासते—भजन्ते इति तदर्थः। एतेन–अर्चनस्य मुख्यभक्तौ शेषभूतस्योपसङ्ग्रहः कृतो भवति। "अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्"इति च स्मरणमुक्तं भवति। "पत्रं पुष्पं फल"मित्यनेन च बाह्याभ्यर्चनमुक्तं भवति। "यत्करोषी"त्यनेनाप्यर्चनविशेष एवोक्तो भवति। तदेवमस्मिन् प्रकरणे परभक्त्येकशेषभूता एवाभ्यर्चनादिभेदाः प्रतिपादिता भवन्तीत्याशयः॥२-२-३॥

क्रियाः—श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणाः॥ परमप्रीतीति। या परमा प्रीतिः-परोऽनुरागः, यस्मिन् प्रेमातिशये प्रियतमादन्यच्च किञ्चन स्मरेत्, नात्मानमपि, प्रियतमैकचित्तस्तन्मयो भवेत्, तस्मिन् प्रेमातिरेकलक्षणे प्रतिबन्धकीभूतवासनाशेषक्षयापादनद्वारेणोपकरोति श्रवणादिर्गौणी भक्तिरिति यावत्। भक्तिमुपक्रम्येति। इदमिति वक्ष्यमाणे भगवद्भजनमधिकृत्य उत्तमं पवित्रमिति पवित्रत्वविधानात्। तत्र परमभक्तेर्मुख्यायाः पुनर्भवापादकपापक्षयापादकतयोपयोग इव, गौण्याः परमभक्तिप्रतिबन्धकपापनिर्वहणद्वारेण परमभक्तावुपयोग इत्यर्थानुरोधात्सिद्ध्यति॥ २-२-४॥

गौणीष्विति। नमनादिषु। भक्तेः साधनत्वमिति। "नमस्यन्तश्च मां भक्त्या"। "पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छती" त्यादौ भक्त्येति तृतीयाश्रुत्या भक्तेः साधनत्वं गम्यते इति भावः। कथं घटेतेति। गौण्याश्च नमनादेः मुख्यभक्तावुपकारकता, गौण्यां भक्तेः साधनत्वोपपादनं न घटेतेति भावः॥

परमप्रेमलक्षणभक्तियोगादिति। अत्यर्थप्रीतिपूर्वकं क्रियमाणेषु कीर्त्तनादिषु प्रधानस्य—परानुरागस्यान्वयात् फलस्य आधिक्यम्—अङ्गिफलादाधिक्यम्–अङ्गिफलातिरिक्तफलत्वम्, अविलम्बेन परमपुरुषार्थप्रापकत्वलक्षणमङ्गिनि सिद्ध्यतीत्यर्थः। यथा कर्माङ्गभूतस्यैवोद्गीथस्योपासनान्वयेन कर्मणो वीर्यवत्तरत्वलक्षणफलाधिक्याधायकता, एवं कीर्त्तनादेरङ्गभूतस्य प्रेमविशेषलक्षणप्रधानजातीयान्वयेन अङ्गिनि प्रधानभक्तिलक्षणे, वीर्यवत्तरत्वलक्षणं फलाधिक्यं सिद्ध्यतीत्याशयः॥ २-२-५॥

नाम्नाङ्गतयेत्यस्य भावमाह–श्रवणादिनेति। अयमाशय—" सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्च मां भक्त्या" इत्यादौ यो भक्तिशब्दः स न मुख्यः,

सू० तासु प्रधानयोगात्फलाधिक्यमित्येके ॥ २-२-५ ॥

भा-तासु-सर्वासु गौणीभक्तिषु, प्रधानभक्तियोगात्-परमप्रेमलक्षणभक्तियोगात् फलाधिक्यमित्येके मन्यन्ते ॥ २-२-५ ॥

सू० नाम्नाङ्गतया तद्दार्ढ्यार्थमिति जैमिनिः ॥२-२-६॥

नाम्नाङ्गतया-श्रवणादिना रूपेणाङ्गेन यत्तदाचरणम्, तत्तत्र दार्ढ्यार्थमिति जैमिनिः प्राहेत्यर्थः ॥ २-२-६ ॥

તે ગૌણી ભક્તિમાં પ્રધાનભક્તિનો યોગ હોવાથી ફળાધિક્ય છે. એમ કેટલાક માને છે. ॥ ૨-૨-૫ ॥

તે સર્વ ગૌણી ભક્તિમા પ્રધાન ભક્તિનો યોગ-પરમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો યોગ છે, માટે ફળની અધિકતા છે. એમ કેટલાક માને છે. ॥ ૨-૨-૫ ॥

(શ્રવણાદિક) નામરૂપ અંગપણે (તેનું આચરવું તે તો) તેમાં દ્રઢતા થવા માટે. એમ જૈમિનિ કહે છે. ॥ ૨-૨-૬ ॥

નામરૂપ અંગપણે-એટલે કે શ્રવણાદિકરૂપ અંગપણે જે તેનું-શ્રવણાદિકનું આચરણ, તે તેમાં-તે તે અંગમાં દ્રઢતા[૧] થવા માટે છે, એમ જૈમિનિમુનિ કહે છે-માને છે. એ અર્થ છે. ॥ ૨—૨—૬ ॥

નનુ-શંકા, આ શ્રવણકીર્તનાદિક અંગો તે શું એક સાથેજ અનુષ્ઠાન કરવાં? કે-સમયભેદથી જુદાં જુદાં કરવા? એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

૧-અભિપ્રાય એ છે કે-શ્રવણાદિક જે નવધા ભક્તિ સાધન દશામાં કરવામાં આવે છે, તે પરમપ્રેમલક્ષણા પરા ભક્તિરૂપ શ્રવણાદિકની દ્રઢતા-પરિપક્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવા માટેજ કરવામાં આવે છે. । એટલે કે-સાધનરૂપ જે શ્રવણ છે, તે સતત અભ્યાસના પરિણામે આપો આપજ પ્રેમરૂપ શ્રવણ બની જાય એ તેની દ્રઢતા છે. અને એજ સાધ્ય ભક્તિ છે. એજ પ્રમાણે બાકીની આઠેય પ્રકારની ભક્તિને માટે પણ સમજવું. । અને સાધન-ભક્તિરૂપ જે શ્રવણ છે, તે સાધ્ય-ભક્તિરૂપ શ્રવણનું અંગ છે. એટલે કે ઉપકારક છે અથવા હેતુ છે. માટે અંગરૂપે તેનું આચરણ-અનુષ્ઠાન એમ કહે છે તે આવા અભિપ્રાયથીજ કહે છે. ।

વળી-સાધનભક્તિ અને સાધ્યભક્તિમાં ભેદ સમજવા માટે આ દ્રષ્ટાન્ત બરોબર બંધ બેસતું આવે છે-એક રાજાની સેવા તેનો તાબેદાર સેવક દ્રવ્યની આશાથી અથવા ભયથી જેમ કરતો હોય અને એજ રાજાની સેવા તેની પરમ પવિત્ર પતિવ્રતા સાધ્વી સતી સ્ત્રી કેવળ પ્રેમભાવથી રાજાની પ્રસન્નતા માટેજ કરતી હોય, એ બન્નેની સેવા શબ્દથી કહેવાતી **પરિચર્યા** તો લગભગ એક સરખીજ ક્રિયારૂપ હોય છે, પરંતુ-તેમાં ભેદ કેટલો છે તે તો તે નોકરનું હૃદય જાણે અને સાધ્વી સતી સ્ત્રીનુંજ હૃદય જાણી શકે. એનું વર્ણન શબ્દોથી કરવું અશક્યજ છે. એમ સાધનભક્તિ અને સાધ્યભક્તિમાં આવો મોટો ભેદ છે. ।

भा-ननु—श्रवणकीर्त्तनादीन्यङ्गानि किं युगपदनुष्ठेयानि? उत? समयभेदेनेत्याशङ्कायामाह—अङ्गेति ॥

सू-अङ्गप्रयोगानां यथाकालसम्भवमनुष्ठितिर्गृहोपकरणवत् ॥२-२-७॥

अङ्गप्रयोगानां यथाकालसम्भवमनुष्ठितिः—यस्मिन् काले यत्सम्भवति, तस्मिन् समये तदनुष्ठानमित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—गृहोपकरणवदिति। यथा गृहादौ कर्त्तव्ये तदुपकरणानाम्-इष्टिका-चूर्णालिन्दद्वारशाखातोरणकाष्ठगवाक्षादीनाम्, यथासमयम् आहरणं तद्वत् ॥ २—२—७ ॥

ननु—श्रवणादिषु नवस्वप्युपायेषु कतमो? वलीत्यत आह—ईश्वरे तुष्ट इति ॥

सू० ईश्वरे तुष्टे एकोऽपि वली ॥ २—२—८ ॥

एतेषां मध्ये येन केनाप्युपायेन ईश्वरे तुष्टे सति, स एक उपायः वली—वलवान् ॥ २-२-८ ॥

અંગપ્રયોગોનું અનુષ્ઠાન સમય પ્રમાણે સંભવતુ હોય તેમ કરવું, ગૃહનાં ઉપકરણોની માફક. ॥ ૨-૨-૭ ॥

અંગપ્રયોગોનું અનુષ્ઠાન સમય સમય પ્રમાણે સંભવતું હોય તેમ, એટલે કે-જે સમયમાં જે સંભવતુ હોય, તે સમયમાં તેનું અનુષ્ઠાન કરવું, એ અર્થ છે.। તેમાં દ્રષ્ટાન્ત—ઘરનાં ઉપકરણોની પેઠે-જેમ ઘર વિગેરે કરવું હોય ત્યારે તેનાં ઉપકરણો-ઇંટો, ચૂનો, ઉમરો, બારણાંની શાખો, તોરણ, લાકડાં અને ગોખ વિગેરે, તેનો સમય સમય પ્રમાણે લાવીને જેમ ઉપયોગ કરે છે, તેની પેઠેજ આ પણ સમજવું. ॥ ૨-૨-૭ ॥

નનુ—શંકા, શ્રવણાદિક નવેય ઉપાયોમાં કોણ બળવાન છે ? એને માટે કહેછે-

ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય તો—તો એકેય બળવાન છે. ॥ ૨—૨—૮ ॥

એ શ્રવણાદિક મધ્યે જે કોઇ ઉપાયથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય, તો-તો તેજ એક ઉપાય બળવાન-સર્વોત્તમ છે.।

(અભિપ્રાય એ છે કે-પ્રેમપૂર્વક કરેલાં શ્રવણાદિક સાધનોથી પ્રસન્ન થયેલા પરમેશ્વરજ ચિત્તશુદ્ધિ કરવા દ્વારા પરા ભક્તિ આપે છે, તો તેજ પરમેશ્વર અકૃત્રિમ પ્રેમપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરેલાં એવાં શ્રવણકીર્ત્તનાદિક સાધનોમાંથી કોઇ પણ એક સાધનથીજ પ્રસન્ન થઇને પરા ભક્તિ આપે-એમાટે, તો એમને કોણ રોકનાર છે ? માટે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય તો તેવું એક સાધન પણ બળવાન ગણાય.। માટે આ એકજ પ્રધાન છે, અથવા બધાં ભેગાં મળીને પ્રધાન છે, એવો કોઇ નિયમ છેજ નહિ, જેથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય તેજ મુખ્ય—બળવાન છે.।) ॥ ૨-૨-૮ ॥

भा-श्रवणकीर्त्तनादेरर्पणस्य विशेषमाह—अबन्ध इति ॥

सू० अबन्धोऽर्पणस्य मुखम् ॥ २—२—९ ॥

" कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वे " त्युक्तरीत्या क्रियाकदम्बस्येश्वरार्पणं यत्तस्य तत्तत्फलजननाभावरूपोऽबन्धः—बन्धाभावो, मुखम्-द्वारं भवतीत्यर्थः ॥ २-२-९ ॥

सू० तस्मात्तादितरत्र पावित्र्यम् ॥ २—२—१० ॥

तस्माद्धेतोस्तस्मादर्पणादन्यत्र—श्रवणादौ, पावित्र्यम्-सतां विद्यमानानां पुण्यपापानामपनोदनलक्षणं पावित्र्यम् ॥२—२—१०॥

ननु-श्रवणादीनि भक्तिदार्ढ्यकराणि । अथ किमर्थं ध्यानम्? तत्राह—ध्यानेति ॥

सू० ध्याननियमस्तु दृष्टिसौकर्यात् ॥ २—२—११ ॥

भगवत्स्वरूपध्याननियमो दृष्टिसौकर्यात्—दृष्टिर्भगवत्साक्षात्कारः, तस्य सौकर्यार्थम्-सुखेन सिद्ध्यर्थम्, तत्तदिह्यान्तर्भव-

---

શ્રવણકીર્તનાદિક કરતાં અર્પણનો-નિવેદન ભક્તિનો વિશેષ કહેછે—

અબન્ધ-(ફળોત્પત્તિનો પ્રતિબન્ધ) એ અર્પણનું દ્વાર છે. ॥ ૨-૨-૯ ॥

" શરીરથી, વાણીથી, મનથી અથવા તો ઇન્દ્રિયોથી પણ " । એ કહેવા પ્રમાણે ક્રિયાકદમ્બનું ઈશ્વરને જે અર્પણ કરાયછે, તેનો-તેના તેના ફળની ઉત્પત્તિના અભાવરૂપ અબન્ધ જે બન્ધનો અભાવ છે, તે મુખ-દ્વાર થાયછે. (એમ શ્રવણાદિક કરતાં અર્પણ-ભક્તિનો વિશેષ જાણવો.) એ અર્થ છે. ॥ ૨-૨-૯ ॥

તે હેતુ માટે તેથી બીજામાં પવિત્રતા (જાણવી) ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

તે હેતુ માટે તે અર્પણ સિવાયનાં બાકીનાં શ્રવણાદિકમાં પવિત્રપણું-વિદ્યમાન એવાં પુણ્ય-પાપોનું ટાળવાપણું એ રૂપ પવિત્રપણું-પવિત્ર કરવાપણું જાણવું. ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

નનુ—ઠીક, શ્રવણાદિક તો ભક્તિની દ્રઢતા કરનારાં છે, તો હવે-ધ્યાન શા માટે છે ? (એટલે કે-તેનો શેમાં ઉપયોગ છે ?) તેના સમાધાનમાં કહે છે—

ધ્યાનનો નિયમ—વિધિ તો દ્રષ્ટિસૌકર્યને માટે છે. ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

ભગવત્સ્વરૂપના ધ્યાનનો નિયમ દ્રષ્ટિ સૌકર્યને માટે-દ્રષ્ટિ એટલે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર, તેના સૌકર્યને અર્થે એટલે સુખેથી—અનાયાસથીજ સિદ્ધિ થાય તે માટે છે। તેથી તેનો આ પરાભક્તિમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, એમ પણ જાણવું. । એજ અર્થ આની

टी-अङ्गनिष्पत्तेः प्रागङ्गिनोऽनिष्पत्तेः, किन्तु नाम्ना-भक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्येऽसत्यपि प्रेमत्त्वान्वयेन गुणयोगेन केवलं भक्तिरिति नाम्ना निर्दिश्यते गौणी भक्तिः। तत्पूर्वकत्वञ्च कीर्तनश्रवणादौ प्राप्यते। कुतः? अङ्गतया—कीर्तनश्रवणादावङ्गतयेत्येतत्। प्रेमपूर्वकत्वरहितैः केवलैः कीर्तनश्रवणादिभिस्तु प्रधानभूता परा भक्तिर्नैव सिद्ध्येत्। भक्तेरङ्कुररूपं हीदं प्रेम। अत एव तद्दाढ्यर्थम्-तस्य अङ्गभूतस्य कीर्तनश्रवणादेः,दाढ्यर्थम्—अङ्गभावदाढ्यर्थम्, आचरणमिति॥ २-२-६॥

युगपदिति। युगपदेवेत्यर्थः। समयभेदेनेति। समयभेदेनैवेत्यर्थः। नियमविकल्पमूलकोऽयं प्रश्नः॥

युगपदित्यपि न नियमः, न समयभेदेनेत्यपि नियमः, किन्तु-यथाकालं यथासम्भवं कर्त्तव्यतायामेव तु नियम इत्याशयं व्याकरोति-यथेति। एतेन-कर्त्तव्यतानियमेनाहेतुत्वशङ्का प्रतिक्षिप्ता॥ २-२-७॥

ननु-यथासम्भवं चेदनुष्ठानम्, किमेतेषु श्रवणादिषु प्रधानम्? यदनुष्ठानेनाङ्गिनः सपदि निष्पत्तिः स्यादित्याशङ्काशयः॥

एतेषामिति। प्रेमपूर्वकं क्रियमाणैः श्रवणादिभिस्तुष्टे ईश्वरे एव तु चित्तानुद्रयापादनमुखेन परां भक्तिं प्रयच्छति। तत् स चेत् श्रवणकीर्त्तनपादसेवनाद्यन्यतमेनाकृत्रिमप्रेमपूर्वमनुष्ठितेन तुष्टः परां भक्तिमापादयेत्, कः? प्रतिरोद्धा तस्य, तत् सति परमेश्वरप्रतोषे एकोऽपि बलवान्। तत्र नियमोऽयमेव प्रधानः, इमे वा संहत्येति। तृणारणिमणिन्यायेन त्वनैकान्त्याशङ्का परिहार्येति भावः॥ २-२-८॥

यान्यङ्गतया गणितानि श्रवणादीनि तेभ्यः, अर्पणस्य—"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय! तत्कुरुष्व मदर्पणम्"। इति स्मर्यमाणस्यार्पणस्य विशेषमाहेत्याशयः। ननु-कः? प्रसंगोऽस्मिन्नङ्गविमर्शेऽस्य। कीर्त्तनादीनामिवास्याप्यङ्गमध्ये समावेशादित्याशयः। नन्वत्र-"श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं" मित्यत्र गणितेषु नास्य प्रवेशः। नैतत्। आत्मनिवेदनस्य आत्मात्मीयार्पणपरतयानुप्रवेशात्॥

तत्तत्फलजननाभावरूपोऽवन्ध्य इति। अयम्भावः—भगवति परानुरागलक्षणनिरतिशयभक्त्युत्पत्तिप्रतिरोधकानि यान्यनादिकालसञ्चितानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि तेषां तु प्रणाशः-फलाधायकशक्तिप्रणाशलक्षणः एकः, क्रियमाणेष्वेव कर्मस्वाश्रमाङ्गेषु लोकाभ्युदयार्थेषु वा ग्रामादिकेषु वान्येषु शुभाशुभेषु सपदि फलोत्पादनशक्तेः प्रतिरोध इत्यपरः। तत्र तत्तत्कर्मपरिसमापन एव "कायेन वाचे" त्यनेन क्रमेण भगवदर्पणं कुर्यात्, तदा तदर्पणं फलजननशक्त्युत्पत्तिमेव प्रतिरुणद्धि। तदयमर्पणस्य विशेष इतरेभ्यः। श्रवणादीनामन्येषां तु समुत्पन्नशक्तिकानां शुभाशुभकर्मणां प्रणाशनम्। इममेव विशेषम् "तस्मादितरत्र पावित्र्यम्" इत्युत्तरसूत्रे प्रदर्शयिष्यति। पावित्र्यं हि सतां पापानामपनोदनेनेति॥ २—२—९॥

व्याख्यातप्रायम्॥ २-२-१०॥

किमर्थमिति। अयम्भावः-ननु-तत्र तत्र श्रुतौ "निदिध्यासितव्य" इति ध्यानस्य नियमः—अवश्यकर्तव्यता श्रूयते। भक्तावस्य कोपयोगः?। यान्यङ्गानि

भा-तीति यावत्। एतदेवाह—"उद्यद्भिः पूजायामितरेषां तु नैव"-मिति ॥ २-२-११ ॥

सू० उद्यद्भिः पूजायामेव प्रयुक्तः ॥ २-२-१२ ॥

भगवत्पूजायामुद्यद्भिः—प्रवृत्तैर्भक्तैः, प्रयुक्तः—प्रकर्षेण कृतो ध्याननियमः, पूजायामेव प्रयुक्तोऽन्तर्भावितो भवतीत्यर्थः ॥२-२-१२॥

पूजाप्रसङ्गादाह—पादेति।

सू० पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः ॥ २—२—१३ ॥

" गङ्गाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि
पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि।
कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापात्
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्य " इति।

" पादोदकस्य माहात्म्यं जानात्येव हि शङ्करः "। तथा हि —" विष्णुपादोदकं पीत्त्वा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् " इति। स्कान्दे—" पादोदकेन देवस्य हत्यायुतसमन्वितः। शुद्ध्यते नात्र

પૃછીના-" પૂજામાં તત્પર વર્તનારાઓનેજ, બીજાઓને તો એમ ન થાય." આ સૂત્રથી કહ્યો છે. ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

ભગવત્પૂજામાં પ્રવર્તેલાઓએ કરેલો (ધ્યાનનિયમ) પૂજામાંજ (અન્તર્ભાવ પમાડેલો છે.) ॥ ૨-૨-૧૨ ॥

ભગવત્પૂજામાં તત્પર વર્તનારા ભકતોએ પ્રયુકત–પ્રકર્ષથી કરેલો, ધ્યાનનિયમ–ધ્યાનવિધિ, પૂજામાંજ પ્રયુકત–અન્તર્ભાવ પમાડેલો થાય છે. એ અર્થ છે. ॥ ૨–૨–૧૨ ॥

પૂજાના પ્રસંગથી પાદોદકનો પણ ખૂલાસો કરેછે –.

પાદોદક તો પાદ્ય એજ છે, (નહિ તો) અવ્યાપ્તિ આવે માટે. ॥૨–૨–૧૩॥

" ગંગા, પ્રયાગ, ગયાજી. પુષ્કર અને નૈમિષારણ્ય, તથા કુરૂ, જાંગલ અને યમુનાના પ્રદેશો, વિગેરે જે પવિત્ર સ્થાનો છે, એ બધાં તીર્થજળ પાપ થકી ઘણે દીર્ઘકાળે પવિત્ર કરે છે. પરન્તુ ભગવાનનું પાદોદક તો તુરતજ–સ્પર્શમાત્રથીજ સર્વથા પવિત્ર કરે છે."। "પાદોદકનું માહાત્મ્ય તો શંકર મહાદેવજ પારીરીતે જાણે છે."। તેમજ- " વિષ્ણુનું પાદોદક પાન કરીને તેજ ક્ષણમાં શુદ્ધિ પામે છે, " એમ । સ્કન્દપુરાણમાં– " દેવના–ભગવાનના પાદોદકથી હજારોગમે હત્યા કરનારો પણ શુદ્ધ થઈ જાયછે, એમાં સંદેહજ નથી. તેમજ શંખોદકથી પણ એજ પ્રમાણે શુદ્ધ થાયછે. " । " વિષ્ણુનું પાદોદક પાન કરવાથી કરોડો હત્યાઓના પાપને નાશ કરનારૂં થાય છે, પણ જો તેનું

टी-श्रवणादीनि, न तेष्वस्यास्ति स्मरणम्। श्रवणादिभिरेव तु भक्तिभिर्गुणीभिः परभक्तिनिष्पत्तिरिति। अयमत्र शब्दार्थः-ननु श्रवणादीनि तु भक्तिदार्ढ्यकराणि, भक्तेर्दार्ढ्यम् परा भक्तिः, तत्साधनानि श्रवणादीन्येव। अथ-एवं सति, ध्यानं किमर्थम्? श्रुतौ श्रूयमाणो ध्यानविचारः किमर्थः? तस्य कोपयोग? इति यावत्॥

ध्याननियम इति। श्रुतौ श्रूयमाणो ध्यानविधिरित्येतत्। प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया पञ्चमीत्यभिप्रेत्याह-सौकर्यार्थमिति। इदमभिहितं भवति-"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"॥ इति परमात्मदर्शनस्य-परमात्मापरोक्षज्ञानलक्षणस्य, कर्मबन्धप्रणाशकता श्रूयते, स च साक्षात्कारो ध्यानयोगस्यैव स्मृत्यभ्यासपाटवाहितवैशद्यावभासविशेषलक्षणप्रकृष्टावस्थैव। तदर्थं ध्यानयोगः अभ्यासलक्षणदृष्टकारणविधया दर्शनेऽव्यवहितसाधनं नाम। किन्तु—कर्कशात्-प्रीतिविधुरात्-केवलध्यानात् दर्शनस्य दुर्लभता—"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्"॥ इति श्रुत्यैव गम्यते। तत् प्रेमपूर्वकस्यैव स्मरणाभ्यासस्य सुखेन साक्षात्कारे हेतुत्वमिति सिद्धम्। या चेह परभक्तिः, तस्यामस्य-प्रेमपूर्वकस्मरणाभ्यासलक्षणस्य, इह परभक्त्यङ्गकोटावस्त्येवान्तःपातः। ये च श्रवणकीर्तनादयस्तेऽप्यस्यैव प्रेमपूर्वकस्मरणाभ्यासस्य फलफलिभावमापद्य केचित् कुशलाः प्राणायामादिभिरङ्गैर्ध्यानं साधयितुं यतन्ते। परे त्वलसाः भगवत्प्रेमरसिकाः श्रवणादिभिरेवेति विशेषः। अत एव चाङ्गेषु स्मरणस्याप्यस्त्यन्तःपातः। इममेवान्तःपातं सूत्रकृदव्यवहितेन सूत्रेण निरूपयिष्यति चेति। एतदेवाहेति। अव्यवहितेन सूत्रेणेति शेषः॥ २-२-११॥

पूजायामेव प्रयुक्त इति। पूजा-अर्चनम्, तच्च-"श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं" इत्यङ्गतया प्रस्तुतम्, तच्च बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा भिद्यते। तत्र आभ्यन्तरे ध्यानमन्तर्भवतीति भावः।

सूत्रमेतदेवमपि पठ्यते—"तद्यजिः पूजायामितरेषां तु नैवे"ति। इमं पाठमनुसृत्य पूर्वसूत्रमेवं व्याख्यायते-ननु—मुमुक्षोरहरहर्ध्यानं विधीयतेऽन्यत्र—"आप्रयाणात्तत्रापि च दृष्टम्" इति सूत्रितम्। इह तु तत्र विहितमनियम-श्लोकः—"श्रवणादीनामीश्वरे तुष्टे एकोऽपि बली'तीत्यत्राह-ध्याननियमस्त्विति। सत्यम्, ध्याननियमस्तु प्रोक्त अन्यत्र, स च दृष्टसौकर्यात्प्रयोजनाद्धेतोः अपरोक्षलक्षणज्ञाननिष्पत्तये, आतन्निष्पत्ति तदनुष्ठेयं नाम, तन्निष्पत्त्यैव तु हृदयग्रन्थिभेदः। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"। इह तु भक्तौ सर्वतः स्वादुतमायां यतमानानां परमात्मा प्रसन्नः तदप्यपरोक्षमापादयति। गीतं च भगवता-"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह" मिति। "सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते"॥ इत्यत्र प्रस्तुतमेव प्रेमातिरेककृतं कीर्तनं, "अनन्याश्चिन्तयन्तो मां पर्युपासते" इत्युपसंह्रियते। अतः साध्याद्चेतनाद्गौणात्साधनात् सिद्धः परमचेतनः प्रधानं साधनं साक्षात्कारपर्यन्तमव्यवधानवधिकं प्रयच्छतीति किं ध्याननियमेन यमनियमादिसापेक्षेण?।

भा-सन्देहस्तथा शङ्खोदकेन हि" ॥ "विष्णुपादोदकं पीतं कोटिहत्याघनाशनम् । तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात्" ॥ इत्यादिस्मृतिभिर्यस्य महिमा वर्णितस्तत् पादोदकं । पाद्यं तु-भगवत्पादावुद्दिश्योत्सृष्टं जलम् । न तु साक्षाद्भगवत्पादसम्बन्ध्येव, तस्य निरन्तरं साक्षात्काराभावात् । शालग्रामादिप्रतिमासम्बन्धिनि जलेऽव्याप्तेश्च ॥ २-२-१३ ॥

सू० स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात् ॥ २-२-१४ ॥

भगवतेऽर्पितमन्नं विष्वक्सेनादिभ्यः पार्षदेभ्यो दत्त्वा, स्वकीयान्नभोजनयोग्येभ्योऽन्येभ्यश्च वैष्णवेभ्यो दत्त्वा पश्चात्स्वेनापि ग्राह्यमेव । कुतः ? अविशेषात्-स्वस्यापि वैष्णवत्त्वाविशेषात् । पुरोडाशत्त्वाविशेषाच्चेति ॥

श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं चैतद्भगवन्निवेदितान्नमाहात्म्यम्–" विष्णुनाशितमश्नन्ति विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति विष्णुना रसितं रसयन्ति तस्माद्विप्रासो विष्णुभक्षितं भक्षयेयु"रिति ।

એક બિન્દુમાત્ર જમીન ઉપર પડી જાય તો તેથી આઠગણા પાપને આપનારૂં થાય છે. " । એ વિગેરે સ્મૃતિઓએ જેનો મહિમા વર્ણન કર્યો છે, તે પાદોદક તો પાદ્ય એજ છે—ભગવાનના ચરણોને ઉદ્દેશીને અર્પણ કરેલું જળ એજ છે. । પરંતુ નહિ કે–સાક્ષાત્–પ્રત્યક્ષ ભગવાનના પાદારવિન્દના સંબંધવાળું જળ, કારણ કે–ભગવાનનો નિરંતર સાક્ષાત્કાર હોતો નથી માટે. । અને વળી—શાળગ્રામાદિક શિલાભૂત પ્રતિમાના સંબંધવાળા જળમાં અવ્યાપ્તિ પણ આવે માટે. ॥ ૨—૨—૧૩ ॥

પોતે અર્પણ કરેલું પોતે ગ્રહણ કરાય, અવિશેષ છે માટે. ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

ભગવાનને અર્પણ કરેલું અન્ન, વિષ્વક્સેનાદિક પાર્ષદોને અર્પણ કરીને, પોતાનું અન્ન જમી શકતા હોય તેવા બીજા વૈષ્ણવોને પણ આપીને-જમાડીને, પછી પોતે પણ જમવુંજ. શાથી ? તો કે–અવિશેષ છે માટે–પોતાને પણ વૈષ્ણવત્વ હોવાથી સમાન રીતેજ પ્રાપ્ત છે માટે. । જેમકે–પુરોડાશનું ભક્ષણ યજમાનને પણ ઋત્વિજોની સાથે સમાનપણેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ. । વળી–આ ભગવાનને નિવેદિત થયેલા અન્નનું માહાત્મ્ય તો શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં પ્રસિદ્ધજ છે–" દેવો બધાય વિષ્ણુએ જમેલુંજ જમેછે, વિષ્ણુએ સુંઘેલુંજ સુંઘેછે, વિષ્ણુએ પીધેલુંજ પીવેછે, વિષ્ણુએ સ્વાદ લીધેલાનોજ સ્વાદ લેછે. માટે ભગવદુપાસક પરમ ભક્તોએ વિષ્ણુ–ભગવાને જમેલુંજ જમવું. " એમ. । " ભગવાનને નૈવેદ્ય કરતાં અવશેષ રહેલો પ્રસાદ તુલસીથી વિમિશ્ર

भा-"नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम्।
योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम्॥"
"विष्णोर्निवेदितं चान्नं योऽश्नाति भुवि मानवः।
स याति परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम्" ॥
"षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितम्।
विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुण्यं तद्भुञ्जतां कला"विति ॥

इदमत्र बोध्यम्—भगवत्प्रसादमाहात्म्यश्रद्धातिशयेनाग्राह्यान्नहस्तानीतं न ग्राह्यम्। वर्णाश्रमव्यवस्थाया भङ्गप्रसङ्गात्। स च भङ्गो वैष्णवेन सुदूरपरिहरणीयः। भगवदनभिमतत्त्वात्।
तदुक्तं वाराहे—"श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्त्तते।
आज्ञाभङ्गी मम द्वेषी स भक्तो न वै धरे!" ॥ इति ॥
॥ २—२—१४ ॥

भगवत्पूजायां द्वात्रिंशदपराधा भवन्ति, तद्वर्जनमेव किं पूजाङ्गम्?। किं पुरुषार्थश्च? इत्यत्राह—निमित्तेति ॥

કરીને વિશેષપણે પાદોદકથી પ્રોક્ષણ કરીને જે ભકતજન દરરોજ મુરારિ ભગવાનની આગળ જમે છે, તે પુરૂષ હજારો-હજાર અને કરોડો યજ્ઞના પુણ્યને પામે છે. અથવા દશ હજાર કરોડ યજ્ઞના પુણ્યને પામે છે. "। ' પૃથ્વી ઉપર જે મનુષ્ય વિષ્ણુ-ભગવાનને નૈવેદ્ય કરેલું અન્ન હંમેશાં જમે છે, તે મનુષ્ય પુનરાવૃત્તિવર્જીત એવા પરમ-સર્વોત્તમ સ્થાનને પામે છે. "। " છ માસના લાગટ ઉપવાસોથી જે ફળ મળવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે પુણ્યફળ કળિયુગમાં વિષ્ણુ-ભગવાનને નૈવેદ્ય કરતાં અવશેષ રહેલો પ્રસાદ જમનારાઓને થાય છે. " એમ કહ્યું છે.।

અહીંઆં આ સમજવું-ભગવાનના પ્રસાદના માહાત્મ્યમાં શ્રદ્ધાના અતિશયને લીધે અગ્રાહ્યાન્ન પુરૂષના હાથે આણેલું પ્રાસાદિક અન્ન પણ ન જમવું. કારણ કે-વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થાના ભંગનો પ્રસંગ આવે માટે.। વર્ણાશ્રમધર્મનો ભંગ તો વૈષ્ણવોએ અતિ દૂરથીજ તજી દેવો । કેમ કે-તે ભગવાનને ગમતોજ નથી. । તે વરાહપુરાણમાં (ભગવાનેજ) કહ્યું છે-" હે ધરાદેવી ! શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, એ બંને મારીજ આજ્ઞા છે. માટે જે તેને ઉલ્લંઘીને વર્તે છે, તે તો મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરનારો હોવાથી મારો દ્વેષી છે, પણ તે મારો ભકત નથી. " એમ. ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

હવે- ભગવાનની સેવામાં બત્રીશ અપરાધ થાયછે, તે અપરાધ વર્જવા એજ શું પૂજાનું અંગ છે ? કે પુરૂષાર્થ પણ છે ? એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં કહે છે—

टी-यत्र ज्योतिष्टोमादि ध्यानाङ्गतया श्रूयते-" यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति " इत्यादौ, न तन्नियमश्चेह। किन्त्वेव नियमः-"यजिः पूजायाम्" इति। यदिह प्रेमातिशयप्रवृत्तेषु श्रवणादिषु अर्चनमुक्तम्-" अर्चनं वन्दनं दास्यम्" इति, तस्यां साक्षादङ्गात्मके प्रवृत्तायां पूजायाम्, तस्य—भगवतो, यजिः परिनिष्पन्ना भवति। तत्र पृथग्देवतान्तरङ्गारकाणामितरेषां ज्योतिष्टोमादीनामिवेहापेक्षानियमः ॥ २-२-१२ ॥

पूजा-भगवद्यागः, पाञ्चरात्रोदितः। भगवद्यागे प्रवर्त्तमाने यत् पाद्यमुदकं तस्य तु महिमा वाचामगोचरः, यत्तस्यैव महिमा तत्र तत्र स्मर्यते--" पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्य " इत्यादिना ॥ न च स्मर्यमाणमहिमकं पादोदकं पाद्यादन्यत्। भगवद्यागे भगवत्पादावुद्दिश्योत्सृष्टं तोयं यत्पाद्यसंज्ञितं तदेव तु तत्पादोदकम्, अन्यथा साक्षात्पादसम्बन्धस्यावतारे (प्राकट्यसमये) सम्भवतोऽपि देशकालव्यवधानेनाव्याप्ते, शालग्रामादिषु सन्निहितेष्वव्याप्तेश्च, देशकालाद्यविशेषेण सर्वसाधारण्येनैव च महिमप्रतिपादकवचनप्रवृत्तेरिति भावः ॥ २-२-१३ ॥

भगवतेऽर्पितमन्नमिति। अग्राह्यत्वशङ्कां प्रतिक्षिप्य, ग्राह्यत्वं नियम्यतेऽनेन सूत्रेण। तत्र कश्चिन्मन्यते-स्वेनार्पितं स्वयं न गृह्णीयादिति। अन्योद्देशेन-त्यक्तस्य पुनः स्वीकारानुपपत्तेः। अपरस्तु मन्यते-नायं नियमः स्वीकुर्यात् इति। अन्नस्योपयोगो हि रागकृतः, असति रागे न स्वीकुर्यादपीति। तत्र प्रथमं प्रत्याह-विष्वक्सेनादिभ्य इत्यादिना, वैष्णवत्वाविशेषादित्यन्तेन। विष्णोर्निवेदितस्याद्यादेः " वैष्णवं सात्वतेभ्य " इत्यादिवचनेन सात्वतेभ्यो वैष्णवदीक्षां प्राप्तेभ्यः प्रदेयत्वविधानात्, दत्तस्य पुनः स्वीकरणं दोषायेति शङ्काया नावकाशः। " वैष्णवं सात्वतेभ्यः " इत्यादिवचनार्थमेव ज्ञापयन्नाह-विष्वक्सेनादिभ्य इति। अविशेषादिति। भगवदेकशेषतैकस्वरूपस्य विश्वक्सेनादिवत्तदेकदासता हि स्वतः सिद्धा। स्वरूपापरिज्ञानकृतस्तु स्वतन्त्रताभ्रमः, तत्तेषामिव स्वस्यापि वैष्णवत्वाविशेषात्तत्स्वीकरणं समुचितमेवेत्येतत्। द्वितीयं प्रत्याह-पुरोडाशत्वाविशेषादिति। यथा " यजमानपञ्चमाः पुरोडाशं भक्षयन्ती"त्यनेन यजमानस्यापि भक्षणं प्राप्तम्। तथैवात्र भगवद्यागेऽस्मिन् यागत्वाविशेषात्, निवेदितान्नस्य च पुरोडाशस्थानीयस्य भक्षणनियमो यजमानस्य प्रतिपत्तिसिद्ध इति भावः ॥ अत्र-विधायकवचनान्तराण्युदाहरति दार्ढ्याय-श्रुतिस्मृतीत्यादिना ॥ प्रसंगादाह-इदमिति ॥ २-२-१४ ॥

तद्वर्जनमेव किं पूजाङ्गमिति। किं पूजाङ्गमेवेत्यवधारणस्य भिन्नक्रमेणान्वयः। किं पुरुषार्थमपि, उत पुरुषार्थमेव, अपराधविवर्जनं किं पूजाङ्गमेव? उत पुरुषार्थमपि? पुरुषार्थमेव ? इति त्रैकोटिकेयमाशङ्का ॥

निमित्तानां गुणव्यपेक्षणादिति। अकर्मण्येन पुष्पाद्युपकरणेन प्रामादिकेन पूजनम्, अदत्वा गन्धमाल्यादि धूपदानम्, एवमाद्येकमपराधनिमित्तम्, अपरं च-यानपादुकादिभ्यां भगवन्मन्दिरगमनादि, एषां निमित्तानां यो गुणः-स्वभावविशेषः, तद्व्यपेक्षणात्-तदनुसारेणाङ्गत्वपुरुषार्थत्वव्यवस्था कार्येत्यर्थः। तत्रापराधनिमित्तस्य प्रामादिकाकर्मण्यपुष्पाद्युपकरणप्रसङ्गस्यापराधनिमित्तस्य पूजावैकल्यमात्रावहत्वं

सू० निमित्तगुणव्यपेक्षणादपराधेषु पूजाङ्गम् पुरुषार्थत्वम् ॥ २—२—१५ ॥

भा-भगवत्पूजायामुक्तेषु—द्वात्रिंशदपराधेषु, निमित्तानां गुणव्यपेक्षणात् पूजाङ्गं पुरुषार्थत्वमिति च व्यवस्था बोध्येत्यर्थः। स्मर्यन्ते चापराधनिमित्तानि—

"अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयते नरः।
पतनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!" ॥
"अदत्त्वा गन्धमाल्यानि धूपं यो मे प्रयच्छति" इति।
तथा-"यानेन वा पादुकाभ्यां गमनं भगवद्गृहे।
जन्मोत्सवाद्यसेवा च ह्यप्रणामस्तदग्रतः ॥
उच्चासनारोहणं च भगवन्मन्दिरे तथा।
एकहस्तप्रणामश्च तस्मिन् सुप्ते प्रदक्षिणम् ॥
एकाकिन्या स्त्रिया सार्कं स्वस्यैकस्य क्षणस्थितिः।
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवत्स्पर्शनादिकम् ॥

અપરાધોમાં નિમિત્ત-ગુણની અપેક્ષાએ પૂજામાં અંગ અને પુરૂષાર્થ સમજવો. ॥ ૨-૨-૧૫ ॥

ભગવાનની પૂજામાં કહેલા બત્રીશ અપરાધોમાં, તે તે અપરાધોનાં નિમિત્તોના ગુણોની અપેક્ષાએ પૂજામાં અંગ તેમજ પુરૂષાર્થરૂપ પણ થાય એમ વ્યવસ્થા જાણવી. એ અર્થ છે.। અપરાધો થવામાં નિમિત્તો આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યાં છે-

"જે માણસ પ્રમાદથી મારી પૂજામાં નિષિદ્ધ પુષ્પથી મારી પૂજા કરે છે, હે વસુન્ધરે! તે માણસનું પતન થાયછે એમ હું કહું છું તે સાંભળો!"। "મને ચન્દનપુષ્પાદિક સામગ્રી અર્પણ કર્યા સિવાય જે એકલો ધૂપ અર્પણ કરે છે." એમ.। તથા-" ભગવાનના મંદિરમાં વાહને ચઢીને અથવા પાદુકાઓ પહેરીને જવું, જન્મદિવસો વિગેરે ઉચ્છવોમાં ભગવત્સેવા કરે નહિ, તે ભગવાનની આગળ જઇને પ્રણામ કરે નહિ, તથા ભગવાનના મંદિરમાં ઉંચે આસને બેસવું, એક હાથથી પ્રણામ કરવો, તે ભગવાન સૂતા-પોઢયા હોય ત્યારે પ્રદક્ષણા કરવી, ભગવાનના મંદિરમાં એકલીજ કોઇ સ્ત્રી સાથે પોતાને એક લાનેજ એક ક્ષણમાત્ર પણ જો સ્થિતિ થઈ જાય, ઉચ્છિષ્ટ-હાથ અને મોઢું એઠું હોય, અથવા પોતાને સૂતક હોય અને તેવો થકોજ પોતે ભગવાનનો સ્પર્શ વિગેરે કરે, શ્રીહરિની આગળ પગ પહોળા કરીને બેસે, તથા વસ્ત્રથી ઢીંચણને બાંધીને બેસે, સુઇ જાય, કંઇ પણ ખાય, તથા મિથ્યા ભાષણ કરે, ઉંચે સાદે બરાડા પાડીને બોલે, ભગવાનની

भा-पादप्रसारणं चाग्रे हरेः पर्यङ्कबन्धनम् ।
शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥
उच्चैर्भाषा रोदनं च निग्रहः कलहस्तथा ।
स्त्रीणां निरीक्षणं स्पर्शस्ताभिश्च क्रूरभाषणम् ॥
शक्तौ गौणोपवासश्चाप्यनिवेदितभक्षणम् ।
अधोवायुसमुत्सर्गः प्रौढपादासनं तथा ॥
ग्राम्यवार्त्ताप्रसक्तिश्च स्वश्लाघापाङ्मुखासनम् ।
श्रीहरेर्नवधा भक्तावपराधा इमे मताः ॥
यत्नतो वर्जनीयास्ते विष्णुपूजनतत्परै" रिति च ॥२-२-१५॥

ननु पूर्वोक्तासु-नवविधश्रवणादिगौणभक्तिषु का ? श्रेयसी इत्याकाङ्क्षायामाह-सुकृतजेति ॥

सू० सुकृतजत्वात् परहेतुत्वाच्च सर्वा अपि गौण्यः श्रेयस्यः ॥ २—२—१६ ॥

सर्वा अपि गौण्यो भक्तयः श्रेयस्यः-श्रेष्ठाः । तत्र हेतुः-सुकृतजत्वात्, परहेतुत्वाच्च । वेदोदितस्ववर्णाश्रमोचितधर्मजन्यत्वाच्च । परा—या प्रेमलक्षणा भक्तिः, तदुत्पादकत्वाच्च तासाम् ॥२-२-१६॥

આગળ રડે, કોઇનો નિગ્રહ કરે, તથા કજીઓ કરે, ભગવાનના મંદિરમાં સ્ત્રીઓને જુએ, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કરે, સ્ત્રીઓ સાથે ક્રૂર ભાષણ કરે, શરીરે શક્તિમાન્ હોવા છતાં ગૌણ ઉપવાસ કરે, ભગવાનને અર્પણ કર્યા સિવાયનું ખાય, ભગવાનની પાસે અધોવાયુનો સમુત્સર્ગ કરે, પ્રૌઢપાદાસન કરીને બેસે, ભગવાનની પાસે ગ્રામ્ય—વિષયવાર્તા કરવામાં આસક્તિ રાખે, ભગવાનની આગળ પોતાનાં વખાણ પોતાને મુખે જ કરવા મંડી પડે, ભગવાનથી અવળું મુખ રાખીને બેસે.

આ પ્રમાણેશ્રીહરિની નવધા ભક્તિમાં આટલા અપરાધ માનેલા છે. માટે વિષ્ણુ ભગવાનની પૂજામાં તત્પર રહેનારાઓએ તે અપરાધ પ્રયત્નથી વર્જવા યોગ્ય છે—વર્જવાજ જોઇએ." એમ પણ કહ્યું છે. ॥ ૨-૨-૧૫ ॥

નનુ-શંકા, પૂર્વે કહેલી નવ પ્રકારની શ્રવણાદિક ગૌણ ભક્તિમાં કઇ ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે ? એ જાણવાની આકાક્ષામાં કહે છે—

સર્વ—નવેય પ્રકારની ગૌણી ભક્તિ શ્રેષ્ઠજ છે, (કેમ કે—) સુકૃતયોગથીજ પ્રાપ્ત થાય છે અને પરા ભક્તિમાં કારણભૂત છે, માટે. ॥ ૨-૨-૧૬ ॥

સર્વેય—નવેય પ્રકારની ગૌણી ભક્તિઓ શ્રેષ્ઠજ છે. તેમાં હેતુ એ છે કે—સુકૃતયોગથીજ એ ઉત્પન્ન થાયછે, તથા પરા ભક્તિમાં હેતુ થાય છે માટે. ।

टी-स्वभावः । न पुरुषस्य प्रत्यवायाधायकतापि, येन तद्वर्जनस्य पुरुषार्थतापि स्यात् । तदेवमाद्यपराधवर्जनं पूजाङ्गमेव भवति । यच्च यानपादुकादिभिर्भगवन्मन्दिरगमनं, तत्तु पूजाङ्गासम्बद्धमिति तद्वर्जनं पुरुषार्थमेव भवति । यत्पुनरशुचिस्पर्शमशणर्थेव पूजायां प्रविशति तत् पूजाङ्गशौचलोपेन पूजावैकल्याधायकम्, अवधीरणया शौचयोगेन च प्रत्यवायी भवति । तदेवंविधापराधवर्जनमुभयरूपं भवतीति भावः । अपराधभेदान् स्मृत्युदाहरणपूर्वकं निदर्शयति—स्मर्यन्ते चेति ॥ २-२-१५ ॥

ननु-काश्चिच्चित्तवृत्तिरूपाः, काश्चिद्वाह्येन्द्रियवृत्तिरूपाः, काश्चित्तु कायवृत्तिरूपा, तदेवं वृत्तिभेदादेवैव मिथोऽतिशयोऽस्तीत्याशङ्काशयः ॥

सर्वा अपीति । नात्र चित्तवृत्तिरिति विशेषः, न वा कायवृत्तिरिति चापकर्षः, किन्तु—परभक्तेरव्यवहितपूर्वसाधनभूता भक्त्यङ्गैकपरिणतयः सर्वा अपि प्रेमलक्षणचित्तवृत्तिप्रकर्षमूलका इति समा एव । यास्तु क्रियाः वर्णाश्रमादिनिमित्ताः, तासां चिरकालानुष्ठानलक्षणसुकृतातिशयेन प्रेमभावमुपगृह्य प्रवृत्ता इति च समा एवेति भावः ॥

सूत्रमिदमन्यथापि शैल्या वयं व्याख्यास्यामः-ननु यजनदानाध्ययनादिभ्यो नं वयं प्रकर्षं पश्यामः कीर्त्तनश्रवणादिष्वनतियत्नसाध्येषु, इत्यत्राह—सुकृतजत्वादिति । सर्वा अपि श्रवणादयो गौणभक्तयः श्रेयस्य एवान्यतः क्रियामयाद्यजादितः । न ह्येताः प्रेमविशेषोपसंस्कृताः स्वप्रयत्नशतेनापि साध्याः, किन्तु—भगवतः प्रसादेन हि भगवति प्रेम भवति । स च प्रसादश्चिरकालमनुष्ठितैर्यज्ञादिभिरिति सर्वा अप्येताः श्रवणादयः श्रेयस्यः । परभक्त्याधायकत्वाच्चेति ॥ २-२-१६ ॥

समानो निर्देश इति । सुकृतिनः, उदाराः, इति चतुर्णामविशेषनिर्देशात्-भजन्ते इत्यविशेषेण निर्देशात् । ज्ञानिनां या भक्तिः सैवार्त्तादीनामपीति प्रतीयते इति सा चेन्मुख्या, सर्वेषामपि मुख्यैव स्यात् । सा चेदमुख्या, कान्या ? मुख्या भवितुमर्हति । न ततोऽन्योऽधिकारी प्रशस्तः सम्भवति । तदयम्-गौणी परा चेति विभागो, भक्तौ कथं घटेत ? इत्याशयः ॥

आर्त्तादीनि । यद्यप्यार्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी च स्वाभिलषितफलसिद्धये भजन्ते नाम । अथापि न ते वासुदेवः सर्वमिति भजन्ते, तदेतेषां न परानुरागः परमात्मनीति एषां भक्तिर्न मुख्या । तदेतानधिकृत्य भक्तत्रैविध्यं प्रतिपाद्यमानं गौणमेव । यद्येवं तर्हि ज्ञानिना-वासुदेवमेव परमं प्राप्यं मन्वानेन-परमभक्तेन सहैषामविशेषण- "उदाराः" इति "सुकृतिनः" इति च ग्रहणं कथमुपपद्येतेत्याशङ्कायां प्रवर्त्तते सूत्रशेष इति व्याचष्टे-इतरेणेत्यादिना । राज्ञा सहामात्यादीनां गणना हि स्तुतये भवति । स्तौति च भगवान् फलान्तरनिष्ठमपि, परित्यज्य क्षुद्रमुपायान्तरं स्वमेव सर्वशरण्यं सकलफलमुख्यसाधनभूतं प्रेम्णा भजते इति साधनान्तरनिष्ठेभ्यः प्रकर्षमात्रं विचिन्त्याखिलवात्सल्यातिशयेन । तदिमे त्रयोऽपि न प्रधानभक्तिनिष्ठाः, किन्तु-श्रवणकीर्त्तनादिगौणभक्तिनिष्ठा एवेति भावः ॥ २-२-१७ ॥

अङ्गिभावोऽपीति । श्रवणकीर्त्तनादीनां-परभक्त्यावङ्गतया पठितानां, आर्त्ताद्यपेक्षया साक्षात्साधनतमभावेन प्रधानभावः कथं घटते ? न चैषां भगवति भक्तिः परा, फलान्तराकाङ्क्षयावरुद्धा हि सेति भावः ॥

भा-ननु-यद्येवं गौणपराविभागः, कथं तर्हि "चतुर्विधा भजन्ते" इति समानो निर्देशः ? इत्यत आह—गौणेति ॥

सू० गौणं त्रैविध्यं स्तुत्यर्थमितरेण साहचर्यात् ॥ २–२–१७ ॥

आर्त्तादिभक्तत्रैविध्यं गौणम् । इतरेण—ज्ञानिना मुख्येन भक्तेन, साहचर्यं तु स्तुत्यर्थमेषाम् ॥ २–२–१७ ॥

ननु—गौण्याः—अङ्गभूतायाः, अङ्गिभावोऽपि कथमुपपद्येत? इत्यत्राह—वहिरिति ॥

सू० बहिरन्तरत्त्वमुभयमिष्टिसम्बन्धवत् ॥ २—२—१८ ॥

एतासाम्-गौणीभक्तीनां, स्वाभिलषितफलसम्बन्धेनावरोधात् बहिष्ट्वम् । भगवदेकसम्बन्धेन तदनवरोधादन्तरत्त्वमित्युभयमपि सङ्गच्छते । तत्र दृष्टान्तः—इष्टिसम्बन्धवत्—यथा इष्टिर्यजनं तस्या देवतान्तरसम्बन्धेन स्वर्गादिफलप्रदत्त्वाद्बहिष्ट्वम्, भगवत्सम्बन्धेनान्तरत्त्वं च तद्वत् ॥

એટલે કે-વેદમાં કહેલા સ્વવર્ણાશ્રમને ઉચિત એવા ધર્મથીજ ઉત્પન્ન થવાપણું છે માટે. અને પરા જે પ્રેમલક્ષણા ભકિત તેને ઉત્પન્ન કરવાપણું પણ તે ગૌણી ભકિતનેજછે માટે. ॥ ૨–૨–૧૬ ॥

નનુ—શંકા, જો આ પ્રમાણે ગૌણ-ભકિત અને પર-ભકિત એવો વિભાગ હોય, તો-કેમ ? "ચાર પ્રકારના ભકતો મને ભજેછે" એમ સમાન-સરખોજ નિર્દેશ કર્યો છે. । એના સમાધાન માટે કહે છે—

ત્રણેય પ્રકારનું ભકતપણું ગૌણ છે, બીજા-જ્ઞાની ભકતની સાથે સાહચર્ય તો સ્તુતિને અર્થેજ છે માટે. ॥ ૨–૨–૧૭ ॥

આર્ત, જીજ્ઞાસુ અને અર્થાર્થી, એમ ત્રણેય પ્રકારનું ભકતપણું ગૌણ છે. । અને બીજો-જ્ઞાની ભકત જે મુખ્ય—શ્રેષ્ઠ ભકત છે, તેની સાથે ગણના તો તે ગૌણ ભકતોનાં વખાણ કરવા પૂરતીજ છે. ॥ ૨–૨–૧૭॥

નનુ—શંકા, ગૌણી—અંગભૂત જે ભકિત છે, તેને અંગિભાવ પણ કેમ ઘટે ? એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

બહિર્ભાવ અને અન્તર્ભાવ એ બેય ઘટેછે. યજ્ઞના સંબંધની પેઠે. ॥૨–૨–૧૮॥

એ ગૌણી ભકિતનો સ્વાભિલષિત ફળના સંબંધથી અવરોધ-રોકાણ હોવાથી બહિર્ભાવ અને ભગવાનનાજ એક સંબંધને લીધે તેનાથી અવરોધ—આવરણ નહિ હોવાથી અન્તર્ભાવ. એમ એ રીતે એ બન્નેય સમ્યક્ પ્રકારે ઘટેછે. । તેમાં દ્રષ્ટાન્ત—ઇષ્ટિ—યાગના સંબંધની પેઠે. જેમ—ઇષ્ટિ એટલે યોગ તેનો ઇન્દ્રાદિક દેવતાન્તરના સંબંધને લીધે સ્વર્ગાદિક ફળ આપનારો થાયછે માટે બહિર્ભાવછે. અને ભગવાનના સંબંધથી અન્તર્ભાવ પણ છેજ તેની પેઠે. ।

भा-यद्वा-यथा बृहस्पतिसवः स्वतन्त्रः, वाजपेये त्वङ्गं च भवति, तथेति भावः ॥ २-२-१८ ॥

तासामन्यदपि फलमस्तीत्याह-स्मरणेति ॥

सू० स्मरणकीर्त्तनादीनां पापनाशे प्रायश्चित्तभावात् ॥२-२-१९॥

स्मृतिकीर्त्तनश्रवणादीनां पापनाशे प्रायश्चित्तभावात्—प्रसक्तस्य पापस्य, सतां वा पापानां प्रणाशने प्रायश्चित्तभावात्-प्रायश्चित्तभावस्मरणादिति यावत् । तथा च स्मर्यते-" प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् " ॥ " कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं नामसंस्मरणं प्रभोः " ॥ " यन्नामकीर्त्तनं भक्त्या विलायनमनुत्तमम् । मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः" इति ॥२-२-१९॥

ननु-श्रीकृष्णस्मरणादेः सकलपापप्रायश्चित्तत्त्वे चान्द्रायणादिविधेरप्रामाण्यं स्यादित्यत्राह-भूयसामिति ॥

અથવા-જેમ બૃહસ્પતિસવ સ્વતન્ત્ર છે. અને વળી વાજપેયમાં તો અંગ પણ થાય છે. તેજ પ્રમાણે આ પણ જાણવું. ॥ ૨-૨-૧૮ ॥

તે ગૌણી ભક્તિનું બીજું પણ ફળ છે એમ કહે છે--

સ્મરણકીર્તનાદિકનો પાપનાશમાં પ્રાયશ્ચિત્તભાવ છે માટે. ॥ ૨-૨-૧૯ ॥

સ્મૃતિ—ભગવત્સ્મૃતિ અને કીર્તનશ્રવણાદિકનો પાપનાશમાં પ્રાયશ્ચિત્તભાવ છે માટે-પ્રસક્ત-અપૂર્વ આગન્તુક પાપનો અથવા વિદ્યમાન પાપોનો પ્રણાશ-સમૂળ નાશ કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્તભાવ છે, એટલે કે-પ્રાયશ્ચિત્તભાવરૂપથી સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે માટે. । તેજ સ્મૃતિવચન કહેવામાં આવે છે-" તપ અને સત્કર્મરૂપ જે સમગ્ર પ્રાયશ્ચિત્તો કહેવાય છે, તે અશેષ પ્રાયશ્ચિત્તો મધ્યે પણ કૃષ્ણનુંજ અનુસ્મરણ—અખંડ સ્મરણ એજ મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત છે." । "પાપ કર્યા પછી પણ જે પુરૂષને અનુતાપ થાય છે, તો તે પુરૂષને પ્રભુનું નામસ્મરણ કરવું એજ એક પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે" । " હે મૈત્રેય ! ભક્તિપૂર્વક ભગવાનનું જે નામકીર્તન કરવુ તે અગ્નિ જેમ ધાતુઓને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સમગ્ર પાપોને સમૂળ નાશ કરવામાં અતિ ઉત્તમ ઉપાયરૂપ છે." એમ. ॥ ૨-૨-૧૯ ॥

નનુ-શંકા, શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણાદિકને સકળ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્તપણું હોય, તો ચાન્દ્રાયણાદિકના વિધાનનું અપ્રામાણ્ય થાય. એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

મોટાનાં (પાપોનાં) મોટાં (પ્રાયશ્ચિત્તો) જો હોય તો મરણપર્યન્તનું વિધાન હોવાથી લઘુ પાપ પણ તેનુંજ જાણવું ॥ ૨-૨-૨૦ ॥

મોટાનાં-પ્રબળ પાપોનાં, મોટાં-પ્રબળ પ્રાયશ્ચિત્તો જો હોય તો મરણ સુધીનું વિધાન હોવાથી નાનું પાપ પણ તેવુંજ જાણવું. કેટલાંક પાપોનો આપ્રયાણ-મરણ

टी॰-फलसम्बन्धेनावरोधादिति। यद्यप्येते आर्त्तादयः श्रवणादीनि भगवतः प्रेमार्द्राणि सेवन्ते नाम, परन्तु-तानि फलाकाङ्क्षयावरुद्धानीति न प्रभवन्ति पराया भक्तेः परिणतये, येन परायां भक्तावन्तर्भूय पृथक्फलारम्भकाणि स्युः, परभक्तेः फलेन निःश्रेयसेनैव फलवत्तां प्राप्नुयुः, किन्तु-बहिर्भूय-अङ्गभावमप्राप्य, स्वयमेव प्रधानभावमुपगम्य अभिलषितं फलं निष्पाद्य कृतकृत्यं भवतीति यावत्। भगवदेकेति। ये तु नापरं कामयन्ते भगवतो वासुदेवात् पुरुषोत्तमात्, तैः क्रियमाणान्यत्यर्थप्रीतिगर्भितानि श्रवणादीनि कामनानुपरोधात् परमप्रेमातिशयलक्षणपरभक्तावेव पर्यवसानं प्राप्नुवन्ति न बहिर्भूय स्वातन्त्र्येण फलारम्भकाणि भवन्ति, किन्तु परभक्त्यन्तरत्वमङ्गभावमुपगच्छन्तीत्याशयः ॥

यथेति। यदेव यजनादि फलाकाङ्क्षया क्रियमाणं फलावरोधात्तत्साधनभावलक्षणं स्वातन्त्र्यं गच्छति, तदेव कामनारहितं भगवत्प्रीणनबुद्ध्या क्रियमाणं निःश्रेयससाधने ज्ञानेऽङ्गभावमुपगच्छति। तथेति भावः ॥

कर्मकाण्ड एवोदाहरणमाह-यद्वेति ॥ २-२-१८ ॥

सवदृष्टान्तेन समर्थितम्-अङ्गभावेऽप्यन्यत्र प्रधानभावं; फलान्तराय-प्रायश्चित्तसाध्याय, स्मरणाद्धेतोर्द्रढयतीत्याशयेनावतारयत्युत्तरसूत्रम्-तासामिति। तासाम्-श्रवणकीर्त्तनस्मरणादीनाम्, अन्यदपि अैश्वर्यप्रापणाद्यतिरिक्तमपि। फलम्—प्रायश्चित्तसाध्यपापनाशलक्षणम्। अस्तीति-स्मर्यमाणमस्तीत्येतत् ॥

प्रसक्तस्येति। श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाने प्रमादतः प्रसक्तस्य-स्वरवर्णादिस्खालित्यनिमित्तकस्य पापस्य। सतां वा पापानामिति। स्वातन्त्र्येण सताम् (क्रियाङ्गवैगुण्याद्राहितेभ्योऽन्येषाम्) प्रायश्चित्तभावस्मरणादिति। क्रियावैगुण्येऽन्यस्मिन्नपि पापे तत्तत्प्रायश्चित्ततया विधानादिति भावः। वचनान्युदाहरति-तथा चेति। तथा च श्रवणादीनामेकरूपाणामपि विनियोगभेदात्पार्थक्यसम्भवेनाङ्गभावे प्रधानभावे च न विरोध इति भावः ॥ २-२-१९ ॥

अथ श्रवणादेः प्रायश्चित्तभावः प्रासङ्गिको विचार्यते। तत्रेयमाशङ्का-ननु न युज्यतेऽविशेषेणाल्पे वा महति पापे (प्रामादिके वाल्पे क्रियावैगुण्यनिमित्तेऽनल्पे चान्यस्मिन्परोपतापादौ) श्रवणादेः प्रायश्चित्तभावः। तथा सति चान्द्रायणादेः पापतरतमभावेन विधानानर्थक्यापातात्। तद्व्यवस्थम्-लघुनि लघु गुरुणि गुर्विति। तथा च युक्तमत्यल्पे पापे प्रायश्चित्तभावः श्रवणकीर्त्तनादेरिति। इमामेवाशङ्कां सूत्रकारोऽनूद्य परिहरति। नन्वित्यादिरवतरणग्रन्थश्चैतदभिप्रायकः। शब्दार्थस्त्वित्थम्-सकलपापेति। गुरुलघुविभेदमनादृत्य "प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै। यानि तेषामशेषाणां श्रीकृष्णानुस्मरणं पर"मिति प्रायश्चित्तताभ्युपगम इत्यर्थः। चान्द्रायणादिविधेरिति। पापतरतमभावेन चान्द्रायणादिविधेरित्यर्थः। अप्रामाण्यं स्यादिति। एतत्परिजिहीर्षया लघुनि लघु गुरुणि गुर्विति व्यवस्थाया आश्रयणीयतया लघुनां श्रवणादीनां लघुष्वेव पापेषु प्रायश्चित्तभावः समुचितः स्यादित्यत्राहेति यावत् ॥

सू० भूयसां भूयांसि चेदाप्रयाणमुपसंहाराल्लघ्व्यपि तथा ॥२-२-२०॥

भा-भूयसां-प्रबलपापानाम्, भूयांसि-प्रबलप्रायश्चित्तानि भवन्ति, इति चेत् आप्रयाणमुपसंहाराल्लघ्व्यपि तथा। केषांचित् पापानामाप्रयाणमामरणान्तमुपसंहारात्-विधानात्। अतस्तानि दुःसाध्यानीति, लघ्वपि—सुशकमन्यदपि, तथा—विकल्पेन तत्र विधीयते। तत्रायं नियमो भूयसां भूयोभिरेव भाव्यमिति ॥२—२—२०॥

ननु—धर्मशास्त्रे विहितयोर्गुरुलघुपक्षयोर्युक्तोऽयं निर्णयः, अस्य तु कथमित्यत आह—तथेति ॥

सू० तथा सामर्थ्यादपरशब्दात् ॥ २—२—२१ ॥

अस्य—हरिस्मरणादेः, तथा सामर्थ्यात्–चान्द्रायणाद्यपरिहार्यानेकजन्मकृतपापप्रणाशने सामर्थ्यात्। तथा चोक्तम् श्रीमद्भागवते–

"न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान् व्रतादिभिः। यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम्" ॥

સુધી ઉપસંહાર–વિધાન હોય છે માટે.। તેથી તે દુઃસાધ્ય છે, માટે લઘુ પણ–સુખેથી કરી શકાય એવું બીજું પણ, તેજ પ્રમાણે–વિકલ્પથી તેમા કહેવામાં આવે છે.। માટે એવો કાંઇ નિયમ નથી કે–મોટાં પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો મોટાંજ હોવાં જોઇએ. એમ ॥૨-૨-૨૦॥

નનુ–શંકા–ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા ગુરુપક્ષ અને લઘુપક્ષને માટે પ્રાયશ્ચિત્તનો આ નિર્ણય યોગ્ય–ઠીક છે, પરંતુ–આને માટે તો કેમ યોગ્ય કહેવાય? એના સમાધાન માટે કહે છે–

તેવું સામર્થ્ય છે માટે અને અપર (બીજો એક) શબ્દ છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

આ હરિસ્મરણાદિકનું તેવું સામર્થ્ય છે માટે, એટલે કે–ચાન્દ્રાયણાદિક પ્રાયશ્ચિત્તોથી અપરિહાર્ય એવાં અનેક જન્મથી કરેલા પાપને સમૂળ નાશ કરવામાં સામર્થ્ય છે માટે.। તેજ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે–" બ્રહ્મવાદી પુરુષોએ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કહેલાં વ્રતાદિક કરવાથી પાપી પુરુષ તેવો વિશુદ્ધ થતો નથી, કે જેવો શ્રીહરિ ભગવાનનાં નામ ઉચ્ચારણ કરવાથી થાય છે. અને વળી તે ભગવન્નામસ્મરણ તો ઉત્તમશ્લોક એવા ભગવાનના કલ્યાણ ગુણોને પમાડનારું છે."। "પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા છતાં પણ એકાગ્ર નહિ બનેલું તે મન જો ફરી–ફરીને અસન્માર્ગેજ દોડયા કરે છે, તો તે કર્મના સમૂહના પરિહાર કરવા ઇચ્છતા મનુષ્યોને ભગવાનનો ગુણાનુવાદજ નિશ્ચયથી સત્ત્વને–અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનારો થાય છે." એમ.।

તો આ રીતે શ્રવણાદિકને પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનીયતા ન્યાયસિદ્ધજ છે, એમ કહેવાની પણ ક્યાં? આવશ્યકતા રહી.

टी-भूयस्त्वं नेह सङ्ख्या, किन्तु प्राबल्यलक्षणं किञ्चिद्वैजात्यमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-प्रबलपापानामिति। आप्रयाणमित्येतद्व्याचष्टे-आमरणान्तमिति। मरणमेव अन्तः-उत्तरावधिः, आङ् मर्यादायाम्। यावज्जीवमित्येतत्। आङ् अभिविध्यर्थो वा। मरणमभिव्याप्येत्येतत्। उपसंहारादित्येतद्व्याचष्टे-विधानादिति। न केवलं गुरोर्विधानम्, किन्तु लघोरपीत्याशयेन सूत्रशेषं व्याचष्टे-अतस्तानीत्यादिना। तथेत्येतद्व्याचष्टे-विकल्पेनेति। अयम्भावः-यद्यपि पापगौरवानुगुणं प्रायश्चित्तशास्त्रं प्रवर्त्तते नाम, तत्र प्रायश्चित्तयोर्गौरवं न प्रत्यक्षगम्यम्। दृष्टानर्थबाहुल्यप्रयासबाहुल्ये त्वनियते। यथा समुद्रयानादिप्रयासबहुलचैवार्षिकप्रायश्चित्तानुरूपं दृष्टानर्थबाहुल्यमावहति। तत् शास्त्रं यत्र यत्प्रायश्चित्तं विदधाति तत्तत्र पर्याप्तमिति शब्दैकगम्यमेतत्। शास्त्रं च शक्ताशक्तभेदेन मुख्यगौणविभागेन (गुरुलघुविभागेन) प्रायश्चित्तं प्रतिपापं विदधाति। शक्तिश्चाशक्तिश्च द्रव्यदेशकालानिव प्राधान्येन निर्वेदादिलक्षणमानसपरिपाकविशेषमप्यपेक्षते। तथा च यथा गुरु पर्याप्तं भवति तथा लघ्वपि पर्याप्तमेव। न हि स्वतः काष्ठादीव किञ्चित्कठिनं पापम्, येन कुठारमिव प्रबलमेव भेदनसाधनमपेक्षेत। तत् कर्तुर्हृदयपरिपाकानुगुणपरिपाकतया यथा तत्परिपाकं प्रायश्चित्तं प्रवर्त्तते इति न किञ्चिदप्रमाणम्। तदुक्तं श्रवणकीर्तनादीनामपि तथात्वमिति ॥ २-२-२० ॥

तथा सामर्थ्यादित्येतद्व्याचष्टे—चान्द्रायणेति। अग्नेर्दहनसामर्थ्यमिव वस्तुस्वभावसिद्धमस्य श्रवणकीर्त्तनादेः पापप्रणाशनसामर्थ्यम्, न चान्द्रायणतत्प्रत्याम्नाययोरिव चोदनायत्तसिद्धिकम्। यस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, भयाद्यस्याग्निस्तपति, य एष सेतुर्विधरणमेषां लोकानामसम्भेदाय, यत्प्रशासनातिक्रमणेऽनर्थपातः, यत्प्रशासनानुवर्तनेऽनुकूललाभः, तस्य सर्वेश्वरस्य सर्वकर्मसमाराध्यसकलकर्मफलप्रदस्य, स्वरूपगुणकथानां स्मरणश्रवणकीर्त्तनानि प्रेमपूर्वकं क्रियमाणानि दुरितप्रणाशकानीत्यत्र का? चोदनापेक्षेति भावः। स्मर्यते चेदृशः स्वभाव इत्याह-तथा चोक्तमिति ॥

इत्थं चेति। सकलदुरितप्रणाशकत्वे श्रवणादेः स्वाभाविके सतीत्यर्थः। किम्पुन्योयेति। प्रायश्चित्तप्रणाश्यपापप्रणाशकता किम्पुनर्न्यायसिद्धेति यावत्।

एतेन-धर्मशास्त्रेषु प्रायश्चित्तप्रत्याम्नायप्रकरणेऽस्यापठनात्कथं? तत्सामर्थ्यमस्येत्याशङ्का परास्ता ॥

सूत्रशेषं व्याचष्टे-हेत्वन्तरमिति। अपरशब्दात्-अस्त्यपरः शब्दः चोदनाशब्दः। यथा चोदनया सर्वप्रायश्चित्तस्थाने भगवत्समाश्रयणमेवान्यनिरपेक्षं चोद्यते। तदेव चोदनावाक्यमनूद्याशयमाह-सर्वधर्मानित्यादिना। अत्रायं धर्मशब्दः पापपरिहरणाय चोदिते प्रवर्त्तते। पापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्युत्तरं पापप्रणाशनस्य फलस्य श्रवणात्। यो यश्चोदितः पापप्रणाशनाय तं तमखिलं परित्यज्य-अननुष्ठाय तत्स्थाने मामेकं शरणं व्रजेति तु चोदना। अत एव तदनुगुणं वचनम् " सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी"ति। प्रत्यवायानसङ्ख्यातानात्मनो विचिन्त्य, विचिन्त्य चैकैकस्मिन् विहितस्य प्रायश्चित्तस्य काठिन्यं पर्याकुलस्योच्यते-मा शुचः, मामेकं शरणं व्रज सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति.

भा-" नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे। तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः" इति॥ इत्थं च श्रवणादेः प्रायश्चित्तस्थानीयता किम्पुनर्न्यायसिद्धा?॥

हेत्वन्तरमाह—अपरशब्दात्। "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥" इति भगवद्गीतावाक्येन भगवच्छरणमात्रस्याप्यखिलपापनाशकत्वश्रवणात्॥ २-२-२१॥

एतानि च हरिस्मरणादीनि प्रायश्चित्तस्थाने क्रियमाणानि न तद्धर्मापेक्षाणीत्याह—तदिति॥

सू० तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खलेवालीवत्॥ २-२-२२॥

हरिस्मरणादिरनन्यधर्मः, प्रायश्चित्ताङ्गैर्मुण्डनादिभिर्न युज्यते। कस्मात्? तत्स्थानत्वात्-साङ्गप्रायश्चित्तस्थानत्वात्। यथा-पशुनियोजने यूपकार्ये विधीयमानः खलेवाली न यूपधर्ममष्टाश्रीकरणादिनान्वेति तथा॥ २-२-२२॥

बीजो हेतु कहे छे के-अपरशब्द छे माटे. "हे अर्जुन! सर्व धर्मनो परित्याग करीने मने एकनेज शरणे आव्य हुं तने सर्व पाप थकी मुकावीश, तुं शोक करीश मां." । आवा भगवद्गीताना वाक्यथी भगवानना शरणमात्रने पण समग्र पाप नाश करवापणुं श्रवण थाय छे माटे. ॥ २-२-२१॥

वळी-आ हरिस्मरणादिक प्रायश्चित्तस्थानमां करवामां आवे छे, तोय तेना धर्मभूत-अंगभूत मुंडनस्नानादिकनी अपेक्षा नथी राखतां एम कहेछे.-

हरिस्मरणादिक अनन्यधर्म छे-अन्य धर्मथी निरपेक्ष छे, एटले के-प्रायश्चित्तनां अंगभूत मुंडनस्नानादिकनी साथे नथी जोडातां-(अपेक्षा नथी राखतां) शाथी? तो के—" तत्स्थानत्वात् " तेने सांग प्रायश्चित्तस्थानरूपता छे माटे-सांग प्रायश्चित्तरूपेज मान्यां छे माटे. । जेम—पशुनियोजनरूप यूपकार्य निमित्ते विधीयमान खलेवाली आटकोणने आकारे करवा विगेरेना विधाननी साथे नथी जोडातो तेम. अर्थात्-तेवो विधि तेने करवामां आवतो नथी तोय ते खलेवाली यूप मनायछे तेम. ॥ २-२-२२॥

हवे अधिकारी विचाराय छे—

निन्द्य योनिमां जन्मेलो पण अधिकारी थायछे, परम्पराथी ए प्राप्त छे माटे, सामान्य धर्मनी पेठे. ॥ २-२-२३॥

निन्द्य योनिमां जन्मेला—अन्त्यजादिक, तेमने अभिव्यापीने पण हरकोई माणस अधिकारी थाय छे, केमके-अर्थित्व अने सामर्थ्य ए बेमां विशेष-तारतम्य नथी माटे.।

टी-भूयस्त्वं नेह सङ्ख्या, किन्तु प्राबल्यलक्षणं किञ्चिद्वैजात्यमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-प्रबलपापानामिति। आप्रयाणमित्येतद्व्याचष्टे-आमरणान्तमिति। मरणमेव अन्तः-उत्तरावधिः, आङ् मर्यादायाम्। यावज्जीवमित्येतत्। आङ् अभिविध्यर्थो वा। मरणमभिव्याप्येत्येतत्। उपसंहारादित्येतद्व्याचष्टे-विधानादिति। न केवलं गुरोर्विधानम्, किन्तु लघोरपीत्याशयेन सूत्रशेषं व्याचष्टे-अतस्तानीत्यादिना। तथेत्येतद्व्याचष्टे-विकल्पेनेति। अयम्भावः-यद्यपि पापगौरवानुगुणं प्रायश्चित्तशास्त्रं प्रवर्त्तते नाम, तत्र प्रायश्चित्तयोर्गौरवं न प्रत्यक्षगम्यम्। दृष्टानर्थबाहुल्यप्रयासबाहुल्ये त्वनियते। यथा समुद्रयानादिप्रयासबहुलप्रैवार्षिकप्रायश्चित्तानुरूपं दृष्टानर्थबाहुल्यमावहति। तत् शास्त्रं यत्र यत्प्रायश्चित्त विदधाति तत्तत्र पर्याप्तमिति शब्दैकगम्यमेतत्। शास्त्रं च शक्ताशक्तभेदेन मुख्यगौणविभागेन (गुरुलघुविभागेन) प्रायश्चित्तं प्रतिपापं विदधाति। शक्तिश्चाशक्तिश्च द्रव्यदेशकालानिव प्राधान्येन निर्वेदादिलक्षणमानसपरिपाकविशेषमप्यपेक्षते। तथा च यथा गुरु पर्याप्तं भवति तथा लघ्वपि पर्याप्तमेव। न हि स्वतः काष्ठादीव किञ्चित्कठिनं पापम्, येन कुठारमिव प्रबलमेव भेदनसाधनमपेक्षेत। तत् कर्तृहृदयपरिपाकानुगुणपरिपाकतया यथा तत्परिपाकं प्रायश्चित्तं प्रवर्त्तते इति न किञ्चिदप्रमाणम्। तदुक्तं श्रवणकीर्तनादीनामपि तथात्वमिति ॥ २-२-२० ॥

तथा सामर्थ्यादित्येतद्व्याचष्टे—चान्द्रायणेति। अग्नेर्दहनसामर्थ्यमिव वस्तुस्वभावसिद्धमस्य श्रवणकीर्त्तनादेः पापप्रणाशनसामर्थ्यम्, न चान्द्रायणतत्प्रत्याम्नाययोरिव चोदनायत्तसिद्धिकम्। यस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, भयाद्यस्याग्निस्तपति, य एष सेतुर्विधरणमेषां लोकानामसम्भेदाय, यत्प्रशासनातिक्रमणेऽनर्थपातः, यत्प्रशासनानुवर्तनेऽनुकूललाभः, तस्य सर्वेश्वरस्य सर्वकर्मसमाराध्यसकलकर्मफलप्रदस्य, स्वरूपगुणकथानां स्मरणश्रवणकीर्त्तनानि प्रेमपूर्वकं क्रियमाणानि दुरितप्रणाशकानीत्यत्र का? चोदनापेक्षेति भावः। स्मर्यते चेदृशः स्वभाव इत्याह—तथा चोक्तमिति ॥

इत्थं चेति। सकलदुरितप्रणाशकत्वे श्रवणादेः स्वाभाविके सतीत्यर्थः। किम्पुन्र्यायेति। प्रायश्चित्तप्रणाद्यपापप्रणाशकता किम्पुनर्न्यायसिद्धेति यावत्।

एतेन--धर्मशास्त्रेषु प्रायश्चित्तप्रत्याम्नायप्रकरणेऽस्यापठनात्कथं? तत्सामर्थ्यमस्येत्याशङ्का परास्ता ॥

सूत्रशेषं व्याचष्टे-हेत्वन्तरमिति। अपरशब्दात्-अस्त्यपरः शब्दः चोदनाशब्दः। यथा चोदनया सर्वप्रायश्चित्तस्थाने भगवत्समाश्रयणमेवान्यनिरपेक्षं चोद्यते। तदेव चोदनावाक्यमनूद्याशयमाह—सर्वधर्मानित्यादिना। अत्रायं धर्मशब्दः पापपरिहरणाय चोदिते प्रवर्त्तते। पापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्युत्तरं पापप्रणाशनस्य फलस्य श्रवणात्। यो यश्चोदितः पापप्रणाशनाय तं तमखिलं परित्यज्य-अननुष्ठाय तत्स्थाने मामेकं शरणं व्रजेति तु चोदना। अत एव चानुगुणं वचनं " सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी"ति। प्रत्यवायानसङ्ख्यातानात्मनो विचिन्त्य, विचिन्त्य चैकैकस्मिन् विहितस्य प्रायश्चित्तस्य काठिन्यं पर्याकुलस्योच्यते मा शुचः, मामेकं शरणं व्रज सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति.

भा-" नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे। तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः" इति॥ इत्थं च श्रवणादेः प्रायश्चित्तस्थानीयता किम्पुनर्न्यायसिद्धा?॥

हेत्वन्तरमाह—अपरशब्दात्। "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥" इति भगवद्गीतावाक्येन भगवच्छरणमात्रस्याप्यखिलपापनाशकत्व-श्रवणात्॥ २-२-२१॥

एतानि च हरिस्मरणादीनि प्रायश्चित्तस्थाने क्रियमाणानि न तद्धर्मापेक्षाणीत्याह—तदिति॥

सू० तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खलेवालीवत्॥ २-२-२२॥

हरिस्मरणादिरनन्यधर्मः, प्रायश्चित्ताङ्गैर्मुण्डनादिभिर्न युज्यते। कस्मात्? तत्स्थानत्वात्-साङ्गप्रायश्चित्तस्थानत्वात्। यथा-पशुनि-योजने यूपकार्ये विधीयमानः खलेवाली न यूपधर्ममष्टाश्रीकरणादि-नान्वेति तथा॥ २-२-२२॥

બીજો હેતુ કહે છે કે-અપરશબ્દ છે માટે. "હે અર્જુન! સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મને એકનેજ શરણે આવ હું તને સર્વ પાપ થકી મુકાવીશ, તું શોક કરીશ માં." । આવા ભગવદ્ગીતાના વાક્યથી ભગવાનના શરણમાત્રને પણ સમગ્ર પાપ નાશ કરવાપણું શ્રવણ થાય છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૧॥

વળી-આ હરિસ્મરણાદિક પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનમાં કરવામાં આવે છે, તોય તેના ધર્મભૂત-અંગભૂત મુંડનસ્નાનાદિકની અપેક્ષા નથી રાખતાં એમ કહેછે.-

હરિસ્મરણાદિક અનન્યધર્મ છે-અન્ય ધર્મથી નિરપેક્ષ છે, એટલે કે-પ્રાયશ્ચિત્તનાં અંગભૂત મુંડનસ્નાનાદિકની સાથે નથી જોડાતાં-(અપેક્ષા નથી રાખતાં) શાથી ? તો કે—" तत्स्थानत्वात् " તેને સાંગ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનરૂપતા છે માટે-સાંગ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપેજ માન્યાં છે માટે. । જેમ—પશુનિયોજનરૂપ યૂપકાર્ય નિમિત્તે વિધીયમાન ખલેવાલી અષ્ટકોણને આકારે કરવા વિગેરેના વિધાનની સાથે નથી જોડાતો તેમ. અર્થાત્-તેવો વિધિ તેને કરવામાં આવતો નથી તોય તે ખલેવાલી યૂપ મનાયછે તેમ. ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

હવે અધિકારી વિચારાય છે—

નિન્દ્ય યોનિમાં જન્મેલો પણ અધિકારી થાયછે, પરમ્પરાથી એ પ્રાપ્ત છે માટે, સામાન્ય ધર્મની પેઠે. ॥ ૨-૨-૨૩ ॥

નિન્દ્ય યોનિમાં જન્મેલા—અન્ત્યજાદિક, તેમને અભિવ્યાપીને પણ હરકોઈ માણસ અધિકારી થાય છે, કેમકે-અર્થિત્વ અને સામર્થ્ય એ બેમાં વિશેષ-તારતમ્ય નથી માટે. ।

भा—अथाधिकारी विचार्यते—आनिन्द्येति ॥

सू० आनिन्द्ययोन्यधिक्रियते पारम्पर्यात्सामान्यवत् ॥२—२—२३॥

निन्द्ययोनयः—अन्त्यजादयः—तान् अभिव्याप्य सर्वोऽप्यधिक्रियते । अर्थित्वसामर्थ्ययोरविशेषात् । श्रुतावनधिकारेऽपि पारम्पर्यात्—परम्परया पुराणाद्यर्थोपदेशलक्षणपरम्परया तदर्थविज्ञानेऽधिकारात् । सामान्यवत्—यथा अहिंसादौ सामान्यधर्मेऽधिकारः, तथा ॥ २—२—२३ ॥

अन्यत्राप्यधिकारं समर्थयन्ति—अत इति ॥

सू० अतो हि विपक्कभावानां तल्लोके तदाचरणम् ॥२-२-२४॥

यतः सर्वेषामपि भक्तावधिकारोऽतो हेतोर्विपक्कभावानाम्—निःशेषतोऽपगतकामक्रोधलोभमानमोहादीनाम्, तल्लोके—तत्तल्लोके, तदाचरणम्—मनुष्यलोके शुकार्षभवामदेवादीनाम्, बदरिकाश्रमे तनूद्धवादीनाम्, श्वेतद्वीपे निरन्नमुक्तानाम्, स्वर्गादौ नारदसनकादीनाम्, भक्तेराचरणं पुराणादौ श्रूयते। तथा हि-श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे-"आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः"॥"नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः" ॥

જો કે-શ્રુતિમાં અધિકાર નથી તો પણ પરમ્પરાથી તો-પુરાણાદિકના અર્થોપદેશરૂપ પરમ્પરાથી તેનો અર્થ જાણવામાં અધિકાર છેજ માટે. સામાન્ય ધર્મની માફક-જેમકે અહિંસાદિક સામાન્ય ધર્મમાં અધિકાર છે. તેમ. ॥ ૨—૨—૨૩ ॥

દેવાદિક બીજી યોનિઓમાં પણ અધિકાર છે એમ સમર્થન કરેછે—

. માટેજ વિપક્વ ભાવવાળાઓને તે તે લોકમાં તેનું (ભક્તિનું) આચરણ (સંભળાય છે.) ॥ ૨-૨-૨૪ ॥

જેથી સર્વને પણ ભક્તિમાં અધિકાર છે, એ હેતુથી વિપક્વ ભાવવાળાઓને—સમૂળપણે નાશ પામ્યા છે કામ, ક્રોધ, લોભ, માન અને મોહાદિક મહા દોષ જેમના, એવાઓને તે તે લોકમાં, તેનું-ભક્તિનું આચરણ-મનુષ્ય લોકમાં શુકદેવ, ઋષભદેવના પુત્ર ભરત અને વામદેવાદિકને, બદરિકાશ્રમમાં-તનુ ઋષિ અને ઉદ્ધવાદિકને, શ્વેતદ્વીપમાં-નિરન્ન મુક્તોને, સ્વર્ગાદિકમાં નારદસનકાદિકને, ભક્તિનું આચરણ પુરાણાદિક સદ્ગ્રંથોમાં સાંભળવામાં આવેછે. જુઓ ? આ પ્રમાણે-શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રથમસ્કંધમાં-"આત્મામાંજ આરામ-સર્વ આનન્દની પરિસીમારૂપ પરિપૂર્ણતા માનનારા, એવા મુનિઓ કામ ક્રોધાદિકની ગ્રંથિઓથી રહિત વર્તતા થકા પણ ઉરૂક્રમ ભગવાનને વિષે અહૈતુકી-નિષ્કામ

भा-गीतायां च-" ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् "॥ स्कान्दे च—" ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः। मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः॥ वैभ्राजश्च वसिष्ठश्च विवस्वान् सोम एव च। कश्यपः कर्दमाद्याश्च प्रजानां पतयो मुने!॥ देवाश्च ऋषयः सर्वे सर्वे वर्णास्तथाश्रमाः। पूजयन्ति तमेवेशं प्रवृत्तं धर्ममास्थिताः॥ सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनन्दनः। सनत्कुमारः कपिलः आरुणिश्च सनातनः॥ ऋभुर्यतिश्च हंसाद्या मुनयो नैष्ठिकव्रताः। तमेव पूजयन्तीशं निवृत्तं धर्ममास्थिताः॥ वासुदेवस्याङ्गतया भावयित्वा सुरान् पितॄन्। अहिंसपूजाविधिना यजन्ते चान्वहं हि ते॥ यथाधिकारमेते हि तेन यत्र नियोजिताः। प्रवृत्ते वा निवृत्ते वा धर्मे ते पालयन्ति तम्॥ यस्य देवस्य मर्यादां न क्रामन्त्युभयेऽपि ते। ब्रह्मैक्यमाप्ता निर्विघ्ना

ભક્તિ કરે છે, કારણ કે-શ્રીહરિ ભગવાન એવા મહા ગુણગણોથી ભરપૂરજ છે." "નિર્ગુણ-માયાતીત સ્થિતિમાં વર્તનારા મહાપુરૂષો પણ શ્રીહરિ ભગવાનના ગુણાનુવાદમાંજ રમ્યા કરે છે- પરમાનન્દની પરિસીમા એમાંજ માને છે." ગીતામાં પણ-" બ્રહ્મભૂત-ત્રણ શરીર અને ત્રણ અવસ્થાથી પર કેવળ આત્મસત્તારૂપે વર્તતો અને સદાય પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, એવો જ્ઞાની જન ઇષ્ટ વસ્તુના નાશથી નથી શોક કરતો, કે નથી પ્રિય વસ્તુની આકાંક્ષા કરતો અને સર્વ ભૂત પ્રાણિમાત્રમાં સમ બુદ્ધિ રાખનારો, એજ પુરૂષ મારી પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પામેછે." વળી સ્કન્દપુરાણમાં " બ્રહ્મા; સ્થાણુ-શંકર, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ તથા યમરાજા, મરિચ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ ક્રતુ, વૈભ્રાજ, વસિષ્ઠ, વિવસ્વાન, સોમ-ચંદ્રમા, કશ્યપ અને કર્દમાદિક પ્રજાપતિઓ, તેમજ હે મુને! સઘળા દેવો અને સઘળા ઋષિઓ તથા સર્વ વર્ણ અને આશ્રમના મનુષ્યો, આ બધા પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મને આશર્યા થકા તેજ સર્વેશ્વર પ્રભુને પૂજેછે. તેમજ-નૈષ્ઠિક-બૃહદ્ વ્રતને આશરેલા સન, સનત્સુજાત, સનક, સનન્દન, સનત્કુમાર, કપિલમુનિ, આરૂણિ, સનાતન, ઋભુ, યતિ, તથા હંસાદિક મુનિઓ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મને આશર્યા થકા તેજ સર્વનિયન્તા પ્રભુને પૂજેછે.। વાસુદેવ ભગવાનના અંગપણે-અંગરૂપે ભાવના કરીને સર્વ દેવતાઓ અને પિતૃઓને હિંસા રહિત પૂજા વિધિથી નિરંતર તેઓ પૂજેછે. અને તે સર્વ નિયંતા પ્રભુએ યથાધિકાર પ્રવૃત્ત ધર્મમાં કે નિવૃત્ત ધર્મમાં નિયોજન કરેલા તે સઘળા પુરૂષો તે ધર્મને પાળે છે. અને તે બન્ને પ્રકારના મહાપુરૂષો જે વાસુદેવની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કરતા નથી એવા તે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની ભક્તિ બ્રહ્મની સાથે એકભાવ પામેલા બ્રહ્મા અને શંકર વિગેરે દેવો પોત માયાકાર્યથી નિર્વિઘ્નછે તો પણ નિરન્તર કરેછે. આવા તે શ્રીવિષ્ણુ-વાસુદેવ ભગવાનના મહાગુણો છે.

भा-अपि ब्रह्मशिवादयः ॥ श्रीविष्णोः कुर्वते भक्तिं सन्तीत्थं तन्महागुणाः । एकान्तोपासनेनैव प्राक्कल्पेषु रमापतेः ॥ ये ब्रह्मभावं सम्प्राप्ता अजरामरतां गताः । अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि ॥ सेवितुं वासुदेवं तं स्थिता देवर्षिणेक्षिताः " ॥ इति ॥

तथा नारायणीये–"क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः । तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ॥ एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमे । सहिताश्चाभ्यधावन्तस्ततस्ते मानवा द्रुतम् ॥ कृताञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येववादिनः " इति ।

एवं सर्वेषु सर्वेषां भक्तावधिकारः समर्थितः ॥ २—२—२४ ॥

पूर्वोक्ता या भक्तिस्तया सद्यो मुक्तिः, क्रमाच्च मुक्तिर्भवति । तत्र क्रममुक्तिमाह–क्रमे त्विति ॥

सू० क्रमे तु लोकान्तरा तदाप्तिः ॥ २—२—२५ ॥

क्रमे तु—क्रमान्मुक्तौ तु भगवद्भक्तः स्थूलदेहं त्यक्त्वा प्राणेन्द्रियमनोभिः सह सूक्ष्मदेहेनोर्ध्वं गच्छन् सूर्यमण्डलं याति, तत्र

પૂર્વ કલ્પમાં રમાપતિ ભગવાનના એકાન્ત ઉપાસનથીજ જે બ્રહ્મભાવને (શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારને) સમ્યક્ પ્રકારે પામેલા અને અજર અમર ભાવને પામેલા એવા અક્ષર નામના નિરન્નમુકત પુરૂષો આ શ્વેતદ્વીપ ધામમાં તે વાસુદેવ ભગવાનને સેવવા માટે રહેલા તે દેવર્ષિ નારદમુનિના જોવામાં આવ્યા. " એમ કહ્યું છે. । તથા નારાયણીયઆખ્યાનમાં–" ક્ષીરસાગરને ઉત્તરકાંઠે મહાતેજસ્વી શ્વેતદ્વીપ ધામ છે, તેમાં નારાયણપરાયણ, ચન્દ્રના જેવા તેજસ્વી અને પુરૂષોત્તમ ભગવાનને વિષે એકાન્ત ભાવને પામેલા અને અતિ સ્નેહવાળા, તેમજ તે બધા મુકતો એક સાથે ભગવાનની સન્મુખ **એકદમ ત્વરાથી** દોડતા અને બન્ને હાથ જોડીને હર્ષથી નમઃ નમઃ એમજ વારંવાર બોલતા એવા જોવામાં આવ્યા. " એમ કહ્યું છે. ।

એ રીતે સર્વ શાસ્ત્રમાં સર્વ વર્ણના મનુષ્યોને ભકિતમાં અધિકાર સમર્થન–પ્રતિપાદન કરેલો છે. ॥ ૨–૨–૨૪ ॥

પ્રથમ જે ભકિત કહેવામાં આવી છે તેથી સદ્યોમુકિત થાય છે અને ક્રમમુકિત પણ થાય છે. । તેમાં ક્રમમુકિત કહી બતાવેછે—

ક્રમથી (થતી મુકતિમાં) તો તે તે લોકમાં ભકિત પ્રાપ્ત થાયછે. ॥૨–૨–૨૫॥

ક્રમમાં તો–ક્રમથી થતી મુકિતમાંતો ભગવદ્ભકત સ્થૂળદેહનો ત્યાગ કરીને પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને મને સહિત સૂક્ષ્મ દેહથી ઉર્ધ્વ લોકમાં ગતિ કરતાં સૂર્યમંડળને પામે છે,

टी-एतेन-श्रवणादीनां तथासामर्थ्यं दृढीकृतं भवति। अत्रायं प्रसङ्गात्परमरहस्योऽर्थः प्रकाश्यते—

"ऽयस्यतः पापराशिभ्यो निष्कृतीनामसाध्यताम् ॥
विचिन्त्य सीदतः पुंसो योऽसौ पापप्रणाशकः ॥ १ ॥
स कथं रक्षको न स्यात् त्रस्यतः पुण्यपापतः ॥
अपश्यतः प्रतीकारं शरणागतवत्सलः ॥ २ ॥
अशक्त्या वाथ वैगुण्यात् यो यचोदितसाधनम् ॥
सर्वात्मना परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेत् ॥ ३ ॥
अकिञ्चनस्य तस्याहं तत्तदर्थप्रसाधकः ॥
इति स्वहार्दं भगवान् चरमेऽस्मिन्नसूचयत्" ॥ ४ ॥

तद्धर्मेति। तस्य-प्रायश्चित्तस्य ये धर्माः-अङ्गभूताः स्नानादयः, तदनपेक्षाणीत्यर्थः॥

अनन्यधर्म इति। अन्यस्य अन्यो वा अङ्गभूतो धर्मोऽन्यधर्मः, स यस्य न सोऽयमनन्यधर्मः। यथा शरणागतिर्धर्मान्तरं न सहते, तथा भगवन्नामस्मरणादिरपि। भगवतोऽन्यनिरपेक्षसाधनभावस्वाभाव्यादिति यावत्। वस्तुस्वरूपसामर्थ्यादिदमुक्तम्। विधिविचारे तथैवेत्यभिप्रायेण व्याचष्टे-तत्स्थानत्वादिति। विधीयमान इति। इदं च विधानम्-"खलेवाली यूपो भवती" ति॥ २-२-२२॥

अर्थित्वं-तापत्रयपरिजिहीर्षा। सामर्थ्यम्-भगवद्भजनसामर्थ्यम्। पारम्पर्यादिति सौत्रं पदं व्याचष्टे-श्रुतावित्यादिना।

अयम्भावः-परमात्मनि या परा भक्तिस्सा हि परमात्मस्वरूपे यथावदधिगत एव भवेत्। न ह्यजानतस्तं तस्मिन् प्रीतिर्भवेत्। जानत एव तु सा। तद्यथावदवस्थितं परमात्मस्वरूपमवगच्छत एव तु तस्मिन् परानुरागः। तथावगतिश्च वेदान्तेभ्य एव। स ह्युपनिषदेकगम्यः। श्रव्यामनधिकृतानां च न तद्विज्ञानावकाशः। तदानिन्द्ययोनीत्यनुपपन्नमिति तु नाशङ्क्यम्। यत्परमात्मनो यथावस्थितस्वरूपप्रतिपत्तावनधिकारं पश्यन्तो महर्षयः कृपापरवशाः उपनिषदर्थान् स्मरन्ति स्म। उपदेष्टारश्चाचार्याः परमकृपया प्रभवन्त्युपदेष्टुम्। तदेवं परम्परया श्रौततत्त्वाद्यर्थस्याधिगमेऽधिकारश्चण्डालादीनामप्यस्त्येव। एवमधिगतपरावरतत्त्वानां पञ्चमादीनामपि पूर्वसुकृतपरिपाकेन परमात्मनः कृपया च प्रादुर्भवति परानुरागलक्षणा परा भक्तिः श्रवणकीर्तनादिक्रमेण समयविशेषे इति किमिह साध्यमस्ति, यस्मिन् साध्ये ध्यानयोगादाविवाग्रहोऽविकृताधिकारस्य कस्यचिदपेक्षा स्यादिति॥ २-२-२३॥

अन्यत्रापीति। मनुष्ययोनेरन्यत्र देवादियोनिष्वपि। अधिकारं मर्त्तौ।

यतः सर्वेषामपीति। आनीचयोन्यधिकारे स्थिते उच्चयोनिषु किम्पुनर्न्यायेनाधिकारावश्यम्भावेन देवाद्युच्चयोनिष्वप्यधिकारोऽस्त्येवेति भावः। विपक्वभावानामिति। विशेषत पक्वो भावोऽन्तःकरणं येषां ते। पाकश्चान्तःकरणस्य भगवति प्रेमरसोन्मुख्यावस्था। सा चापगतमल एवान्तःकरणे स्यादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-निःशेषत इति। स्मार्त्तमाचरणमत्राभिप्रेतमनुवदति-मनुष्यलोके इत्यादिना॥२-२-२४॥

भा-भगवदुपासनावलेन तमप्यतिलङ्घ्य स्वर्गादिलोकानेति । ततः सप्तर्षिलोकान् दृष्ट्वा ध्रुवलोकं प्राप्य महर्जनतपोलोकानतिक्रम्य सत्यलोकं प्राप्नोति । ततो भूम्यप्तेजोऽनिलाकाशाहंमहत्प्रकृत्याद्यावरणान्याविध्य प्राकृतं त्यक्त्वा दिव्यदेहेन दिव्याप्राकृतानन्तविभूति गोलोकं याति । तत्र ब्रह्मात्मना कृष्णं सेवते एवं क्रमोऽस्ति । एवं क्रमेण मुक्तिं गच्छतो भक्तस्य, लोकान्तरा-तेषु तेषु लोकेषु मध्ये तिष्ठतस्तत्तल्लोकैश्वर्यं भुञ्जानस्यापि । तदाप्तिः-तस्याः-परभक्तेराप्तिः-प्राप्तिर्भवति, न तु वैभवभोगासक्त्या तद्विघात इत्यर्थः ॥२-२-२५॥

अथ सद्योमुक्तिमाह—

सू० उत्क्रान्तावेव तदभिधानात् ॥ २—२—२६ ॥

उत्क्रान्तिः—सूक्ष्मशरीरस्य स्थूलशरीराद्बहिर्भावः । ब्रह्मरन्ध्रं भित्त्वोत्क्रान्तस्य तस्य तदानीमेव तदभिधानात्—तस्य ब्रह्मधामगमनस्य ब्राह्मेण रूपेण विधानात् ॥ २-२-२६ ॥

त्यां भगवदुपासनाना बळथी ते सूर्य लोकने पण अतिलंघन करीने स्वर्गादिक लोकने पामेछे. त्यांथी उपर सप्तर्षिओना लोकने जोइने पछी ध्रुवना लोकने पामीने महर्लोक, जनलोक अने तपलोकने अतिक्रमण करीने सत्य लोकने पामे छे. ते पछी अनुक्रमे पृथ्वी, जळ, तेज, वायु, आकाश, अहंकार, महतत्त्व अने प्रकृति, ए आदिक आठ आवरणोने भेदीने प्राकृत-प्रकृतिना कार्यने तजी दइने दिव्य अप्राकृत भागवती तनुथी दिव्य अप्राकृत एवी अनन्त विभूतिओथी संम्पन्न एवा गोलोक धामने पामेछे ते धाममां ब्रह्मस्वरूपे रहीने परब्रह्म कृष्णने सेवेछे-अनुभवेछे. आ प्रमाणे अनुक्रम छे। आ प्रमाणे क्रमथी मुक्तिने पामता भकतने मध्येना लोकमां-ते ते लोकोमां मध्ये रहेतां अने ते ते लोकोनां ऐश्वर्य भोगवतां पण, तदाप्तिः-ते परा भक्तिनी प्राप्ति थायछे, परंतु नहि के वैभव भोगववामां आसकत थवाथी तेनो विघात थायछे, ए अर्थ छे. ॥ २-२-२५ ॥

हवे-सद्योमुक्ति-साक्षात् मुक्ति कहेछे—

उत्क्रान्ति समयमांज तेनुं अभिधान (विधान) छे माटे. ॥ २-२-२६ ॥

उत्क्रान्ति- सूक्ष्म शरीरनो स्थूळ शरीरथी बहिर्भाव थवो ते। ब्रह्मरंध्रने भेदीने शरीरथी नीकळेला ते उपासकने तेसमयमांज ते कहेलुं छे माटे-ते मुकतने ब्रह्मधाममां जवुं तेनुं ब्रह्ममय रूपथी विधान छे-कहेवामां आव्युं छे माटे. ॥ २-२-२६ ॥

ननु-शंका निन्द्य योनिमां जन्मेला चंडाळ सुधीनाने पण जो अधिकार होय, तो निन्द्य योनिमां जन्मेला चंडाळादिकना जेवा आचरणवाळाने पण भकितमां अधिकार

टी—सद्य इति । विना लोकान्तरनिवासव्यवधानम् । क्रमादिति । उत्तरोत्तराभ्यर्हितलोकसङ्क्रमणक्रमात् । यद्यपि प्रारब्धावशेषे सति न सद्यो भवति । अथापि स नोत्तरोत्तरमभ्यर्हितलोकसङ्क्रमणप्रापकः । प्रारब्धावशेषश्च न परां भक्तिमापन्नानां घटेत । तदयं विभागः आनिष्पन्नपरभक्तीनामभिमुखीभूतपरमभक्तिपरिपाकानाम् भक्तिप्रभावसम्भूतोत्तरोत्तराभ्यर्हितलोकारोहणतत्तल्लोकनिवासलक्षणव्यवस्थया । तत्तदैश्वर्यं भुञ्जानस्येति । भगवद्विभूतिभावेनानुभवत इत्येतत् । "क्रमे तु लोकान्तरप्राप्ति" रिति केषांचित् सूत्रपाठः । अस्मिन् पाठेऽयमर्थः ये नाम भगवतः परिपूर्णस्य वासुदेवस्य साक्षादुपासकाः, परया भक्त्या निष्पन्नया भगवतो वासुदेवस्य लोकं प्राप्य परब्रह्मामृतानुभवनिमग्ना भवन्ति । ये तु सङ्कर्षणादिकं व्यूहभेदं भगवतो वासुदेवस्योपासते, ते तु भक्तास्तद्गतया परमभक्त्या तद्व्यूहभेदं तत्तल्लोके प्राप्य क्रमेण निष्पन्नया परिपूर्णे भगवति वासुदेवे परया भक्त्या तत्सालोक्यतत्सारूप्यतत्सायुज्यलक्षणं मुक्तैश्वर्यमनुभवन्तीति सेयं क्रममुक्तिः । शब्दार्थश्चेत्थम्-क्रमे तु-व्यूहोपासनकृते क्रमप्रसङ्गे तु, लोकान्तराणाम्-भगवत एव लोकान्तराणां सङ्कर्षणादिलोकानां *प्राप्तिरिति । "क्रमैकगत्युपपत्तेस्तु" इत्यस्मिन् पाठेऽप्ययं भावः ।* शब्दार्थश्चेत्थम्-या कचित् क्रमेण भगवतो वासुदेवस्य प्राप्तिरुच्यते । या च कचित् एकाक्रमशून्या-साक्षादेव तत्प्राप्तिरुच्यते, तद्गतिद्वयमप्यविरोधेनोपपद्यते । अतो नाशङ्कावकाश इति ॥ २-२-२५ ॥

सद्य इति । तत्तल्लोकगमनक्रमकृतविलम्बं विनेत्यर्थः ॥

सूक्ष्मशरीरस्येति सूक्ष्मं शरीरं यस्येत्यर्थः । सूक्ष्मशरीरविशिष्टः सन्नुत्क्रामतीत्येतत् । उत्क्रान्तिप्रकारमाह-ब्रह्मेति । " तासां मूर्धानमभिनि सृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति " इत्युक्तक्रमेण मूर्धन्यया नाड्या निष्क्रामतीत्येतत् । तदानीमेवेति । विना विलम्बम् । ब्रह्मधामगमनस्येति । तथा च श्रूयते-" तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये " । " धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि " । " स एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति ॥ २-२-२६ ॥

आनिन्द्ययोनि-आचण्डालम् । अविशेषात्-अनधिकारापादकस्य पापातिशयस्याभावात् । एकस्य शरीरं पापपरिणतिः, अपरस्य चरितं पापरूपम् । किमितोऽनिष्टम् ? । आह-महापातकिनामपीति । येषां देहान्तं प्रायश्चित्तं तेषां कथं स्यादधिकार इत्याशयः ॥

आर्तौ जातायामिति । अत्यन्तनिर्वेदे जाते सतीत्यर्थः । ननु—कथमार्तौ जातायां वा महापातकिनः *प्रायश्चित्तविधुरस्य स्यादधिकारः* । इदमेव हि प्रायश्चित्तम्-यत् कीर्तनस्मरणाद्यनवरतमाधीयमानं भक्तिरूपम् । इदमेव चार्त्तानधिकारिणोऽधिकृत्य विधीयते । *अयमपि ह्यार्त्तं एव यत्कृष्टो* वर्णधर्मलक्षणसम्पत्तेः । सर्वप्रायश्चित्तानामपि कार्यं स्वयमेव साधयितुं प्रभवति; चेयं कीर्तनादिलक्षणभक्तिरित्युक्तं प्राक् । सेयमेव भक्तिः प्रणाश्य सर्वं पातकं *प्रेमातिशयलक्षणतयान्वहमनुवर्धमाना परभक्तये* च भवति । तदस्त्येवाधिकारो भगवद्भक्तौ महापातकिनामपि । अत एव स्मर्यते—

भा–ननु–आनिन्द्ययोन्याधिकारश्चेदानिन्द्यचरितमप्यधिकारः स्यात्। अविशेषात्, तथा सति महापातकिनामपि स्यादधिकार इत्यत्राह–महेति ॥

सू० महापातकिनामप्यार्त्तावधिकारः ॥२–२–२७॥

ब्रह्महत्या, सुरापानं, स्वर्णस्तेयं, गुरुतल्पगमनं, तद्वतां संसर्गश्चेति महापातकानि, तद्वतामप्यार्त्तौ जातायामस्ति भक्तावधिकारः ॥ २-२–२७ ॥

ननु—कुत्रचिदेकान्तधर्मः, कुत्रचिद्भक्तिरित्युभेऽपि मोक्षसाधनत्त्वेन प्राप्ते किं तयोरेक एवार्थः ? पृथगर्थौ वेत्याशङ्क्याह–तद्द्वयमपीति ॥

सू० तद्द्वयमपि सा, गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥२–२–२८॥

तद्द्वयमपि—यदेकान्तधर्मशब्देन निर्दिश्यते, यच भक्तिशब्देन निर्दिश्यते तद्द्वयमपि, सा–परैव भक्तिः, कस्मात्? गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्। गीतार्थः—"भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन!" इत्यादिवचनार्थः। तस्य प्रत्याभिज्ञानात्–"नूनमेकान्तधर्मोऽयं

હોયજ, બન્નેમાં તફાવત નથી માટે અને એ રીતે તો મહાપાતકીઓને પણ અધિકાર પ્રાપ્ત થાયજ, એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

મહાપાતકીઓને પણ આર્તિ–અત્યન્ત નિર્વેદ થાય તો ભકિતમાં અધિકાર છેજ. ॥ ૨–૨–૨૭ ॥

બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, સ્વર્ણની ચોરી, ગુરૂતલ્પગમન અને એ મહાપાતકીનો સંસર્ગ, એ પાંચ મહાપાતકવાળાઓને પણ આર્તિ–પશ્ચાત્તાપપૂર્વક અતિ દીનભાવ સાથે અત્યન્ત નિર્વેદ થયે સતે તો ભકિતમાં અધિકાર છેજ. ॥ ૨–૨–૨૭ ॥

નનુ—શંકા, ક્યાંઇક એકાંતિક ધર્મ, ક્યાંઇક ભકિત, એમ એ બંનેને મોક્ષના સાધન તરીકે માનવાનું નિશ્ચિત થવાથી, શું તે બન્નેનો એકજ અર્થ છે? કે પૃથક પૃથક છે? એમ આશંકા ઉઠાવીને કહે છે—

તે બન્ને પણ પરા ભકિતજ છે, ગીતામાં કહેલા અર્થનું પ્રત્યભિજ્ઞાન છે માટે. ॥ ૨–૨–૨૮ ॥

તે બન્નેય પણ—જે એકાન્તધર્મ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યો છે અને જે ભકિત શબ્દથી કહેવાય છે તે બન્ને પણ તે પરા ભકિતજ છે. । શાથી ? તો કે–ગીતામાં કહેલા અર્થનું પ્રત્યભિજ્ઞાન છે માટે. ।

भा-श्रेष्ठो नारायणप्रियः" । इत्यनेन नारायणीयेन एकान्तधर्म इति निर्देशेनैव प्रत्यभिज्ञानात्, सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानात् ।

यद्वा-गीतार्थस्य-गीतायामभिहितस्य परभक्त्यभिख्यस्यार्थस्य नारायणीये-"केनैष धर्मः कथित" इति पृष्टे-"समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवसेनयोः । अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्वय" मित्यादिनोत्तरयता प्रत्यभिज्ञानात्-प्रत्यभिज्ञापनात् ॥ २—२—२८ ॥

परां भक्तिं कृत्वैव भगवन्तं प्राप्नोतीत्याह-परामिति ॥

टी-"अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति" ॥ इति ॥ २-२-२७ ॥

कुत्रचिदिति । केषुचिन्मुमुक्षूनधिकृत्य प्रवृत्तेषूपदेशेष्वार्षेषु । एकान्तधर्मः, मोक्षसाधनतयोपदिष्ट इति शेषः । कुत्रचिद्भक्तिः, भक्तिरुपदिष्टेति शेषः । उभेऽपि-एकान्तधर्मो, भक्तिश्चेत्युभे । मोक्षसाधनत्वेन प्राप्ते-स्वस्वविधायकवचनबलात् । किं तयोरेक एवार्थः? पृथगर्थौ वेति । तयोः-एकान्तधर्मशब्दभक्तिशब्दयोः । भिन्नार्थकता चेत्यर्थः । यद्यर्थभेदस्तर्हि तयोः किं समुच्चयः ? उत विकल्पः, ? विकल्पे सति किं नियतविकल्पः ? उतानियतविकल्प ? इत्याशङ्काशयः ॥

एकान्तधर्म इति निर्देशेनैवेति । अनन्यशब्दसमानार्थको ह्येकान्तशब्दः । तत्प्रत्यभिज्ञायते-अनन्या भक्तिरेकान्तधर्म इति । सैवेयमनन्या भक्तिर्भक्तिरिति च व्यपदिश्यते इति भावः । प्रत्यभिज्ञाननिमित्तेऽस्मिन्नरुच्या प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-यद्वेति ॥ २-२-२८ ॥

ગીતામાં કહેલો અર્થ એટલે-"હે અર્જુન ! અનન્ય-એકાન્તિકી ભક્તિથી તો હું આ પ્રમાણે જોવા જાણવામાં શક્ય છું." । એ આદિક વચનોનો અર્થ જાણવો. । અને તેનું પ્રત્યભિજ્ઞાન એટલે-"નિશ્ચેજ આ એકાન્તિક ધર્મ શ્રેષ્ઠ-સર્વોત્તમ છે. અને તેથીજ નારાયણને અત્યન્ત પ્રિયછે." । એ રીતે આ નારાયણને પ્રિય હોવાપણે એકાન્તધર્મ એવા નિર્દેશથીજ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે માટે. એટલે કે-તેજ આ પરા ભક્તિ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે માટે. ।

અથવા-ગીતાર્થનું એટલે ગીતામાં કહેલા પરા ભક્તિ નામે અર્થનું, નારાયણીયાખ્યાનમાં-"કોણે આ ધર્મ કહ્યો છે ?" આમ પૂછતાં "કુરૂ-પાંડવોની સેનાઓના સમૂહો લડવા તૈયાર થઈ ગયા તે વખતે અર્જુન વિમનસ્ક-ઉદાસ થતાં સ્વયં ભગવાનેજ કહેલા છે." ઈત્યાદિક વચનોથી ઉત્તર આપનારાએ જણાવ્યા છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૮ ॥

પરા—પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કરીનેજ ભગવાનને પામેછે એમ કહેછે—

सू० परां कृत्वैव, तथा ह्याह भगवान्. ॥ २-२-२९ ॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २-२ ॥

पराम्-अत्यर्थानन्यप्रेमलक्षणां मुख्यां भक्तिं कृत्वैव-प्राप्यैवेत्येतत्। भगवन्तं प्राप्नोति। तथा ह्याह भगवान्—" भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि यादृशः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्"मिति। भक्त्या-परया भक्त्या। ज्ञात्वा तदनन्तरम् ततो हेतोः—तस्या एव पराया भक्तेर्हेतोर्विशते—प्राप्नोति माम् ॥ २—२—२९ ॥

इति श्रीपरभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्रभूत-सकलविद्वज्जनसाधुजनपूजित-सद्गुरुवर्य श्रीनित्यानन्दमुनि-विरचिते श्रीशाण्डिल्यसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २—२ ॥

समाप्तो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

પરા ભક્તિ કરીનેજ (પામેછે) તે પ્રમાણેજ ભગવાને કહ્યું છે. ॥૨-૨-૨૯॥

ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રરૂપ શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભક્તિસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયનું દ્વિતીય આહ્નિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૨-૨ ॥

પરા—અત્યન્ત અનન્ય પ્રેમલક્ષણા એવી મુખ્ય ભક્તિ કરીનેજ—અરી રીતે પામીનેજ, ભગવાનને પામેછે. તેજ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે—" હું જેવડો, જે અને જેવો છું, તેવો તો મને ભક્તિથીજ ખરેખરો જાણે છે અને જાણીને તે પછી તે પરા ભક્તિને લીધેજ મારા પ્રત્યે પ્રવેશ કરેછે—એટલે કે મનેજ પામેછે. "। ભક્તિથી—પરા ભક્તિથી, જાણીને તે પછી તે હેતુથી—તેજ પરા ભક્તિને લીધે, પ્રવેશેછે—મનેજ પામેછે ॥ ૨-૨-૨૯ ॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—સકળવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજીત-સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયમાહ્નિકં સમાપ્તમ્ ॥ ૨-૨ ॥

સમાપ્તો દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

टी–परां भक्तिं कृत्वैवेति । परभक्तिसम्पत्त्यैवेत्येतत् । एतेन-भगवतः स्मरणकीर्त्तनादेस्तत्त्वतस्तत्स्वरूपज्ञानादेश्च क्वचित्स्वातन्त्र्येण साधनत्वं किं ? न स्यादिति शङ्कापाक्रियते ॥

अत्यर्थानन्येति । अर्थमभिधेयमनिक्रम्य वर्त्तमानमत्यर्थम्, वाचामगोचरम् । अनन्येति । यस्मिन् प्रेमपरिपाके भगवत्स्वरूपात्प्रियतमादन्यस्य नोपश्लेषः । यस्मिन्नुत्कटरागे स्थितः प्रियतमादन्यत्र वेद नात्मानमपि, सोऽयमुत्कटानुरागः - अत्यर्थानन्यप्रेमलक्षणा परा भक्तिरुच्यते । अक्रियात्वेन कृत्यनन्वयादाह-प्राप्येत्येतदिति अवधारणादन्येषां भगवत्प्राप्तौ साक्षात्साधनत्वं व्यवच्छिद्यते । अव्यवहितपूर्ववचनपरामर्शनार्थमाह-परया भक्त्येति । इदं ह्यव्यवहितं वचनम्-" समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् " इति । अनया च परया भक्त्या भगवत्स्वरूपयाथात्म्यविज्ञानम् तत्पूर्वकं तत्प्राप्तिश्च । नान्यत्तत्प्रवेशे साक्षात्साधनम् इत्युक्तं भवति । " भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! " । इत्यनेनैकार्थ्यं चास्य । प्रवेशेऽप्यनन्यभक्तेरेव हि साधनत्वं तेनाप्युच्यते । अनन्ययैकभक्त्या तत्त्वतो जानाति प्रविशति चेत्यस्मिन् श्लोके, अनन्ययैव भक्त्या ज्ञातुं शक्यः प्रवेष्टुं च शक्य इति तस्मिन् श्लोके । तद्भगवतो हार्दमेतत्-यत्परा भक्तिरेव प्रधानं साधनं भगवत्प्राप्ताविति ॥

प्रसङ्गादिह किञ्चिद्विचार्यते-पारमैकान्तिको धर्मः प्रपत्तिरिति तत्र तत्रोच्यते, भक्तिरपि पारमैकान्तिको धर्म इति । कथमयं द्विधा वादः ? उच्यते-अनध्यस्तसाधनभावा फलत्वेन रस्यतमा भक्तिरेव तु पारमैकान्तिको धर्म उच्यते, तन्निष्ठाश्च प्रपत्तिनिष्ठा एव । प्रपन्नस्यैव तु भक्तिः स्वादुतमा भवति ।

इदमिह प्रपत्तितत्त्वं बोध्यम्–

यः पुनरसहमानस्तापत्रयाभिघातं, परमानन्दसागरं परमपुरुषलक्षणममृतमयमवगाढुमभिधावन्मार्गमाणो मार्गं, दूरादालक्षयन् प्रणिधानलक्षणमेकं पन्थानं मुमुक्षुभिरनेकैरुपसेव्यमानम् । तत्र च कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगैरुत्तरोत्तरमलघुभिः पथविभागैः पूर्वपूर्वसापेक्षैरतिगहने द्राघीयसि आत्मनोऽनधिकारमाकलय्य, सन्निहितं सर्वस्य, सपदि सर्वसन्तापहरं, प्रच्छायशीतलं, प्राप्यादानन्दसागरादमृतमयादविलक्षणम्, स्वाभाविकशेषत्वरासिक्यानुगुणभाग्यविशेषेण सञ्जातरुचिभिः स्वाम्याज्ञानुवर्त्तनैकशीलतया प्रतिकूलतो निवृत्तैः, प्रवृत्तैश्चानुकूल्यसङ्कल्पे, महाविश्वासपूर्वकमात्मनस्स्वामिनं सर्वज्ञं सर्वशक्तं सत्यसङ्कल्पं वात्सल्यादिसकलकल्याणगुणगणपरिपूर्णं परमपुरुषं भगवन्तं वासुदेवं शरणमुपगतैरुपसेवितमात्मनोऽनुरूपं पन्थानमवधार्य, परित्यक्ताखिलारम्भः, कोटिद्वयलग्नदहनेन्धनान्तरस्थो विस्फुरन्निव कीटको, मध्ये मरणजन्मनोरत्यन्तं भीतभीतः, स्वस्वामिनो वदान्यस्य श्रीमन्नारायणस्य वात्सल्यादिकमनुस्मरंस्तमुपधावति मातरमिव वत्सः, तस्यायं मुक्तौ पन्थाः प्रपत्तिशब्दैस्तत्र तत्र प्रतिपाद्यते ।

प्रपत्तिर्नामाश्रयणविशेषः, स चोपायतयाश्रयणम् । यदि निष्कृष्य निरूप्यते तदा आत्मनः परित्राणे कामपि गतिमलभमानेन वात्सल्यादिगुणसागरस्य पुरुषो-

टी-तमस्य सन्निधौ क्रियमाणा "त्वमेवोपायभूतो मे भवे"ति प्रार्थना प्रपत्तिरित्युक्तं भवति। इयमेव शरणागतिरित्युच्यते, तथा च वचनम्-

"अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम्।
तदेकोपायतायाच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः"॥

अत्र वचने प्रपत्तिः शरणागतिरिति पर्यायपाठः। "तदेकोपायतायाच्ञा" इति प्रपत्तिस्वरूपमुक्तम्। वचनान्तरं च-

"अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिः।
त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः।
शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन् प्रयुज्यताम्" इति।

तथा च प्रार्थनाविशेषः प्रपत्तिरित्युक्तं भवति। अनेन प्रार्थनाविशेषेण नियतो भरन्यासः। भरन्यासो नाम-समर्थोऽहमिदमनेन साधयामीति स्वातन्त्र्याभिमानेन स्वशिरस्यारोपितस्य भरस्य स्वस्याकिञ्चन्यादिकमनुसन्धाय "त्वमेवोपायभूतो मे भवे"ति प्रार्थनापूर्वकम्-

"तदयं तव पादपद्मयोरहमद्यैव मया समर्पितः"।

इत्युक्तरीत्या परस्मिन्नर्पणम्। अत एव शरणागतिस्वरूपनिरूपणाय प्रवृत्ते-

"गोप्तृत्ववरणं तथा"।
"आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः"।

इति वचने आत्मनिक्षेपोऽपि गृहीतः। न्यास एव आत्मनिक्षेपः।

"आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते" इति वचनेन व्यक्तम् ज्ञापितः।

इत्थञ्च प्रपत्तेः प्रार्थनापूर्वकात्मनिक्षेपरूपत्वात् विशेषणांशादरेण शरणागतिशब्दः, विशेष्यांशादरेण न्यासशब्दश्च प्रयुज्यते। सिद्धमेतावता-प्रपत्तिन्यासशरणागतिशब्दानां पर्यायत्वम्।

अत एव "निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः।
प्रपत्तिं तां प्रयुञ्जीत स्वाङ्गैः पञ्चभिरावृता" मिति स्मर्यते।

अनेन वचनेन अङ्गसम्बन्धो विज्ञायते। विवेचयन्ति चाङ्गविशेषान् वचनानि-

"आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्।
रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा॥
आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः।
प्रपत्तिरानुकूल्यस्य सङ्कल्पोऽप्रतिकूलता॥
विश्वासो वरणं न्यासः कार्पण्यमिति षड्विधा"॥ इत्यादीनि॥

आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः—योऽयमनेनोपायतया आश्रितस्तदनुवर्तने सङ्कल्पः। न ह्यगतिकस्य स्वशरण्यानुवर्तनादनुकूलमन्यदिह विद्यते। यमसौ शरणमुपयाति तस्य सेवायां निरतेन भाव्यमित्युक्तं भवति।

प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्-तदनभिमततो निवृत्तिः। एतेन भगवन्तं शरणं गच्छता भगवदाज्ञानुरूपशास्त्रदृष्टेषु निषेधतो निवृत्तेन, विहितेषु यथायोग्यं कैङ्कर्यवृत्त्यान्वितेन च भाव्यम्। अन्यथा तदाज्ञानुवर्तनासिद्ध्या प्रपत्तिभङ्गस्स्यादिति सिद्धम्॥

टी-रक्षिष्यतीति विश्वासः—स्वस्याघभूयस्त्वमभिलषितपरमपुरुषार्थगौरवञ्चानुस्मृत्य स्यान्नाम संशयः-"कथमयं मां रक्षे"दिति। एवं सति उपायतश्चयवेदयम्, तदपेक्षते महाविश्वासः-"अयं नः स्वामी वत्सलः परमोदारो रक्षिष्यत्येव माम्"इति॥ गोप्तृत्ववरणम्-"त्वमेवोपायभूतो मे भवे"ति प्रार्थना। परमोदारोऽपि परमपुरुषो यद्यसौ चेतनो न प्रार्थयेत कथमयं स्वयमेवोपायो भूत्वा परमपुरुषार्थं प्रयच्छेत्। यो यो यद्यत्कामयते साक्षात्परम्परया वा तत्तद्वितरणे खलु सङ्कल्पो भगवतः, दातुश्चायमेव स्वभावः समुचितः, न हि किराती गुञ्जापुञ्जेनेव रत्नेन राजार्हेणापि तृप्यति। तत् तस्यै तद्वितरणं दातुरनभिज्ञतामेव ज्ञापयेत्, तदवश्यमपेक्ष्यते प्रार्थना। अन्यथा लोकमर्यादाभङ्गश्च, अत एव वचनम्-" रक्षापेक्षां प्रतीक्षते" इति॥

आत्मनिक्षेपः-व्याख्यातोऽयम्॥

कार्पण्यम्-दैन्यम्, आकिञ्चन्यमिति यावत्। यावदुपायान्तरेष्वन्वयः स्यादस्य तावदस्य उपायसिद्धिर्न स्यात्। अकिञ्चनानामेव ह्ययं पन्थाः। "षड्विधा शरणागति" रितिशब्दात् शरणागतौ प्रकारभेदः षोढेति न भ्रमितव्यम्। किन्तु-अङ्गाङ्गिभावो बोध्यः। आनुकूल्यसङ्कल्पाद्यङ्गपञ्चकयुक्ता निक्षेपरूपा शरणागतिरिति। अत एव वचनम्-

" कृतानुकूल्यसङ्कल्पः प्रातिकूल्यं विवर्जयन्॥
विश्वासशाली कृपणः प्रार्थयन् रक्षणं प्रति।
आत्मानं निक्षिपति यत् विप्रदेवस्य पादयोः। सा प्रपत्तिः "॥ इति।

एवमेवंभूतः सन्नात्मानं निक्षिपति यत्, सा प्रपत्तिरिति निर्देशादङ्गाङ्गिभावो विज्ञायते॥

ननु-स्यात्प्रपत्तिरुक्तलक्षणा काचित्, स्यादपि साधनता तस्या लघुषु फलेषु केषुचित्प्राकृतेषु। मद्धत्तरे परमपुरुषार्थे मोक्षे तस्याः साधनभावे किं प्रमाणम्?

इदम्-" यद्येन कामकामेन नासाध्यं साधनान्तरैः।
मुमुक्षुणा यत्साङ्ख्येन योगेन न च भक्तितः।
प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्त्तते पुनः।
तेन तेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने!।
परमात्मा च तेनैव साध्यते पुरुषोत्तमः।
कृतान्यनेन सर्वाणि तपांसि तपतां वर!।
सर्वे तीर्थाः सर्वयज्ञाः सर्वदानानि च क्षणात्।
कृतान्यनेन मोक्षश्च तस्य हस्ते न संशयः॥
यानि निःश्रेयसार्थानि नोदितानि तपांसि वै।
तेषां तु तपसां न्यासमतिरिक्तं तपः श्रुतम् "॥ इति॥

ननु-कथमयं चिरकालार्जितपुण्यपापसञ्चयः शास्त्रदृष्टतत्परिहरणोपायमननुष्ठाय प्रार्थनामात्रेण लघुनोपायेन कर्मयोगादिभिर्गुरुभिरपि दुस्तरं संसारसागरमचिरेण समुत्तरेत्।

टी-ननु-वचनानि निदर्शितानि। सत्यम्, न तानि स्वार्थे प्रभवन्ति, अर्थवादतया सावकाशानि नाम। हन्त गुरुभारवहनकार्कश्यम्? यद्बाधितेऽप्यर्थेऽर्थवादताश्रयणम्॥

अभ्यस्तशास्त्रभाराणां प्राणानायस्य केवलम्।
कर्षतां कचिदात्मानमव्यक्ते गहने पदे॥

अज्ञातभगवत्प्रेमरससर्वस्वसम्पदाम्।
अबाधितोऽप्यर्थवादः कृषीवलसधर्मणाम्॥

केनास्यार्थस्य बाधः? ननु-न्यायेनैव, न ह्यतिलघीयसा महत्तरं फलमुपपद्येत। लघीयसा दानादिना न किं? महत्तरं पारलौकिकं स्वर्गादि। परस्सहस्राणि ईदृशानि फलतोऽतिलघिष्ठानि श्रूयन्ते स्मर्यन्ते च॥

ननु—"आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादिगुरुतरसाधनविषय एव स्वयमवकाशमलभमाना निदर्शितवचनानां वाच्यार्थं बाधन्ते। सत्यम्, अवकाशं यदि न लभेरन बाधेरन्नाम। अस्त्येवावकाशः शक्तेषु। ये नाम ध्यानयोगनिष्पत्तितः प्राक्सम्भाव्यमानं कालदैर्घ्यं, मध्ये सम्भाव्यमानप्रस्खलनादिक्लेशं, पश्चादवर्जनीयप्रारब्धफलभोगोपधायकसम्भाव्यमानानेकजन्मविलम्बं च सोढुं शक्नुवन्ति ते तु शक्ताः। ये पुनरात्मनः परमात्मनो नवविधं सम्बन्धमनुस्मृत्य क्षणमपि तद्विरहमसहमानास्तद्गुणानुस्मरणमात्रेण प्रशिथिलसर्वगात्रास्तत्संश्लेषैकजीवितास्ते ह्यशक्ताः। तदेवं शक्ताशक्तविभागेन नोपमर्दो मिथो गुरुलघुपक्षयोरनयोः। क्लिष्टेऽपि कस्यचित्प्रवृत्तिः, सरले तु नेत्यत्र तु रुचिवैचित्र्यमेव नियामकम्, तत्र च सुकृततारतम्यम्।

ननु-"नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति वेदनादन्यस्य साधनता हि बाध्यते। सत्यम्, वेदनविशेष एव प्रपत्तिः। "स एवोपायभूत" इति दृढाध्यवसायरूपा हि सा। उपायत्वप्रार्थनापि तन्मूलका तद्वितातिरेव। न्यासोऽपि सर्वस्यात्मात्मीयभरस्य तदीयत्वाध्यवसाय एव। वस्तुतो-"नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इत्यत्र अन्यसम्बन्धितया न वेदनं गृह्यते, किन्तु-"तमेवं विद्वानमृत इह भवती" त्यत्र तच्छब्देन प्रस्तुतः परमपुरुष एव, तस्यैव मुख्यमुपायत्वम्। सेतुशब्देनाप्यन्यत्र श्रुतेः। अन्यशब्दप्रतिसम्बन्धिता वेदन एव चेत् स्वरसगतिका, एवं वेदन एव सा स्वरसगतिकतरेति विद्याभेदस्य विलयप्रसङ्गः। किञ्च-शास्त्रदृष्टानामुपायान्तराणां फलसाधनत्वं कथमिति पर्यालोचनीयम्। न ह्यनपेक्ष्य कञ्चित्सर्वज्ञं सर्वशक्तं फलदं स्वयमेव फलं साधयति, तेषां जडत्वेन तदसामर्थ्यात्। यच्चेहानुष्ठीयमान उपायोऽपूर्वं किञ्चिदुत्पाद्य तद्द्वारा पारलौकिकं फलं साधयतीति तु परेषां समयः। अदं च न त्र्यन्तनिष्णातानामभिमतः, सर्वस्य परमपुरुषप्रीणनद्वारा हि फले उपयोगस्तदभिमतः। तदिदं सूत्रकारेण "फलमत उपपत्ते" रिति समर्थितम्।

इत्थञ्च पुण्यं पापमिति नापूर्वं किञ्चित्, किन्तु-भगवतः सङ्कल्पविशेष एव-"एनमपराधिनमधो नयामि, एनं सुकृतिनमुन्नयामी"ति। तथा च कर्मयोगादीनां भगवतः प्रसादसम्पादने उपयोगः सिद्धः। उपायत्वं तु मुख्यं भगवति स्थितम्। तदयमेव मुख्योपायभूत

टी-स्तेन तेन कर्मयोगादिना प्रसदनोपायेन प्रसन्नः फलं प्रयच्छति। पुण्यपापयोरपगमश्च संसृतिसम्पादकसङ्कल्पाकरणमेव। यदा मुमुक्षुर्मुक्तिसाधनतया भगवदाज्ञामनुतिष्ठति तदा भगवान् मोक्षायैव सङ्कल्पं करोति न त्वन्यथा। इयमेव पुण्यपापनिवृत्तिरुच्यते। यदायं घनकरुणानिधिः श्रीनिधिः स्वयम्, अकिञ्चनमात्मैकशरणमवलोक्य प्रसन्नो भूत्वा निजपदं प्रयच्छति को वा दण्डेनतं वारयेत्। तस्मादीदृश सिद्धोपायवरणरूपे न क्षुद्रजनशङ्कावकाशः।

किञ्च-" मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते "। इति गीतावचनेन प्रपदनस्यैव मायातरणोपायत्वं व्यक्तम्। तच्चोपपादनीयम्। कर्मयोगाद्युपायसम्पादकतया परम्परया तस्योपयोगस्तत्रोक्त इति चेत्, सत्यम्, तद्वा कथम्? ईश्वरप्रसादद्वारेति चेत्, तर्हि समर्थं मन्ये तथा प्रसीददिति चेत्, सर्वथाशक्ते उपायान्तररहिते भवदावानलतो भीतभीते आत्मैकशरणे कुतो न प्रसीदेत्? कुतो वा न प्रयच्छेन्निजपदम्? स किमसमर्थः? किं वा असर्वज्ञः? किं वा न वत्सलः?। ये पुनर्व्यवहारमात्राय सकलकल्याणगुणमीश्वरमभ्युपगम्य, वस्तुस्थितौ तमवधूय, निर्विशेषं ज्ञप्तिमात्रमातिष्ठन्ते, तेषां साक्षान्मोक्षसाधनत्वं प्रपदने दुर्लभम्।

प्रपदनपदमेतत्तत्त्वदृष्टेस्तु दृष्ट्या
गिरिशिखरगतस्य ग्रामकोणे कुटीव।
इति कतिचिदवज्ञादृष्टिमातन्वतेऽस्मिन्
भगवति रसिकानां ग्रामकोणाद्वहिष्ठा॥

सार्वज्ञ्यादिसकलकल्याणगुणसागरं परात्परं सर्वशेषिणमत्यन्तागम्यपरब्रह्मभूतं पुरुषोत्तमं श्रीमन्नारायणमभ्युपगच्छतां तच्छरणागतेः किं वा दुर्लभम्?। प्राचीकशच्च भगवान् चरमश्लोकेन गीतायामिममनुत्तमं साक्षान्मुक्तिपथम्। तथा च वचनान्तराणि-

" शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः।
तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम्॥
अनन्तज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणसागरे।
परे ब्रह्मणि लक्ष्मीशे मुख्योऽयं सर्वसिद्धिकृत्॥
प्रशासितुरशेषाणामात्मनां परमात्मनः।
न हि प्रसादनं विष्णोरन्यदात्मार्पणादृते॥
अहमस्मि तवैवेति प्रपन्नाय सकृत्स्वयम्।
देवो नारायणः श्रीमान् ददात्यभयमुरुसुकः "॥ इत्यादीनि।

अर्थश्च स्फुटः। श्रुतावपीदं श्रूयते-
" यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये "॥
" न्यासमेषां तपसातिरिक्तमाहु"रिति॥

अथ साधनान्तरतो विशेषश्चात्र सुगमतेत्यादिः, भक्तियोगो हि दुरधिगमः; तन्नाङ्गस्वरूपेऽनुष्ठेये कर्म ज्ञातव्यम्।

टी— " किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः " ॥

यश्च आदूरादुपकारको भक्तियोगे ज्ञानयोगः, स हि दुष्प्रापः ।
" सन्न्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः " ।

भगवता प्रतिबोधितः पार्थोऽप्याह-
" योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ! ॥
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥
" चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्" ॥ इति ।

आह च भगवान्-
" असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् " । इति च ।

शिथिलो रथः शरीरम्, सारथिश्चाध्यवसायः कर्णस्य शल्य इव सर्वथा विप्रतीपवृत्तिः, प्रग्रहश्च चञ्चलं मनः, दुष्टाश्चेन्द्रियाश्वाः, परितश्च विषयपथा रजोभूयिष्ठाः निम्नोन्नताः, रथी चायमात्मा तमसा ग्रस्तनयनः । प्रस्थितश्च मुमुक्षामात्रेण महति पथे । ईदृशोपकरणसम्पन्नोऽयं कथं कियता कालेन विना प्रसङ्गमापदामुद्दिष्टं पदमधिगमिष्यति, न विद्मो वयम् । तदीदृशात्क्लेशबहुलात्पथः अयमेव पन्थास्सरलः ।

सर्वाधिकारत्वमपरो विशेषः, मोक्षसाधनतया वेदान्तोदिते ब्रह्मोपासने त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नान्येषामिति अपशूद्राधिकरणे समर्थितं नाम । अस्यां तु नाधिकारनियमः, तथा च वचनम्—

" प्राप्तुमिच्छन् परां सिद्धिं जनः सर्वो ह्यकिञ्चनः ।
श्रद्धया परया युक्तो हरिं शरणमाश्रयत् ॥
ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्राः स्त्रियश्चान्तरजास्तथा ।
सर्व एव प्रपद्येरन् सर्वधातारमच्युतम् ॥
न जातिभेदं न कुलं न लिङ्गं न गुणं क्रियाः ।
न देशकालौ नावस्थां योगो ह्ययमपेक्षते ' इति ॥

इमानि वचनानि—
"केनोपायेन ? भगवन्निह सर्वेऽपि जन्तवः ।
प्राप्नुयुः परमां सिद्धिं सद्यो विगतकल्मषाः " ॥

इति प्रश्नस्य प्रतिवचनरूपाणि । तदेभिर्वचनैः सर्वाधिकारता सिद्धा । अनुष्ठानमपि स्मरत–न किं द्रौपदी शरणागतिमकरोद्वसनापहरणापदि, यद्यपि न मुक्तयेऽकारि, तथापि फलवैलक्षण्यमात्रम्, उपायस्तु स एव । एवं ग्राहाभिभूतो गजेन्द्रस्तिर्यग्जातीयोऽपि शरणागत्यालभताभीष्टमिति सुप्रसिद्धम् । राक्षसपुङ्गवो विभीषणश्च । इत्थं वचनतः, अनुष्ठानतश्च सिद्धं सर्वाधिकारत्वम् ॥

अथ स्वरूपपर्यालोचनायामपि सर्वेषामधिकारस्सिद्ध्यति कस्याप्यसामर्थ्याभावात् । इह हि परिगृह्यमाण उपायस्सर्वेश्वरः, स च सर्वेषां समः, तत्परिग्रहणमपि प्रार्थनामात्रम् । तत्र तु चैतन्यमात्रमपेक्षते, यच्च कार्पण्यमाकिञ्चन्यानुसन्धानं, तत्तु गत्यन्तरानर्हाणां सुगमम्, तस्मादस्त्येवात्र सर्वेषामधिकारः ।

टी-किञ्चानया प्रपत्त्या तत्तदभिलषितसिद्धिसम्भवात्सर्वफलसाधारण्यमस्योपायस्य, उपायान्तराणां तु न तथा । तस्मादभिलषिताखिलार्थप्रदत्त्वमपरो विशेषः ।

एवं प्रपदननिष्ठस्य न साधनान्तरापेक्षा, कर्मयोगादिसाधनान्तरनिष्ठस्य चैतदपेक्षास्ति । उक्तञ्च गीतायाम्-" मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते " ॥ इति ।

अन्यथा भगवन्मायायाः प्रबलत्वेन परश्शतं क्रियमाणेनापि इन्द्रियनिग्रहोपायेन तदसिद्धेः । उक्तञ्चोपनिषदि-

" इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः " ॥ इति ।

इन्द्रियाणि वशीकार्याणि नाम, अर्थेषु सन्निकृष्टेषु इन्द्रियवशीकरणं न भवेत् । तत्-वशीकार्यत्वे इन्द्रियेभ्य अर्था पराः-प्रधानाः, अर्थानां वशीकरणं प्रथमं कार्यमिति यावत् । अर्थानां वशीकरणं नाम दूरीकरणम्, मनस्यवशीकृते अर्थवशीकरणेनापि न फलम्, तस्मादवश्यं वशीकार्यं मनः, तन्मनो वशीकार्यत्वेऽर्थेभ्योऽपि प्रधानम् । एवं "मनसश्च परा बुद्धि"रित्येवं क्रमेण उत्तरोत्तर वशीकार्यत्वे प्रधानं कथयन्ती सती अन्ते "पुरुषः परः" इति वशीकार्यत्वे परमपुरुषस्य प्राधान्यमाह-इयं श्रुतिः । परमपुरुषस्य वशीकरणं प्रपदनेन । तथा चानया श्रुत्या परमपुरुषप्रपदनं विनेन्द्रियजयो न भवेदित्युक्तं भवति । तस्मात्साधनान्तरनिष्ठानामेतदपेक्षत्वम्, अस्याश्च इतरनिरपेक्षत्वमिति च विशेषः, तथा च वचनानि—

" अनेनैव हि कर्माद्या योगास्सिद्ध्यन्ति योगिनाम् ।
सिद्धिर्न तद्व्यपेक्षास्य तस्मादेनं परं विदुः " ॥ इति ॥

न केवलमुपायान्तरनिरपेक्षता, किन्तु-ब्रह्मास्त्रशणवल्कलन्यायेन उपायान्तरासहिष्णुत्वमपि बोध्यम् । शणवल्कलबन्धनेन ब्रह्मास्त्रमहिमेवोपायान्तरसङ्गे सति प्रपदनमहिमापगच्छेदिति यावत् ।

द्रौपदी-"एते मम पतयो महारथा लोकैकवीराः, इमे चास्मत्पक्षपातिनो भीष्मप्रभृतयो गुरुजनाः " इति तेषु यावद्दत्तदृष्टिरासीत्, यावच्च स्वमानरक्षणं स्वयं प्रयत्नमकरोत्, गजेन्द्रोऽपि स्वीयबले यावद्धृतादर आसीत्, तावत्तयोर्न क्लेशो निवृत्तः, समधिको मानप्राणभङ्गान्तः क्लेश एव समुपनतः । यदा चावधूत्याखिलमात्मीयवर्गमकिञ्चित्करम्, परित्यज्य स्वप्रयत्नमपि तमेव सर्वरक्षकं आश्रितवात्सल्यजलधिं पुरुषोत्तमं सपदि शरणमगच्छताम् तदा तयोः सपदि समजनि शोकसागरसमुत्तरणम् । तस्मादीदृशे सिद्धोपायपरिग्रहे साधनान्तरानन्वय एवाङ्गतयापेक्षते, तत्सिद्धमुपायान्तरासहिष्णुत्वम् ।

अयमपरो विशेषः-उपायान्तरं हि आप्रयाणम्-आशरीरपातं कर्त्तव्यम् । उक्तञ्च सूत्रकृता-"आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्ट"मिति । तदपि असकृदावृत्तिरूपम्, ध्यानयोगस्य स्वरूपं तैलधारावदविच्छिन्नमसकृदनुस्मरणम् । ईदृशं ध्यानं प्रत्यहं योगसमुचिते कालेऽनुष्ठेयमिति सूत्रकृदाशयः । इदञ्च प्रपदनं सकृदेव कार्यं तावतैव प्रपदनस्वरूपसिद्धेः ।

टी-वचनं-च " आर्त्तानामाशु फलदा सकृदेव कृता ह्यसौ ॥
दृप्तानामपि जन्तूनां देहान्तरनिवारिणी" ॥ इति ।

तथा च चक्रवर्तितनूजवचनम्-
" सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते " ॥ इति ।

अयमन्यो विशेषः-साधनान्तरेऽन्तिमस्मरणापेक्षास्ति, तथा च गीतायाम्—

" अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः" ॥ इति ।

विवृतं चैतद्भगवता भाष्यकृता-इदमपि त्रयाणां साधारणमिति । इह तु न तदपेक्षा, यदयं न्यस्तभरः, नानेन स्मर्तव्यं किञ्चित् । स एव तु स्मरति । तथा च भगवतो वचनम्-

" स्थिरे मनसि सुस्वस्थे शरीरे सति यो नरः ॥
धातुसाम्ये स्थिते स्मर्ता विश्वरूपं च मामजम् ॥

ततस्तं म्रियमाणं तु काष्ठपाषाणसन्निभम् ।
अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम् " ॥ इति ॥

अन्यश्चायं विशेषः-प्रारब्धकर्मणामप्यनेन नाशः, तथा च वचनम्-
" साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी " इति ॥
" आर्त्तानामाशु फलदा "
"दृप्तानामपि जन्तूनां देहान्तरनिवारिणी " ॥ इति ॥

आर्त्तदृप्तभेदेन द्विविधयोः प्रपन्नयोर्मध्ये आर्त्तविषये प्रपदनानुष्ठानसमनन्तरक्षण एव मोक्षदा। दृप्तानां विषये तु शरीरान्तरसम्बन्धापादकप्रारब्धनाशेन तच्छरीरावसान एव मोक्षदेति श्लोकाशयः ॥

अन्यश्च विशेषः-साधनान्तरनिष्ठस्य साध्योपायभूते स्वेनाश्रिते ध्यानयोगे, तेन प्रसाद्यमाने परमपुरुषे च उपायत्वबुद्धियोगोऽस्ति, प्रपत्तिनिष्ठस्य तु सिद्धोपाये एकत्रैव, प्रपदनस्यानुपायत्वात्। उपायत्वमिच्छद्भिरपि प्रपदनस्वरूपपर्यालोचनायां-तदनुष्ठानवेलायां तस्मिन्नुपायत्वबुद्धिर्नोचितेति तद्बुद्धियोगो निषिध्यते। तथाच वचनम्—

" त्वय्येव त्वदुपायधीरपिहितस्योपायभावास्तु मे " इति ।

अपिहितस्योपायभावेति पदे दृष्टिर्दीयताम् । क्रियमाणायामस्यां प्रपत्तौ उपायत्वबुद्धिर्मे मा भूदिति हि तदाशय इति ॥

अजानता जानता वा प्रपत्तौ वाङ्मयेरिता ।
इदमागो मम क्षन्तुं भक्तिधर्मात्मजोऽर्हति ॥
वाग्विसर्गो मम प्रायः स्वतो दोषाविलोऽपि सन् ।
सिद्धोपायानुषङ्गेण शुद्धो भवतु सर्वतः ॥ इति ॥ २-२-२९ ॥

इति श्री परमसद्गुरुश्रीनित्यानन्दमुनिशिष्य-कृष्णजीवनदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ २-२ ॥

समाप्तो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः ।

तृतीयोऽध्यायः—

समस्तचिदचिद्वस्तुशेषिणं सर्वकारणम् ।
तं नौमि सहजानन्दमक्षरात्परतः परम् ॥ १ ॥

भा—द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निके-श्रवणादिभक्तेः परभक्त्युत्पादकतोक्ता, श्रवणादिभक्तिभिरन्तःकरणपावित्र्यं चोक्तम्, श्रवणादिषु येन भगवत्प्रसन्नता तस्य बलिष्ठत्वमुक्तम्, परमेश्वरार्पितकर्मभिर्बन्धनिवृत्तिरुक्ता, ईश्वरानर्पितक्रियाफलं देहशुद्धिरेव, न मोक्ष इत्यप्युक्तम्, मनःस्थैर्यार्थं ध्याननियम उक्तः, भगवत्पादोदकप्रासादिकयोर्ग्राह्यतोक्ता, आर्त्तादिभक्तित्रैविध्यस्य गौणत्वमुक्तम्, गौणभक्तीनां बहिरङ्गान्तरङ्गत्वमुक्तम्, धर्मशास्त्रोक्तपापप्रायश्चित्तस्थानार्हत्वं भगवद्भक्तेरुक्तम्, क्रममुक्तिः सद्योमुक्तिश्चोक्ता, भक्त्येकान्तिकधर्मयोरैक्यमुक्तम्.॥

અધ્યાય-૩ જો-

સમસ્ત ચિત્ અચિત્ વસ્તુમાત્ર જેના શરીરરૂપેજ અપૃથક્સિદ્ધ હોવાથી જે સ્વયં સર્વના શેષી-શરીરી અને સ્વામી છે, સર્વ કારણના પણ જે સ્વયં સ્વતંત્ર કારણ છે. અને સર્વથી પર એવા અક્ષરથી પણ જે પર-સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને વિભૂતિ વિગેરે કલ્યાણ-ગુણગણોથી ભરપૂર હોવાથી શ્રેષ્ઠ અને નિયામક છે, એવા સર્વાન્તરાત્મા પ્રભુ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દસ્વામીને હું નમસ્કાર કરૂંછું. ॥ ૧ ॥

બીજા અધ્યાયના બીજા આહ્નિકમાં—શ્રવણાદિક ભકિતની પરા ભકિતમાં ઉત્પાદકતા (ઉત્પન્ન કરવાપણું) કહી. । શ્રવણાદિક ભકિતથી અન્તઃકરણની પવિત્રતા થાયછે એમ પણ કહ્યું. । શ્રવણાદિક સાધનોમાં જેનાથી ભગવત્પ્રસન્નતા થાય તેનું બલિષ્ઠપણું કહ્યું. । પરમેશ્વરને અર્પણ-બુદ્ધિથી કરેલાં કર્મોથી બન્ધનિવૃત્તિ કહી. । તેમજ—ઈશ્વરને નહિ અર્પણ કરેલી ક્રિયાઓનું ફળ માત્ર દેહશુદ્ધિજ છે, પણ મોક્ષ નથી એમ પણ કહ્યું. । મનની સ્થિરતાને માટે ધ્યાનનો નિયમ-(આવશ્યક્તા) કહ્યો. । ભગવાનનું ચરણોદક અને પ્રસાદભૂત અન્નાદિક વસ્તુઓની ગ્રાહ્યતા-પવિત્રતા કહી. । આર્ત્ત, જીજ્ઞાસુ અને અર્થાર્થી, એ ત્રિવિધ ભકતોની ત્રિવિધ ભકિતની ગૌણતા કહી. । ગૌણ ભકિતનું બહિરંગપણું અને અન્તરંગપણું કહ્યું. । ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તના સ્થાનની અર્હતા-યોગ્યતા પણ ભગવદ્ભકિતની છેજ એમ કહ્યું. । ક્રમમુકિત

भा-अथ तृतीयाध्याये भजनीयस्वरूपमुच्यते, तच्चैकमनेकं वेत्याशङ्कायामाह—भजनीयमिति ॥

सू० भजनीयमिदमद्वितीयं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात् ॥ ३-१-१ ॥

भजनीयमिदं श्रीकृष्णस्वरूपम्, अद्वितीयम्—एकमेव, नान्यत्। कृत्स्नस्य-भजनीयतया तत्र तत्रोक्तस्याग्नीन्द्रसूर्यादेः तत्स्वरूपत्वात्। प्रपञ्चितं चैतद्विभूत्यध्याये। स्मर्यते चान्यत्र—

" यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ।
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणि तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्यया" ॥ इति ॥

भगवतः कृष्णस्यैव मुमुक्षूपास्यत्त्वमन्येषां तदभावश्चान्यत्र स्मर्यते—

" तस्माद्भारत ! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताभयम् " ॥
" वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यद्देवमुपासते ।
त्यक्त्वामृतं स मूढात्मा भुङ्क्ते हालाहलं विषम् " ॥

અને સદ્યોમુક્તિ પણ કહી. । તેમજ ભક્તિ-પરા ભક્તિ અને એકાન્તિક ધર્મનું ઐક્યજ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. ॥

હવે ત્રીજા અધ્યાયમાં ભજન-ઉપાસના કરવા યોગ્ય પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહેવામાં-પ્રતિપાદન કરવામાં આવેછે—

હવે-તે સ્વરૂપ એકજ છે ? કે-અનેક છે ? એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનું સમાધાન કરેછે-

**ઉપાસના કરવા યોગ્ય આ સ્વરૂપ અદ્વિતીય (એકજ) છે,
સર્વને તેની સ્વરૂપતા-શરીરતા છે માટે. ॥ ૩-૧-૧ ॥**

ભજન કરવા યોગ્ય આ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ, અદ્વિતીય-એકજછે, બીજું-સ્વતંત્ર કઇ છેજ નહિ. । સર્વને-ભજનીયપણે તે તે પ્રસંગે કહેલા અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને સૂર્યાદિકને, તેનું શરીરપણુંજ છે માટે. । વિભૂતિ અધ્યાયમાં આ વિગતવાર કહેવામાં આવ્યું છે. । બીજા ગ્રન્થોમાં પણ કહેલું છે-" જેમ વૃક્ષના મૂળમાં પાણી સીંચવાથી તેનાં ડાળ, ડાળખીઓ અને ઉપશાખાઓ સઘળાં તૃપ્ત થાયછે, વળી-પ્રાણને આહાર આપવાથી ઇન્દ્રિયો જેમ સચેત થાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વકારણ એવા અચ્યુત ભગવાનની પૂજા કરવાથી સર્વની પૂજા થાયછે. " એમ. ।

મુમુક્ષુઓને ઉપાસના કરવા યોગ્યપણું શ્રીકૃષ્ણનુંજ છે અને બીજા દેવોને તેનો અભાવ છે, એમ બીજા ગ્રન્થોમાં કહેલું છે-

भा-" वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते ।
तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः " ॥
" यस्तु विष्णुं परित्यज्य मोहादन्यमुपासते ।
स हेमराशिमुत्सृज्य पांसुराशिं जिघृक्षति " ॥
" अनादृत्य तु यो विष्णुमन्यदेवमुपासते ।
गङ्गाम्भसः स तृष्णार्तो मृगतृष्णां प्रधावति " ॥
" हरिरेव सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ।
मन्त्रं विष्णोः सदा विप्राः! पठध्वं ध्यात केशवम् " ॥
" नारायणात्परो देवो न भूतो न भविष्यति " ।
" इदं रहस्यं वेदानां पुराणानां तथैव च ।
सर्वे देवाः सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगाः ।
विष्णोः सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिः " ॥
" ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ।
स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः " ॥

"હે ભારત ! તેથી અભય પદ પામવા ઇચ્છતા જનોએ સમર્થમૂર્તિ ભગવાન શ્રીહરિજ શ્રવણ કરવા યોગ્ય, કીર્તન કરવા યોગ્ય અને સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે." । "જે માણસ વાસુદેવ ભગવાનનો પરિત્યાગ કરીને બીજા દેવને ઉપાસે છે, તે મૂઢાત્મા તો અમૃત છોડી દઇને હાળાહળ ઝેરનેજ ખાયછે." । "વાસુદેવનો પરિત્યાગ કરીને જે બીજા દેવને ઉપાસેછે, તે દુર્મતિ જન તો ગંગાકીનારે તરસ્યો થઇને કૂવો ખોદેછે-ખોદનારજેવો મહામૂર્ખ છે."। "જે માણસ તો વિષ્ણુ ભગવાનનો પરિત્યાગ કરીને મોહાન્ધ થઇને બીજા દેવને ઉપાસે છે, તે તો સુવર્ણના ઢગલાને છોડી દઇને ધૂળના ઢગલાને લેવા ઇચ્છે છે." । "વિષ્ણુનો અનાદર કરીને તો જે માણસ અન્ય દેવની ઉપાસના કરેછે, તે તો તરસથી પીડાતો માણસ ગંગાજળથી વિમુખ થઇને ઝાંઝવાંના જળ તરફ દોડે છે-દોડનારા જેવો છે. "। " હે વિપ્રો ! સત્ત્વગુણમાં વર્તનારા તમોએ નિરન્તર શ્રીહરિ ભગવાનજ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, તમે સદાય વિષ્ણુનો મન્ત્ર જપો ! અને કેશવ ભગવાનનું ધ્યાન કરો !" । "શ્રીનારાયણ ભગવાનથી પરશ્રેષ્ઠ કોઇ દેવ થયોય નથી અને થશેય નહિ. " । " સર્વ વેદોનું એજ રહસ્ય છે, તેમજ-પુરાણોનું પણ એજ રહસ્ય છે, કે-બ્રહ્માંડની અંદર વર્તતા એવા પિતૃદેવગણોએ સહિત બ્રહ્માદિક સર્વ દેવગણો શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન થકીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે, આ પ્રમાણે આ વેદની શ્રુતિજ કહે છે. " । " બ્રહ્માદિક સર્વ દેવતાઓ પૂર્વે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને આરાધીને તે કેશવ ભગવાનની પ્રસન્નતાથીજ પોત-પોતાના

भा-" भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोऽक्षजम् ।
सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ।
मुमुक्षवो घोररूपान् हित्त्वा भूतपतीनथ ॥
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ।
रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान् भजन्ति वै ॥
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः " ॥
" वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः ।
वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥
वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ।
वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः " ॥
" नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः ।
नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥
नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गति " रिति ॥

પદને પામેલા છે. " । "એથીજ પૂર્વે સર્વ મુનિઓ અધોક્ષજ ભગવાનને ભજતા હતા. વિશુદ્ધ સત્ત્વગુણ અને તેને અનુસરીને રહેલા ધર્મજ્ઞાનાદિક જે ગુણો તે આ લોકમાં ક્ષેમ-કલ્યાણને માટે કલ્પાય છે, માટેજ મોક્ષાર્થી મુમુક્ષુજનો ઘોરસ્વરૂપ ભૂતપતિ-ભૈરવાદિકનો ત્યાગ કરીને, અસૂયાએ રહિત થકા શાન્તસ્વરૂપ એવી નારાયણની કળાઓને-અવતારોને ભજે છે, રજોગુણ-તમોગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિવાળા તુલ્ય સ્વભાવવાળા રજોગુણી તમોગુણી એવા દેવોને ભજે છે, લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય અને પ્રજાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો પિતૃઓ, ભૂતો અને પ્રજાપતિઓ વિગેરેને ભજે છે. " । " વેદો બધાય વાસુદેવપર છે, કર્મયોગ વિગેરે સર્વ યોગો વાસુદેવપર છે, ક્રિયાઓ વાસુદેવપર છે, જ્ઞાન વાસુદેવપર છે, તપ વાસુદેવપર છે, ધર્મ વાસુદેવપર છે, તેમજ ગતિ-પ્રાપ્તિ પણ વાસુદેવપર છે. " । " વેદો નારાયણપર છે, સર્વ દેવતાઓ નારાયણ થકીજ ઉપજેલા છે, લોક સર્વ નારાયણપર છે, સર્વે યજ્ઞો નારાયણપર છે, યોગ નારાયણપર છે, તપ નારાયણપર છે, જ્ઞાન નારાયણપર છે અને ગતિ-પ્રાપ્તિ પણ નારાયણપર છે. " ॥ ઇતિ ॥

આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો એજ સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે, કેમકે-પ્રારંભને અનુરૂપ-બરોબર બંધબેસતો છે માટે. । જુઓ ! પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે-"પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમ એજ ભકિત છે." । "તે પરમેશ્વરમાં પૂર્ણ નિષ્ઠા પામનારને મુક્તિ મળવાનો ઉપદેશ છે માટે. ।" "બીજાં જ્ઞાનાદિક સાધનોને એની અપેક્ષા છે માટે ભકિતજ મુખ્ય છે." વિગેરે જાણવો. ।

टी-अध्यायसङ्गतिमाह-वृत्तानुवादपूर्वकम् द्वितीयाध्यायस्येत्यादिना ॥

अयमत्राद्वितीयशब्दो न द्वितीयमात्रप्रतिषेधपरः, किन्तु-भजनीयद्वितीयप्रतिषेधपरः। यथा-"अद्वितीयः शूर" इति निर्देशः शूरान्तरप्रतिषेधपरः, इत्यभिप्रेत्य भावमाह-एकमेव नान्यदिति।

ननु-कथमुच्यते? भजनीयान्तरं नेति, बहवो हि देवा भजनीयाः श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धाः, इत्याशङ्कायां सूत्रशेषः प्रवर्तत इत्याशयेन भावमाह-कृत्स्नस्येत्यादिना। भजनीयतया तत्र तत्रोक्तस्येति। भजनीयान्तरप्रतिषेधे हि भजनीयानामेव प्रसङ्गो न घटपटादीनाम्। तद्युक्तः कृत्स्नशब्दस्य वैयर्थिकाशेषावबोधपर्यन्तः सङ्कोच इति भावः। तत्स्वरूपत्वादिति। तस्य स्वरूपमैश्वर्यलक्षणं धर्मो येषु तेषां भावस्तस्मात्। परमात्मना भगवतानुप्रविष्टाः तदैश्वर्यलेशाहितैश्वर्यकाः सर्व एवाग्न्यादयो देवाः, अतो न ते वस्तुतो भजनीयाः, किन्तु-यस्येदमैश्वर्यमेषु स एव हि तत्त्वदर्शिभिर्भजनीय इति भावः। तत्र प्रमाणमाह-प्रपञ्चितमित्यादिना। विभूत्यध्याये इति। "यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽश सम्भवम्" इत्यन्तेन।

भजनीयस्वरूपविवेचनारम्भे भजनीयान्तरप्रतिषेधं कृत्स्नशब्दस्य प्रवृत्तिसङ्कोचं चास्वारस्यमालोच्यान्यथा व्याचष्टे सूत्रम् यद्वेत्यादिना। सूत्रस्थमिदं पदं व्याचष्टे-अस्मिन् शास्त्रे प्रस्तुतमिति। सर्वेश्वरतत्त्वमिति। "सा परानुरक्तिरीश्वरे" इति ईश्वरत्वेनासाधारणेन रूपेणैव तु परब्रह्म प्रस्तुतम्। तस्य स्वरूपयाथात्म्यमुच्यते-अद्वितीयमिति। तत्पुरुषभ्रमं व्यावर्त्तयन्नाह-द्वितीयशून्यमिति।

ननु-जगदिदं कार्यकारणात्मकं चिदचिदात्मकं च दृश्यते, तत्कथमुच्यतेऽद्वितीयमित्याशयेनाक्षिपति-कथमिति। कथमयं परिहारस्तत्स्वरूपत्वादिति। अविकृतं हि परब्रह्म यः सर्वेश्वरः। विकारि चैतत्कार्यकारणात्मकमचन्यादि। प्रेरिता चायम् परमात्मा, भोक्तृभोग्यादिलक्षणं तु चिदचित्तत्त्वमनीशितृ। अतो भावमाह-तदात्मकत्वादिति। कथमयमस्य शब्दस्य[1] भावः? उच्यते-आत्मतत्त्वं यथावस्थितमविदुषामिदं द्वितीयमिदं तृतीयमिति भवति व्यवहारः। विदुषां तु एकमेव तत्त्वम्। न च क्षेत्रज्ञानन्त्यमात्रेण स्वतन्त्रानेकवस्तुसद्भावः। यदमी क्षेत्रमिव सर्वात्मनः परमात्मन एकस्य शरीरतया, द्रव्यस्य जातिगुणादिवत्पृथक्सत्तारहितास्तत्सत्तैकसत्ताकाः परतन्त्राः प्रकारीभूताः। तत्सर्वेश्वर एव च सर्वस्यात्मा अद्वितीयः। न च स्वनियतप्रकारैः स्वस्य सद्वितीयता। न हि गन्धरूपरसाद्यैः फलस्य सद्वितीयता। धर्म्यन्तरसद्भावो हि सद्वितीयतां वस्तुन आपादयेत्। परमात्मा चायं स्वेतरसमस्तचिदचित्प्रकार इति अस्य स्वरूपं विशिष्टमेव भवति। विशिष्टस्य विशेषणमपि स्वरूपमिति निर्देशमर्हति। न हि विशिष्टं केवलेन विशेष्येण विशेषणेन वा निरूपयितुं शक्यते। तदंशद्वयमपि विशिष्टस्य स्वरूपमेव। तदुक्तं निर्दिष्टं-कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वादिति। भावश्चास्य-तदात्मकत्वादिति युक्त एवोक्त इति।

यद्वा-रूपं शरीरम्, स्वं रूपमसाधारणं शरीरम्। न हि सर्वशरीरकत्वमन्यस्य ॥३-१-१॥

---

१. तत्स्वरूपत्वादितिशब्दस्य ॥

भा-समुचितश्चायमर्थः-सूत्रस्यास्य, प्रक्रमानुरूप्यात्। अयं हि प्रक्रमः—"सा परानुरक्तिरीश्वरे" "तत्संस्थस्यामृतत्त्वोपदेशात्" "सा मुख्येतरापेक्षत्त्वात्" इत्यादिः॥

यद्वा—भजनीयमिदम्—यद्भजनीयतयास्मिन् शास्त्रे प्रस्तुतं तदिदं सर्वेश्वरतत्त्वम्, अद्वितीयम्—द्वितीयशून्यम्। कथम्? कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्त्वात्—तदात्मकत्त्वादित्येतत्। तथा च श्रूयते—"ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" "यस्य पृथिवी शरीरम्" "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादि॥३-१-१॥

मायास्वरूपमाह-तच्छक्तिरिति।

सू० तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात्॥ ३—१—२॥

त्रिगुणात्मिका तमोमयी विचित्रकार्यकारिणी या माया सा तच्छक्तिः, तस्य-भगवतः, शक्तिः-जगदुत्पत्तिस्थितिलयेपूपकरणभूता, "यस्याव्यक्तं शरीर" मित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण शरीरभूता। शरीरिणं परित्यज्य शरीरवन्न स्वतः किञ्चिदपि कर्त्तुं समर्था। तत्र हेतुः-जडसामान्यात्-कालेन्द्रियादिभिर्जडैः सह सामान्यात्॥३-१-२॥

અથવા-ભજનીય આ સ્વરૂપ એટલે-જે ભજનીયપણે આ શાસ્ત્રમાં આરંભમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે આ સર્વેશ્વર તત્ત્વ, અદ્વિતીય-દ્વિતીયશૂન્ય છે, શાથી? તો કે-સમગ્ર વિશ્વને તત્સ્વરૂપતા છે, એટલે કે-તદાત્મકતા છે માટેજ.। તે પ્રમાણેજ શ્રુતિ કહેછે-"આ સઘળું વિશ્વ એતદાત્મક છે."। "અંદર પ્રવિષ્ટ થકાજ જનોના શાસ્તા-નિયામક છે."। "પૃથ્વી જેનું શરીર છે."। "આત્મા જેનું શરીર છે."। ઇત્યાદિ॥ ૩-૧-૧॥

હવે-માયાનું સ્વરૂપ કહેછે—

માયા તેની શકિત છે, જડને સમાન સ્વભાવની છે માટે.॥ ૩-૧-૨॥

ત્રિગુણાત્મક, તમઃપ્રધાન અને વિચિત્ર કાર્ય કરનારી, એવી જે માયા તે તેની શકિત છે.। તે ભગવાનની શકિત એટલે-જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ ક્રિયામાં ઉપકરણભૂત-"અવ્યકત-પ્રકૃતિ જેનું શરીરછે."। ઇત્યાદિક શ્રુતિઓએ કહેલા પ્રકારથી પરમાત્માના શરીરભૂત છે.। શરીરીને-આત્માનો પરિત્યાગ કરીને શરીરજ જેમ, એમ પરમાત્મા સિવાય સ્વતઃ કંઇ પણ કરવાને સમર્થ નથી એ અર્થ છે.। તેમાં હેતુ—જડસામાન્યાત્—કાળ, ઇન્દ્રિયો, વિગેરે જડ પદાર્થોની સાથે સમાન ધર્મવાળી છે **માટે.** ॥ ૩—૧—૨॥

भा-अपृथक्सिद्धविशेषणतामेव द्रढयति-व्यापकत्वादिति ॥

सू० व्यापकत्वाद्ब्रह्माभिन्नम् ॥ ३-१-३ ॥

ब्रह्मात्र प्रकृतिः, "मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यह" मित्यत्र ब्रह्मशब्देन प्रकृतेर्ग्रहणात्। अभिन्नम्-अविभक्तम्। परमात्मनः पृथक्स्थितिं नार्हति। कुतः? तस्य-परमात्मन आत्मतया व्यापकत्वादित्यर्थः॥ ३—१—३ ॥

માયાની અપૃથક્સિદ્ધવિશેષણતાનેજ દૃઢ કરે છે—

બ્રહ્મ-(માયા) જુદી નથી, (પરમાત્માનું) વ્યાપકપણું છે માટે. ॥ ૩-૧-૩ ॥

આ સૂત્રમાં કહેલા બ્રહ્મ શબ્દથી પ્રકૃતિ જાણવી. "જગતના કારણભૂત એવી સર્વથી મોટી માયા તે મારી શક્તિ છે, તેમાં હું જગદ્રૂપ ગર્ભ ધારણ કરૂં છું." । એ વાક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દથી પ્રકૃતિજ લીધેલી છે માટે. । અભિન્ન-અવિભક્ત છે. । અર્થાત્ પરમાત્મા થકી પૃથક્ રહી શકવાને યોગ્ય નથી. । શાથી? તો કે-તે પરમાત્માનું આત્મપણે-આત્મભાવે વ્યાપકપણું છે માટે. એ અર્થ છે. ॥ ૩-૧-૩ ॥

टी-मायास्वरूपमिति। माया—त्रिगुणा प्रकृतिः। तस्याः स्वरूपं निरूपयति। कस्मै? स्वतन्त्रप्रधानवादनिरसनमुखेन भजनीयस्यैश्वर्यज्ञापनाय। तच्च तदन्तर्यामितालक्षणमिति सर्वस्यैव ब्रह्मात्मकत्वं दृढीकृतं भवति॥

त्रिगुणात्मिकेति। त्रयो गुणा यस्यास्तदात्मिका-तत्स्वरूपा। तमोमयी-स्वार्थे मयट्, कार्यावस्थाव्यावृत्तिः, सर्वमूलभूता प्रकृतिरित्येतत्। विचित्रकार्यकारिणीति। मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेतत्। सेयं प्रकृतिः कापिलाभिमतप्रकृतिवन्नानुमानिकी स्वतन्त्रा, किन्तु परस्य ब्रह्मणः शक्तिः, शक्तित्वं हि कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणत्वादित्याशयं प्रकाशयन् व्याचष्टे-सेत्यादिना। कस्मिन् कार्ये उपयुज्यते? आह-जगदुत्पत्तिस्थितिलयेष्विति। आस्तां कार्योपयोगित्वमस्याः, अथापि तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वं कथम्? येन तच्छक्तित्वं स्यात्, तत्राह-"यस्याव्यक्त"मिति। शरीरभूतेति। एतेनापृथक्सिद्धविशेषणत्वं ज्ञापितम्। तच्छक्तित्वविधानेनाभिप्रेतं व्यावर्त्तनीयांशमाह-न स्वत इति। जडसामान्यात्—कालवत्, इन्द्रियवत्, रथादिवच, जडत्वाविशेषात्। चेतनानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशयेन व्याचष्टे—कालेत्यादिना। कालस्यापि परमात्मशक्तित्वं ज्ञापयता इदमुदाहृतम्। इन्द्रियेति। इन्द्रियस्य जीवाधिष्ठानेनैव प्रवृत्तिर्लोकविश्रुतेत्यध्यात्ममुदाहरणम्। आदिशब्देन वाह्यं रथादिकम्। इदमुभयं गुणमयेष्वेव विकारेषु चेतनसापेक्षत्वनियमेन गुणमयप्रकृतावप्ययमेव न्याय इति ज्ञापयति॥ ३ १-२ ॥

भिद्धातोर्विश्लेषविशेषार्थकत्वमभिप्रेत्याह-अविभक्तमिति। आकाशादिवद्व्यापकताया अनुपयुक्तत्वयाह-आत्मतयेति॥ ३-१-३ ॥

परैर्व्याख्यातृभिरादृतं पाठान्तरमाश्रित्य सूत्रत्रयमिदं प्रकारान्तरेण व्याख्यायते—

सू० भजनीयेनाद्वितीयमिदं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात् ॥ (१) ॥

अविज्ञाय भजनीयस्य यथावस्थितं स्वरूपं भजनं हि न नियतं निःश्रेयसाय। परं ब्रह्मैव तु सकलवेदान्तवेद्यमस्मिन् शास्त्रे भजनीयतयोच्यत इत्यप्यवश्यं वक्तव्यमौपनिषदैकान्तप्रतिष्ठितये। तदस्य यथावस्थितं स्वरूपं–सकलजगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वलक्षणमौपनिषदमसाधारणं निरूपयन्नारभते–"भजनीयेने"त्यादिना। अनेन सूत्रेणाभिधित्सितोऽर्थः–परस्य ब्रह्मणो भजनीयस्याभिन्ननिमित्तोपादानभावः। तत्र श्रौत उपादानभावः, आर्थो निमित्तभावः। तथा हि–इदं कार्यं विविधं भजनीयेन-भजनीयतयाभिहितेन परेण ब्रह्मणा,। अद्वितीयम्–अभिन्नम्, नार्थान्तरम्। कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात्–यथा घटशरावादेर्विविधस्य विकारस्य स्वरूपं तु मृदेव, तत् विकारस्य वैविध्येऽपि मृद्द्रव्यादनर्थान्तरम् घटशरावाद्यखिलं द्रव्यम्। तथा सर्वस्यास्य चराचरस्य विकारस्य धर्मिस्वरूपं तु ब्रह्मैव, तत् चराचरविकारवैविध्येऽपि न परब्रह्मणोऽर्थान्तरम्।

ननु–मृद्द्रव्यस्येवास्य परस्यैव ब्रह्मणः सर्वोऽयं विकार इत्यविकृतस्वरूपता व्याहन्येत। नैतत्––पिण्डघटशरावाद्यन्योऽन्योपमर्दलक्षणविकारयोगः साक्षान्मृद्द्रव्य इव नेह परस्मिन् ब्रह्मणि साक्षाच्चराचराद्यन्योऽन्योपमर्दलक्षणविकारयोगः। किन्तु–स्वशरीरतया स्वापृथक्सिद्धप्रकारभूतचेतनाचेतनद्वारेणेत्यविकृतत्वमक्षतमेव। अविकृतत्वेऽपि तत्तदवस्थचेतनाचेतनात्मतापत्तिलक्षणावस्थायोगवैचित्र्ययोगाद्विविधकार्यभावोऽपि मुख्य एवोपपद्यते। सर्वान्तरात्मतया सर्वप्रकारस्यास्य सर्वमेवेदमुपपद्यते। न हि किञ्चिज्जगत्यस्ति यदस्य न प्रकारतामेति।

सङ्ग्रहश्चात्र पूर्वेषाम्––

" उपादानं परं ब्रह्म समस्तचिदचिद्वपुः।
बहु स्यामिति सङ्कल्प्य सम्भवत्सत्यदात्मकम्॥
सौक्ष्म्यस्थौल्यविभेदेन विशेषणगतेन तु।
उपादानमुपादेयं विशिष्टं ब्रह्म वर्ण्यते॥
तत्तद्विशेषणांशेषु तत्तद्भेदव्यवस्थया।
मिथः स्वभावसाङ्कर्यमापतेन्न कदाचन"॥ इति॥

" वियद्वायुस्तेजःसलिलमवनिश्चेति यदिदं
विकाराणां या च प्रकृतिरपि यश्चेतनगणः।
न चैषामेकं वा यदगुणतया स्यात्तनुतया
प्रकारीभूयास्ते निखिलमपि यद्ब्रह्म इदम्॥
तथा च स्वैकान्तैरखिलचिदचिद्धर्मनिचयै-
र्विशिष्टं ब्रह्मैकं भवति न च तत्त्वं तदधिकम्।
तदेवोपादेयं स्वतनुचिदचित्स्थौल्यदशया
तदेवोपादानं भवति च तयोः सूक्ष्मदशया"॥ इति॥

एवं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वे प्रतिपादिते उपादानोपादेयभावानाक्रान्तस्य निमित्तान्तरस्यासम्भवादर्थादुपादानस्यैव निमित्तभावोऽपि सूचितो भवति॥ (१)॥

टी॰-ननु-न परं ब्रह्मोपादानं भवितुमर्हति, जगद्धि गुणमयम्, तस्योपादानेन तत्स्वरूपेण त्रिगुणेन भाव्यम्। नास्याधिष्ठात्रपेक्षा, स्वभावतः प्रसवशीलेयं प्रकृतिः, तन्निमित्तं परं ब्रह्मेत्यप्यसम्बद्धमित्यत्राह-तदिति।

सू॰ तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात्॥ (२)॥

या प्रकृतिरुच्यते सा न सर्वात्मना प्रतिषिध्यते। तस्या उपादानत्वमपि न सर्वात्मना प्रतिषिध्यते। किन्तु-स्वतन्त्रा सा स्वयमेव प्रसवशीलेत्येतत्तु परब्रह्मोपादानवादिभिरस्माभिः प्रतिषिध्यते। सा हि माया अत्याश्चर्याणि सृजतो मायाविनः कस्यचित् काचिदुपकरणभूता। यस्मान्माया तस्मान्मायाविनः परतन्त्रा सा। "मायां तु प्रकृतिं विद्या"दिति। मायाविनो महेश्वरस्य तस्येयं शक्तिश्च भवति। "मायिनं तु महेश्वर"मिति हि श्रूयते। श्रूयते च-"ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति। देवस्य—क्रीडनशीलस्य, आत्मनः—परमात्मनः शक्तिमिति तु तदर्थः। न केवलं श्रुत्या पारतन्त्र्यम्। जडसामान्याच्च-गुणमयानां रथादीनामिव जडानां अनन्याधिष्ठितानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। परस्याधिष्ठातुरुपकरणीभूयैव कार्योपादिनी भवितुमर्हतीति युक्तं तच्छक्तिरिति। तथा च ब्रह्मात्मिकेयं ब्रह्मात्मकभूतादिरूपेण परिणमतीत्यनिष्टं न नः। विशिष्टस्यैव ब्रह्मस्वरूपतया तस्यैवावस्थाभेदेनोपादानोपादेयभावे अवस्थाभेदनिर्वाहकविशेषणांशयोरप्युपादानोपादेयभावस्याबाधितत्वात्। अधिकमन्यतो बोध्यम्। अस्मिन् सूत्रे न पाठभेदः॥ (२)॥

ब्रह्मोपादानभावं समर्थयता प्रतिक्षिप्त आनुमानिकप्रधानोपादानभाववादः। अथोपादानोपादेययोरन्यत्ववादः प्रतिक्षिप्यते। उपक्षिप्तं हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मोपादानभावनिरूपणेऽनन्यत्वमुपादानोपादेययोः॥

सू॰ व्यापकत्वाद्व्याप्यानाम्॥ (३)॥

आपाततो वचनमिदं व्याहतमिव। न ह्यन्यधर्मा अन्यस्मिन् स्युः, कार्येष्वेव कार्यता, कारणेष्वेव कारणता, व्याप्येष्वेव व्याप्यता, व्यापकेष्वेव व्यापकता। व्यापकं भवतीति तु वचनमनुपयुक्तम्। एकमपेक्ष्य व्याप्यानामन्यमपेक्ष्य व्यापकतेत्येतदप्यनुपयुक्तं वचः। तदयमर्थः-व्यापकं यद्वस्तु तस्य यो भावः-तादात्म्यम् तस्मादित्यर्थः। व्याप्यानां व्यापकतादात्म्यादिति यावत्। अत्र व्याप्यव्यापकशब्दावारभ्यारम्भकयोर्वर्त्तेते। अवयविद्रव्यान्तरवादिनामपि तयोर्व्याप्यव्यापकभावस्त्वबाधितः। तयोरयुतसिद्धताप्रयोजकः कश्चन सकलप्रमाणपथातीतः कल्प्यते तैः। स एव प्रत्यक्षावगतेन तादात्म्येनोपपादितेनेह प्रतिषिध्यते। इत्थञ्च आरभ्याणामारम्भकद्रव्यतादात्म्यादिति फलितः सूत्रार्थः। प्रत्यक्षेण तादात्म्येऽवगम्यमाने कस्तत्प्रतिरोधकस्तर्क इति भावः। व्याप्यव्यापकशब्देनानयोर्निर्देशस्तु-आरभ्यद्रव्ये आरम्भकद्रव्यान्वयनैयत्यस्य प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञापनाय।

यद्वा-प्रथमसूत्रेण सर्वस्य परमात्मैकोपादानकत्वेऽभिधित्सितेऽर्थे द्वौ प्रतिवादावयतरतः। तत्रैकः-गुणमयस्यास्य सर्वस्य गुणमयं स्वतन्त्रमेकमुपादानं भवितुमर्हतीति।

टी-अपरस्तु—सर्वस्यार्थस्यैकमारम्भकं भवतीत्येतदेवानुपपन्नमिति। तत्र प्रथमा शङ्का पूर्वसूत्रेण परिहृता। अपरा त्वनेन परिह्रियते।

अयमाशङ्कितुरभिप्रायः-घटशरावादीनां बहूनां यदारम्भकं मृद्द्रव्यं तद्धि तानपेक्ष्य व्यापकं भवति, तस्य-मृद्द्रव्यस्य तेष्वनुगमेः। ते च घटशरावादयस्ततो मृद्द्रव्याद्व्याप्याः—न्यूना विशेषा भवन्ति। न हि मृद्द्रव्यानुबद्धोऽपि घटः शरावः, शरावो वा घटः। तदेकं चेद्बहूनां विशेषाणामारम्भकं, तदा तेन भाव्यं तान् व्याप्यानपेक्ष्य व्यापकेन। अत्यन्तविषमजातीयानामवनिसलिलदहनपवनविशेषाणामनुगतमेकं व्यापकं न हि घटेत। नाप्यत्यन्तविषमचिदचित्प्रपञ्चयोरिति॥

तत्राह-व्यापकत्वाद्व्याप्यानामिति। इह जगति यावन्तो व्याप्याः—विशेषास्तान् सर्वानपेक्ष्य व्यापकत्वात्परमात्मनः॥

अयम्भावः—ये नाम विशेषाः—वियदनिलानलसलिलावनयोऽन्ये च जडाजडराशयः, सर्वं पद्यानर्थ्यामिब्राह्मणोक्तरीत्या ब्रह्मात्मका एवेति सर्वप्रकारैरवस्थितः स एवेति सर्वविशेषरूपः स एवेति तानपेक्ष्य व्यापकता स्वेन रूपेणाक्षतैव तस्येति। प्रतिहतस्वतन्त्रप्रधानवादेन कापिलेनैव वा साङ्ख्यसूत्रेण समुद्भाव्यमानामाशङ्कां परिहरत्यनेन सूत्रेण। शङ्कातत्परिहारक्रमस्तु स एव॥ (२)॥

अथ निमित्तकारणत्वाशङ्का परिह्रियते। शङ्कापरिहारमुखेन निमित्तत्वोपपादनमस्य सूत्रस्य फलम्। नित्यं कमपीश्वरमसहमानानां कापिलानामियं शङ्का नन्वित्यादिनानूद्यते॥

प्राणिबुद्धिभ्य इति। अत्र बहुवचनं बलैश्वर्यादिलक्षणज्ञानविततिभेदनिबन्धनमित्यभिप्रेत्य तदर्थमाह- ज्ञानबलैश्वर्येभ्य इति। यो हि प्रकृतिचिन्तकः प्रलये प्रकृतौ मग्नः स पुनरुत्थितो ज्ञानबलैश्वर्यसम्पन्नोऽपि कर्मपरवशः प्राणीति न तस्य सामर्थ्यमिदं महदादिकार्यमखिलमारब्धुमिति भावः। तत्र प्रमाणमाह- श्रीमद्भागवतेत्यादिना॥ ३-१-४॥

कारणनिरूपणेऽयं प्रसङ्गः-पूर्वस्मिन् सूत्रे परिमितज्ञानशक्तिकानां ब्रह्मादीनां जगत्कारणत्वनिरसनमुखेन तस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वशक्तस्य सङ्कल्पविशिष्टवेषेण निमित्तकारणत्वे ज्ञापिते शङ्केयमवतरति—यद्येवं देवादिविषमसृष्ट्या भगवतो नैर्घृण्यं स्यादिति। तत्रेदमुच्यते- न नैर्घृण्यं प्रत्युत कृपैवेति।

कथमीश्वरस्य परमकारुणिकस्य उच्चनीचविषमसृष्टिकर्तृत्वमित्यत्राह-तत्तत्कर्मानुसारेणेति।

ननु-भवतु सृष्टिः कर्मानुगुणा, तथा सृजतोऽस्य का कृपा? निपतितांस्तमसि ततो बहिरुपनयतीति तु कृपा। तथा चाहुराचार्याः-

"अविदविशेषितान् प्रलयसीमनि संसरतः
करणकलेवरैर्घटयितुं दयमानमना" इति।

वेदान् निर्ममे इति का कृपेत्याशङ्कां परिहरन् श्रुतेर्विशेषमाह-धर्मार्थेत्यादिना। हिताहितेति। हितावबोधनमादानाय, अहितावबोधनं हानाय। यथाधिकारमिति। सात्त्विकराजसतामसभेदेनोत्तममध्यमाधमांस्त्रिविधानधिकारिणोऽधिकृत्य यथाधि-

भा०—ननु—जीवेष्वप्युपचितपुण्याः केचित्तपोज्ञानबलैश्वर्यादिभिरधिकतरा दृश्यन्ते, ततश्च सिद्धगन्धर्वादयस्ततो देवास्तत इन्द्रादयस्ततो ब्रह्मादयः। अतो ब्रह्मादिष्वन्यतम एवैकैकस्मिन् कल्पे उपचितेन पुण्यविशेषेणैव प्रभूतमैश्वर्यं प्राप्तो जगत्सृष्टयादिकं करोतु। किं ? नित्येनेश्वरेणेति चेत्तत्राह—

सू० न प्राणिबुद्धिभ्योऽसम्भवात् ॥ ३-१-४ ॥

प्राणिबुद्धिभ्यः—जीवात्मज्ञानबलैश्वर्येभ्यो, न—जगदुत्पत्त्यादिकं न जायते। कुतः ? असम्भवात्—ईश्वरव्यतिरिक्तानां केषांचिदपि जीवानां जगत्कर्तृत्वादि सामर्थ्यं न सम्भवतीति यावत्। उक्तं च-श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणा नारदं प्रति—

" येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम्।
यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारका:॥

નનુ-શંકા, જીવવર્ગમાં પણ અતિ વૃદ્ધિ પામેલા પુણ્યવાળા કેટલાક તપ, જ્ઞાન, બળ અને ઐશ્વર્યાદિકથી અતિ અધિક દેખવામાં આવે છે, તેથી વળી અધિક સિદ્ધ અને ગન્ધર્વાદિક, તેથી વળી અધિક દેવતાઓ, તેથી પણ અધિક ઇન્દ્રાદિક દેવો અને તેથી અધિક બ્રહ્માદિક, એમ દેખાય છે.। માટે બ્રહ્માદિકમાંથીજ કોઇ એક દેવ એક એક કલ્પમાં વૃદ્ધિ પામેલા પુણ્યવિશેષથીજ બહુ મોટા ઐશ્વર્યને પામેલા હોય તે જગતની સૃષ્ટિ આદિક કરે !। નિત્યસિદ્ધ એક અનાદિ ઈશ્વરને માનવાથી શો વિશેષ છે ?। એમ જો તમે શંકા[1] કરતા હો તો ત્યાં કહે છે-

પ્રાણીઓનાં બુદ્ધિબળાદિકથી ન થાય, અસંભવ છે માટે. ॥ ૩-૧-૪ ॥

પ્રાણીઓના બુદ્ધિબળાદિકથી-જીવાત્માઓનાં જ્ઞાન, બળ, ઐશ્વર્યોથી, ન થાય-જગતની ઉત્પત્તિ આદિક નજ થાય.। શાથી ? અસંભવ છે માટે.। ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઇ પણ જીવોને જગત્કર્તૃત્વાદિક સામર્થ્ય-ઐશ્વર્ય સંભવતું નથી એજ ખરો-છેલ્લો અર્થ છે.। શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્વિતીય સ્કંધમાં બ્રહ્માએ નારદ પ્રત્યે કહ્યું છે-"જે સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માએ પ્રકાશ કરેલા-સમષ્ટિરૂપે રચેલા વિશ્વને હું પ્રકાશકરૂં છું-વ્યષ્ટિરૂપે રચું છું.। જેમ-સૂર્ય, અગ્નિ, ચન્દ્રમા, તથા નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓ આ વિશ્વને પ્રકાશ કરેછે તેમ.। સર્વના દ્રષ્ટા-સાક્ષી, સર્વના નિયામક, કૂટસ્થ અને સર્વના

૧- કોઇ એક નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરને નહિ ગ્રહન કરનારા કાપિલમતાનુયાયિઓની આ શંકા છે, માટે તેનું ખંડન સૂત્રકાર-શાંડિલ્યમુનિ પોતેજ કરેછે.।

भान्तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः ।
सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिनोदितः ॥
सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृत् " ॥

इत्यादिवाक्यकदम्बैर्ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि तदनुग्रहं विना स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्त्वादिकं निषिद्धम् । तथा महदादीनां जगत्कारणभूतानाम्–" महदहमादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः " । इत्यत्र स्वातन्त्र्येण जगत्स्रष्टृत्वादिकं निषिद्धम् । तत्प्राणिनां का ? वार्तेति भावः ॥ ३–१–४ ॥

परमेश्वरस्य कारुण्यमाह—

सू० निर्मायोच्चावचं श्रुतीश्च निर्ममे पितृवत् ॥ ३-१-५ ॥

परमकारुणिक आश्रितवात्सल्यैकजलनिधिरवाप्तसमस्तकामः सत्यसङ्कल्पः परमेश्वरस्तत्तत्कर्मानुसारेणोच्चावचं जगन्निर्माय धर्मा-

---

આત્મા–અન્તર્યામી, એવા તે પરમાત્માના ઇક્ષણાત્મક અનુગ્રહથી પ્રેરણા પામેલો અને તેમણેજ સર્જેલો હું સૃજ્ય-સર્જવા યોગ્ય જગત્‌ને સર્જું છું । આ પ્રમાણે તે પરમાત્માએ નિયોજન કરેલો–પ્રેરેલો હું જગત્‌ને સર્જું છું, તેમને વશ વર્તનારા શંકર સંહાર કરેછે અને સત્ત્વાદિક ત્રણેય શકિતના ધારક પરમાત્મા પુરૂષરૂપે–વિષ્ણુરૂપે આ વિશ્વનું પરિપાલન કરેછે. " । ઇત્યાદિક વાકયસમૂહોથી બ્રહ્માદિક ઇશ્વરોને પણ તે પરમાત્માના અનુગ્રહ સિવાય સ્વતંત્રપણાથી જગત્કર્તૃત્વાદિક સામર્થ્યનો નિષેધ કરેલો છે. । તેમજ જગત્‌નાં કારણભૂત મહત્તત્ત્વાદિકને પણ–"મહદહંકારાદિક તત્ત્વ જે પરમાત્માના અનુગ્રહથીજ અંડને સર્જી શકેછે. "। એ વેદસ્તુતિના પદ્યમાં સ્વતંત્રપણે જગત્સ્રષ્ટૃત્વાદિકનો નિષેધ કરેલો છે.। તો પછી પ્રાણીઓની તો વાર્તાજ શી કરવી ? એ અભિપ્રાય છે. ॥ ૩–૧–૪ ॥

હવે–તે જગત્કર્તા પરમેશ્વરનું કારૂણ્ય કહેછે.—

ઉચ્ચ–નીચ જગત્ નિર્માણ કરીને વેદોનું પણ નિર્માણ કર્યું, પિતાની પેઠે. ॥ ૩–૧–૫ ॥

પરમ કારૂણિક, આશ્રિતો ઉપર વાત્સલ્યના તો એક–અદ્વિતીય જળનિધિસમા, સમસ્ત ઇચ્છાઓના અંતને પામેલા અને સત્યસંકલ્પ એવા પરમેશ્વર, તે તે પ્રાણીઓનાં કર્માનુસારે ઉચ્ચનીચ–ભાવવાળું જગત્ નિર્માણ કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ નામે પ્રસિદ્ધ ચારેય પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે હિતાહિતનું સમ્યક્ અવબો

भा-र्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयं प्रापयितुं हिताहितावबोधकान् वेदान्निर्ममे। तत्र दृष्टान्तः-पितृवत्। यथा पिता उत्तममध्यमाधमान् पुत्रानुत्पाद्य हिताहितोपदेशेन व्यवहारशिक्षादिना वृत्त्यादिदानेन चताननुगृह्णाति, तथेश्वरोऽपि यथाधिकारं धर्मानुपादिशन्ननुगृह्णातीत्यर्थः ॥ ३-१-५ ॥

ननु—कथं पितृसमत्त्वमित्याशङ्क्य परिहरति-मिश्रेति ॥

सू० मिश्रोपदेशान्न तथेति चेन्न स्वल्पत्त्वात् ॥ ३-१-६ ॥

ईश्वरस्य मिश्रोपदेशात्-हिताहितरूपमिश्रोपदेशकर्तृत्त्वात्तथा न-ईश्वरः पितृवन्न भवतीति चेन्न, स्वल्पत्त्वात्—उपदेशे योऽहित इत्युत्प्रेक्ष्यते तस्यात्यल्पत्त्वात्। श्रेयोंऽशापेक्षयाल्यल्पो हि तदितरतया सम्भाव्यमानः। इदमेव युक्तं विविधाधिकारिपरिपूर्णे प्रपञ्चे, तत्र पितृवदिति व्याहतम्। उदाहरणमिदं लोकतः। वस्तुतस्तु ततोऽयमभ्यधिकः ॥ ३-१-६ ॥

धन करनारा वेदोने निर्माण कर्या। तेमां दृष्टान्त कहे छे-पितानी पेठे, जेम पिता पोते उत्तम, मध्यम अने अधम-कनिष्ट पुत्रोने उत्पन्न करीने हिताहितनो उपदेश करवाथी, व्यवहार शिखवाडवाथी, तेमज आजीविका आपीने पण तेमना उपर अनुग्रह करेछे, तेज प्रमाणे जगत्कर्ता ईश्वर पण वेदादिक सच्छास्त्रद्वारा यथाधिकार धर्मनो उपदेश करता थका प्राणीओने अनुग्रह करेछे ए अर्थ छे. ॥ ३-१-५ ॥

नतु-शंका-(परमेश्वरनुं) पिताने तुल्यपणुं केम कहेवाय? एम आशंका उठावीने परिहार करेछे—

मिश्र उपदेश छे माटे तेवा नहि, तो के नहि, (तेनी) अति अल्पता छे माटे. ॥ ३-१-६ ॥

परमेश्वरनो मिश्र उपदेश छे माटे—हित, अहित एवो मिश्र उपदेश करे छे, तेथी तेवा नहि-एटले के परमेश्वर पिताने तुल्य न थाय, एम जो तमे कहेता हो, तो के नहि, तेनुं स्वल्पत्व छे तेथी-एटले के-उपदेशमां जे अहितरूप छे एम उत्प्रेक्षा—कल्पना कराय छे, तेवा उपदेशनुं अति अल्पत्व छे माटे. । हितरूप श्रेयोभागनी अपेक्षाए तेथी इतरपणे संभावना करातो अहितरूप भाग अति अल्पज छे. । विविध अधिकारीथी भरेला आ प्रपंचमां-संसारमां आ प्रमाणे होवुं एज युक्त छे, तेथी पिताने तुल्य एम कह्युं ते खोटुं नथी.। अने वळी-आ उदाहरण लोकनी अपेक्षाए कह्युं छे, पण वस्तुताए तो परमेश्वर तेथी अति अधिकज छे. ॥३-१-६॥

टी-कारमित्यर्थः। इममेव चार्थमव्यवहितेन सूत्रेण व्यक्तीकरिष्यति सूत्रकारः। धर्मानिति। निवृत्तिधर्मान् सात्त्विकैकान्तान्। प्रवृत्तिधर्मांश्च-राजसतामससाधारणान्। अनुगृह्णातीति। अनेन पितृवदिति दृष्टान्तग्रहणसिद्धं कारुण्यफलमुक्तं भवति ॥ ३-१-५ ॥

कथं पितृसमत्वमिति। रजस्तमःप्रधानान् प्रत्यविशेषेण प्रवृत्तस्य वेदस्य प्रकाशने प्रत्युतापकार एव कृतः स्यान्न तूपकारः। तत्कथमुच्यते ? पितृवदित्याशयः॥

मिश्रोपदेशादित्येतद्व्याचष्टे-हिताहितेति। हितमनुकूलम्। हितादन्यत्प्रियमहितमुच्यते। त्रिविधा ह्युपदेशाः प्रवर्त्तन्ते वेदेषु—

केचिद्धितैकपराः—" तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" ॥ " नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ' इत्याद्याः। केचित्तु—नैकान्ततोऽनुकूलाः,नैकान्ततः प्रियाश्च, किन्तु मिश्राः—य इमे देहात्माभिमानाद्विपरीतात्मतिनिवर्त्य स्थिरात्मबुद्धिमापाद्योत्तरमभ्यर्हितगतिकामनाधानमुखेन तत्तत्साधनेषु धर्मेषु प्रवर्त्तयन्ति ते। केचित्तु—प्रियैकपराः-विना शत्रोः प्रमथनं क्रोधस्यान्तमपश्यतां परप्रमथनोपायं तत्प्रियमात्रमावेदयन्तो ये प्रवर्त्तन्ते अभिचाराद्युपदेशाः। तदयं वेदस्तत्तदिच्छानुगुणं प्रवर्त्तमानः कथं हितपरस्योपदेश स्यात्, उपदेष्टा चास्येश्वरः कथं? पित्रादिवद्धितपरोऽनुग्राहकः स्यादित्याशयः। समाधत्ते- स्वल्पत्वादित्यादिना। योऽहित इत्युत्प्रेक्ष्यते इति। प्रिय इति विभाव्यत इत्यर्थः। अत्यल्पत्वादिति। कथमत्यल्पता? तत्राह-श्रेयोंऽशापेक्षयेति।

अयम्भावः-यस्तु तीव्रक्रोधवेगः शत्रोः प्रमथनं विना क्रोधवेगप्रशमनोपायमपश्यंस्तदुपायं मार्गते, तं मूर्खपुत्रन्यायेन दृष्टात्यन्तानर्थात् सद्योहननव्यापारात्-अनेनोपायेनाभिचारेण यतस्व अनेनादृष्टेन शत्रोस्ते जीवनादृष्टप्रक्षयावहतदीयदुरितोत्कर्षोद्भवेन स स्वयमेव नंक्ष्यति, त्वमपि लोकतो नात्यनर्थभाग्भवेः, इत्युपदिश्य निवर्त्तयन्नुपकरोत्येव। तत्र यत्तस्येच्छां सर्वात्मना न प्रतिरुणद्धि, अनुसरत्यंशतः, तत्त्वत्यल्पमाधीयमानादत्यन्तविषमप्रवृत्तिप्रतिरोधनलक्षणादुपकारात्। एवमेव यः पुनर्विषयरुचिस्तं निन्द्यनिहीनविषयेभ्यो निवर्त्य नियमयति-विषयविशेषे, येनायमधोऽधो न पतेत्। तत्राप्याधीयमानोपकारदृष्ट्यात्यल्पमेव तत्कामनानुविधानम्।

वस्तुतस्तु-परार्थाविरोधेन स्वार्थं कामयमानानां कामितार्थप्रदानमिति तु गुण एवेति। इदमेव युक्तमिति। यदि हिततमं निवृत्तिमार्गमेवोपदिशेदनधिकाराः शास्त्रतो विमुखा अनियमितवृत्तयो यथायथं प्रवर्त्तमाना लोकद्वयतोऽप्यनर्थमेव संश्रयन्तः पतेयुरन्धे तमसि, समुच्छिन्न एव स्याल्लोकव्यवहारोऽपीति भावः ॥

केचित्तु-पशुविशसनलक्षणपापगर्भयागविधानात् कथं ? पित्रादिवद्धितपरोऽयं स्यादित्याशङ्कार्थमाश्रित्य तत्र यागे या समधिकतरपुण्याधायकता, तद्दृष्ट्या न पापाधायकता, नात्यनर्थरूपा च पापस्यात्यल्पत्वात्। प्रबलतरस्वर्गसुखानुभववेलायां विशसनफलं दुःखमन्तरान्तरानुभूयमानमत्यल्पमिति परिहारवाक्यस्यार्थं वर्णयन्ति। अत्र अभिचारविधानकलङ्काशङ्का न परिहृतास्मिन् पक्षे। तदियमेव व्याख्या समुचिता नः प्रतिभाति ॥ ३-१-६ ॥

भा-सकलफलप्रदत्त्वलक्षणमपरमैश्वर्यमाह—फलमिति ॥

सू० फलमस्माद्दृष्टत्वादिति बादरायणः ॥ ३-१-७ ॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ ३-१ ॥

विहिताविहितकारिणां जीवानां विहिताचरणसन्तुष्टादविहिताचरणरुष्टादस्मादीश्वरादेव तत्तोपरोपद्वारा सुखदुःखादिरूपं फलं भवतीति बादरायणो-भगवान् वेदव्यासो मन्यते। तत्र हेतुर्दृष्टत्वात् — दृष्टं हि प्रजानां राजशासनतद्भङ्गकारिणां तदाचरणजनिततोपरोपभाजो राज्ञ एव सकाशात् प्रसाददण्डाविति। तद्वदत्रापीति ॥३-१-७॥

इति श्रीपरभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्रभूत-सकलविद्वज्जनसाधुजनपूजित-सद्गुरुवर्य श्रीनित्यानन्दमुनि-विरचिते श्रीशाण्डिल्यसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ ३—१ ॥

(પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યપ્રતિપાદનનો પ્રસંગ હોવાથી) સર્વને સર્વ કર્મનાં ફળ આપનાર હોવાપણારૂપ બીજું ઐશ્વર્ય કહે છે—

(કર્મનાં) ફળ એ પરમેશ્વર થકીજ જોવામાં આવેછે માટે. એમ બાદરાયણ (માને છે.) ॥ ૩-૧-૭ ॥

ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસારૂપ શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભક્તિસૂત્રના તૃતીયાધ્યાયનું પ્રથમ આહ્નિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૩-૧ ॥

શાસ્ત્રમાં વિધિનિષેધરૂપે પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મ કરનારા જીવાત્માઓને, વિહિતનું આચરણ કરવાથી સન્તુષ્ટ થયેલા અને અવિહિત-નિષિદ્ધનું આચરણ કરવાથી રોષ પામેલા એવા એ પરમેશ્વર થકીજ તેમના સન્તોષ અને રોષદ્વારા સુખદુઃખાદિકરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બાદરાયણ-ભગવાન વેદવ્યાસ માનેછે. । તેમાં હેતુ-જોવામાં આવેછે તેથી-લોકોમાં પ્રજાઓને જોવામાં આવેછે કે-રાજાની આજ્ઞા પાળનાર અને ભંગ કરનારને,તેમ કરવાથી ઉત્પન્ન કરેલા સન્તોષ અને રોષ પામેલા રાજા થકીજ પ્રસાદ અને દણ્ડ મળેછે, તેની પેઠેજ આમાં પણ જાણવું. ॥ ૩-૧-૭ ॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—સકળવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજીત-સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમમાહ્નિકમ્ સમાપ્તમ્ ॥ ૩-૧ ॥

टी-सकलजगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वलक्षणैश्वर्यनिरूपणप्रसङ्गेन सर्वोपलेव्यमैश्वर्यान्तरमाहेति यावत्। विहिताविहितेत्यादि।

आहुः केचित् क्रियाजन्यमपूर्वं कर्तृसंश्रयम्।
स्थिरं कालान्तरे स्वर्गपुत्रादिफलसाधनम्॥
श्रुतेः स्वत प्रमाणत्वं स्थापयन्तोऽप्यमी पुनः।
देवतासु प्रमाणानि न पश्यन्ति कृतश्रमा॥
देवतावादिवाक्यानि तत्र तत्र श्रुतान्यपि।
स्वार्थतात्पर्यशून्यानि मन्यन्ते नयकोविदाः।
आलम्ब्य विधिशेषत्वं नयन्ति च कथञ्चन।
परमेश्वरयाथात्म्यविज्ञानरहिताः परे॥
तत्तत्कर्मसमाराध्यैरग्नीन्द्रवरुणादिभिः।
प्रसन्नैः कर्मणां काले फललाभं प्रचक्षते॥
ये तु सर्वान्तरात्मानं परमात्मानमीश्वरम्।
त्र्यय्यन्तैः पतिपद्यन्ते तस्मादेवाखिलं फलम्॥
स हि सर्वतनुः श्रीमानाराध्यः सर्वकर्मभिः।
स्वतनोरर्चनातुष्टः फलं तत्तत्प्रयच्छति॥
श्रूयते स्मर्यते वापि चोदना याखिलापि सा।
तस्यैव शासनं तस्माद्योऽसौ तामनुवर्तते॥
स तत्प्रसादपात्रं स्याद्विपरीतस्तु निग्रहम्।
राजभृत्येषु दृष्टोऽयं क्रमः सोऽत्रापि वर्तते॥
तत्प्रसिद्धमिमं पक्षं परित्यज्य कुयुक्तिभिः।
अपूर्वं कल्प्यते यैस्तु कथं ? ते वैदिका अपि"॥

इदमधिकं सूत्रं व्याख्यातृभिरपरैः पठ्यते—

सू० व्युत्क्रमादप्ययस्तथा हि दृष्टम्॥ इति॥

अस्य चायमर्थः--सृष्टिक्रमविपर्ययेणाप्यय उपादेयानामुपादाने भवति। दृष्टं च लोकेऽपि घटशरावादीनां मृदि। आह्निकस्यारम्भे यदुपादानत्वं प्रस्तुतं तदेवाह्निकान्ते लयनिरूपणेनोपसंहृतम् इति बोध्यम्। निमित्तकारणनिरूपणप्रसङ्गेन तु प्राक्तनानि सूत्राणि प्रासङ्गिकाणीत्यपि बोध्यम्॥ ३-१-७॥

इति श्रीपरमसद्गुरु श्रीनित्यानन्दमुनिशिष्य-कृष्णजीवनदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्॥ ३-१॥

श्रीस्वामिनारायणो विजयतेतराम्।

द्वितीयमाह्निकम्—

भा-भक्त्येकतोष्यं भक्त्यर्च्यं भक्तिध्येयपदाम्बुजम्।
भक्त्यात्मानं नमामीशं धर्मयुग्भक्तिवल्लभम् ॥१॥

एवं तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके भजनीयं स्वरूपं निर्णीतम्, ततश्च मायाद्यास्तच्छक्तय उक्ताः, तासां तदात्मकत्वमुक्तम्, ब्रह्मादीनां जगत्कर्तृत्वं निषिद्धम्, मातृपितृसहस्रेभ्योऽपि परमात्मनो वत्सलतरतोक्ता, भगवतः कर्मफलप्रदातृत्वं चोक्तम् ॥

अथ जीवात्मनां परमात्मनः पृथग्भावाभावं स्वरूपावैषम्यमित्याद्याह—

सू० वस्तुतस्तदेकत्वं नानात्वमुपाधितः ॥ ३-२-१ ॥

तेन—परमात्मना, सह जीवात्मनामेकत्त्वम्-अपार्थक्यम्—अपृथक्स्थितिर्वस्तुतो भवति। तदेव तत्त्वमित्येतत्। नानात्त्वम्—"अहमन्योऽयमन्य" इति पृथक्सत्ता तु प्रतीयमाना, उपाधितः-पूर्वपूर्वकर्मलक्षणोपाधिकृतः, अविद्ययेत्येतत्।

આહ્નિક-૨ જું—

પરા-એકાન્તિકી ભકિતથીજ એક પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય, મૂર્તિમતી ભકિતદેવીએ પરમ પ્રેમથી પૂજવા યોગ્ય, ભકિતદેવીએ સદાય ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે પાદપદ્મ જેમનું, ભકિતદેવીના આત્મસ્વરૂપ—અન્તર્યામી અને ધર્મદેવે સહિત ભકિતદેવીના અતિ વહાલા પુત્ર એવા સર્વનિયામક શ્રીહરિને હું નમસ્કાર કરૂંછું. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના પહેલા આહ્નિકમાં ભજનીય સ્વરૂપ પરમાત્માનો નિર્ણય-નિશ્ચય કર્યો, તે પછી માયાદિક તે પરમાત્માની શકિતઓ કહી, તે શકિતઓની તદાત્મકતા કહી, બ્રહ્માદિક દેવોનું જગત્કર્તાપણું નિષેધ કર્યું, હજારો હજાર માતા-પિતા કરતાં પણ પરમાત્માની અતિશય વત્સલતા કહી, તેમજ ભગવાનનું કર્મફળ-પ્રદાતાપણું પણ કહ્યું।

હવે-જીવાત્માઓને પરમાત્મસ્વરૂપ થકી પૃથગ્ભાવનો અભાવ એટલે સ્વરૂપથી અવૈષમ્ય છે, એ આદિક કહે છે—

વસ્તુતાએ તેની (પરમાત્માની) સાથે એકત્વ (અવૈષમ્ય) છે, નાનાત્વ (વિવિધતા) ઉપાધિને લીધે છે. ॥ ૩-૨-૧ ॥

તે પરમાત્માની સાથે જીવાત્માઓનું એકત્વ-અપૃથક્તા-અપૃથક્સ્થિતિજ વસ્તુતાએ છે।

भा–केचित्तु–तस्य–परमात्मनः, एकत्त्वमेव–स्वरूपैक्यमेव, न स्वरूपे भेदः, सङ्कर्षणप्रद्युम्नादिरूपेण भेदस्तु स्वेच्छया सृष्ट्यादिकार्योपाधिनिमित्तक इति व्याचक्षते ॥ ३–२–१ ॥

पृथग्भावमाशङ्क्य परिहरति—

सू० पृथगिति चेन्न परेणासम्बन्धात् प्रकाशानाम् ॥ ३–२–२ ॥

जीवात्मानः परमात्मनः पृथगेव स्युरिति चेन्न । परेण—परमात्मना, प्रकाशानाम्—जीवानाम्, आसम्बन्धात्—अत्यन्तसम्बन्धात्–गाढसम्बन्धात् । तच्छ्रुतेरित्येतत् । "यस्यात्मा शरीरम्" । "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" । "सर्वं समाप्नोपि ततोऽसि सर्वः" । इति हि श्रुतिस्मृती ॥ ३–२–२ ॥

ननु–जीवात्मनामीश्वरसम्बन्धो नित्यः, स्वतश्चाविषमास्तर्हि कुत ? एतेषां संसृतिरित्याशङ्क्याह—मन इति ॥

અને એમ હોવું એજ તત્ત્વ–ખરી વાત છે. । અને નાનાત્વ–હું જુદો છું, આ જુદો છે, એમ પૃથક્સત્તા જણાય છે, તે તો ઉપાધિથી–પૂર્વ પૂર્વ કર્મરૂપ ઉપાધિકૃત છે. । અને તે અવિદ્યા–અજ્ઞાનને લીધેજ છે. એમ જાણવું.।

કેટલાક તો–આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન–તે પરમાત્માનું એકત્વજ–સ્વરૂપથી ઐક્યજ છે, પરંતુ–નહિ કે સ્વરૂપમાં ભેદ છે. । અને સંકર્ષણ–પ્રદ્યુમ્નાદિકરૂપે ભેદ તે સ્વેચ્છાધીજ સૃષ્ટિ આદિક કાર્યરૂપ ઉપાધિનિમિત્તકજ છે. આ પ્રમાણે કરેછે ॥ ૩–૨–૧ ॥

જીવાત્માઓનો પૃથગ્ભાવ છે, એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનો પરિહાર કરેછે—

જુદા છે, તો કે નહિ, જીવાત્માઓનો પર–પરમાત્માની સાથે ગાઢ સમ્બન્ધ છે માટે. ॥ ૩–૨–૨ ॥

જીવાત્માઓ પરમાત્માથી જુદાજ છે, એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ, પર–પરમાત્માની સાથે પ્રકાશસ્વરૂપ જીવાત્માઓનો અત્યન્ત–ગાઢ સંબંધ છે માટે. । તે બાબત શ્રુતિથીજ સિદ્ધ છે, એ નિશ્ચિત છે. । જુઓ–"આત્મા જેનું શરીર છે." । "જનોના–પ્રાણીઓના અન્તરમાં પ્રવિષ્ટ થકા નિયમન કરનારા છે." । "સર્વને સમ્યક્ પ્રકારે પામેલા–વ્યાપીને રહેલા છો તેથીજ સર્વરૂપ છો." । આ પ્રમાણે શ્રુતિસ્મૃતિ કહેછે. ॥ ૩–૨–૨ ॥

નનુ-શંકા, જીવાત્માઓને ઇશ્વરની સાથેનો સંબંધ નિત્ય છે અને સ્વતઃ–સ્વરૂપથી અવિષમ છે, તો એ જીવાત્માઓને સંસૃતિ કેમ ? ક્યાંથી ? અને કયારે? અથવા શાથી ? એમ આશંકા ઉઠાવીને કહે છે—

टी-वृत्तानुवादपूर्वकं वर्तिष्यमाणमाह—एवमिति । पृथग्भावाभावमिति । पूर्वाह्निके परमात्मनः स्वरूपं निरूपयता सकलजगदुपादानत्वोपजीव्यमद्वितीयत्वं निरूप्य तत्समर्थनाय प्रकृतेरपि तच्छक्तित्वेन तदपृथग्भावः समर्थितः । इदानीं जीवात्मनां तथात्वं समर्थनीयं नान्य, तत्सङ्गतोऽयं विचारः पूर्वेणेति भावः ॥

स्वरूपैक्यभ्रमं व्यावर्त्तयन् व्याचष्टे-अपार्थक्यमिति । तस्यैव विवरणम्-अपृथक्स्थितिरिति । सा च शरीरशरीरिभावात् । न चामुख्यार्थता, संश्लेषविशेषेऽपि ह्यैक्यशब्दः स्वारसिकः प्रवर्त्तते-नीरक्षीरयोरैक्यमभूदित्यादौ । अन्यत्र प्रपञ्चितमेतत् । केचित्त्विति । उत्तरसूत्रसन्दर्भानौचित्यं प्रकरणाननुगुणत्वं चेत्यस्वारस्यं व्यज्यते ।

अयमपरः सूत्रस्यास्य पाठः-"तदेकत्वं नानात्वैकत्वमुपाधियोगहानादादित्यवत्" इति । अयमर्थः-जीवात्मनां न परमात्मनः पृथक्स्थितिः, किन्तु-तेन सह एकत्वमेव-अविभाग एव । एवं यच्च नानात्वम्-सुरनरतिर्यक्स्थावरादिभावेष्वालक्ष्यमाणं वैषम्यम्, तत्तु उपाधियोगात्-कर्मकृतप्रकृतिसंसर्गयोगात् । तद्धाने तु एकत्वमेव-अवैषम्यमेव । सुखदुःखादिवैचित्र्यस्याप्यपगमात् । तत् वैषम्यावैषम्यलक्षणनानात्वैकत्वे उपाधियोगतदभावकृते । आदित्यवत्-यथा ह्यादित्यः प्रकाशमयः उदयन्नस्तमयंश्च रक्तो विपुलबिम्बश्च दृश्यते, मध्याह्ने ईषन्नीलः शुक्लभास्वरो नातिविपुलबिम्बश्च । तदेवं तस्य यद्वैषम्यमुपलभ्यते तदुदयाद्युपाधिकृतम् । वस्तुतः—यथेदानीं गृह्यते न तथा परिमितपरिमाणः, नापि रक्तादिविषमरूपश्च, किन्तु सदैकरूप एव । अपगतोपाधिदोषाणां तु एकरूप एवोपलभ्येत ।

यद्वा-मणिकृपाणादौ ह्रस्वदीर्घत्वादिविषमाकारो भवति, मणिदर्पणाद्युपाध्यपगमे तु स्वस्वरूप एवैति ।

को नु सूत्रकृतां हार्दमीष्टे स्पष्टं समीक्षितुम् ।
अथापि विदुषामेषा प्रौढिस्तन्नयने तु या ॥
स्वसिद्धान्तानुगुण्येन प्रवृत्ता सापि शोभते ।
भक्तिसूत्रकृता साकं भक्तिमार्गानुयायिनाम् ॥
ऐककण्ठ्यं तु तत्त्वांशे स्थाप्यमानं तु यत्नतः ।
मतानुपपत्तिमात्रेण पूर्वपक्षमिति मीर्न नः ॥ ३-२-१ ॥

आसम्बन्धादिति पदच्छेदमभिप्रेत्य व्याचष्टे-आसम्बन्धादिति । अत्यन्तेति । "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरः" इत्यनेन येयमन्तर्बहिर्व्याप्तिरुक्ता सेह विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह- अत्यन्तसम्बन्धादिति । केचिद्व्याख्यातारः परेण सम्बन्धादिति पाठमाश्रित्यैवमेव व्याचक्षते ।

अयमपरो व्याख्याक्रमः-ननु—आत्मानः स्वतोऽविषमा एवेत्येतन्न, किन्तु—सुखदुःखादिवैचित्र्याकारभेदात्, देवमानुषाद्याकारभेदाच्च तदनुरूपव्यापनतारतम्येण पृथगेव-अत्यन्तविषमाकारा एवेति चेन्न । प्रकाशानाम्-प्रकाशैकरूपाणां स्वरूपे स्वतः सुखदुःखादिवैषम्यस्य, देवाद्याकारवैषम्यस्य चासम्बन्धादिति ॥ ३-२-२ ॥

यदुक्तमुपाधियोगादिति प्रथमसूत्रे तमेवोपाधियोगमस्मिन् सूत्रे विशदयति । तदिदमवतार्यते-जीवात्मनामिति । नित्य इति । शरीरिशरीरभावकृत इति यावत् । स्वतश्चाविषमा इति । ज्ञानानन्दैकस्वरूपा इत्यर्थः ।

सू० मनोऽतत्त्वव्यवहारः ॥ ३–२–३ ॥

भा—मन इति । " प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातः सूक्ष्मसंज्ञितम् । शरीरम्"। तच्च मनः–मनःप्रधानम् । तच्च मनः सत्त्वरजस्तमोगुणसम्बन्धेन जीवस्य कुशलाकुशलानि कर्माणि कारयति, तदनुसारेणोच्चनीचदेहान् प्रापयति, अतस्तत्कृतो जीवस्य संसारो, न वस्तुतः । कुतः ? अतत्त्वव्यवहारः—मनःकृतो जीवे संसारोऽतत्त्वव्यवहारः–नैसर्गिको न भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् श्रीमद्भागवते रहूगणं प्रति जडविप्रेण—
" यावन्मनो रजसा पुरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ।
चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरङ्कुशं कुशलं चेतरं वा ॥
स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ।
बिभ्रत्पृथङ्नामभीरूपभेदमन्तर्बहिष्ट्वं च पुरैस्तनोति ॥
सुखं दुःखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति ।
आलिङ्ग्य मायारचितान्तरात्मा स्वे देहिनं संसृतिचक्रकूटः ॥

મનઃકલ્પિત સંસાર છે, વાસ્તવિક નથી. ॥ ૩-૨-૩ ॥

"પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, એમના સંઘાતરૂપ સૂક્ષ્મ નામે શરીર છે." । તે સૂક્ષ્મ શરીર મનરૂપ–મનઃપ્રધાન છે. । અને તે મન સત્વ, રજ અને તમોગુણના સંબન્ધે કરીને જીવને સારાં નરસાં કર્મ કરાવેછે અને તેને અનુસારે ઉચ્ચ—નીચ દેહને પમાડેછે. । માટે તે **મનઃકૃત** સંસાર જીવને વળગેલો છે, પણ વસ્તુતાએ–તાત્વિક રીતે નથી. । શાથી ? તો કે–**अतत्त्वव्यवहारः** મનઃકૃત સંસાર જીવને વિષે ખરી રીતે તાત્વિક દૃષ્ટિએ નથી, એટલે કે સ્વાભાવિક નથી, એ અર્થ છે. । તે શ્રીમદ્ભાગવતમાં રહૂગણ રાજાના પ્રત્યે જડવિપ્રે કહ્યું છે–"જ્યાં સુધી પુરૂષનું–જીવાત્માનું મન રજોગુણ, સત્વગુણ, તેમજ તમોગુણથી વ્યાપ્ત–વિક્ષિપ્ત રહેછે, ત્યાં સુધી જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી તેમજ કર્મેન્દ્રિયોથી નિરંકુશ થકો–સ્વચ્છંદપણે સારાં કે નરસાં કર્મ કર્યાજ કરે છે. । વાસનાને આધીન મનવાળો હોવાથી તે જીવાત્મા વિષયોમાં અનુરકત થઇને ગુણને આધીન સ્થિતિ-પ્રવૃત્તિ વાળો, માટેજ કામાદિક વિકારવાન થકો, પંચભૂત અને અગીયારેય ઇન્દ્રિયોમાં પ્રધાનભૂત એવા મનથી, જુદાં જુદાં નામવડે દેવમનુષ્યાદિક રૂપભેદને ધારણ કરતો થકો, અનેક શરીરોથી આત્માને–પોતાને ઉચ્ચ–નીચ ભાવને પમાડે છે. । પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ એવું મન કર્માનુગુણ સમય સમય પ્રમાણે દુર્નિવાર એવું સુખ, દુઃખ અને તીવ્ર શોકમોહાદિકરૂપ ફળ સર્વ પ્રકારે આ જીવાત્માને પ્રકાશ કરી આપે છે–અનુભવાવે છે. માટે મનજ આ પ્રમાણે દેહી–જીવાત્માને પોતામાં સંબંધ કરાવીને સંસૃતિચક્રમાં ક્લેશ પમાડે છે.। અને આ મનોમય–મનના વિલસરૂપ, જાગ્રત્સ્વપ્નમાં જણાતા વ્યવહારરૂપ આ સઘળો સંસાર જ્યાં સુધી મન છે ત્યાં સુધી ક્ષેત્રજ્ઞ–જીવાત્માને સદાય પ્રત્યક્ષ વર્ત્યાં કરેછે. ।

भा–तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः।
तस्मान्मनो लिङ्गमदो वदन्ति गुणागुणत्वस्य परावरस्य ॥
गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ।
यथा प्रदीपो घृतवर्त्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम् ॥
एवं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्व"मिति ।
" मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्विषयं तथे"ति ॥
भागवते च—
" चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ।
गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये " ॥ ३–२–३ ॥
एतदेव स्पष्टयति—नेति ।

सू० न विकारिणस्तु करणविकारात् ॥ ३—२—४ ॥

तुः शङ्कितव्यावर्त्तकः । आत्मानो न विकारिणः-सुखदुःखमोह-प्रमादादिभिर्न विकारिणो भवन्ति । ते ह्यन्तःकरणविकाराः॥३-२-४॥

(વળી આ મન બન્ધનમાં જેમ કારણ છે, તેમ મોક્ષમાં પણ એજ કારણ છે, એમ કહે છે–) માટે આ મન છે તેજ જીવાત્માને ઉત્તમતા અને અધમતા એ રૂપ ગુણસંબંધથી રહિત મોક્ષસ્થિતિનું અને ગુણાભિમાનથી થતા સંસારનું લિંગ–કારણ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. । આ મન જો ગુણના વિકારભૂત વિષયોમાં આસકત થાય તો પ્રાણીઓને કલેશમય સંસાર આપનારૂં થાયછે. અને જો ગુણસંબંધથી રહિત–નિર્વિષય થઇ જાય છે તો અભય પદ આપનારૂં થાયછે. જેમ–દીવો ઘીવાળી દીવેટનું ભક્ષણ કરતો હોય ત્યારે તેમાંથી ધૂમાડાવાળી શિખાઓ–જ્વાળાઓ નીકળેછે અને જ્યારે ઘી અને દીવેટ વિગેરે ઉપાધિ નિવૃત્તિ પામે છે ત્યારે અગ્નિ સ્વસ્વરૂપને પામેછે. । તેજ પ્રમાણે ગુણકર્મથી વિષયોમાં બન્ધાયેલું મન પોતા સાથે અગીયારેય ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને આશરે છે. અને તેમાંથી છુટેછે ત્યારે સત્ત્વપ્રચુરતા પામીને તત્ત્વભાવે વર્તેછે. "॥

" મનુષ્યોને બન્ધમાં અને મોક્ષમાં કારણ ખરી રીતે મનજ છે. મન જો વિષયોમાં ચોટે છે તો જીવને બન્ધનું કારણ થાયછે. અને વિષયોથી વિરકત થાય છે તો મુકિતનું કારણ થાય છે." ॥ એમ ।

વળી–ભાગવતમાં કહ્યુ છે–" આ જીવાત્માને ચિત્તજ ખરી રીતે બન્ધ અને મોક્ષને માટે માનેલું છે, ગુણમાં આસકત થાય તો બન્ધને માટે થાય અને પુરૂષમાં–પરમાત્મામાં આસકત થાય તો મુકિતને માટે થાય. " ॥ ૩–૨–૩ ॥

એજ બાબત સ્પષ્ટતાથી કહી બતાવે છે—

જીવાત્માઓ તો વિકારવાળા નથી, વિકારો અન્તઃકરણના છે માટે. ॥૩-૨-૪॥

भा-नन्वन्तःकरणप्रसङ्गकृतोऽयं जीवस्य संसारः कदा ? निवर्त्तेतेत्याशङ्क्य तदुत्तरयति-अनन्येति ।

सू० अनन्यभक्त्या तद्बुद्धिलयादत्यन्तम् ॥ ३-२-५ ॥

भगवज्जनप्रसङ्गेन जातया अनन्यभक्त्या-एकान्तभक्त्या, तस्मिन्-सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पेऽवाप्तसमस्तकामे सर्वेश्वरे श्रीपतौ श्रीकृष्णे। बुद्धिलयात्—अन्तःकरणलयात्—अन्तःकरणनिरोधात्। अत्यन्तम्-परमैकान्तिकसुखरूपं परमनिःश्रेयसं भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तम्—श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे—

"योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवे, अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो, नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषप्रसङ्गः" ॥

बृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे दशमेऽध्याये भद्रासनराजोवाच-

"कथं ? जीवोऽणुरूपोऽयं शरीरे सर्वगः प्रभो ! ।
कदास्य मायायोगोऽभूत् कदा मुक्तिर्भविष्यति" ॥

તુ-શબ્દ શંકા કરેલી બાબતનો વ્યાવર્તક-નિવૃત્તિ કરનારો છે. । આત્માઓ-જીવાત્માઓ વિકાર પામેલા અગર પામનારા નથી. અર્થાત્-સુખ, દુઃખ, મોહ, પ્રમાદ, વિગેરે દોષોથી વિકાર પામતા નથી. । કારણ કે-ખરી રીતે તે દોષો સઘળા અન્તઃકરણના વિકારરૂપ છે. ॥ ૩-૨-૪ ॥

નનુ-શંકા, અન્તઃકરણના પ્રસંગથી થયેલો આ જીવને સંસાર ક્યારે નિવૃત્તિ પામે-પામશે ? એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનો ઉત્તર આપેછે—

અનન્ય ભક્તિથી તે પરમેશ્વરમાં બુદ્ધિનો લય થવાથી આત્યન્તિકી મુક્તિ થાય. ॥ ૩-૨-૫ ॥

ભગવદ્ભક્તોના પ્રસંગથી થયેલી અનન્ય-એકાન્તિકી ભક્તિથી, તે સર્વજ્ઞ, સત્યસંકલ્પ, સમસ્ત કામ-ઇચ્છાઓથી પૂર્ણસ્વરૂપ, સર્વેશ્વર અને શ્રીપતિ એવા શ્રીકૃષ્ણને વિષે બુદ્ધિનો-અન્તઃકરણનો લય થવાથી, એટલે કે-અંતઃકરણનો પરમાત્મસ્વરૂપમાં નિરોધ થવાથી, અત્યન્ત-પારમૈકાન્તિક સુખરૂપ પરમ કલ્યાણ થાયછે. એ અર્થ છે. । તે શ્રીમદ્ભાગવતમાં પંચમ સ્કંધમાં કહ્યું છે-"જ્યારે પ્રાણીઓને મહાપુરુષ-પરમેશ્વરના ભક્તોનો પ્રસંગ-સમાગમ થાય છે, ત્યારેજ સર્વ ભૂતના આત્મા-અન્તર્યામી, અનન્યાશ્રય, મન-વાણીને અગોચર અને સ્વયં સર્વાધાર હોવાથી અનન્યાધાર, એવા પરમાત્મા વાસુદેવ ભગવાનને વિષે નિષ્કામ ભક્તિયોગરૂપ અસાધારણ પ્રેમ થાયછે. અને તેજ અનેક જન્મ થવામાં નિમિત્તભૂત એવી અવિદ્યાની ગ્રન્થિઓના વિનાશદ્વારા મોક્ષ આપનારો થાયછે." ।

टी-अयमाशयः-अयं तु जीवः स्वतो ज्ञानैकघनः, परमात्मनः शरीरभूतश्च, अथ कथं प्रत्येति-देवोऽहं मनुष्योऽहं सुखी दुःखीति, न प्रत्येति च "ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरहं च विष्णु" रिति, तत्राहेति ॥

अत्र मनोग्रहणमुपलक्षकमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-प्राणेति । अनादित्वादस्योपाधियोगो वा कथमिति न शङ्कावकाशः । अतत्त्वव्यवहार इति । तत्त्वदृष्टिमूलको व्यवहारस्तत्त्वव्यवहार उच्यते, स न भवतीत्यतत्त्वव्यवहारः । यस्मादेषामनादिकालागतकर्ममूलकमनःप्राणादिलक्षणगुणमयसंसर्गकृतविपरीतवासनाहितविपरीतदृष्टीनां न भवति-ज्ञानैकाकारस्वपरमात्मात्मकत्वदृष्टिप्रसरावकाशः । अत एव न भवति- "ज्योतींषि विष्णु"रित्यादिको व्यवहारः । किन्तु यथाविपरीतदर्शनं भवति विपरीत एव व्यवहारः-सुखी, दुःखी, देवोऽहं, मनुष्योऽहमिति । अतोऽयं व्यवहारोऽतात्त्विकः-उपाधिकृतो, न नैसर्गिक इति । अत्र प्रमाणान्युदाहरति-तदुक्तमिति । इदं सूत्रं कैश्चिन्न पठ्यते ॥ ३-२-३ ॥

ननु-कथं जीवात्मनां संसरणाभावः ? सर्वे एव हि सुखदुःखादयो विकारा जीवाश्रयाः । अविकृतस्वरूपेषु तु न विकारसम्भवः, तद्विकारयोगात्तेऽपि विकृता एव । घटशरावादीनामिव विकृतानां मृण्मयानां वैषम्यं स्वरूपे दुरपह्नवं, तथा च नैसर्गिकं संसरणमित्याशङ्कायां तत्परिहारमुखेनाविकृतत्वमसमर्थनात् संसरणस्यौपाधिकत्वं स्थिरीकृतं भवतीत्यभिप्रेत्याह एतदेवेति ॥

-ते हीति । अयम्भावः-यद्यपि भवत्यहं सुखी दुःखीत्यहमर्थसमानाधिकरणः सुखदुःखादिप्रत्ययः । अथाप्ययं प्रत्ययो नात्मस्वरूपविकारित्वानुबन्धी । सुखदुःखादेराश्रयतामात्रमनेन गम्यते, अन्यतः प्रभवानामन्याश्रयतामात्रमविरुद्धम् । सुखदुःखादयस्तु विकारा अन्तःकरणकार्या धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषाः । तदाश्रयतामात्रेण न स्वरूपविकारप्रसङ्ग इति ॥ ३-२-४ ॥

ननु-चेदनादिरस्य प्रकृतिसंसर्गः, कथमनादेरपगम स्यादित्याशयेनाशङ्कते-नन्विति ।

तस्मिन् बुद्धिलयादिति सप्तमीतत्पुरुषमभिप्रेत्य व्याचष्टे-तस्मिन्नित्यादि । लयश्चात्र-निरुद्धसकलेतरवृत्तिकं तदेकवृत्तिकतयावस्थानम् । न तु स्वकारणे लयलक्षणः । न हि प्रलयकालिकः, न चाहङ्कारे घटेत । तद्विकारत्वादहङ्कारस्येत्येतदङ्गमयन्नाह-अन्तःकरणनिरोधादिति । अत्र चानन्यभक्तिर्हेतुः ।

केचित्तु-लयमिमं योगाभ्यासेन सम्पादयितुम् प्रयतन्ते, अन्ततोऽनन्यभक्तिं विना स न लभ्यते, निष्पन्नायामनन्यभक्तौ सोऽयं लयः सम्पद्यते । ततश्च तत्साक्षात्कारेण " भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"। प्रक्षीणसकलकर्मबन्धस्य, अत्यन्तम्-परम्, एकान्तिकं सुखं निःश्रेयसलक्षणं भवति ।

इदमत्र बोध्यम्-यद्यप्यनादिकालप्ररूढा विपरीतवासना, तन्मूलकश्च प्रकृतिसंसर्गः । सा चेद्दृष्टविधया तत्त्वचिन्तनाभ्यासबलेन निवर्त्यैति ब्रूमः, तदा स्यादियमाशङ्का अनादिकालप्रवृत्तः प्रकृतिसंसर्गः कथं नश्येदिति । अनन्यया भगवद्भक्त्या भगवति निश्चलयात्म भगवान् सर्वज्ञः सर्वशक्तः सत्यसङ्कल्पः परमकारुणिकः सपदि स्वयमेव स्वात्मानं यथावस्थितं साक्षात्कारयित्वा सकलकर्मग्रन्थिं समुन्मूलयतीति नेयं शङ्कास्मासु प्रसरेदिति । अनन्यया भक्त्यात्यन्तं तद्बुद्धिलयादित्यन्वयोऽत्र सुघटः ।

भा-श्रीहर उवाच–"स्वरूपतोऽणुभूतोऽपि प्रकाशेन शरीरगः ।
एकदेशस्थितो वेत्ति हरिचन्दनबिन्दुवत् ॥
प्रभया भास्करो यद्वद्ब्रह्माण्डं व्याप्य तिष्ठति ।
एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नं गेहं प्रकाशते ॥
कदास्य मायायोगोऽभूदिति प्रश्नो न सौख्यदः ।
अनादिकालतो जीवो मायया परिवेष्टितः ॥
अनुग्रहाद्धरेरेव मुच्यते नात्र संशयः ।
त्रिविधोऽनुग्रहो विष्णोः कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥
मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।
हित्त्वा सङ्कुचितावस्थाभेदं प्रकृतिसम्भवम् ॥
सम्प्राप्तात्मस्वरूपोऽयं प्रेमातिशययोगतः ।
प्राप्नोति परमात्मानं यतो नावर्तते पुनः"इति ।
श्रीमद्भगवद्गीतायां च—
"पुरुषः स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये"ति ॥३-२-५॥

બૃહદ્બ્રહ્મસંહિતામાં ચતુર્થ પાદમાં દશમા અધ્યાયમાં ભદ્રાસ્રરાજાએ પૂછ્યું છે–"હે પ્રભુ! આ અણુરૂપ જીવાત્મા શરીરમાં સર્વત્ર કેવી રીતે વ્યાપીને રહ્યો છે? આ જીવાત્માને માયાનો યોગ-સંબંધ ક્યારે થયો ? અને એની ક્યારે મુક્તિ થશે ?"।

શ્રીશંકર કહેછે–"સ્વરૂપે કરીને અણુરૂપ છે, તો પણ પ્રકાશે કરીને આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહ્યો છે. અને એક દેશમાં રહ્યો થકો સઘળું જાણેછે, જેમ ચંદનનો બિન્દુ એક સ્થાનમાં હોવા છતાં સુગંધથી બધે પ્રસરે છે તેમ. । વળી–જેમ સૂર્યદેવ પોતાની પ્રભાથી આખા બ્રહ્માંડમાં વ્યાપીને રહેછે, વળી–દીવો જેમ એક સ્થાનમાં રહેલો હોય તો પણ સમગ્ર ગૃહમાં પ્રકાશ કરે છે, તેમ.। હવે–આ જીવને માયાનો યોગ ક્યારે થયો ? એમ પ્રશ્ન કરવો તેજ અસ્થાને–અયોગ્ય છે, કેમ કે–બીજાંકુર–ન્યાયે "જીવાત્મા અનાદિ કાળથીજ માયાથી પુરેપુરો વીંટાયેલો છે. પરંતુ–એક શ્રીહરિનાજ અનુગ્રહથી મુક્તિને પામેછે એમાં સંશય નથી. । અને ભગવાન વિષ્ણુનો અનુગ્રહ–કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસન, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. । મુક્તિ એટલે–અન્યથા રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્વરૂપથી સદાય વર્તવું તે, પ્રકૃતિના સંસર્ગથી થયેલો સંકુચિત અવસ્થાભેદ ત્યાગ કરીને સમ્યક્ પ્રકારે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ–નિષ્ઠા પામેલો આ પુરૂષ ભગવત્સ્વરૂપમાં અતિશય પ્રેમયોગ થવાથી પરમાત્માને પામેછે, કે જેને પામ્યા પછી ત્યાંથી ફરી આ સંસૃતિમાં આવવાનું રહેતું નથી."॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ–"તે પર પુરૂષ પરમાત્મા તો હે પાર્થ ! અનન્ય–એકાન્તિકી ભક્તિથીજ મળેછે." આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩–૨–૫ ॥

भा–ननु–कथं? स्वतःसिद्धस्य परमात्मनः पुरुषार्थतेत्यत्राह–ग्रामेति ॥

सू० ग्रामादिवत्पुरुषार्थः ॥ ३–२–६ ॥

सिद्धोऽपि ग्रामादिः प्रयत्नप्राप्यः पुरुषार्थो यथा भवति, तथा अयमपि प्राप्यतया भवति पुरुषार्थः । सत्सङ्गलब्धश्रवणकीर्त्तनाद्य-भिरुचिभिः श्रवणकीर्त्तनाद्यङ्गभक्तिसेवनैरन्तर्यसमुद्भूतया अनन्य-भक्त्या प्राप्यते हि परमात्मा ॥ ३—२—६ ॥

नन्वनन्यभक्तानामपि केषांचिद्भगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्षः सपदि न लभ्यते इत्यत्राह–आयुरिति ॥

सू० आयुश्चिरमितरेषां तु हानिरनास्पदत्वात् ॥ ३-२-७ ॥

इतरेषाम्–हनुमत्प्रभृतीनाम्, अनन्यभक्तौ सत्यामपि आयु-

નનુ–શંકા, સ્વતઃસિદ્ધસ્વરૂપ પરમાત્માની પુરૂષાર્થતા કેમ? કહેવાય? એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

ગ્રામાદિકની પેઠે એ પણ પુરૂષાર્થરૂપ છે. ॥ ૩–૨–૬ ॥

ગ્રામાદિક પદાર્થો સિદ્ધ છે, તો પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ય હોઇને જેમ પુરૂષાર્થરૂપ થાયછે, તેજ પ્રમાણે આ પરમાત્મા પણ પ્રાપ્ય ૧ હોવાથી પુરૂષાર્થરૂપ થાયછે.। સત્સંગથી–સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થતાં શ્રવણકીર્તનાદિકમા અભિરૂચિવાળા પુરૂષોએ શ્રવણકીર્તનાદિક અંગરૂપ ભકિતના અવિચ્છિન્ન સેવનથી સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલી અનન્ય–ઐકાન્તિકી ભકિતથી નિશ્ચેજ પરમાત્મા પ્રાપ્ત કરાય છે–થાય છે. ॥ ૩–૨–૬ ॥

નનુ–શંકા, કેટલાક અનન્ય–ઐકાન્તિક ભકતોને પણ ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ તુરત પ્રાપ્ત થતો નથી (તેનું કેમ સમજવું ?) એ આશંકાના સમાધાનમા કહે છે—

બીજાઓને તો આયુષ્ય દીર્ઘ છે, (પણ) દુઃખની હાનિ તો છેજ. વાસનાનું આસ્પદ નહિ હોવાથી. ॥ ૩–૨–૭ ॥

બીજાઓને–હનુમાનજી વિગેરે ભકતોને, અનન્ય ભકિત હોવા છતાં પણ તેમનું આયુષ્ય દીર્ઘ–ચિરકાળ સુધી લાંબુ હતું અને તે વરપ્રાપ્ત—ઇષ્ટદેવતાની પ્રસન્નતાથી

૧–પુરૂષે કરેલા પ્રયત્નથી સિદ્ધ થતો અર્થ એ પુરૂષાર્થ કહેવાય છે, જેમ યજ્ઞાદિક પુરૂષ-પ્રયત્ન કરવાથી સ્વર્ગાદિક અપૂર્વ ફળરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે પુરૂષાર્થ કહેવાય.। પરમાત્મા તો નિત્યસિદ્ધ હોવાથી કોઇ પ્રયત્નથી સાધ્ય નહિ હોવાથી તે પુરૂષાર્થરૂપ ન કહેવાય, માટે પરમાત્માની પુરૂષાર્થતા કેમ?–કેવી રીતે હોઇ શકે? એ અભિપ્રાય છે.।

૧–અભિપ્રાય એ છે કે—પરમાત્મા નિત્યસિદ્ધ છે. તો પણ "भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया", "परमाप्नोति पुरुषः" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "परात्परं पुरुषमुपैति" એ આદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ કહેવા પ્રમાણે પ્રાપ્યરૂપ હોવાથી એ પુરૂષાર્થરૂપ થાય છેજ. વળી–ગત્ર પૂર્ણ અને નિત્ય સિદ્ધ વસ્તુ પરમાત્માછે, તો પણ દિવ્ય બ્રહ્મપુર નામે પ્રસિદ્ધ નિજધામમાં પુરુષાર્થરૂપે પ્રાપ્ય હોવાથી પણ પુરૂષાર્થતા છેજ. આ બાબતનો વિશેષ ખુલાસો સમ્પ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞ પાસેથી જાણી લેવો એ વધારે ઇષ્ટ છે. કેમ કે— "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" એમ ભગવાન પોતેજ જાહેર કરે છે માટે.।

री-अत्यन्तमित्यनेन स्वतो व्युत्थितिगाहिरयं व्यज्यते। तद्बुद्धिलयादित्यस्य, तस्य-अनन्यभक्तस्य बुद्धेर्लयादित्यप्यर्थः कर्तुं शक्यते। तदा च परमात्मन्यनन्यभक्तेः साधनस्य कथनादेव परमात्मनि लय इत्यर्थसिद्धं भवति। सर्वेषाण्याशयस्तु स एव। उक्तार्थे प्रमाणमाह-तदुक्तमिति ॥ ३-२-५ ॥

ननिवति। अयमाशयः--कोऽस्य पुरुषार्थः?। प्रयोजनं हि पुरुषार्थः। प्रयोजनं तु प्रयत्नसाध्यम्, यत्तु सिद्धं न तत्प्रयत्नेन सत्तां लभते, प्रागेव सत्त्वात्। स्वर्गादिशब्दवाच्यमपूर्वं सुखं यागनिष्पाद्यमिति प्रयोजनपदमाप्नोति। न तथा परमात्मा। यच्चात्मनः स्वरूपं तदपि सिद्धमिति न साध्यम्। न च तस्य स्वात्ममलापनयनं पुरुषार्थो भवितुमर्हति। स्वत एव तस्यापहतपाप्मत्वादिभावात्। न चास्य कर्मकृतज्ञानसङ्कोचमूलकागन्तुकसुखदुःखादिवासनापनयनं पुरुषार्थः। सत्यं पुरुषार्थो नामायं जरामरणमोक्षाय भजमानानाम्। यस्त्वनन्यप्रयोजनो भगवदेकप्रियस्तस्य स कथं पुरुषार्थो भवितुमर्हति?। प्राधान्येनाकाङ्क्षितत्वात्। तदस्य पुरुषार्थो दुर्निरूप इति।

सिद्धोऽपीति। अयम्भावः-प्रयोजनत्वे प्रयत्नसाध्यत्वमप्रयोजकम्। आनन्दमयत्वमेव तु तथा। प्रपञ्चितं चैतत्समन्वयाधिकरणे शारीरकमीमांसायां भगवता भाष्यकृता। सिद्धस्यापि स्वापेक्षया विप्रकृष्टत्वेनालब्धतया भवति तल्लिप्सा, यथा ग्रामादौ। तद्युक्ता प्राप्यतया पुरुषार्थतेति। देशविशेषविशिष्टवेषेण च प्राप्यतेति सर्वतः सर्वदा सन्निहितस्य ग्रामस्येव विप्रकृष्टता प्रयत्नेन प्राप्तिश्चेति कथमिति शङ्कापास्ता। अधिकमन्यत्र ॥ ३-२-६ ॥

वरलब्धमिति। सति समग्रकारणसमवधाने कार्यस्य विलम्बो हि न घटेत। ये त्वनन्यभक्तास्तेषां किं भगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षे सामग्रीवैकल्यम्। परिपूर्णा ह्येषामनन्यभक्तिः। वरप्रसादत्तश्चिरजीवित्वमित्यनुत्तरम्। न हि सामग्रीविघटकम् तत्। प्रतिबन्धकविधया तु कर्मणां तथात्वं दृष्टम्। सत्यम्—अनन्यभक्ता नामैते। अनवधिकातिशया चैषामनन्यभक्तिः। तथापि प्रतिबन्धकानपायात्तु सामग्रीवैकल्यम्। वरप्रसादोऽपि प्रतिबन्धककोटौ भवितुमर्हति। प्रारब्धं हि कर्म पुण्यपापलक्षणम्। तपश्चर्यासन्तुष्टवरलाभोऽपि पुण्यकोटौ प्रविशन् प्रारब्धेऽन्तर्भवति। आधिकारिकपुरुषन्यायात्। सत्यामप्यनन्यभक्तौ प्रारब्धस्य भोगैकनाश्यतया न सपदि भगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्ष इति भावः। अयमेव न्यायोऽन्यत्रापि बोध्यः। स्वतस्तु ते मुक्ता एवेति। उपचर्यते पुनर्भवबीजाभावात्।

यद्वा-देशविशेषविशिष्टभगवत्प्राप्तिलक्षणमुख्यमोक्षाभावेऽपि तापत्रयाभिभवाभावेन भगवदनन्यप्रेमातिशयकृतानवरततदनुभवलक्षणमहानन्दरससागरनिमग्नतया मुक्ता उच्यन्ते ॥

"आयुश्चिरमितरेषां तु हानेरनास्पदत्वात्" इति पाठे त्वयमर्थः-अनन्यभक्तानामप्यनन्यभक्तपुरुषस्य तुक्षणं न प्रकृतिविश्लेषपूर्वकभगवत्प्राप्तिः, किन्तु-यावदायुः-जीवनादृष्टम्-प्रारब्धम्, तावच्चिरम्-विलम्बः। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति श्रुतेः। तत्र हेतुमाह-इतरेषामिति। इतरेषाम्-प्रारब्धादितरेषाम्, हानेरनास्पदत्वात्-तत्र पूर्वेषां भक्तिबलेन नाशात्, उत्तरेषां च ग्रामादिकानामनास्पदत्वादश्लेषादिति ॥ ३-२-७॥

कारणत्वसिद्धेरिति। अयम्भावः-एतावता प्रबन्धेन भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वं स्थिरीकृतम्। अतश्च सत्यां भक्तौ संसृत्यपगमः, असत्यां चानपगम इत्यन्वयव्यतिरेकौ सिद्धौ॥ अत्रायं व्यतिरेकसहचारः संसृतावभक्तेः प्रयोजकतायां पर्यवस्यति। तदभक्तेरेव संसृतिसम्भव इति व्यक्तं नामेति भावः। अन्यथासिद्धत्वादिति।

भां--श्रिरम्-वरलब्धम्-देवताप्रसादकृतम्, अथापि ते मुक्ता एव। सशरीराणामपि तेषां हानिः--तापत्रयस्य हानिर्भवत्येव। अनास्पदत्त्वात्-आस्पदस्य—वासनालक्षणदुःखबीजस्य, अभावात्॥ ३—२—७॥

ननु-जीवानां संसृतिकारणमभक्तिरज्ञानं वेत्याशङ्कायामाह-संसृतिरिति

सू० संसृतिरेषामभक्तेः स्यान्नाज्ञानात् कारणत्वसिद्धेः॥३-२-८॥

एषां—जीवानाम्, संसृतिः—संसारः, अभक्तेः—स्नेहपूर्वकभगवद्भजनाभावात्। नाज्ञानात्। कुतः? अभक्तेरेव कारणत्त्वसिद्धेः। अज्ञानस्य संसृतिं प्रत्यन्यथासिद्धत्त्वात्। यत्र भक्त्यभावस्तत्र ज्ञानाभावोऽपि स्वत एव वर्त्तत इत्यर्थः। तदुक्तम्—

"जन्मानि घोरयमकिङ्करताडनानि
दैन्यानि तानि यमकिङ्करदर्शनानि।
जन्तोरहंममतरङ्गकुरङ्गतृष्णा-
कृष्णाङ्घ्रिपङ्कजपराङ्मुखतानुभाव" इति॥३-२-८॥

થયેલું હતું, તો પણ તે બધા મુક્તોજ છે.। અને શરીરે સહિત વર્તે છે તો પણ તેમને તાપત્રયની હાનિ તો છેજ.। કારણ કે—આસ્પદનો-વાસનાલક્ષણ દુઃખબીજનો અભાવ છે માટે.॥ ૩–૨–૭॥

નનુ-શંકા, જીવાત્માઓને સંસૃતિનું કારણ અભક્તિ છે? કે—અજ્ઞાન છે? એ આશંકાના સમાધાનમાં કહેછે-

આ જીવાત્માઓને સંસૃતિ અભક્તિથીજ છે, પણ અજ્ઞાનથી નથી, (અભક્તિનીજ) કારણતા સિદ્ધ થાય છે માટે. ॥ ૩–૨–૮॥

આ જીવાત્માઓને સંસૃતિ-સંસાર તો અભક્તિથીજ—સ્નેહપૂર્વક ભગવદ્ભજનના અભાવથીજ છે, પણ અજ્ઞાનથી નથી.। શાથી એમ? તો કે-સંસૃતિમાં અભક્તિનીજ કારણતા સિદ્ધ થાય છે માટે.। અને અજ્ઞાનનું તો સંસૃતિ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધપણું છે માટે. એનો અર્થ એ છે કે-જ્યાં ભક્તિનો અભાવ છે ત્યાં જ્ઞાનનો પણ અભાવ આપો-આપજ વર્તે છે.। તે વિષે કહ્યું છે-" શ્વાનસૂકરાદિક હીન યોનિમાં અવતરવું, ભયંકર યમકિંકરોનાં તાડન ખમવાં, જ્યાં ત્યાં અતિ દીનતા કરવી, યમદૂતોનું દેખાવું, અહંતા-મમતારૂપી મિથ્યા તરંગોમાં કુરંગની માફક અતિ તૃષ્ણા રાખવી, આ બધું કષ્ટ પ્રાણીઓને થાય છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પાદપદ્મથી પરાઙ્મુખ-વિમુખભાવે વર્તવાનોજ પ્રભાવ છે." એમ જાણવું.॥ ૩–૨–૮॥

भा-प्रमेयसिद्धेः प्रमाणाधीनतया प्रमाणव्यवस्थामाह-त्रीण्येवेति ।

सू० त्रीण्येषां नेत्राणि शब्दलिङ्गाक्षभेदाद्रुद्रवत् ॥ ३-२-९ ॥

एषाम्—जीवानाम्, त्रीणि नेत्राणि-ज्ञानकरणानि-प्रमाणानीत्यर्थः । तान्येवाह-शब्दलिङ्गाक्षभेदात् । शब्दो—वेदादिः, लिङ्गम्-अनुमानम्, अक्षम्—प्रत्यक्षम्, इति भेदात् । शब्दानुमानप्रत्यक्षाणीत्यर्थः । रुद्रवत्-रुद्रो यथा नेत्रत्रयेण पश्यति, तथा सर्वे जीवा एतत्प्रमाणत्रयेण हिताहितमवलोकयन्तीत्यर्थः ॥ ३—२—९ ॥

नन्वेषां जीवानां जन्ममरणादिविकाराः कस्माद्भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह-आविर्भाव इति ॥

सू० आविर्भावतिरोभावविकाराः स्युः क्रियाफलसंयोगात्॥३-२-१०॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य भक्तिसूत्रस्य तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ३-२ ॥

आविर्भावो—जननम्, तिरोभावो—मरणम्, विकारास्तु अस्ति, जायते, वर्धते, विपरिणमते, क्षीयते, नश्यतीति । पुष्टिकार्श्य-

---

હવે-પ્રમેયસિદ્ધિ પ્રમાણને આધીન હોવાથી પ્રમાણની વ્યવસ્થા કહે છે—

આ લોકોને ત્રણ નેત્ર (પ્રમાણ) છે. શબ્દ, લિંગ (અનુમાન) અને પ્રત્યક્ષ એવા ભેદથી. રૂદ્રની પેઠે. ॥ ૩—૨—૯ ॥

આ જીવાત્માઓને ત્રણ નેત્રો-જ્ઞાનનાં સાધનભૂત પ્રમાણો છે. । તેનેજ કહી બતાવે છે-શબ્દ, લિંગ અને અક્ષ, એવા ત્રણ વિભાગથી છે. । તેમાં શબ્દ-વેદાદિક છે, લિંગ-અનુમાન અને અક્ષ-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, એવા ભેદથી છે, એટલે કે-શબ્દ, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ, એમ ત્રણ પ્રમાણ છે. । રૂદ્રની પેઠે-રૂદ્ર જેમ ત્રણ નેત્રોથી જુએછે, તેમ સર્વ જીવાત્માંઓ આ ત્રણ પ્રમાણોથી હિત-અહિતને જોઇ-સમજી શકેછે, એ અર્થ છે. ॥ ૩-૨-૯ ॥

નનુ—શંકા, આ જીવાત્માઓને જન્મમરણાદિક વિકારો શાથી ?-શા કારણથી થાય છે ? એ જાણવાની આકાંક્ષામાં કહેછે—

આવિર્ભાવ, તિરોભાવ, વિગેરે વિકારો ક્રિયાના ફળસંયોગથી થાય છે. ॥ ૩—૨—૧૦ ॥

ઇતિ શ્રી ભકિતમીમાંસાશાસ્ત્રરૂપ શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભકિતસૂત્રના તૃતીયાધ્યાયનું દ્વિતીય આહ્નિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૩-૨ ॥

આવિર્ભાવ-જનન, તિરોભાવ-મરણ અને વિકારો તો-છે, ઉત્પન્ન થાયછે, વધેછે, વવિધરૂપે પરિણામ પામેછે, ક્ષય પામેછે અને નાશ પામેછે, એ પ્રમાણે છે. । અથવા તો-પુષ્ટિ, કૃશતા, વૃદ્ધિ, હાનિ, એ વિગેરે જાણવા. । આ બધા વિકારો ક્રિયા-શુભાશુભ કર્મ, તેમનું જે ફળ, તેના સંયોગથી-સબંધથી, થાયછે એમ જાણવું. ॥

भा-वृद्धिहान्यादयो वा। एते क्रियाफलसंयोगात्-क्रियाः-शुभाशुभकर्माणि, तेषां यत्फलं, तस्य संयोगात्-सम्बन्धात्, स्युः-भवन्तीति॥

वस्तुतस्त्वेक एवासौ श्रीकृष्णो निखिलाश्रयः।
विभर्त्ति बहुरूपाणि विश्वोत्पत्त्यादिहेतवे॥
यत्सम्पर्काद्भवन्त्येव सुखिनः सर्वजन्तवः।
अन्तर्यामितया तेषु स्थित्वासौ फलदोऽभवत्॥
यदैषां त्रिगुणैः क्षिप्तं मनस्तं न भजेत्तदा।
तत्कृतः सर्वजीवानां संसारोऽस्ति न वस्तुतः॥
अनन्यभक्त्या चैतस्मिन् श्रीकृष्णे सत्प्रसङ्गतः।
चेतसो विलयात्तेषां श्रेय आत्यन्तिकं भवेत्॥
केषाञ्चिल्लोमशादीनां चिरायुष्ट्वं वरादितः।
सदेहत्वेऽपि नो दुःखप्रसङ्गस्तदनुग्रहात्॥

(ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહામુનિ ગ્રન્થના અન્તિમ ભાગમાં આખા ગ્રન્થનો રહસ્યાર્થ સંક્ષેપમાં જણાવીને અને વળી–આ ભાષ્યગ્રન્થ પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિના પારમૈકાન્તિક સત્પુરૂષોની પ્રસન્નતા માટેજ તત્ત્વાર્થ જાણવા સારૂ રચ્યો છે, એમ કહીને તે ગ્રન્થ પોતાના ઇષ્ટ પ્રભુ નિરવધિકાનન્દમય પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનંદસ્વામીના પાદપદ્મમાં સમર્પણ કરીને ગ્રન્થની સમાપ્તિ જણાવે છે–)

આ પ્રબન્ધમાં પ્રતિપાદન કરેલા સકળ વિશ્વના પરમ આધારભૂત શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા વસ્તુસ્વરૂપે તો એકજ–અદ્વિતીયસ્વરૂપ છે. અને તેજ પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિ આદિક ક્રિયાઓ કરવા માટે બ્રહ્માદિક બહુ રૂપને ધારણ કરેછે.। જેના સમ્બન્ધમાત્રથીજ સર્વ પ્રાણીઓ સુખીઆ થાયછે. અને એ પરમાત્માજ તે સર્વે પ્રાણીઓમાં અન્તર્યામિપણે રહીને તે તે કર્મનાં ફળ આપનારા થાયછે.। પરંતુ–જ્યારે એ જીવાત્માઓનું મન રજોગુણાદિક ત્રણ ગુણના કાર્યથી વિક્ષિપ્ત હોઇને તે પરમાત્માને ભજે નહિ–ભજતું નથી, તેથીજ સર્વ જીવાત્માઓને સંસાર વળગેલો છે, પણ વસ્તુતાએ[1] સંસાર નથી.। અને સત્પુરૂષોના પ્રસંગથી એ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને વિષે અનન્ય–પરમ એકાન્તિકી ભક્તિથી ચિત્તનો વિલય થવાથી તે જીવાત્માઓનું આત્યન્તિક—પરમ શ્રેય થાયછે.। વળી–કેટલાક લોમશાદિક મુનિઓને વર આદિકની પ્રાપ્તિથી ચિર આયુષ્યવાળાપણું જણાય છે, પરંતુ–તે પરમાત્માના અનુગ્રહથી સદેહપણામાં પણ દુઃખનો પ્રસંગ નથી હોતો.। માટે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણકમળથી વિમુખ પ્રાણીઓને તો કામાદિક

१. સ્વાભાવિક સંસાર નથી, પણ ગુણત્રયના સંબંધથી ભગવદ્‌ભક્તિના અભાવને લીધેજ છે, એ અભિપ્રાય છે.।

टी यद्यपि भक्त्यभावे न तत्त्वतो ज्ञानोदयोऽपि, "भक्त्या मामभिजानाती"ति स्मरणात्। तद्भक्त्यभावे ज्ञानाभावोऽस्त्येव, सत्युत्यपेक्षया नियतपूर्ववृत्तित्वमस्त्येव। अथापि तत एव स्मरणात् प्रदर्शितान्वयव्यतिरेकसहचारबलाधीनं मोक्षकारणत्वं भक्तावेव क्लृप्तमिति तदभावस्यवावदयक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तितया अज्ञानमन्यथासिद्धमिति भाव ॥ ३-२-८ ॥

सूत्रे-शब्दलिङ्गाक्षभेदादिति। वेदस्य स्वत प्रमाणस्य धर्माधर्माद्यतीन्द्रियार्थ प्रमापकप्रमाणान्तरत श्रैष्ठ्यमभिप्रेत्य प्रथमतो निर्देश। लिङ्गस्य श्रुत्यर्थानुग्राहक-कोटावुपयोगसम्भवादनुपद निर्देश। प्रत्यक्षस्य तु लौकिकार्थमात्रपर्याप्तस्य पश्चान्निर्देश। उपमानादीनामनुमानेऽन्तर्भाव इति न प्रमाणाधिक्यम्। अधिकमन्यत्र। ३ २ ९॥

शुभाशुभकर्माणि तेषा यत्फल तस्य सयोगादिति। यद्यपि जननादिकमेव शुभाशुभकर्मफलम् अथापि शुभाशुभाना कर्मणा यागादिलक्षण यत्फलं जन्य पुण्यपापादि तत्संयोगादित्यर्थो वोध्य।

अत्रान्यै सत्कार्यवादसमर्थनपरतया व्याख्यात तदप्यविरुद्धम् सरसगतिकञ्च। अयञ्च तदाशय —

" नापूर्वं जायते किञ्चिन्न चात्यन्त प्रणश्यति।
सदेव चाविर्भवति तिरोभवति चापरम् ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत ।
नैको विकार एकस्मिन् सदा सन्निहिता अपि ॥
एकाभिव्यक्तियोगेन भवन्त्यन्ये तिरोहिता ।
मृदि पिण्डविकारेण सदेव तु तिरोहितम् ॥
कारकस्य क्रियायोगाद्व्यज्यते तु घटादिकम् ।
इत्थ सत्कार्यवादोऽय कापिलैरुपकल्पित ।
पक्षमेन महर्षिश्च प्रकाशयति सुस्थितम् ' इति ॥

कृष्णजीवनदासेन भक्तितत्त्वप्रकाशिका ।
रचितेय शुभा टीका विबुधाह्लादकारिणी ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणा चतुर्णां सिद्धिदायके ।
भगवत्सहजानन्दपादाब्जे सा समर्प्यते ॥
न लोके पाण्डित्य प्रकटयितुमेतद्विरचितम्
न वा मातुं श्लाघा निधिमिव बुधेभ्यस्त्वसुलभाम् ।
न वा तास्तान् गूढान् विशदयितुमर्थान् रसवत
परन्तु श्रीकृष्णप्रणयबहुमानाद्विरचितम् ॥
स तु सर्वसुहृत् श्रीमानुदार प्रणयप्रिय
तुष्यत्वनेन सर्वात्मा भगवान् भक्तिनन्दन ॥ ३-२-१० ॥

इति श्रीपरमसद्गुरु श्रीनित्यानन्दमुनिशिष्य—कृष्णजीवनदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ३-२ ॥

समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ समाप्तं भक्तिशास्त्रम् ॥

આનાર શત્રુઓનો ચોતરફથી સમુદ્ભવ-ઉપદ્રવ થવાથી ભગવદ્ભક્તિના અભાવથીજ શંસાર વર્તે છે. । આ પ્રમાણે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી બુદ્ધિમાન જનોએ પોતાના મનથી ભક્ત અને અભક્તની ગતિ શાસ્ત્રપ્રમાણથી જાણીને, કૃષ્ણને ભજનારાઓને જન્મમૃત્યુ અને જરા આદિક ક્લેશ છેજ નહિ એમ જાણવું ।

(ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહામુનિ ભગવદ્ભક્ત મુનિઓની પ્રસન્નતા ઇચ્છે છે-)

ભક્તિનન્દન-એવા ભગવાન શ્રીહરિના ચરણકમળની નિરંતર સેવા કરવાથી જેમનાં સર્વ ઇન્દ્રિયો આનંદી વર્તે છે અને તેથીજ સર્વથા શાન્ત સ્વભાવે વર્તનારા, એવા જે ભગવદ્ભક્ત મુનિપુરૂષો તેમની પ્રસન્નતા સમ્પાદન કરવા માટે મેં-નિત્યાનન્દમુનિએ આ શાણ્ડિલ્યસૂત્રની વિવૃતિ (ભાષ્ય) નિશ્ચેજ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે રચી છે. ।

મેં નિત્યાનન્દમુનિએ રચેલું આ ભક્તિતત્ત્વને પ્રકાશ કરનારૂં શ્રીશાણ્ડિલ્યસૂત્રનું ભાષ્ય ભગવાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામીના પાદપંકજમાં સમર્પણ કરવામાં આવેછે. ।

જે ભગવાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામીને જોવામાત્રમાંજ હૃદયની સર્વ ગ્રન્થિઓ ભેદાઇ જાય છે, સર્વ સંશયો પણ છેદાઇ જાય છે અને સઘળું કર્મજાળ પણ આપોઆપજ ક્ષય પામી જાય છે, આ અનન્ત વિશ્વની સર્ગાદિક ક્રિયાઓ જેના સંકલ્પમાત્રથીજ થાયછે. અને ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને સમૂહ થકી જે પોતે અત્યન્ત પર-ભિન્ન, વિલક્ષણ અને શ્રેષ્ઠ છે, એવા તે આ પ્રત્યક્ષ ધર્મદેવના પુત્રરૂપે શરીર ધારણ કરીને વર્તતા, સર્વના સાક્ષીભૂત અને અમારા સર્વના પરમ સુહૃદ્ એવા શ્રીમાન્ શ્રીસહજાનન્દસ્વામી ભગવાન સમ્યક્ પ્રકારે જયકારી વર્તે છે. ॥ ૩-૨-૧૦ ॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—
સકળવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજીત-સદ્ગુરૂવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-
વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય
દ્વિતીયમાહ્નિકમ્ સમાપ્તમ્ ॥ ૩-

સમાપ્તશ્ચાયં તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥

આન્તર શત્રુઓનો ચોતરફથી સમુદ્ભવ-ઉપદ્રવ થવાથી ભગવદ્ભક્તિના અભાવથીજ સંસાર વર્તે છે. । આ પ્રમાણે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી બુદ્ધિમાન જનોએ પોતાના મનથી ભક્ત અને અભક્તની ગતિ શાસ્ત્રપ્રમાણથી જાણીને, કૃષ્ણને ભજનારાઓને જન્મમૃત્યુ તેને જરા આદિક ક્લેશ છેજ નહિ એમ જાણવું. ।

(ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહામુનિ ભગવદ્ભક્ત મુનિઓની પ્રસન્નતા ઇચ્છે છે–)

ભક્તિનન્દન-એવા ભગવાન શ્રીહરિના ચરણકમળની નિરંતર સેવા કરવાથી જેમનાં સર્વ ઇન્દ્રિયો આનંદી વર્તે છે અને તેથીજ સર્વથા શાન્ત સ્વભાવે વર્તનારા, એવા જે ભગવદ્ભક્ત મુનિપુરૂષો તેમની પ્રસન્નતા સમ્પાદન કરવા માટે મેં-નિત્યાનન્દમુનિએ આ શાણ્ડિલ્યસૂત્રની વિવૃતિ (ભાષ્ય) નિશ્રેયસ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે રચી છે. ।

મેં નિત્યાનન્દમુનિએ રચેલું આ ભક્તિતત્ત્વને પ્રકાશ કરનારૂં શ્રીશાણ્ડિલ્યસૂત્રનું ભાષ્ય ભગવાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામીના પાદપંકજમાં સમર્પણ કરવામાં આવેછે. ।

જે ભગવાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામીને જોવામાત્રમાંજ હૃદયની સર્વ ગ્રન્થિઓ ભેદાઇ જાય છે, સર્વ સંશયો પણ છેદાઇ જાય છે અને સઘળું કર્મજાળ પણ આપોઆપજ ક્ષય પામી જાયછે, આ અનન્ત વિશ્વની સર્ગાદિક ક્રિયાઓ જેના સંકલ્પમાત્રથીજ થાયછે. અને ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને સમૂહ થકી જે પોતે અત્યન્ત પર-ભિન્ન, વિલક્ષણ અને શ્રેષ્ઠ છે, એવા તે આ પ્રત્યક્ષ ધર્મદેવના પુત્રરૂપે શરીર ધારણ કરીને વર્તતા, સર્વના સાક્ષીભૂત અને અમારા સર્વના પરમ સુહૃદ્ એવા **શ્રીમાન્ શ્રીસહજાનન્દસ્વામી** ભગવાન સમ્યક્ પ્રકારે જયકારી વર્તે છે. ॥ ૩–૨–૧૦ ॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—
સકળવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજિત-સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-
વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય
દ્વિતીયમાહ્નિકમ્ સમાપ્તમ્ ॥ ૩–૨ ॥

સમાપ્તસ્તૃતીયોઽધ્યાય ॥ ૩ ॥

